

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ВІДДІЛУ

КН. ХУІ /1926/

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XVI (1928)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук.
1928

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, *Ал. Кримський.*

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Акад. Сергій Єфремов, Максимович в історії української самосвідомости	1— 6
Проф. Микола Грунський, Київські листки та Фрейзінгенські уривки (з факсимільними знімками)	7— 25
Проф. Іван Огієнко, Оповідання ченця Хороброго про письменна слов'янські	26— 47
Олена Курило, До питання про умови розвитку дисимілятивного акання	48— 72
Василь Дем'янчук, Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку	73—109
Проф. Андроник Степович, Сота річниця історії слов'янського письменства	110—145
Ярема Айзеншток, Безсоновщина	146—188
Юхим Філь, А. Свидницький та його літературні сусіди	189—199
Проф. Олександр Оглоблін, До історії Руїни	200—215

МАТЕРІЯЛИ.

Проф. Пилип Клименко, Роздільний акт на маєтки Хоткевичівські 1587 року	216—223
Олександр Тулуб, Матеріяли до „Словника псевдонімів українських письменників“	223—254
Микола Левченко, Знадоби до життєпису Андрія Івановича Димінського	255—266
Акад. Дмитро Багалій, Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм	267—269
Микола Левченко, З листування В. Б. Антоновича	270—272
Акад. Агатангел Кримський, Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917—1927 рр.?	273—280
Микола Левченко, Леонид Миколайович Беркут	280—283
Микола Левченко, Сергій Іванович Маслов	283—287
Ігор Єремін, Схема до статті „Сводный“ патерик в укр. та моск. письм.“.	

РЕЦЕНЗІІ.

Михайло Марковський. Акад. В. М. Перетц. Епитеты в „Слове о полку Игореве“ и в устной традиции. 1926	288—291
--	---------

	Стор.
Наталя Василенкова-Полонська, Проф. М. Є. Слабченко. Соціально-правова організація Січи Запорозької. 1927	291—304
Лев Окиншевич, З приводу його праці: „Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.“	304—307
Проф. Андроник Степович, 1. Нови студии изъ область-та на българско-то възраждане, отъ Ив. Д. Шишмановъ, София 1926. 2. В. Друмевъ: Климентъ Бранички и Търновски. Отъ Юрд. Трифоновъ. София 1926	307—310
Проф. Андроник Степович, ЕЛШС, 1926	310—312
Проф. Пилип Клименко, В. Романовський. Нариси з архіво- знавства. Харків, 1927	312—313
Проф. Пилип Клименко, Архівна Справа, книжки 1, 2-3, 4. X. 1925, 1927	313—315
Борис Зданевич, Перша спроба опису інкунабулів на Україні (І. Я. Фаас. Інкунабули Центральної Наукової Бібліотеки м. Одеси) 1927	315—324
Проф. Олександр Ладигенський. З приводу його статті в Зап. І-го Відд. У. А. Н., кн. XIII-XIV: „Основні проблеми су- часної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди“	324—325

Максимович в історії української самосвідомости.

Рівно сто літ тому магістр ботаніки і викладач природничих наук у Московському університеті, М. О. Максимович, надрукував „Сборникъ малороссійскихъ пѣсень“, — невеличку книжечку, що сталася проте новим етапом і в наукових здобутках українства, і в історії української самосвідомости. Цікаво вже й те, що природник спеціальністю, запальний ботаник, виступав раптом ніби з працею такою далекою від його питомої й укоханої спеціальности. Ще більш знаменно, що цьому природникові судилося позначити собою, своєю особою й діяльністю, безперечно новий етап у розвитку громадської думки на Україні. Тому століття виходу в світ першого збірника Максимовича для нас, спадкоємців попередніх поколінь, не може бути аби-якою, звичайною, датою. Вона дає нагоду придивитись уважніше і до тієї події й до самого її творця.

Насамперед питання — чому Максимович, природник, що мав перед собою широку дорогу в своїй спеціальності, обертається до справи, йому ніби чужої й далекої? Та й не тільки обертається, не тільки випадковий екскурс робить, але й цілком нею згодом захоплюється, — захоплюється так, що кардинально міняє обсяг своєї роботи й робиться з природника тим, що звалося в старовину словесником? Сам він на це скупеньку дає відповідь. У своїй автобіографії, оповідаючи про розпочаті тоді праці в сфері природознавства та про втому, звязану з магістерським іспитом, Максимович ніби між иншим кидає: „Утомленный этимъ экзаменомъ, я взялъ отпускъ на 21 день и отгулялъ Масляную въ Малороссіи въ домѣ отцовскомъ и воротился въ Москву съ богатою жатвою малороссійскихъ пѣсень“¹⁾. І далі — друкуючи свою магістерську дисертацію з ботаніки та обороняючи її, Максимович пускає разом у світ і ту „богатую жатву“, що ніби випадком вивіз був з України і що згодом так виразно одбилася і на його власній долі.

Перші десятиліття XIX віку на Україні позначилися, як знаємо, національним відродженням, що виразно проходило під прапором романтизму. А романтизм — це-ж у першій лінії крутий поворот від класичної мертвотности й формалізму до народного життя, до його творчости, до використання тих духових сил, що дрімотно перебували серед того неві-

¹⁾ Автобіографія М. А. Максимовича. „Кіевская Старина“, 1904, кн. IX, стор. 331.

домого тоді сфінкса, що звався народом. Романтизм, явище загальноєвропейського роду й значіння, у нас на Україні знайшов для себе надто плодючий ґрунт — і в недавніх традиціях власної державности, і в переказах про блискуче минуле козаччини, і в тих цікавих зразках народньої творчости, що уривками і випадково потрапляли до обсягу інтересів освіченої громади. Під знаком романтизму і народности проходила діяльність перших українських письменників — Котляревського, Гулака-Артемівського, перших етнографів, як Павловський та М. Цертелєв. Цей потужний струмок захопив у себе й молодого природознавця. І не випадково. Народившись і виховавшись на Україні, убрав він у себе українську стихію, і перенесений долею для закінчення своєї освіти до Москви, приніс із собою ту стихію, незримо й непомітно кохав і плекав її в собі; вона десь глибоко вистигала в йому і по-за офіціальною спеціальністю нагадувала про себе тими солодкими голосами, що були справжнім одпочинком серед наукової праці. Це дурно-ж Максимович в університеті ще хитався поміж словесним, медичним та природничим факультетами. Слово, в його рідному одягові, все-ж видимо тягло його дуже до себе, і цьому п'ятові він не міг опертися. Національна романтика та виснований з неї інтерес до народньої творчости перемагає. І Максимович свідомо стає на шлях, що вже проложили перші піонери українського слова, й робиться їхнім наступником та їхню лінію далі виводить.

Збірник Максимовича викликав величезне вражіння, справжній захват, не тільки на Україні. Ним захоплюється й „обирає“ його для своєї „Полтави“ Пушкін. Він дуже подіяв на запалення українських інтересів у Гоголя. Під його впливом починається національ-е відродження й етнографічна робота „руської трійці“ — Шашкевича з товаришами — в Галичині. А на Україні не було тоді ймення, почавши від Срезневського і Кулішем кінчаючи, щоб не зазнало на собі впливу Максимовичевого почину, не було йому значною мірою зобов'язане в своїх українських симпатіях і заходах. Молодий природознавець на цьому словесному полі творить ніби школу дослідників і зазнає такого успіху, якого не міг добитися своїми природничими працями. І певне не без впливу було це, коли Максимович, разом з переходом до новозаснованого Київського університету (1834 р.), мусів змінити і свою спеціальність. Це було йому тим легше зробити, що в йому здавна сидів запальний словесник, сперечався з природником і кінць-кінцем до решти притлумив і забив його собою. Починається новий і надзвичайно плідний період у діяльності славного вченого.

У своїй відомій характеристиці Максимовича, над свіжою могилою зробленій, Драгоманов прохопився надзвичайно влучним порівнянням. Мабуть згадавши Пушкінів епітет, прикладений до піонера російської науки Ломоносова, що з його був перший у Росії університет, Драгоманов називає піонера української науки, „цілим ученим історично-філологічним закладом і вкупі з тим живим народнім чоло-

віком“¹⁾. Дуже добре одзначено цією лапідарною характеристикою перний універсалізм у діяльності Максимовича. І справді — поминувши навіть його праці з природничих наук (ботаніка, зоологія, натуральна історія), маємо цілий цикл гуманітарних наук, що в них цілину свого часу орав Максимович. Почавши з етнографії, він ступнево переходить — історію письменства, поезику, філологію, історію, історичну географію, археологію, в кожній ділянці даючи низку визначних праць; пробував себе в критиці, навіть у красному письменстві. Одбиваючи в своїй діяльності тодішній стан науки українознавства та йдучи в йому вперед і далі, збираючи матеріал і даючи зразки його оброблення, Максимович показав собою може найхарактерніший зразок того, що ми тепер назвали-б краєзнавцем, і справді сам один був вартий цілого кадру дослідників. І як ми бачили вже з оцінки Драгоманова, дальші покоління оцінили цю сторону його діяльності високо²⁾.

Та не тільки в сфері чисто-наукової заслуги цього піонера на багатьох ділянках великі, — він займає своє певне місце і в історії української самосвідомості, як етап, що його треба було перейти неминуче. Тут знов одбилися ті впливи, за яких почав свою діяльність Максимович. Виступивши в 20—30-х роках, коли українство ставило невпевнено тільки перші кроки свої на громадському шляху, коли українське письменство навіть ще не одмежувалося від російського виразною лінією, в епоху Пушкіна й Гоголя, — Максимович на завсіди лишився з рисами того часу — романтичним українофільством, невизначеністю громадської ідеології, певного роду опортунізмом і тією „двовдушністю“, про яку так виразно говорив його приятель Гоголь. Це був консерватор, — правда, в кращому значінні цього слова: він саме минуле зафіксував і не бачив перспектив для майбутнього. Тим-то в своїх поглядах найближче стояв Максимович до московського „слов'янофільства, з діячами якого (Аксакови та ин.) був і особисто дуже близький і в органах якого (напр., „Русская Бесѣда“ в 50-х роках) приймав участь, як у власному органі. Вже найближче покоління українства що-до цього розійшлося досить помітно з Максимовичем, — згадаймо хоча-б дружню з ним полеміку Куліша з приводу українських оповіданнів Гоголя і, може, найхарактерніший і найпоказовіший епізод з запросинами Шевченка до участі в Аксаковському „Парусі“³⁾. Та й сам Максимович певне це бачив і серед молодших українців почував себе чужим, радикалізм і соціальний і національний був для його органічно незрозуміливий. Цим, мабуть, і можна до певної міри пояснити ту „переоцінку“, яку він зробив при кінці життя свого над Шевченком

¹⁾ Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. I. Львів, 1899, стор. 65.

²⁾ Див. ще у А. Пиліна — Історія русскої етнографії, СПб. 1891, стор. 15—37; порівн. Н. Петров — Очерки історії української літератури XIX ст. Київ, 1884, стор. 177—183.

³⁾ Шевченко Т. — Повне зібрання творів, видання Укр. Академії Наук під редак. С. Єфремова, т. IV, стор. 702—703.

і яка так здивувала була тодішнє українське громадянство ¹⁾. І за всім тим працями своїми Максимович все-ж годував і підживлював наступне по йому покоління духовно, давав матеріял для висновків, перед якими сам спинився-б і навіть жажнувся. Його напр. праця про „Слово о полку Ігореві“, звязуючи новітнє українське писменство з співами „Соловія старого времени“, безперечно поглиблювала основи українства, підводила ґрунт під його й ширшим робила його громадський розмах, як і перспективи на майбутнє прогортала ясніші. Таке значіння мала і його знаменита полеміка проти Погодіна про людність давньої України, що національне відродження українського народу угрунтовувала історичними доказами; так само діяли і його численні „Филологіческія письма“. Вишукуючи й обслідуючи коріння українства в глибокій минувшині, Максимович тим саме національне відродження українського народу позбавляв елементу випадковости й надавав йому значіння глибокого органічного процесу, що йшов своїм законним шляхом і до законних так само доводив і висновків. Сам того не знаючи і може навіть не хотючи, Максимович сягав безмірно далі, ніж здавалося йому та його однодумцям. Не важко було зробити належні висновки з його тез і тим внести коректив до його власних концепцій. Найвиразніший цього приклад можемо бачити в стосунках Максимовича до літературного відродження в Галичині. Українську літературу, як відомо, він зводив ще на становище підрядного, — „для домашняго, мовляв, обихода“ — явища. Але от потрапляють йому до рук писання галичан, що силкувались плодити „високу літературу“ російською мовою — і от які поради зриваються з-під пера поміркованого й аж надто у висновках обережного автора: „Вѣковой опытъ нашего русскаго стихотворства долженъ послужить въ урокъ для писателей червонорусскихъ. Пусть они избѣгаютъ искусственнаго словосочиненія и стихосложенія! Живая литература у нихъ можетъ процвѣсти только на ихъ народномъ, живомъ языкѣ: пусть они изучаютъ его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказкахъ и еще болѣе въ пѣняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ, гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшею силою и красотою“. Звичайно, кожен послідовний і уважний читач повинен був запитати: чому-ж віковий досвід — обов'язковий для „них“ тільки, тоб-то для галичан, і чи не треба простої й такої животворчої формули: „живая литература... можетъ процвѣсти только на... народномъ, живомъ языкѣ“ — перетягти через Збруч і зробити її обов'язковою й для самого Максимовича? І всі його виминання та обмеження цієї формули на користь „общерусскаго“, звичайно, брешуть мізерно й падають перед основною — такою ясною й здоровою — думкою. Максимович ціляв далі, ніж націлявся, давав більше, ніж замірявся, і носючи в собі дві душі, робив усе, щоб тую дводушність у своїх учеників і наслідувачів знищити. Це була взагалі роля Максимовичевого

¹⁾ Там само, стор. 685—687; див. ще у М. Чалого — „Жизнь и произведения Т. Шевченка. Київ, 1882, стор. 201—203.

покоління, в цьому його заслуга — і не дурно його мало за свого вчителя й покоління Драгоманова, що зуміло зробити вже правдиві висновки з діяльности свого попередника.

От чому початок тієї діяльности — оця невеличка книжка „Малоросійських п'єсенъ“, що її сто літ тому подарував українству молодий магістр ботаніки — не випадкова дата, а вихідний пункт нової смуги в історії української самосвідомости, один з неминучих етапів її, якого ми, нащадки, не можемо забути в огляді свого громадського і культурного набутку.

Акад. Сергій Єфремов.

Київські листки та Фрейзінгенські уривки.

Невелика давньослов'янська пам'ятка — так звані Київські глаголицькі листки є одна з найцікавіших пам'яток старовини. Перш за все тут, у цій маленькій пам'ятці, багато матеріалу для слов'янської палеографії, тут є дуже цінні дані для історії мови і нарешті самим змістом своїм пам'ятка дуже важлива для характеристики впливу західної церкви на первісну слов'янську літургію.

Мало ще ми знаємо з історії первісного слов'янського письменства. Багато не вирішено тут питань історично-літературного та лінгвістичного характеру. І дуже часто вітаємо ми тут в царині тільки гіпотез, іноді таких гіпотез, які одна одну знищують.

І в цій історії одне з перших місць належить Київським листкам. На них давно вже звернули увагу спеціалісти — вже існує велика наукова література присвячена Київським листкам, маємо спеціальні монографії.

Те-ж можна сказати й про другу пам'ятку написану латинкою — так звані Фрейзінгенські уривки. Вона теж нераз звертала на себе увагу вчених, особливо з боку мови. Тут є теж низка різних гіпотез.

І ось недавно з'явилась книжечка відомого німецького вченого, відомого фізіолога-лінгвіста Ед. Сіверса.

Цю книжечку написав проф. Сіверс у співробітництві з Г. Герулісом та проф. Фасмером.

З одного боку те величезне значіння, яке мають КЛ та ФУ в історії давньослов'янського письменства, з другого ймення вчених, що написали нове дослідження, вияснюють доцільність докладної рецензії. Але через те, що ставлячись негативно до результатів нового дослідження та методу дослідження, я даю власні висновки, власні спостереження, що-до знятих питань — моя рецензія перетворюється на маленьке дослідження. Потім, бажаючи дати всім можливість перевірити мої спостереження та висновки, але їй, може, продовжувати взагалі працю над цими пам'ятками старовини, я додаю до цього знімки КЛ. та ФУ.

Крім того повинен зазначити тут, що розглядаючи вищезазначену книжку, я розглядатиму також кротоенько й інші праці проф. Сіверса, що стоять в зв'язку з цією книжкою й на які він дуже часто покликається.

I.

КЛ маленький рукопис, тільки 7 пергаменових аркушів невеличкого розміру. Змістом своїм це слов'янський місал. Місал починається з другої сторінки рукопису: в пам'ять Климента, Феліцитати, мучеників, небеских сил та на всі дні. На першій сторінці першого аркуша уривок з апостолських читань та молитва (це сторінка пізнішого походження).

Рукопис був власністю Київської Дух. Академії, їй подарував цей рукопис арх. єрусалимський Антонин (1862 р.). Тепер рукопис переходить в Лавреській бібліотеці.

КЛ є переклад з латинського місала. Маємо до деяких місць КЛ підходящий текст лагінських місалів.

Ось уривок — початок КЛ та відповідне місце лат. місала:

ВЪ ІНЪ ДНЬ КЛИМЕНТА, БЪ
⁺ІЖЕ НЪН : ⁺ЛЪТА ОГРОДЖЦЪ БЛАЖЕНАГО
 КЛИМЕНТА МЖУЕНКА ТВОЕГО І ПАПЕЖА
 УСТЬЖ ВЕСЕЛНІІ: ПОДА́ЗЪ МИЛОСТІВЪІ ·
 ДА́ ЕГОЖЕ УСТЬ УСТЬМЪ · СІЛОЖ ОУКО
 МЖУЕНІЪ ЕГО НАСЛѢДОУЕМЪ : · · :
 ГМЪ : · · :

DIE XXIII CLEMENTIS. Deus qui nos annua beati Clementis martyris tui atque pontificis solemnitate laetificas concede propitius, ut cujus natalicia colimus virtutem quoque passionis imitemur.

НАДЪ ОПЛАТМЪ. РОКАШІА ГІ ПРИ-
 НЕСЕНІА СВЯТІ · І ХОДАТАМЦЮ БЛАЖЕ-
 ПОУМОУ КЛИМЕНТОУ МЖУЕННОУ ТВО-
 ЕМУ · СІМЪ НЪН ОТЬ ГРѢХЪ СВѢНОСТНІ
 НАНІХЪ ОУІСТІ : ГМЪ :

SUPER OBLATA. Munera, domine, oblata santifica, et intercedente beato Clemente martyre tuo, nos per hunc a peccatorum nostrorum maculis emunda.

Графіка та мова КЛ має багато різниць проти інших давньослов'янських пам'яток. Перш за все й джерела походження різні — і тому характер латинської мови відбивається на складні пам'ятки, відбивається лексичний матеріал, в той час, як в інших пам'ятках відбивається склад грецької мови. Але перекладаючи слов'янською мовою латинський текст перекладач вживав тих графічних засобів, які мали початок у грецькій графіці. Отже виходить, що пам'ятка ця своїм загальним характером має зв'язок з слов'янським письменством, збудованим на грецьких зразках. І маючи на увазі те, що пам'ятка ця стоїть вище, ніж інші давньослов'янські глаголицькі та кирилівські пам'ятки з боку палеографічних даних та з боку цільності мови, можна думати, що вона зв'язана з дру-

гою половиною діяльності Методія, яка стоїть безумовно в звязку з Римом. Це, між иншим, вирішує питання про слов'янську літургію: можна думати, що Кирило та Методій були тільки оборонцями національної слов'янської церкви, що вони страждали від латинського духівництва, тільки за це — за національну мову проти мови латинської, вони, коли обставини того вимагали, почали вживати для перекладів латинські оригінали й вводити їх в службу. Характерно, що КЛ місал перш за все дає службу Климента, моці якого відкрив згідно з свідцтвами деяких пам'яток Кирило і перевіз ці моці до Риму.

Проти інших давньослов. пам'яток в КЛ ми бачимо багато надрядкових знаків, формою подібних до грецьких придихів — тонкого (пси́ле) та густого (дасейа), наголосів, титлів. Найважливіше тут те, що ми маємо в КЛ систему вживання цих знаків, чого не маємо в інших пам'ятках, де подібні знаки (особливо придихи) — вживаються якось механічно. Сама форма знаків — найдавніша, це форма, яку ми знаходимо в грецьких рукописах VІІІ—ІХ вв. Маємо також в КЛ найдавніші фігури глаголицьких літер, ці фігури такі, що дають нам можливість в деяких випадках відкривати первісне джерело тої або тої літери, а з другого боку ми маємо можливість збудувати найдавніший глаголицький устав.

Взагалі вивчення палеографії цієї маленької пам'ятки приводить до дуже важливих висновків про роботу перших організаторів слов'янського письменства, про визначний характер цієї праці, про оригінальне й дуже вмале використання грецького письменства. Дальше давньослов. письменство, інші давньослов. пам'ятки вже не дають нам такої картини, очевидно, тому, що вони вже пізнішого походження, коли вже не було свідомости до вживання первісних способів письма.

Що-до мови, то й тут КЛ дають багато цікавого матеріалу, перш за все, відрізняючись цільністю мови, правильним вживанням так званих глухих та носових голосних, чого ми не бачимо в інших пам'ятках. Є тут ще одна риса, це особливий перехід зубних Д і Т в З і Ц, що ми бачимо в західно-слов'янських мовах і що примушувало деяких вчених говорити про КЛ, як про чесько-моравську редакцію. Але про це я буду далі казати. Взагалі-ж мова КЛ вражає нас своїми рисами давньої старовини.

II.

ФУ знайдено було в одному з німецьких (Баварія — Фрейзінген) монастирів (1803 р.). Тепер вони в мюнхенській бібліотеці. Це писані латинкою три уривки слов'янські — дві формули сповіди й один уривок проповіді. Є дані, які показують, що це перепис, як думали одні, з кирилівського рукопису, а другі — глаголицького. Виразна редакція словинської мови. Може це перепис латинськими буквами був зроблений для римського духівництва, що провадило свою місіонерську діяльність серед словинців. Рукопис відносили до ІХ—ХІІ ст. Це унікал. І ясно велике значіння пам'ятки. Мова пам'ятки дуже різниться від мови інших давньо-

слов. пам'яток. Треба сказати, що не зовсім відомі нам джерела ФУ, в якийсь зв'язок ФУ не тільки з давньо-слов. пам'ятками, але й з німецькими пам'ятками. І тому тут може з'явитися думка, чи не була й ця пам'ятка з числа тих, які могли виявитися в той період діяльності Методія, коли могли бути спроби сполучити грецьку літургію з римською. І тут багато ще зостається питань невіршених, або питань, на які ми маємо цілком різні відповіді.

III.

Нове дослідження зовсім не торкається тих питань, про які я казав. Дослідувачі, або правильніше — дослідувач (тому що це головна праця проф. Сіверса) не звертає ніякої уваги на ту велику наукову літературу, яка склалась вже про зазначені пам'ятки. І питання він бере таке, яке досі не звертало на себе уваги, але, звичайно, може бути вирішено тільки за допомогою усіх даних, що їх ми маємо в пам'ятках. Ніхто ще не доводив, що ці пам'ятки є давні вірші Багатом, може це навіть і не спадало на думку через самий зміст пам'яток. Справді, нова думка ця мусіла бути для нас поступом у вивченні пам'яток, але треба перш за все звернути увагу, як виникла ця думка. Викликали її наші пам'ятки своїми даними? У тому то й справа, що ця думка з'явилась помимо пам'яток. Перш за все — джерела цієї думки є та теорія, яку утворив проф. Сіверс у своїй праці *Die altslawischen Verstexte von Kiew und Freising*. Під впливом своєї схеми він вже підійшов до давніх слов'янських пам'яток, він не подікавився ознайомитися зо всією тією науковою літературою, яка існує. Дуже характерно, що цього й непотрібно для того, щоб проводити його теорію. Він поставився навіть спочатку теоретично вже негативно до всього, що було написано. Він хотів виходити тільки з тексту, але не міг він виходити з цього тексту, коли дані тексту у нього вже з'ясувалися на підставі його теорії. Нарешті ми маємо з методологічного боку неправильно збудоване дослідження, яке приводить до цілком неправильних висновків.

IV.

Спочатку С. завважає, що перше питання, яке лежить перед дослідувачем КЛ, це те, що визначають тут акцентовні значки. Але зараз-же після того він каже, щоб вирішити це питання, треба відбудувати текст такий, який-би дав можливість наче-б злити вимову з писанням. Для того треба вивчати текст сам в собі. І далі після пильного вивчення цього тексту автор і прийшов до думки, що це є вірші. С. приклав тут свою схему, яку він виробив раніше у своєму досліді. І ця схема підійшла до тексту КЛ. Відбудовуючи вимову тексту, С. бере окремі звуки — голосові й кожний з них аналізує з боку можливої вимови того часу. — Тут він лише почасти використовує вимоги історичної перспективи, але не зовсім, тому що його завваження носять тут загальний характер і не дивно, що далі в додаткові — в завваженнях проф. Фасмера ми бачимо

цілком инший підхід до різних звуків, зовсім инше пояснення. Вже після всього цього С. підходить до вирішення акцентовних знаків і це вирішення цілком будується на суб'єктивному підході без усяких даних палеографічного характеру.

Спочатку я показав метод дослідження неначе на схемі, у дальшому я детальніше вже розвину думки С. та на прикладах покажу їх цілковиту неможливість. І ось для того, щоб зробити свої критичні уваги доцільнішими з боку виявлення самого методу дослідження — я почну з того, з чого мусів-би почати й С. (про це і він сам говорить спочатку, але не виконує) — з акцентованих знаків.

У КЛ ми маємо шість надрядкових знаків + † \ / ^ ∨

У своїйому досліді КЛ (Памятники и вопросы старосл. п.) я висунув думку, що знаки + † запозичені що-до форми з грецьких придихів + †, а знаки / \ ^ ∨ запозичені теж з грецьких знаків наголосу, причому знак ∨ був вже оригінальною переробкою грецького знаку ^ (були, проте, і раніше подібні знаки — мені те пощастило відшукати). Ці всі свої думки я обґрунтовував палеографічними спостереженнями.

Тепер С. бере перш за все термін „акценти“ в лапки, говорячи про всі ці знаки, а потім каже, що коли вважати два знаки як „спіритуси“, то все одно буде занадто багато говорити про 4 види наголосу. Тут він зовсім забуває про значки для визначення сербського наголосу та словенського (теж 4 види). Зробивши такий висновок і продовжуючи його таким самим шляхом припущення, що ці знаки не можуть бути для метричних заходів, С. остаточно вже робить висновок, що всі шість знаків — 6 нотні знаки. Це припущення (і раніше деякі з вчених до детального вивчення КЛ думали про це) дає можливість С. ще далі будувати свою систему, керуючись тільки якимсь інтуїтивним підходом. Релігійний екстаз примушує складача КЛ вимовляти деякі склади високим тоном і там він ставить знаки / † ^, низьким тоном — знаки \ ∨ ∨. С. навіть ілюструє свої спостереження таким чином: знак / неначе супроводиться рухом правої руки угору, а знак \ нахилом униз. Отже знак / знак високости тону, а знак \ спадання тону. Але ні рух угору ні рух униз не підходить до знаків ∨ ∨. Тому гадає С., вони показують рівний тон, але й тут в. на думку С., та різниця в тоні, що знак ∨ показує — рух руки на височині лоба, знак ∨ показує рух руки на височині грудей. Але важче, як думає С., справа з знаками ^ ∨, тут не допоможуть вказівки на рухи: тут не можна покликатися ні на рух угору або вниз, чи на якийсь горизонтальний рух. Але „важче“ виявляється для С. дуже легким для з'ясування. Виявляється, ще знак ∨ показує, що тон особливо глибокий, а знак ^ — тон особливо високий. У слові прѣмѣй тон спочатку падає, потім здіймається, на остаточному складі ми навпаки. Знак ^ це рука, яка підіймається від грудей до лоба, усі ці нотні знаки не мають нічого спільного з характером (силою) складів. Тому зовсім не мусить бути дивним, що вони ставляться над ненаголошеними голосними, а наголошені голосні залишаються без ніяких знаків.

С. відмічає, що иноді на одному складові ми бачимо два знаки — це С. не тривожить: знаки ʌ показують особливо глибокий низький тон, знаки ʌ' особливо високий тон, знаки ʌ ~ глибоке підвищення...

С. каже, що він не міг відкрити різниці в нотних знаках КЛ та іншими пам'ятками, напр., Зографської євангелії, і думає, що коли різниця й була, то тільки тому, що одних знаків вживали ~ частіше, інших рідше — залежно від характеру вимови.

На чому побудовано всю систему С? Вона має під собою низку припущень і ніяких палеографічних та історичних підстав. Навпаки в С. підстави такі в даному разі, що вони знищують все те, що на перший погляд так систематично збудував він. Перш за все ті нотні знаки, які ми маємо в давніх грецьких рукописах, зовсім не подібні до того, що дають нам КЛ.

V.

В КЛ вживаються знаки + + (форма їх не така, як передає С.); формою ці знаки передають грецькі придиhi, тільки різняться що-до постановки: вони прикріпляються до певних голосних: знак + становиться над а, е, ѡ; і тут ми пригадуємо, що в глаголиці не було так званих йотованих голосних — отже в кирилівських пам'ятках ми бачимо ѡ, ѡе, ѡѡ. Знак + ставився над іншими голосними, які з початку слова не мали цієї йотації. Не дивно тому й виходить, що знаки, як грецькі придиhi, ставилися тільки з початку слів — над голосними. Отже система грецька була запозичена, але вжито її було згідно з умовами слов'янської мови. Будуючи таку систему, ми цілком стоїмо на основі даних історично-палеографічних та мовних і не піддаємось своїй лише творчій фантазії. І коли ми візьмемо інші давньо-слов'янські пам'ятки, утворимо оточення для КЛ, то ми ні в якому разі не скажемо, що між КЛ та іншими пам'ятками нема різниці, як то бачимо у С. Тут треба було-б знов увійти в інтенсивну працю над пам'ятками й такий метод дослідження дав-би нам вказівки, що й в інших пам'ятках нема вже такої системи надрядкових знаків, зокрема знаків колишнього придиhi, як в КЛ. — не тому, що вимова була інша, а тому, що знаків цих вживали вже механічно, вони вже не були потрібні, як те було в КЛ. Між цими пам'ятками є різниця в часі, і ця різниця була основою переходу систематичності в несистематичність. Знаки, як бачимо далі, набувають і іншого значіння, втративши значіння попереднє.

Ось наводжу той матеріал, про який я казав, який знищує перш за все те, що сказано у С. про знаки.

Вживання + у КЛ:

+ а 4₁₃ 5_{5,16} 7b₂; андѡлѣ 7₆, апостолю 1b₂₀₋₂₁

+ апостоль 7b₁₉.

+ его 1b_{8,6} еси 3b_{11,15} 4b₃₋₂₂ 6b₆ есмь 6₇₋₈

+ ѡже 3b₁₅

Тепер, — що дав нам порівняння з давніми та сучасними слов'янськими мовами:

хвѣла — давн. серб. пам. хвѣла, hvála
суч. „ мова (шток.) хвѣла, (чак.) fála
суч. слов. „ hvála,
сѣла — серб. сѣла
вѣра — „ вѣра
молѣмо серб. хвалѣмо, чеськ. modlím
мжчєніка „ угоднѣк, мѣчєнік, чеськ. mčeník
вѣздрѣстетъ, давн. серб. gaastu, суч. рѣсти
свѣти — д. серб. sveeti, суч. свѣти, слов. svéti
сѣмъ, серб. сѣм, слов. sѣm
ѣмъже, сѣмъ, тѣмъ — серб. ѣѣм, тѣм

Цікаво, що в одному сербському рукоп. — Букарештськ. бібліотеки — XIV ст. псалтир — ми маємо знак ѣ як знак довгости.

Цікаво теж, що знак ѣ послідовно ставлять над ѣ у родов. відм. множини: апостолѣ, дѣвѣ..., хоч ѣ, як відомо, короткий звук, але треба порівняти теж з сербськ. пам'ятками, де знаходимо: роукѣ, дѣлѣ, работѣ (а потім сучасні ф. атацѣ т. инш.).

Такі написання, як очѣшчєніѣ, що має парал. нап. очѣшчєнѣе (пор. серб. очѣшчѣнѣе), показують на можливість, цілком зрозумілу, заміни знака наголосу знаком довготи та навпаки.

Ф. мілостивѣ

блаженоѣмоу та инш. приклади стягнення.

Цікаві дані ми знаходимо що-до придихів у латинських пам'ятках. І ось як з'ясовують систему цих знаків тодішні письменники:

H litera sive illam spiritum magis, quam literam dici oportet. Inferebant eam veteres nostri plerique vocibus verborum firmandis roborandisque, ut sonus earum esset viridior vegetiorque. Atque ut videntur fecisse studio et exemplo Atticae.

(Gellius. Noct. Att. 1² cap. 3).

An rursus aliae reduudant, praeter illam aspirationis notam + quae si necessaria est, etiam contrariam sibi poscit + +

(Quintilianus, lib. de Inst. or.).

Ось що знаходимо в англо-саксонського письменника Брідферта (замість деяких англ.-сакс. літер ставили латин.):

Dasia nys na to forgitanne le ys thus geziged aspiratio, thaet ys H. Gif he ahwar byth forgyten thaer he beon sceolde thon sceal man hine thus amerikian + aud eft. Gif he byth ahwar gezet thaer standantne maeg thonne sceal man hine thus genytherion +.

[Pop. Wanlei. Antiquae litteraturae Septentrionalis II, 156, видання 1705 p.]

Себ-то:

дасія — не треба забувати зветься вона аспірація, це є Н. Коли її не поставили там, де треба, то треба ставити † і навпаки — коли вона десь стоїть, де не повинна стояти, треба її знищити знаком †.

В одній давній статті (думають, що написав її Максим Грек) ми знаходимо таке місце:

А глѣми джхы си рѣч ѡлі' и дасиа ' в' началѣх ѡ гласовнаго начинаемых речени точію полагаються, посредѣ же их николиже, и овогда оубо едини полагаются, овогда с силами, ли оꙗією ', ли періспомению ", ли вариею ^, такожде и оу вас рѣсѣх подобает бывати, вѣждь же, у вас рѣсѣх ѡліи и един мѣсто ѣ, а дасіи нѣ ѡтнѣ. Елльнѣ бо сіи оумыслишѣ потребнѣ на раздѣленіе разѣма тоже именных речени, ꙗкоже и оу вас рѣсѣх великим Ъ и малым Ь раздѣляются речѣа нѣкаѣ, ꙗко се ꙗдѣ и се ꙗдѣ (Разсужд. старинны о ц.-сл. языкѣ. Изсл. по рус. яз. 95, 604—5).

VI.

Про нарядкові знаки у ФУ С. каже дуже мало. Він говорить, що рідко вживаний знак акута зовсім не показує наголосу, те-ж каже він і про знак, що скидається на грецьк. периспомена. Ці знаки за Сіверсом ставлять тут на складах, які того не потребують ні з боку своєї граматичної форми, ні з боку метрики вірша. Але тут знов не можна так легко підійти до цього питання, не досліджуючи всього матеріалу. Правда, у Фрейз. уривках нарядкових знаків мало, але звідсіля не можна робити висновків, що це не є знаки наголосу, цього не можна також довести загальною фразою, що нарядкові знаки ставлять там, де наголосу іноді не могло бути. Помилки переписувача ще не є доказ. У ФУ ми не бачимо вже такої системи, як у КЛ, хоч деяку аналогію можна ще провести. Нарядкові знаки ми бачимо найголовніше в I уривкові, лише почасти II та III. Вживається лише дві форми. Перша форма — акута — пряма рисочка, або рисочка з загнутим униз верхів'ям. Форма другого, як периспомена. Можна думати, що перший знак визначає вже не тільки наголос, але й графічно він був знаком розділовим — тому він ставився дуже часто над сполучником і. Може цей знак переплутався з первісним придигом — у КЛ над і для того, щоб розрізнити цей сполучник вживалося особливе написання і, придиж-же стояв, як і в інших словах. Цікаво, що С. тут неначеб-то відмахнувся від тих знаків — він їх не вжив і для доказу своєї системи, як зробив те у КЛ.

Ось матеріал з ФУ, який теж очевидячки показує характер наголосів:

I. ур. sīvuót (živót) — зрази пор. суч. слов.	živót
národ	národ
vuécera (véčera)	večér, véčer

Handwritten text in an ancient script, likely Coptic, on a dark, textured surface. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The ink is dark and the background is heavily textured and somewhat mottled.

Handwritten text in an ancient script, likely Coptic, on a dark, textured surface. The text is arranged in several lines, with some characters appearing to be in a different script or dialect. The ink is dark and the background is heavily textured and somewhat mottled.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in dark ink on aged, slightly stained paper. It consists of several lines of text, with some words appearing to be in a different script or dialect than the surrounding text. The handwriting is dense and somewhat difficult to decipher due to the cursive style and fading.

Handwritten text in a cursive script, likely a manuscript page. The text is written in dark ink on aged, slightly stained paper. It consists of several lines of text, with some words appearing to be in a different script or dialect than the surrounding text. The handwriting is dense and somewhat difficult to decipher due to the cursive style and fading.

Handwritten text in an ancient script, likely Georgian, covering the lower portion of the manuscript page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, showing signs of age and wear.

Handwritten text in an ancient script, likely Georgian, covering the upper portion of the manuscript page. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, showing signs of age and wear.

GLAGOLITE PONAH REDKA ZLOUEHA.

Bose gospodi milostiuvi. ot Le bose tebe ilpovuede. vuch moi greh. I Luetemu crehtu. I Luetem mari. I Luetemu michaelu. I uilem crilacem bosiem. I huetemu petru. I uhem zelom bosiem. I uhem musenicom bosiem. I uhem vuernicom bosiem. I ulem. de vuam praudnim. I uhe praudnim. tebe bosimbe. chokubriti. I Lpovueden. u hesh moih greh. I vueru iu. da mi. ie. na hem. Luet. beusi. itise. na on. huer. pa kise uhtati. nahod. den. I metimi. ieh. vuot. po hem. I me. ti. mi. ie. ot. pu. h. tic. moih. gre. chou. Bose. milostiuvi. pri mi. mo. iv. I Lpovued. moih. grechou. I se. iehem. I tuo. ni. zla. pot. den. pongese. bih. nah. I zvuer. vuuraken. ibih. crilken. I se. pomngu. ili. ne. pomngu. Ili. vuolu. ili. ne. vuolu. Ili. vuede. ili. ne. vuede. Ili. uue. praud. nei. rote. ili. ulsi. Ili. tarbe. ili. ha. vunt. ili. v. ulinahi. Ili. vhinistue. ili. eie. mi. h. eto. mi. cho. telo. emuse. mibi. ne. do. h. talo. cho. teti. Ili. v. pog. lagolani. ili. hpe. ili. ne. lpe. Ili. eie. ielom. ne. Ipa. hal. na. lela. ni. Luet. a. vuet. era. ni. mega. po. h. ta. I. mo. ga. mnogoga. eie. pro. tu. bo. qu. ipro. tu. me. mu. crehtu. Ti. edin. bose. vuel. caeo. mi. toga. pot. re. ba. vuet. ica. Bose. gospodi. milostiuvi. tebe. Le. mil. tuoriv. od. hih. post. et. nih. greh. I. odi. neh. mno. Leh. I. vuen. sib. i. min. sib. I. se. ielom. I. tvoril. teh. I. e. te. be. mil. tuo. riv. I. huet. et. mari. I. v. Lem. h. ve. tim.

I. o. abim. na. hem. Luet. a. to. ga. gre. ha. po. ca. zen. v. hel. a. cose. ti. mi. I. ad. enes. i. a. cose. tu. a. mi. lo. z. t. te. be. li. ubo. Bose. ti. pride. I. ene. be. he. v. se. Le. da. v. mo. ku. I. a. v. u. i. h. narod. Dabim. i. m. h. lo. deu. ot. el. ot. m. i. me. v. hem. I. lo. oc. iem. I. Mi. lo. z. ti. u. vi. bo. se. te. be. po. ro. no. so. me. te. lo. I. mo. du. su. I. mo. ia. I. lo. v. ue. ha. I. me. de. lo. I. mo. v. u. o. li. u. I. mo. v. u. e. ru. i. mo. i. si. v. u. o. t. I. da. bi. m. u. h. i. s. sal. na. z. od. ni. ven. tu. o. mi. lo. h. t. v. u. el. u. I. t. em. i. i. e. se. v. h. o. v. u. e. s. t. vo. i. mi. v. h. t. i. I. n. d. e. r. e. o. t. a. h. a. me. ga. I. v. u. o. li. e. m. p. r. i. me. te. v. u. e. c. s. ne. v. u. e. h. e. l. i. e. i. v. u. e. c. s. ni. si. v. u. o. t. I. s. e. v. i. e. h. t. u. go. tou. li. eno. i. h. u. u. e. k. a. v. u. e. k. a. a. m. e. n.

Ecce hi dedit nas neze grefil avuekigemube sti starosti neprigem lioki nikoligese per sali neimugi nislana teleimoki nuuvuf kigemubesti bone se Lavuiztiubui ne priazninu uvignar odszlauuibosige potom nana rodzlo vuezki stralti Iperlali boi do neimoki Ibllye duzemirt Ipagibra tri ia pomcnem Ze dai Lino uuebofi na resemze botomu oz

Atanem Zich mirzch del fscsumt dela foto nma fsetrebu tuorim bratta oclvuetam fse tatua fserozzboi fseputu ugongenige fseroti choi se lh nepalzem nuge pre Atapam fse ne nauuizt nizce tch del mirzene pred bosima ozima mo fete potomu Lnzli uvi deti I Lami razumeti efebese priuux Zhou uezi yliza talie aco se imuigelim tere ne priaznina uz nenuvi desse lbofiu uzliubise

dabotomu nine ycircu vah ich danam Ze lmod lum Ze im Izefti ich pigem Iobet nasse im nezem ozcepasgenige telez nasich idus nasich Tigese mosem imui este burn ecce tage dela nasnem delati iasco nu delase dnibo las na natrovuechu fag na naboriachu bozza obuiachu naga ode achu malo mogoncka uime bosie bozzekach

Utim. niZah iuzelezneh vvosich Udepenih bozzekachu luime bosie te utessahu temi temtze deli bogu briplisaze taco Lnzli inam Ze mod lti tomuge vuirch nemo odu Gorzpodidani tamoge vzel li vzezarftuo fuoge fserict ugotouleno iz com doconi izvvo lenico bosiem Igezm myzna zigreahu stan bratria bozuuani ib na bodcravvi Zhouge bgeni Egosenemostin

nikifeliza muer
ti nicacose ubega
ti nugefatai pred
Aolom bosigem ze
zopirnicom nasim
ze Zlodgem flarim
igestle pred bosi
ma ofima vZaco
mu Zuomim vZti
izuoim glagolom
izbovuedati Ege
nasemZuete chisto
fluoril libobodi do
brolibolizi Zlo
dactomudini Zimbi
muzlre ide neca
moze vclontia nu

ge pred bosima ofima
flati izio prio imeti
iusegeZim bovedal
Naf goZbod Zueticuz
isegest bali teleznassih
izpasitel dusnassih ton
boZMedine balouvan
ge pozledge pozflaru
uicazalge imseze nam
doZstori odgego Zauue
kati igemuzeoteti
preise nassi ZefZtoco
straxlacho nebo ie re
pechu medum ipri
nizse ogni peofachv
imetsi triachu ipolezv
vufachu iseleZni clusi

Lazze haglagolo
Zlodciu. luzemiego
delom. luzem iego
lepocam. Tose uue
ruu ubog uze mo
goki. lu iega Zim
lu Zuucti dub data
tri imena. edin bog
goZpod Zuucti.
ise Zuori nebo. ih
enlo. Tose izco ie
ga milofci. Isce.
mariae. Isce. mic
habela. Isce. pe
tra. luseh bosih. Zl.
luseh bosih mose
nie. luseh b Za

connic. luseh Zueib
deuuch. luseh b moki.
Da mirasite napomoki
biti. kibogu moih gre
chou. Dabim cisto iz
pouued Ztuoril. lod
puztic orboga pried.
Bogu uhe mogokemu.
izpouuede uhe moie
greche. Isce marie.
Yzeh nepraudnub del.
inepraudnega pomis leza.
Ese ichem uuede Ztu
ril. ili neuuede. nudmi
ili lubmi Zpe ili bde.
Vchpranub. rotah. Vlsinh
resih vtrabinah. Vhnicstve

YlacomZtuc. Vlichogdey
Vlichopti. VuZmaytuc.
luu hemlichodiani. Ese
iesem Ztuoril ptiuuu
bogu. octogo dine
ponese xpen bih. Dase
dodiniZ negodine. Togo
uZego ihpouueden bodo.
Bogu. Isce mariu. I sco
laurenhu goZpodi
luzem hueticim. Itche
bosi rabe. Caiuhe
moih grechou. Itadle
choeu caiati. dicose
himizla imam eche
mebose postedisi. Dami
bose gohpodi. tuuouu

milozt. dabim nez
ramen. inestiden
nahudinem dine
predtuma ofima
Ztoial. igdase pr
des hodit. Siuum.
Imrtuum. comusdo
poZuem dele. Tebe
bose milofci vui
poruso uza moia
Zlouuch Imoia
dela. Imoie pomis
lenie. Imoie hude.
Imoie telo. Imoi
suiuot. Imouu dusu.
Criste bosi hinu.
ise icli rahl. nali

ge salitgachu acobac
mui ninge nasu prau
dnu vuerun ipraudno
izbovuediu toiemosin
storti eseoni to vuc
lico strastiu fluorise
clapotomu linzi bosi
raba prilluause. tce
im grechi vuasa poste
te um izpouuedni bo
dere grechov uuasib

Zuue ptti. gref
mke isbauiti. ot
hlo dane oblati.
ychranime otuzga
hla. VpaZime
vuchem blase.
A M E N
amen.
Фр. yp. III.

Ось, напр., дещо з цього матеріялу:

Зогр. ев.: ѡндревѣ—андревѣ—ѡндрѣва, ѡна, маѣтѣ

Мар. ев.: андрѣѣ, таланѣтѣ, талантѣ

Сав. кн.: ѡндревѣ, анѣна, марѣта—маѣта

Остр. ев.: андревѣ, анѣгела, аѣгела, иѣданѣтѣ,

Зогр. ев.: ѣофиле, садоѣѣ, кесаревѣ, заѣѣѣ, ѣома
люблѣ, стѣтворѣ, кѣ ѣмоу, ѣѣѣ...

VIII.

Тепер переходимо до того, як з'ясовує С. вимову КЛ та ФУ. Категорично С. висловлює думку, що *ѣ* є короткі *у* та *і*. Отже виходить, що в КЛ ми маємо таку систему: є довгі та короткі звуки *у* та *і*, причому короткі визначаються через *ѣ*. На підставі чого зроблено такий висновок — ми не знаємо. Є які дані в пам'ятці? Ні. У додатках проф. Фасмера ми бачимо бажання неначе пом'якшити таке твердження тим, що, як каже Ф., вимова такого короткого *у* — була з найменшим закругленням губ. І далі що-до „ять“. За С. це було в КЛ закрите довге *е*. Тут вже Фасмер не погоджується й говорить про те, що в КЛ цей звук виступав замість праслов'янського *а* після *і* та йота. В останньому зауваженні Ф. ми бачимо виявлення справжнього шляху дослідження, який вимагає перш за все даних самої пам'ятки. Але цього шляху Ф. не підкреслює й не реалізує в своїх додатках. У КЛ є дані, що говорять про близькість *ѣ* до *а* — а це суперечить думці С. І коли тут він, говорячи про природу *ѣ*, має на увазі те, що тепер є в чеській мові, то дозволяє собі неісторичний підхід. У проф. Сіверса є окрема книжечка: „Altsl. ѣ und ja“ тут він знов намагається довести свою думку про *ѣ*, але про цю книжечку я буду теж говорити окремо.

Про сполучення знаків *ѣи* С. каже, що це є дифтонг *уі* з наголосом на *у*, але *і*, хоч і нескладовий звук, довший звук, і в ніякому разі не можна цього сполучення порівнювати до російського *ѣ*. Але тут знов ігнорування даними пам'ятки: у КЛ перш за все треба розрізнати написання глухого голосного з різними написаннями *і* — там, де в рос. ми маємо *ѣ*, там у КЛ — *ѣи* (вживаємо звичайну транскрипцію кирил. буквами буков глаголицьких), там де в рос. *ѣи* — в КЛ *ѣі*. Ці написання проведено послідовно. І як вимовлялося, напр., написання *ѣчьнѣі*, показують помилкові написання в інших місцях, де до кінця додано ще одне *і*. Отже вивчення КЛ мусіло-б звернути увагу на різне фонетичне значіння сполучень, які за Сів. такої різниці не мають.

Особливо велику помилку робить С. (і Фасм. не виправляє цієї помилки), коли він каже, що *ю*, *ѣ*, *ѣ* були дифтонги, що *і* тут мав самостійне значіння звука, що взагалі в КЛ не було „м'якшення“ приголосних. Уся ця помилка з'ясовується тим, що С. не уявляє собі глаголицьких літер (а оперує з кирил. буквами): у глаголиці ті букви, які передаються кирилівськими *ю*, *ѣ*, *ѣ*, мають одне написання — тут ніякого *і* не-

має. І ось таке категоричне твердження разом повертає нанівець. Це дуже характерне може й для інших висновків С.: тут маємо приклад, як відсутність ґрунтового досліджування веде до неможливих висновків. Не можна теж працювати над пам'яткою не в справжньому її вигляді, а в перелицьованому.

Для того, щоб у дальшому не було таких прикрих помилок, коли дослідувач працює над несправжнім текстом, я даю тут знімки КЛ та ФУ. Я думаю, що ці пам'ятки (особливо КЛ) мають величезне значіння в нашій науці і будуть ще не раз викликати ті або ті висновки.

Отже, глаголиця не знає знаків для йотованих голосних. Закони-ж переходів приголосних ясно показують на закони паляталізації. Деякі приголосні дійсно не м'якшились, але це не торкається всіх приголосних з одного боку, з другого приклад, який наводить С.: *ангелъ*, де за його думкою *г* передає грецьке *г*, теж неправильний тому, що знов, як показує текст ніякого *г* немає, а є особливий знак, так званий „дєрвь“.

Також категорично говорить С., що сполучення *рѣ*, *рѣ*, *лѣ*, *лѣ* — в складові *р* та *л*, різниця між ними та, що *рѣ*, *лѣ* звуки ясніші, а *рѣ*, *лѣ* — глухіші (як виняток тільки слова: *крѣкѣ*, *црѣкѣкѣ*). Тут вже суперечність і проти думки самого С. про різну природу *ѣ* та *ѣ*, а потім дані КЛ говорять, що тут ми маємо з приголосними та голосними, а не одними складовими *р* та *л*. Та правильність та послідовність, з якою вживаються тут сполучення *рѣ*, *рѣ*, *лѣ*, *лѣ* показують присутність особливого голосного елемента, а не складових *р* та *л*, при вживанні яких ми могли б чекати помилкового написання, тим більше, що й сам С. говорить, що характер голосности не мав тут особливої різниці, крім відтінку виразности (правда, він додає таку різницю в тоні, але звука тут не торкається). Тут С. зовсім не звертає уваги на ті дані, які цілком повертають внівець його теорію — деякі пам'ятки знають мало не виключно те або те написання, провадять його послідовно, а в других це написання стоїть в звязку з дальшим складом. Те, що ми звикли пояснити через діалектичні відхилення, тепер з'ясується через різницю тону. І коли ми мали, як підставу, дійсні дані говірок, то ніякої підстави, крім суб'єктивного підходу, ми не маємо при новому поясненні. Відкіля ми можемо знати, що писар Савиної книги вимовляв слова з *рѣ* звучно високим тоном, а в Супрасльському рукописі цей тон мінявся залежно від дальшого складу.

У звязку з тоном з'ясовує С. вживання з початку слова *е* та *йе*. Тут знов ми не маємо ніяких даних. Підкреслювати тут, як робить те в своїй рецензії фан-Вейк особливе почуття, тонкість його у проф. С. і додавати тому значіння при дослідженні таких старих пам'яток, як КЛ та ФУ, ми не можемо, коли проти того ще маємо дані з цих пам'яток та сучасних слов'янських мов.

Фан-Вейк у своїй рецензії (*Slavia*, 27 р. III) вітає книжки проф. С., знаходить, що нова метода, не зважаючи на те, що вона ще на перших ступенях свого розвитку, дає вже забагато. Але у своїх похвальних відзивах ф.-Вейк обмежується загальними положеннями або своїм відношен-

ням до С., як до фахівця з мовознавства, до людини, яка має надзвичайно розвинене почуття звукових відтінків. Але ці докази *ad hominem* не мають для нас значіння тому, що багато нових висновків, які провадить С., тільки й спираються на його авторитет, але суперечать тому, що на підставі даних фактів визнає наша наука. Коли під впливом теорії Сіверса Вейк бачить, що й у Супрасльському рукописі деякі місця вимагають глибшого тону вимови, що цей тон різниться, то тут нічого по суті не дає теорія С. — тут важливі склад мови, її стиль, що дає й раніше давало можливість до деяких узагальнень. І тут нічого Вейкові жалкувати, що він не має такого тонкого почуття, яке виявив С., тому, що на одному найтоншому почутті не можна було-б аналізувати з дійсними науковими наслідками, а не з наслідками суб'єктивного підходу. Дарма думає В., що проти першої праці С. з боку мовознавства та граматики буде менше заперечень, ніж проти другої. Навпаки — перша праця викликає ще більше заперечень тому, що в ній С. зачіпає більше питань, до вирішення яких і підходить на підставі своєї теорії, а не на підставі „старої“ методи, яка на перший план ставить всебічне дослідження пам'ятки.

IX.

Я розглянув ті частини розвідки С., які мені здаються за головніші. Для мене вже не мають особливого значіння метричні викладки С., тому що основи для цих викладок, за які я вважаю розглянуті частини, не витримують критики. Тут цікаво те, що співробітник проф. С. проф. Фасмер у своїх додатках говорить, що для нього великі труднощі робить те, як ставить наголоси Сіверс в КЛ та ФУ. Він каже потім, що кожного може здивувати те, що С. для КЛ залишає праслов. довготу всіх голосних.

Коли ми, справді, переглянемо наголосний матеріал, який ми знаходимо в розподілених текстах КЛ та ФУ, то ми не зможемо і тут знайти основи. Користуючись з даних різних слов. мов, можна було-б прийняти те або те наголошення, але такий підхід до пам'ятки не буде науковим. Тут теж потрібна база.

Дуже часто посилається проф. Сіверс на свою працю: *Ziele und Wege der Schallanalyse* (Heidelb. 25). Тому треба тут трошки зупинитися — що-ж дійсно корисного дає вона при дослідженні КЛ та ФУ?

За наших часів, коли лінгвісти надають великого значіння роботі різних машин при вивченні мови, Сіверс прихильник такого вивчення тільки почасти. Тільки живі спостереження мають за його думкою значіння, а холодна машина може бути тільки для перевірки тих спостережень. Відомий лінгвіст-фізіолог Сіверс у своїх довгих спостереженнях дійсно досяг великої сили та тонкощів почуття. Але коли він свою тонку суб'єктивну аналізу сучасної мови, яку він добре знає та розуміє, переносить на давні пам'ятки, він робить велику помилку. Він нам каже, що його аналіза потребує перш за все реконструкції старої пам'ятки, утворення тої мови та відтінків мови, які мала ця пам'ятка. Але як-же під-

ходять до цього С.? Замість того, щоб детально працювати над цією пам'яткою, він відразу до неї підходить і намагається шляхом інтуїції її реконструювати. Реконструюючи текст треба за С. намагатися утворення вільної легкої мови. Тоді текст правильний, але сам С. каже про існування двох видів голосової реконструкції — вільної та тяжкої. Цікаво — щоб ілюструвати цю останню, С. говорить, що вона супроводиться різними рухами тіла. Напр., для того, щоб вимовити:

Du steh ich nun, ich armer Tor,
Und bin so klug, als wie zuvor,

треба стиснути кулаки, а руки мусять бути нарівні з плечами за 70 см. одна від одної. Вже один цей приклад може показати штучність пояснень. Я думаю, що тільки той погодиться з таким підходом, хто, будучи захоплений теорією С., під її гіпнозою вже буде робити дальші вправи.

Але в чому-ж сила теорії С., чому вона захоплює декого, має прихильників? Очевидячки, не все тут викликає скептицизм, але є позитивні риси. Витончене почуття мови та її аналіза дає можливість С. углядіти своєрідні загальні риси мови окремої людини та різних літературних творів (з боку музичности та такту). С., ідучи за Бекінгом, намічає різні криві. Кожна людина має в процесі своєї діяльності таку криву, такий загальний, їй тільки властивий тон. Навіть такі письменники, як Гете, який вражав своєю різнобічністю, мав певну криву. Крім оцих особистих кривих є криві спеціальні — це тактові криві, які має кожний окремий твір, навіть окреме речення. Тут наша мова наближається до того, що ми маємо в музиці, до тактових музичних одиниць. Звичайно, ці тактові розподіли властиві особливо нашій мові, але ми їх не маємо в звичайній мові (хоч я сказав-би, що і тут ми їх часто маємо). І ось коли вдається нам піймати оці тактові одиниці, дійсно їх можна пристосувати до різних мов, але тут треба не забувати, що це пристосування може дати иноді такі наслідки, які зовсім не відповідають, напр., мові пам'ятки, а відповідають тій системі, яку ми можемо тільки реконструювати з нашим підходом до цієї пам'ятки, себ-то я хочу сказати, що можуть бути такі випадки, що ми утворимо таку реконструкцію, яка систематично буде провадити ту або ту криву, але буде наслідком тільки нашого систематичного утворення, а зовсім не буде відповідати своїй сучасності. До того треба додати, що критерій для С. лиш одне — відсутність трудности при читанні, але ця ознака, як я вже казав, дуже релятивна. Сіверс розрізняє такт від розміру і в прикладах, які він бере з грецької та латинської, він дає гексаметр, але такти різні.

С. звертає увагу на загальний зв'язок мовних органів з усім тілом. Правильно каже С., йдучи за Рітцем, що все тіло бере участь, коли ми вимовляємо наші слова, але тут, при аналізі цього руху нашого тіла С., здається, вносить багато суто-суб'єктивних пояснень і дуже збільшує значіння цього руху.

І ось усі свої почасті теоретичні, почасті дійсно з досвіду думки С. застосовує до КЛ та ФУ, він ілюструє цією своєю працею неначе практичне значіння теорії, але вагу методи не можна було довести, коли знов у розвідці КЛ та ФУ він посилається на це дослідження, мотивуючи цією методою доказ висновків та взагалі свою працю над цими пам'ятками.

Як додаток до того, що вже сказано, декілька слів про невелику, але цікаву статтю прихильника сіверсової теорії — Карга Sprachwissenschaft und Schallanalyse (Stand und Aufgaben der Sprachwis. Festschrift f. Streit). Карг цілком справедливо підкреслює ті труднощі, які має теорія Сіверса, коли справа йде про пам'ятки, коли перед нами не жива, а мертва мова — коли треба реконструювати. І ось тут особливо доводиться пристосовувати те звукове ціле, які ці вчені на підставі своїх досліджень утворюють. Утворюються різні рамці, звукові рамці, рамці підганяються під текст, і коли не буде затруднености у вимові, коли вимова вільна — рамці правильно пристосовані.

Це дуже характерно. І та справа, що сами прихильники теорії кажуть, що вона не має під собою об'єктивних основ, свідчить про те, що вона не може мати самостійного наукового значіння: ця теорія має значіння підсобне, через неї можна перевіряти — однак не зівсіди — порушення тексту, його зміни; але тільки тоді це можна робити, коли об'єктивні дані говорять про такт та розміри дійсно віршової пам'ятки.

Ось коли-б ми мали всі дані за те, що КЛ та ФУ вірші, на підставі різних об'єктивних даних (вивчення перш за все палеографії, мови пам'ятки) прийшли до цього висновку, то тоді, реконструюючи вимову цих пам'яток там, де були-б труднощі в вимові, ми могли-б припустити, що це місце попсовано або виправлено пізніше.

Вже теоретично ми можемо цілком категорично сказати, що звукова аналіза давніх пам'яток, які передавали нам мову графічно часто за традицією, неможлива в тому напрямкові, що ми знаходимо її у Сіверса та його прихильників, і вони дуже багато переоцінюють свою теорію.

Ті основні два питання, які ставить Карг, дуже характерні для теорії С., викликають не такі відповіді, яких-би бажали прихильники цієї теорії. Перше питання: чи залежить вимова тексту від індивідуальности того, хто читає, і може він читати різно? Друге питання: дає можливість звукова аналіза безперечні дані при вирішенні питання про зіпсування та зміни первісного тексту? Наша відповідь ясна: суб'єктивність теорії С. — основа різного підходу та читання пам'ятки і сама теорія тільки додаткова допомога всебічному вивченню пам'ятки.

X.

Дуже цікава історія вивчення особливо КУ. Серед багатой вже наукової літератури чимало було підходів, які нагадують спроби проф. Сіверса, хоч вони й досліджували пам'ятку з інших боків. Нагадують тому, що вони також якось однобічно підходять до цієї дуже цікавої, дуже для нас важливої пам'ятки.

Вперше видав КУ акад. Срезневський, дослідивши їх з боку лексики та змісту (Свѣдѣнія и замѣтки... СПб. 71 р. 73 т. Собрн. Ак. Н., потім у „Трудахъ з арх. съѣзда“ Київ 78 р. 269—76 і додатки 185—197). Він визначив сліди чеської мови в відомій фонетичній рисі *ц* і з зам. *шт*, *жд*, що є в інших пам'ятках. Срезневський застосовував пам'ятку до X—XII ст. Він перший накреслив шлях розвитку теорії, що панує й досі, про моравське походження КУ.

Аналізуючи праці Срезневського, Макушев висловився, що ця пам'ятка належить до XIV в., і порівнював КЛ із Празькими Листками, які він теж, одмінно від Шафарика та Срезневського, застосовував до XIV в. (Рус. Фил. В. 79, № 3).

У другому виданні своєї *Vergl. Grammatik (Lautlehre, 219)* Міклошич застосовував КЛ до панонських пам'яток і гадав, що їх писано якоюсь суцільною говіркою. Міклошич припускав, що в мові „панонських“ слов'ян могла бути подвійна форма: були переходи *жд* і *з*, *шт* і *ц* (м'якшення *д* і *т*), тому їх писано, за Міклошичем, теж *altslovenisch*.

Погляд Міклошичів сприяв розвитку іншої теорії про КЛ, теорії про суцільну мову в КЛ. Правда, вчені не погоджувались хіба що в питанні про батьківщину тої говірки, що лежить в основі цієї пам'ятки.

І ось вже в праці Гейтлера *Die albanesischen und slav. Schriften* знаходимо, що КЛ попали в Єрусалим тільки з Македонії. Очевидячки, батьківщина КЛ — в Македонія, але ці думки Г. були зовсім необґрунтовані. Що-до віку КЛ, то Г. висловився так: він Зоґр. ев., Мар. ев., Асем. ев. відносив до XI в., а КЛ уважав за пам'ятку пізнішу.

Необґрунтованість Гейтлерових висновків про македонське походження КЛ довів у своїй передмові до нового видання КЛ ак. Ягіч (*Glagolitica Würdigung neuendeckter Fragmente. Wien 1890*). Цю пам'ятку він уважає за давнішу віком, ніж Синайський Требник і Син. Псалтир. З цього робимо висновок, що такі пам'ятки, як Зоґр., Мар., Асем. ев. Ягіч уважає за давніші віком, ніж КЛ. Ягіч тут гадає, як раніше Срезневський, що КЛ чесько-моравської редакції (або, точніше, моравської — в розумінні чехо-словацької). „Моравізм“ *з* і *ц* (дазь, огрѣдѣць), *шч* (запчити, очищение), м'якість *ц*, *ч*, *ш*, *ж* (мшѣ...). Останнім пам'ятка це є *altslovenisch*, звичайно, не в тому розумінні, як це у Міклошича.

Ягічеві припущення багатьох не вдовольнили. Невдовзі проф. Будилевич обстоював південне походження КЛ, деє в одній з приадриятичних округ. Автором, за Б., був чех або словак. Звичайно, зовсім незрозуміло, як міг чех або словак, що жив серед південних слов'ян, так досконально вистудіювавши їх говірку, зберегти в своїй праці одну рису з своєї мови. До того-ж і мова цих південних слов'ян не могла претендувати на багато інших форм, що мають КЛ.

Те, що заперечував Ягіч Гейтлерові на македонське походження КЛ, почасти обстоював проф. Калина. Кажу „почасти“ тому, що К. не обстоює македонської батьківщини нашої пам'ятки в звичайному розумінні, а об-

стоєє ту теорію, що в основі мови, якою писано пам'ятку, є македонська говірка, сама-ж пам'ятка походить з Панонії XI ст.

Думки Каліни заналізував (Облак) *Zur Würdigung des Altslovenischen*, в *Archiv für Slav. Phil.* XV та в арт. „Нѣколко бѣлѣжки вѣрху старословѣнскитѣ паметници“ у болг. Сборн. за нар. умотв.“ т. IX), де він заперечував у своїх статтях думки Міклошичеви та Гейтлерові. За ознаки говірки чесько-словацької Облак уважав окрім *ц, з, шч* (м'якість *ш, ч, ц, ж* вже не вважається за моравізм, як те робив Ягіч, тому що ця риса властива й південним говіркам) ще й заміну один раз *ж* на *оу* (небеськоу^ж) *цирѣкнаѣ, цирѣкѣве*. У цілому його заперечення проти Каліни полягають ось у чому: *ц* та *з* не можна визнати, як те приводить К. за особливості македонських говірок, тому що в відомих болгарських говірках *ц* і *з* не з'являються з *m + j* і *ð + j*. І коли-б можна було-б з різних говірок назбирати поодинокі приклади, то ці приклади нічого не з'ясували-б для КЛ, де цю риску проведено послідовно. І розглядаючи далі висновки К., Облак приходить з свого боку до висновків, що, виходячи з македонських діалектів, не можна погодитися з К. навіть тоді, коли-б згрупувати факти з різних говірок. Але й у запереченнях Облакових є багато такого, з чим не можна погодитися. Облак, напр., протилежно до думки Кал., зазначає, що наблизитися до Риму намагались в Болгарії за царів Петра та Самуїла і це намагання мало зовсім інший характер, як думав Кал. — літургія залишилася без зміни, йшлося тільки про церковну перевагу Рима, і що немає пам'яток, де говорилося-б, що в болгарській церкві були римські „обряди“. Це заперечення, звичайно, не має під собою ґрунту, бо всі ці питання досі остаточно не вирішені. Є вказівки, що папи намагались підпорядкувати Болгарію своїй владі, а разом з тим і церковний ритуал.

У *Časop. Česk. M.* за 94 р. 68 кн. було вміщено невеличку статтю проф. Пастрнека (*Starobylè až ve slovenských nářečech a hláh. zlomky Kijevské*). П., беручи за підставу відсутність *зѣла* в КЛ, гадав, що, може, батьківщина цих уривків є Чехія та частина Моравії (бо в більшій частині Моравії та в Словаччині *ð* дало *дз*). М'якість *ш, ц, ч*, про яку згадував Ягіч, ще раз переконує П. в чеській батьківщині КЛ. Більше того — П. зважився вказати місце, де написано КЛ — саме Сазавський монастир.

Проти Паст. думок повстав Облак (*Zur Provenienz d. Kijewer und Prager Fragment, Archiv f. Sl. Phil.*, 18). Облак зазначає, що коли навіть *зѣла* й вживали в давньо-слов. пам'ятках, то тільки з традиції, а не на ознаку реального звука. Що-до м'якості *ш, ч, ц*, то Облак наводив те, що й раніше.

У „Вѣстникѣ археолог. и исторіи“ 1898 р. було вміщено невелику статтю від акад. Соболевського: „Гдѣ написаны кіевск. отрывки“. Одна з особливостей цієї пам'ятки є та, що зберегаючи й поправно вживаючи носові, є один випадок у слові *ходатаѣшцю*, за Соболевським замість *ходатаѣшцю*. На підставі цього, каже С., можна сказати, списувач цієї пам'ятки був поляк, „въ языкѣ котораго уже въ древнюю пору его исторіи въ извѣстныхъ случаяхъ (между прочимъ, въ причастіяхъ) могло быть слія-

ніе въ одномъ новомъ звукѣ“. Але, насправжки, форма ходатаіацію не вказує ні на яке змішування — це цілком поправна форма від ходатайти. На це раніше у своєму виданні вказував Ягіч, так що будувати будь-які теорії про списувача-поляка зовсім неможливо. І ще на думку, акад. Соболевського твердження його підсилює форма *подась*, яку ніби-то легко вивести з мови польської (але насправжки — важко це зробити), а також той факт, що списувач або автор до речі поправно вживав тверді та м'які голосні. Але останній факт може говорити про давність пам'ятки, про те, що в даному разі вона передавала характерну особливість первісного письменства. До чеських особливостей, окрім *ц* і *з*, С. застосовує складотворчі плавкі *рв*, *лв*. Відсутність *згла* промовляє за те, що навчительчех не вживав цієї літери або вживав у значінні *з*. Що в поляків службу правила мовою польською, пересвідчують, на думку С., дані з панонських житій.

Акад. Соболевський знову повертається до КЛ у своїй статті „Церковно-слав. тексти моравскаго происхождения“ (Рус. Фил. В. 1900, 1—2 Изв. Акад. Наук по отд. р. яз. и слов. 1906). У цій статті він аналізує цілу низку пам'яток. С. зазначає, що КЛ та „Беседи“ Григорія Великого подібні мовою — очевидячки перекладач був один, але дані, які приводить С., лексичні до того загального характеру, що не можуть переконати.

Про мову КЛ. згадав проф. Ляпунов у статті, присвяченій огляду життя та праці Облака (Изв. отд. рус. яз. и слов. 96. р.) статті „Краткій очеркъ уч. дѣятельности акад. Ягича“ (Одесса 1901), докладніше він зачіпає питання про КЛ в рецензії на мою дисертацію („Памятники и вопросы старослав. письменности“). На думку проф. Л., батьківщина КЛ, це якась округа, що має кордоном з одного боку говірки чесько-моравські, а з другого — південні.

Гейтлерову думку обстоював проф. Щепкін. У своїй розвідці „Рассуждение о языке Саввиной книги“ він згадує за КЛ. Той факт, що правильно вживаються *ѣ* та *ь*, Щ. не вважає за лишки найдавнішої доби, а тільки за діалектичну рису архаїчної говірки. Батьківщини КЛ Щ. не визначає, а тільки зазначає, що може має слухність проф. Ляпунов однаково, як Гейтлер і Калина. Що ця пам'ятка виникла в Македонії, за Щепкіним, свідчить перша сторінка КЛ, яка мовою та графікою стосується до XI ст. і вона є уривок з католицької богослужбової книги.

З думками Ляпунова та Щепкіна не погоджувався Ягіч. Припущення Ляпунова, за Ягічем (Einige Streitfragen, Arch. f. sl. Ph. XX), заперечують ті дані, які ми маємо з історії слов. розселення. До того-ж важко уявити собі, що існувала така посередня говірка, що сходилася деякими рисами з чехо-моравськими говірками, а рештою з болгарськими. Теорія Ляпунова, завважає Ягіч, могла-б мати силу ще за Копитарової та Міклошичевої теорії (панонської). Тоді швидше можна було-б припустити що існувала така говірка. Найгостріші завваження Ягічеві що-до припущень проф. Щепкіна. Тлумачачи свою теорію про моравське походження КЛ, Ягіч трохи змінює її порівнюючи з попереднім і не можна сказати,

щоб цілком вдало. На його думку тепер з'ясовується, що *ц* та *з* вписані від складачів або переписувачів свідомо. Заміну цю зроблено, за Яг., щоб вживши цих одмінностей запобігти більших симпатій до пам'яток, що їх писано все-ж-таки чужою мовою. Що-до часу, коли виникли КЛ, Яг. припускає тепер — давніші часи.

У студії *Altslovenische Wenzelslegende und Legende v. heil. Prokop* (*Sitzungsberichte b. Wien. Ak. W. ph.—Cl.* 1894) проф. Вондрак рішуче застосовував КЛ до XI ст., вважає за батьківщину їх Карпати, який-небудь карпатський монастир. Ніяких доказів на це ми не маємо. Багато фантастичного дає той самий проф. В. в своїй спеціальній розвідці: *O původu Kijovských listů. Pr.* 904, особливо в намальованій мандрівці пам'ятки для того, щоб пояснити наявність різноманітних мовних елементів. Одночасно з книгою Вондрака вийшла моя книга, присвячена КЛ, і висновки, які там ми маємо, зовсім не такі, як у В., не такий і підхід до вивчення пам'ятки.

Останніми роками КЛ присвячено декілька невеликих статтів. В останній книжці *Slavia* (1927, I), є стаття Л. Арасимович, раніше в тому-ж журналі (22 р., 2—3) була стаття Н. Дурново, Н. Вейк видав недавно *Kilka uwag do pochodzenia mszału Kijowskiego* (на жаль, цієї статті я не дістав). Невеликі статті Арасимович та Дурново не дають таких висновків, які-б мали під собою нові спостереження. Мало буде користи, коли ми будемо керуватися якимись тільки логічними міркуваннями, будемо уявляти собі такий стан чеської мови, на який не дає нам права історія мови (Дурново), або будемо давати якісь побіжні замітки та вражіння від листків і наукової літератури з основними методологічними підходами: „меня удовлетворяет“, „я не могу себе представить“, або мотивувати доцільність своєї статті тільки тим, що „ни одна гипотеза в цепи создавшихся вокруг них (КЛ) не будет лишней“... Після того, що було зроблено в справі вивчення КЛ, коли вже було звернуто увагу на дрібниці, причому надавалось велике значіння цим дрібницям, не можна обмежуватись якимись побіжними вражіннями та поглядами — занадто було вже таких гіпотез, і нові гіпотези, що не мають за собою детального вивчення пам'ятки, не на користь науковому розробленню пам'ятки.

Проф. Микола Грунський.

Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські.

(Історично-літературна студія)¹).

Одне з найцінніших джерел про походження слов'янських азбук безумовно єсть Оповідання ченця Хороброго про письмена. Автор цього Оповідання був близький до Кирило-Методіївської епохи, а тому його свідчення та ще свідчення в такій надзвичайно цікавій ділянці, як повстання письма, — набирають великої ваги. З цієї ділянки історії нашої культури ми не маємо інших подібних свідочств, тому все, що подає нам Хоробрий, надзвичайно цінне та цікаве.

На жаль тільки, Оповідання це дуже коротке, а до того ще й досить скупеньке на фактичні відомості, які воно передає звичайно коротко й стисло. А через усе це Оповідання Хороброго піднімає багато найрізніших питань, питань дуже важливих, бо всі вони стосуються часу початків та повстання слов'янської письменности. Від того чи іншого вирішення питань залежить певний погляд на повстання слов'янських азбук, а тому в справі Оповідання Хороброго забирали голос чи не всі більш-менш видатні слависти; через це повстало й тут, як і по інших питаннях, дуже багато найрізніших гіпотез, часто суперечних одна одній. Ось через усе це я змушений тут спинитися на цім Оповіданні докладніше.

Оповідання Хороброго — це апологія праці св. Костянтина, — його азбуки та перекладів, проти яких ширилося певне незадоволення; разом з тим, — це й апологія слов'янської письменности взагалі, яку тоді не всі визнавали. Це апологія надзвичайно гаряча, а до того апологія такого дражливого питання, як національна письменність. Справою першого повстання слов'янських письмен та перекладів цікавилися всі слов'янські народи, а тому Оповідання Хороброго було дуже популярним вдавнину і залюбки читалося; дійшло воно до нашого часу щось у 40 списках, але всіх їх ми безумовно не знаємо.

Цією всім цікавою темою, до того забарвленою певним дражливим полемічним тоном, пояснюю я не тільки велику популярність Оповідання вдавнину, але й те, що текст Оповідання постійно в деталях відмінювався: писарі та читачі не могли зберегти спокійного відношення й сами захоплювалися сміливим тоном автора, — не дурно-ж його названо Хоробрим, — і дозволяли собі робити в тексті різні додатки та зміни, як побачимо далі.

¹) Стаття ця — це частина нової праці автора: „Історія церковно-слов'янської мови, Том II: Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян“.

1. Хто такий був Хоробрий.

Те Оповідання про письменна слов'янські, що про нього я тут пишу, в деяких списках має ніби зазначеного автора. Найстаріший список з-посеред тих, що дійшли до нас, болгарський список 1348 р., має такий заголовок: „О писменехъ чрѣноризца храбра“, а Савинський список XV в.: „Чрѣноризьца храбрѣа отвѣти о писменехъ“. На основі цих заголовків і названо автора Оповідання „чорноризцем Храбром“.

Хто такий був цей Хоробрий, рішуче нічого з інших джерел не знаємо, а тому доводиться судити про нього тільки на основі його власного твору, Оповідання про письменна. Списки згідно звать його чорноризцем, себ-то ченцем, і це єдине, що можна певно твердити про Хороброго.

Назву „Храбр“ я не вважаю за прізвище ¹⁾, не вважаю й за прибране ім'я. Встаровину не було звички подавати назву автора та заголовки для своїх творів, певне не подано його й в оригіналі нашого Оповідання; пізніше численні писарі цього Оповідання, захоплючись сміливим виступом автора проти сильних триязичників, назвали його сміливим, хоробрим, і сами дали заголовок Оповіданню; можливо, що храбр — це борець, ратник, як звичайно визначає це слово в пам'ятках глаголицьких та давніх кирилівських. Щоб ченця звано не ім'ям з посвячення, а прізвищем, — важко те допустити, а тому я вираз в заголовку „храбра“ вважаю просто за прикметник до слова „чорноризця“, і вживаю його в формі Хоробрий, а не Храбр. Перші писарі, особливо ті, що пам'ятали ще силу й значіння триязичників та грекофілів, були здивовані сміливістю Оповідання, а тому й назвали його твором „хороброго ченця“. А дійсний автор може й мав причини не видавати своє справжнє назвисько, бо-ж триязичники — то були здебільшого сильні світу цього.

Чернець Хоробрий був письменник, і то не другорядний, про що нам виразно свідчить висока літературна якість самого Оповідання: стислість та ясність стилю, логічний плив думок, велика вправність передавати свої думки та обставляти їх потрібними, зручно підібраними доводами; це прикмети, які в'яжуть ченця Хороброго з автором Життя Методія. А що Хоробрий дійсно писав ще інші твори, про це він сам каже в X-м розділі свого Оповідання: „Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣсть врѣмя“. Ця остання замітка, „тепер нема часу“, показує, що Хоробрий написав свій твір похапцем, на швидку руч, бо того вимагали гарячі обставини — боротьба з триязичниками, і треба було дати в руки прихильників Костянтинової праці певну зброю на оборону слов'янської письменности.

¹⁾ Але ім'я таке вдавнину існувало. Так, Венелін, Влахо-болгарскія грамоты, 1840 р., ст. 358, подає ім'я Храбръ з сербського пам'ятника XVI в.; Фр. Палацький в „Čas. Česk. Mus.“ 1832 р., ст. 61 приводить з чеського Chraber. В новішій словнику сербо-хорватської мови, що його видала південно-слов'янська Академія, знаходимо ім'я Hrabren.

2. Коли жив чернець Хоробрий.

Чернець Хоробрий написав своє Оповідання в час дуже близький до епохи Костянтина, себ-то десь в кінці IX-го віку або на початку X-го. А що це так, можна навести на те чимало доводів.

1. Той гарячий тон, яким боронить Хоробрий азбуку й переклади Костянтинові, говорить виразно, що такий твір, як Оповідання, міг бути написаний тільки в час свіжої боротьби триязичників проти учнів Костянтина та їх праці. Тон цей дає можливість бачити в ченці Хоробрім навіть одного з учнів св. Костянтина, якому найліпше-б випадало виступати з обороною свого славного вчителя.

2. В Оповіданні, в розділі VI-м, говориться про триязичників і доводиться хибність їхньої науки. Боротьба триязичників проти слов'янського письменства, а особливо проти богослуження слов'янською мовою могла бути в Болгарії тільки на початках слов'янського письменства, найпевніше — підчас праці учнів св. Костянтина й Методія. Гарячий виступ проти триязичників, де автор зве їх навіть окаянними, дуже в'яже нашого автора з автором Життя Костянтина та Життя Методія, де теж знаходимо такий-же запал у виступах проти триязичників. Це все знову робить цілком можливим припущення, що чернець Хоробрий сам був учнем св. Костянтина. Візьмім ще на увагу, що про триязичників, крім ЖК та ЖМ, інші джерела дають нам дуже скупі відомості ¹⁾, а тут чернець Хоробрий дає їх так, як їх знаходимо і в Життях обох братів. Боротьба з триязичниками припадає в Болгарії головню на час праці учнів св. братів, бо пізніше, коли слов'янське богослуження затвердилося, ця боротьба не мала вже місця.

3. В одному з дуже цінних списків Оповідання, в списку Московської Духовної Академії, за рукописом XV-го віку, читаємо в IX-м розділі, після твердження, що азбуку склав і переклади зробив Костянтин та брат його Методій, таку звістку: „Сут бо еще живи, иже суть видѣли их“, себ-то Костянтина та Методія. Звістка ця збереглася тільки в цьому одному спискові, інші списки не знають її, а це вже само підсуває нам думку, чи це не пізніша вставка, така можлива до полемічного твору. Так дивиться на цю вставку Ягіч і зазначає свій сумнів до неї. Але ще Срезневський покладався на цю звістку, а Бодянський навіть влучно боронив її, доводячи, що хоч-би це була навіть вставка, то вставка дуже давня, якої автор мав якусь слушну причину догадуватися про час, коли жив Хоробрий. Вірить цій звістці й Ол. Соболевський і боронить її: „Подобныя фразы, цѣнныя для современнаго историка, не представляли интереса для старыхъ переписчиковъ и читателей, интересовавшихся главнымъ предметомъ разсказа, и потому свободно могли быть опускаемы; но кому

¹⁾ Те, що дає в цій справі Початковий Літопис під 898 р., дає його за ЖМ. Тут, як і далі, „ЖК“ та „ЖМ“ — то „Життя Костянтина“ та „Життя Методія“; цифра вгорі показує розділ цієї пам'ятки.

была надобность ихъ вставлятъ и какія могли бытъ основанія для вставки?“¹⁾

Хоч до нас дійшло багато списків, — знаємо їх коло 40, — проте первісного тексту Оповідання ми не знаємо, а тому давніший список 1348 р. може не передавати давнішого тексту оригінала; ось тому свідчення Московського списку, що „сут бо еще живи, иже сутъ видѣли их“, можна приймати за правдиве, а тоді час повстання Оповідання припадає на кінець IX — поч. X-го віку. І не виключена можливість, що в цім „сут бо еще живи“ автор Оповідання мав на увазі й самого себе.

4. В Савинському спискові XV-го віку читаємо в VII-м розділі, що для слов'ян св. Костянтин сам „и писмена створи нынѣ и книги прѣложи“. Знову-таки маємо це важне „нынѣ“ лиш в одному спискові; коли-б було воно й в оригіналі, тоді час написання Оповідання пересунувся-б ще ближче до епохи Костянтина (помер в 869 р.), може ще на час життя св. Методія; цим-би тоді легко було пояснити, чому чернець Хоробрий зовсім не згадує в своїм Оповіданні про Методія (згадку про нього в IX-м розділі вважаю за вставку), а говорить тільки про Костянтина.

5. Чернець Хоробрий твердить, що Костянтин склав 38 букв слов'янських; треба припустити, що в початковім письмі, яке впорядкував Костянтин, дійсно було мало букв, може 38. Це могло бути тільки в ранню добу, бо в давніших наших пам'ятках з к. X — поч. XI віку число букв вже дуже велике, коло 43—46; цього великого числа букв, що увійшло з часом до слов'янської азбуки, Хоробрий не знав, а це говорить, що він жив десь близько коло епохи Костянтина.

6. В IX-м розділі Хоробрий оповідає, що слов'янські букарі-грамотії всі знають, хто їм азбуку склав і переклади зробив. А це вказує, що Хоробрий писав своє Оповідання десь близько коло епохи Костянтинової, бо в противнім разі не можна було-б сказати, що всі грамотії знають автора азбуки та перекладів. Саме слово „букарь“ Соболевський стосує до стилю учня св. братів, Костянтина Болгарського²⁾.

7. Дехто з вчених, напр. П. Лавров, твердить, ніби Оповідання Хороброго могло бути написане тільки до 914 р., коли болгарський цар Симеон побив греків, і коли „расцвѣтъ болгарской литературы ставилъ внѣ всякаго сомнѣнія права славянскаго языка и въ литературѣ, и въ Богослуженіи“³⁾. Я відношу діяльність ченця Хороброго як-найближче до св. Костянтина, значить теж до 914 р., але самого доводу цього не можу прийняти на увагу через те, що чернець Хоробрий писав головним чином не проти зовнішніх триязичників, а проти своїх унутрішніх, проти болгар-грекофілів, грекофілів не політичних, розуміється, а культурних; а таких по 914 р. не зменшилося, а число тих, що бажали змінити глаголицю на уставне письмо, напевне збільшилося.

¹⁾ Матеріали и изслѣдованія, 1910 р., ст. 131—132.

²⁾ Матеріали и изслѣдованія, СІВ. 1910 р., ст. 132.

³⁾ „Труды Слав. Комисіи“, т. II, М. 1898 р., протоколи, ст. 17.

8. В своїм Оповіданні чернець Хоробрий говорить тільки про одну азбуку Костянтинову, себ-то про глаголицю; про другу азбуку, кирилицю, він нічого не оповідає (власне, він проти неї виступає, як проти письма грецького), бо вона ще не була тоді остаточно впорядкована. А це свідчить, що Хоробрий писав Оповідання в дуже близький до Костянтина час. Див. про це нижче, в розділі 5, 9.

В теперішній час в науці панує однозгідне переконання, що чернець Хоробрий жив близько до епохи св. братів; думку таку боронять такі видатні славісти, як Ягіч, Фортунатов, Соболевський і ин. Фортунатов, напр., рішуче заявляє, що Хоробрий жив „очень близко къ эпохѣ Кирилла и Меодія“ ¹⁾. Мені здається, що цю близькість можна ще й збільшити, бо єсть підстави думати, що під ченцем Хоробрим криється якийсь учень св. братів.

Література ²⁾. И. Срезневскій 1848 р. ст. 31. — О. Бодянскій: О времени происхождения, 1855 р., ст. 55. — Леонидъ 1891 р. ст. 7 — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 310—311. — С. Вилинскій 1901 р. ст. 100, 103—106, 128—129. — А. Соболевскій: Матеріалы, 1910 р., ст. 131—132. — А. Багрий р. 1912 ст. 68, 263—264. — В. Н. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13.

3. Де повстало Оповідання Хороброго.

Дуже цікаве й важливе питання, де саме було написане Оповідання ченця Хороброго, трудно вирішити, а то тому, що не маємо давніх списків. Як я вже підкреслював, Оповідання через свій полемічний тон не зберегло свого тексту незмінним, — писарі часом перероблювали його та змінювали окремі місця. Через те маємо по різних списках різні місцеві ознаки, иноді одна одній протилежні, а це утрудняє нам справу вирішення, де саме повстало Оповідання, або хто був з походження чернець Хоробрий.

Але в Оповіданні єсть одна ознака, котра, на мій погляд, може досить виразно говорити про батьківщину ченця Хороброго. В розділі II-му Хоробрий перераховує слова, яких не можна добре написати грецькими буквами, і серед них подає слово „sъло“; розуміти це місце треба власне так, що грецькими буквами не можна передати слов'янських звуків *ь*, *ъ*, *ж* і т. д. Я звертаю тут увагу на твердження Хороброго, що грецькими буквами не можна передати звука *ъ*, себ-то зіло; коли-б автор Оповідання, чернець Хоробрий вимовляв слов'янське *ъ* як *з*, то він не вмістив-би цього прикладу, бо тоді він легко передав-би своє *з* через грецьке *ζ*. Виходить, що в вимові ченця Хороброго букви *з* та *ъ* бренили не однаково. А ми знаємо, що *з* та *ъ* дуже рано почали зливатися в вимові, чому на письмі часто й не розрізнялися; знаємо також, що в південній Болгарії, в Македонії, особливо на батьківщині Костянтина — в Солунській говірці — *ъ* бренило

¹⁾ Происхождение глаголицы, 1913 р., 247.

²⁾ Повні заголовки праць див. в кінцевім розділі цієї статті.

як зложений приголосний звук, близько до *dz*. Так само, очевидно, брєнів звук *s* і 'в автора Оповідання, а це говорить нам, що чернець Хоробрий походив з південної Болгарії чи Македонії, а може й з околиць Солуня. Ця ознака рішуче неможлива, скажемо, десь на Моравській території, бо тут маємо тільки *z*, а не *s*, чому в Глаголицьких уривках Київських та Празьких зовсім не знаходимо *s* чи *dz*. Старші глаголицькі пам'ятки, що походять з південної Болгарії, звичайно розрізняють *s* від *z*.

Так само й історичні факти дають повну змогу виводити Хороброго з південної Болгарії. Головна ціль ченця Хороброго, коли він писав Оповідання — це боротьба з триязичниками. У тих місцевостях, де слов'яни більше стикалися з греками або й жили всуміш з ними, там було більше різних нападків на богослуження слов'янською мовою та на слов'янську письменність, і самі ці нападки були дошкульніші. Не забуваймо, що в Болгарії було багато грецьких-святихників, які й вели перед у поході на слов'янське богослуження та на слов'янську азбуку. Але не ці голоси були дошкульні болгарам, — болючіші були напади своїх грекоманів; під впливом грецького духівництва багато болгар хорувало на триязичну ересь, протестувало проти богослуження „варварською“ мовою, і вимагало „правдивої“ служби „святою“ мовою — грецькою. Так само й слов'янська азбука, глаголиця, що дійсно досить далеко відбігла від грецького письма, муляла очі цим грекоманам і вони успішно виступали проти неї, ширячи уставне грецьке письмо; тут життєва практичність була на їхній стороні.

Що й греки хорували на триязичну ересь, про те я розповів докладно в I томі своєї „Історії церковно-слов'янської мови“. А що боротьба з триязичниками велася й на землях Болгарії, про це подає нам дуже цінну відомість переробка Оповідання ченця Хороброго, з болгарського рукопису XIII віку, в котрій читаємо: „Треба вам знати, браття, таке: Коли зберуться два попи, болгарський та грецький, нехай правиться тоді літургія слов'янська, а грецька не правиться; коли-ж обидва [будуть греки] — нехай правиться [грецька], але нехай не лишається слов'янська літургія, а [тільки] грецька співається; бо-ж болгарська літургія свята, і святий муж її склав“¹⁾. Оце правдивий відгомін тієї боротьби з триязичниками, на тлі якої повстало наше Оповідання.

В науці напій з давнього часу встановилася вже думка, що чернець Хоробрий був родом з Болгарії, — про це писали Калайдович, Срезневський, Бодяньський, Вилинський і ин. Цікава думка Соболевського: „Мы не знаемъ, — пише він, — гдѣ жилъ Храбръ; какъ видно изъ его статьи, онъ взялся за перо, чтобы показать противникамъ славянской азбуки и письменности — грекамъ и грекоманамъ, — что славянская азбука, составленная святымъ челоуѣкомъ Константиномъ, нисколько не ниже греческой азбуки, честь изобрѣтенія которой принадлежитъ язычникамъ; слѣдовательно, Храбръ писалъ тамъ, гдѣ славянская азбука и письмен-

¹⁾ И. Ягичъ, Разсужденія, 1895 р., ст. 305.

ность подвергались нападкамъ и нуждались въ защитѣ, гдѣ греки были сильны, гдѣ славянскіе книжники жили рядомъ съ греческими. Мы вправѣ предположить, что мѣстомъ, гдѣ жилъ Храбръ, былъ греческій Солунь, окруженный славянскими селами, пользовавшійся славянами, какъ рабочими, прислугой и т. п., дававшій въ своихъ монастыряхъ пріютъ монахамъ славянамъ“¹⁾).

Проф. П. А. Лавров виступив з гіпотезою, ніби чернець Хоробрий походив з Моравії, або принаймні побував в Велико-Моравській Державі. Дійсно, в різних списках єсть деякі факти, що говорять на користь гіпотези П. Лаврова. Найперше кидається в вічі назва моравського князя — Растиц, а не Ростислав. Форма Растиц — це західньо-слов'янська форма, звичайна в латинських літописах. Знаходиться ця форма в декількох давніших списках. Як вона попала до списків Оповідання? Я думаю, що найдавніший відомий нам список Оповідання, список 1348 р., дійшов до нас досить далекий від оригіналу, дійшов з вставками та переробками, що так легко могло статися з твором полемічним. Не виключаємо, що болгарський список 1348 р. — це список якогось тексту моравського, до якого вставлено декілька характерних західньо-слов'янських ознак. Я думаю, що в первісному оригіналі Оповідання згадки про князя Ростислава та Коцела могло й зовсім не бути, — для болгарина вистарчало назвати Михайла та Бориса; і вже пізніше вставили сюди місцеві автори своїх князів — Растиця та Коцела, а тому ці назви зустрічаємо не по всіх списках.

В Бреславській списковій XVI віку знаходимо фразу, що з-посеред слов'янських букв „четыре между десятма“²⁾ подібна греческим“; це „четыре между десятма“ дуже давній вираз, тепер відомий тільки в чеській, як 24. Крім цього, в цім саме списковій Растиця названо не князем, а царем. Я не надаю особливого значіння цим виразам, що знаходяться в однім тільки пізнішим списковій, — їх легко міг вставити писар на Моравії чи на Чехах з своїх особистих побуджень. Це тільки свідчить нам, що Оповідання ченця Хороброго було популярним на всіх слов'янських землях, і скрізь його потроху переробляли.

Але цікавіша й важча ось ця загадка, на яку звертаю тут увагу. В розділі VI Оповідання цитує чернець Хоробрий з Єванг. Івана 19.20 місце про таблицю над розп'ятим Христом, цитує не дослівно, а з пам'яти: „Бѣ дѣска написана жидовскы и римскы и елинскы“; тут кидається в вічі, що автор, чи скоріше писар, ставить назву латинської мови перед грецькою, тимчасом як по всіх давніх і пізніших Євангеліях цитация як-раз навпаки³⁾. Те саме він робить в тім самім VI-м розділі трохи

¹⁾ „Богословская Энциклопедія“, 1909 р., т. X, ст. 221. Те саме повторив Соболевський і в своїх „Матеріали и изслѣдованія“, 1910 р., ст. 132.

²⁾ Про цю числівнякову форму див. в „ЖМНПр.“ 1902 р., ч. 339, ст. 195—197.

³⁾ З давніх Євангелій ті вирази, які знаходимо у Хороброго, а саме — „жидовській“ та „дѣска“ знаходимо тільки в Архангельськім 1092 р., Юрійськім 1118 р., Мстиславів XII в. та Добриловім 1164 р.

нижче, перераховуючи мови. Отже, хтось Євангельський текст фальшує, і назву грецької мови ставить на самім кінці; чи зробив це автор чи пізніший переписувач? Гадаю, що тільки якийсь пізніший західньо-слов'янський переписувач, бо-ж трудно допустити, щоб чернець Хоробрий перекручував Євангельський текст з якихось сторонніх побудок.

Те саме знаходиться ще на початку Оповідання, в розділі II-му, — тут говориться, що слов'яни, по охрещенні, писали „римськими и греческими писмены“. Знову римськими перед грецькими, хоч далі говориться виключно про все грецьке і рішуче нічого латинського — ні азбуки ні перекладів — не згадується; і тут це „римськими“ чи не вставка того-ж мораванина?

В цілім Оповіданні ніде ні одного слова нема про Методія, — скрізь говориться тільки про Костянтина, скрізь підкреслюється, що це він сам усе зробив. У III-м розділі читаємо, що Костянтин для слов'ян „сътвори“ 38 письмен, те саме в V-му розділі: „створи св. Кириль 38 писмень“, знову без Методія. А в VII-м розділі вже рішуче підкреслено: „А словѣньскыя кнѣгы єдинъ св. Костантинъ, нарицаемый Кириль, и писмена створи, и кнѣгы прѣложи въ малѣх лѣтѣх“. — Методія тут не тільки не названо, але й вжито слова єдинъ. Нарешті, в IX-м розділі читаємо власне те саме: „Св. Костантинъ Философ, нарицаемый Кириль, той намъ писмена створи и кнѣгы прѣложи“, але до цього тут додано ще: „и Мефодіе, братъ его“. Цей кінець я вважаю за вставку, бо він пришитий тут білими нитками і суперечить тому, що вище три рази було сказано про самого Костянтина. Думаю, що Методія пришив тут той самий латинник-мораванин, який Євангельський текст переробив так, що грецька мова опинилася на останньому місці, а латинська поперед нього, і який в II-м розділі вставив слово „римськими“.

Думати, що чернець Хоробрий був мораванин, не можна не тільки з вищенаведених причин, але ще й з самого змісту Оповідання. Дійсно, на Моравії, підчас праці тут св. братів і зараз по їх смерті, точилася завзята боротьба триязичників проти слов'янського Богослуження; отож твір, подібний до Оповідання ченця Хороброго, легко міг повстати на Моравії. Міг повстати, але зміст його мусів бути тоді инший, відповідний до моравських умов. Триязичниками на Моравії були німці-латинники; уявім собі, що Хоробрий писав на Моравії, доводив, що грецькі письменна склали „еллини погани“, — чи-ж ці латинники і без того не були ліпшої думки про все грецьке? Чи-ж латинникам на Моравії (грекоманів тут не було) треба було розповідати, як повстала грецька азбука та переклади? На закиди, що Костянтин свої переклади „вѣсть устроилъ добрѣ“, чи-ж можна було для латинників подавати довід, що і в греків переклади не відразу були добрями. Чи-ж-би це переконало латинників, які про грецькі переклади ніколи не мали доброї думки? Кого з латинників переконала-б заява, що рідко хто з греків знає, хто їм азбуку склав та переклади зробив, тимчасом як слов'янські грамотії усі це знають про свою азбуку та переклади? Отож, зміст Оповідання виразно говорить, що повстати на

Моравії ні в яким разі воно не могло; для нього найліпші умови, як вище оповідав, — південна Болгарія.

Література. П. Лавровъ, „Извѣстія“, 1901 р., ст. 287, 289, т. VI, кн. I. — С. Вилинскій 1901 р., ст. 99—102. — А. Соболевскій, „Богослов. Энциклоп.“ 1909 р. т. X, ст. 221—222. — А. Соболевскій: Матеріали и изслѣдованія, 1910 р., ст. 132. — А. Багрій 1912 р., ст. 68, 265.

4. Проти кого писав чернець Хоробрий.

Оповідання ченця Хороброго — це твір яскраво полемічний, написаний в оборону слов'янської азбуки та слов'янських перекладів, себ-то написаний в оборону праці св. Костянтина. Але проти кого його написано? Хто нападав на працю св. Костянтина?

В науці встановилася думка, що чернець Хоробрий написав своє Оповідання проти греків. „Статья Храбра — пише Ягіч — безспорно направлена противъ грековъ, которые въ ней изображены какъ противники славянской письменности, относившіеся враждебно къ этому явлению новому, еще непривычному. Противъ нихъ вооружился Храбръ всѣмъ запасомъ тогдашней учености византійской, насколько она была ему доступна и известна“¹⁾.

Зовсім нову думку в цім питанні в 1901 р. висловив В. Погорілов. Він заявив: „Не противъ грековъ писалъ Храбръ свой памфлетъ, такъ какъ они не стали бы и читать по-славянски, и не противъ греческаго письма, а противъ славянъ, приверженцевъ всего греческаго, и противъ вводимого ими грецизирующаго письма (т. е. кириллицы)“²⁾.

Отож чернець Хоробрий писав, звичайно, не стільки проти самих греків, скільки проти грекоманів, яких було в той час дуже багато. Як я оповідав уже, чернець Хоробрий жив десь у південній Болгарії, в Македонії, а тут грецький вплив був реальний і надзвичайно сильний. Серед слов'ян працювало багато грецьких священиків, які слов'янської мови добре не знали і з грецьких патріотичних почувань обстоювали богослуження грецькою мовою. Ці грецькі священики були такими самими запеклими тріязичниками в Болгарії, як німці на Моравах. Вони скрізь навчали, що святих мов тільки три, — жидівська, грецька та латинська, як про те свідчить напис Пилатів над розп'ятим Христом, див. Єв. Івана 19, 20 і Луки 23, 38. Ці пилатники, як назвав їх св. Костянтин, ширили думку, що Бог не послухав молитов „варварською“ мовою, і тому слов'янські богослуження даремні. Звичайно, для малоосвіченого народу це були доводи дуже переконливі, особливо там, де слов'яни жили з греками всуміш, бо слов'яни бачили, що культурніші греки („пани“ за нашою термінологією) правлять в себе „святою“ грецькою мовою, а їм правиться їхньою мовою „базарною“. Тому агітація греків, особливо грецьких

¹⁾ Разсужденія, 1895 р., ст. 311.

²⁾ „Извѣстія“, 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 342.

священиків мала успіх поміж болгарами, і число прихильників грецького Богослуження — свідомих чи несвідомих — не було мале.

Ці триязичники виступали не тільки проти самої служби слов'янською мовою, виступали вони й проти перекладів св. Письма на цю мову та проти слов'янської азбуки, — бо це-ж ці останні були причиною повстання богослужень слов'янських. Триязичники-грекомани піддавали переклади Костянтина суворій критиці, і знайшли там, на свою втіху, не мало недоладностей, що вони й використовували для своїх агітаційних цілей. Очевидно, ці напади триязичників на переклади Костянтина були слухними, бо навіть Храбр не боронить свого вчителя, а тільки відбивається тим, що й грецькі переклади „такожде многажди суть постраляли, — Акилла и Симмахъ, и потомъ ини мнози“, та додав до цього загальну фразу: „Удобѣе бо естъ послѣжде потворити, неже первос створити“.

Не виключена можливість ще й інших нападів. В той час, коли писав чернець Хоробрий, відносини між церквами східною та західною були дуже напружені, особливо в Болгарії. Болгарський цар Борис ¹⁾ хотів був організувати собі незалежну церкву, піддану тільки папі, і тому в 866 р. прибуло до Болгарії багато латинського духівництва, яке почало дуже нелояльним способом виводити з Болгарії все грецьке, а разом виганяти й священиків, яких тут застало. Борис просив прислати до Болгарії окремого незалежного архієпископа, але папа справу проволікав, на прохання болгар не погодився, і справа скінчилася на тому, що в 869—870 р. цар Борис віддав болгарську церкву під управу царгородського патріярха. А тепер вже грецьке духівництво почало виводити все латинське, принесене сюди з Риму: вигнане було, звичайно, і все латинське духівництво.

Отож, у Болгарії існувала дуже дразлива нехоть до всього, що звязане було з Римом, а на цьому тлі триязичникам так легко було вести певну агітацію проти Костянтинових перекладів, як поблагословлених у Римі, агітувати навіть проти самого Костянтина, а особливо проти Методія, посвяченого в Римі. Може через це чернець Хоробрий ані словом не згадує про Методія, усе приписуючи Костянтинові, висвяченому в Царгороді (одну згадку про Методія в IX-м розділі вважаю за очевидну вставку).

В іншому становищі знаходилася справа окремої слов'янської азбуки; кажу в іншому, бо проти неї могли виступати й інші суспільні кола з практичних міркувань. Глаголиця, яку впорядкував Костянтин і яку він стилізував остільки, що вона стала дійсно окремим слов'янським письмом, зовсім мало подібним на свій грецький оригінал, була мало практичною власне в Болгарії, особливо на півдні її, де болгарська людність близько стикалася з грецькою. Знання грецької мови серед болгарської інтелігенції було реальним і не рідким; звичайно, ця інтелігенція користувалася переважно письмом грецької літератури, себ-то уставним, була

¹⁾ Див. т. I моєї „Історії церковно-слов'янської мови“.

до нього близько призвичаєна, і тому Костянтинова стилізація спеціально слов'янського письма була їм мало зрозумілою та немилою.

Розпочався в Болгарії певний похід на глаголицю, який особливо прибрав сили зо зростом культурного впливу Греччини. А зростання культури сусіди часто веде й до зміни альфабету, коли вони різні. До практичних закидів про незручність глаголиці грецькі священники та триязичники могли пускати й демагогічну поголоску, що глаголиця — це-ж письмо, яке папа поблагословив у Римі, а це, в дразливих тодішніх відносинах, мусіло мати не аби-який вплив. Та й самі болгари бачили величність грецького літературного письма, і само собою могло повстати в них бажання мати такі книги і в себе.

І Костянтинове письмо, глаголиця, почало потроху здавати свої позиції. Інтелігенція писала, як і до того, грецьким уставним письмом, але писала невироблено, не стало. Почала ширитися думка, що найліпше-б установити для слов'янського письма уставне грецьке письмо.

Оце був той культурно-історичний ґрунт, на якому повстало Оповідання ченця Хороброго про письмена. Чернець Хоробрий, може, сам ученик Костянтина, був гарячим прихильником Костянтинових ідей, — богослуження живою мовою і всього, що з того випливало, — окремої літератури, окремих перекладів св. Письма. Сам патріот болгарський, якому напевне добре далися в знаки напади триязичників, як західніх так і східніх, чернець Хоробрий продовжував ідеї Костянтинові далі, і хотів-би бачити й зовсім окрему слов'янську азбуку. Гірко було йому чути й зносити не тільки напади триязичників на все, що зв'язане було з Костянтином, але й їхній тріумф, скажемо, в справі заведення уставного письма до болгарського письменства.

Проти всього того, що робилося, треба було боротися. Людей такої думки, як Хоробрий, було чимало, — треба було дати їм до рук зброю, якою-б вони з успіхом боронилися проти нападів триязичників. І тому й написав чернець Хоробрий своє Оповідання про письмена, як підручник для однодумців слов'янофілів проти нападів триязичників. Це проти триязичників-грекоманів, не тільки чужих, а більше своїх, направив чернець Хоробрий своє Оповідання. Виступ був дійсно сміливий, бо-ж поміж грекоманами було тоді багато сильних людей, і тому традиція назвала незвісного автора Оповідання Хоробрим.

Наприкінці свого Оповідання чернець Хоробрий пише: „Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣсть врѣмя“. Думаю, що справді була спеціальна література, направлена проти триязичників; як казав я в I томі своєї „Історії церковно-слов'янської мови“, той диспут у Венеції, про який розповідає нам Життя Костянтина в 16 розділі, — то окрема праця проти триязичників, яку написав може сам Костянтин, а може хтось з його учнів. Знаменне в цьому відношенні зовсім однакові напади триязичників, як їх висловлено на початку ЖК¹⁶ і у Хороброго в VI-м розділі, — Хоробрий випускає тільки перерахування отців західньої церкви незручних у творі на землях грецької культури. А це в'яже ченця Хороб-

рого з автором Життя Костянтина більше, ніж тільки єдність думок. Зазначу ще, що й початок Оповідання про письмена має дещо спільного з початком ЖЖ та ЖМ².

Правда, між Оповіданням Хороброго і Життями єсть одна велика різниця в самому світогляді. В Оповіданні Хоробрий гаряче виступає проти думки трязичників про божественне походження азбук. „А друзину мнять, яко Богъ намъ єсть створилъ писмена, и не вѣдятся, что глаголюще, окаянии“. А тимчасом, у Життях власне й проводиться думка про божественне повстання слов'янської азбуки. В ЖЖ¹⁴ це ще не висловлюється прямо: як приступив Костянтин до складання азбуки, то „въскорѣ же ся ему Богъ яви, послушая молитв своихъ рабѣ, и абие сложи писмена“. Але в ЖМ⁵ уже рішуче заявляється: „Тоу яви Богъ философу словѣньскы кѣнигы“. Чи не говорить це про те, що зазначені місця в Життях писані проти твердження трязичників.

5. Чернець Хоробрий боронить глаголицю.

В своїм Оповіданні про письмена чернець Хоробрий ніде не говорить виразно, яку саме азбуку він боронить; а тимчасом питання це дуже важливе, бо в залежності від його вирішення, вирішується питання, яку саме азбуку впорядкував Костянтин, глаголицю чи кирилицю. З приводу цього питання чимало писано, багато виставлено різних гіпотез, і наука сьогодні звичайно твердить, що чернець Хоробрий боронить глаголицю; так думають: Шафарик, Гануш, Абіхт, Фортунатов, Погорілов, Вилинський, Щепкін, Кульбакін і багато інших; правда, не бракує й оборонців погляду, що Хоробрий у своїм Оповіданні має на оці кирилицю, напр.: Соболевський, Лавров та інші. Боронячи завжди давність глаголиці, в цій питанні Ягіч не зайняв виразного становища, підкреслюючи, що йому не ясно, який саме алфавет боронить чернець Хоробрий.

Усе те, що говорив я досі¹⁾ в цій праці, в оповіданні про глаголицю та кирилицю, переконує мене в тім, що за Костянтинове письмо треба вважати тільки глаголицю, отож з цього погляду й те письмо, що його боронить чернець Хоробрий, могло бути тільки письмом глаголицьким. Подаю тут на це доводи.

1. Чернець Хоробрий боронить Костянтинове письмо, як ми бачили, від нападів трязичників-грекоманів, котрі доводили, ніби тільки письмена „жидовьскы и римьскы и еллиньскы иждекони суть и прияти суть Богомъ“. Цей напад трязичників був-би зовсім беззмістовним, коли-б Хоробрий боронив кирилицю, бо-ж кирилиця — це те саме уставне грецьке письмо, і нікому-б з трязичників і в голову не прийшло-б нападати на нього, як на письмо своє. Пізніше, коли скрізь у Болгарії запанувала кирилиця, греки хвалькувато витикали болгарам, що вони користуються їхнім письмом; так, у болгарській переробці Оповідання про письмена за

¹⁾ Себ-то в II томі „Історії церковно-слов'янської мови“.

списком XIII—XIV віку читаємо, що „глаголють греци безумнии, яко от наших ся книгъ извѣла словѣнскаа книга“¹⁾.

2. Чернець Хоробрий, виступаючи проти грекоманів, розповідає, як поволі повставала грецька азбука, і показує, що її склали „еллини погани“, себ-то нехрещені греки, і хвалиться тим, що „словѣнскаа писмена святѣйши суть и честѣйши, — свят бо мужъ створилъ я естъ“. Коли-б чернець Хоробрий писав кирилицею і боронив кирилицю, то він не смів-би написати такої похвали Костянтиновим буквам, бо на це йому кожний по-грецькому грамотний болгарин показав-би, що то-ж письмо не Костянтинове, а грецьке уставне, і вийшла-б не похвала, а тільки сміх.

3. Чернець Хоробрий оповідає, в розділах 1—3, що на початку, до охрещення, слов'яни не мали впорядкованого письма і користалися тільки чертами та різами; пізніше, коли охрестилися, то довший час невпорядковано писали „римськими и греческими писмены“. І тільки потому змилювався над слов'янами Бог і послав їм Філософа Костянтина, котрий і „сътвори имъ“ 38 письмен. Вдумайтеся в ці три розділи і спиніться на значінні „сътвори“, і стане ясно, що Хоробрий вважає за Костянтинове письмо не кирилицю, а тільки глаголицю. Дійсно, коли-б Костянтин впорядкував був кирилицю, тоді ніяк не можна було-б сказати, що він „створив“ 38 букв для слов'ян: всякому, хто порівняє давню кирилицю з тодішнім грецьким уставним письмом, видно відразу, що впорядчикові кирилиці не було чого „сотворяти“ та ще до того аж 38 букв, — нового в кирилиці дуже мало. Чернець Хоробрий, кажучи, що охрещені слов'яни перше писали грецьким письмом, а пізніше Костянтин „сотворив“ їм 38 букв, протиставить письмо грецьке і Костянтинове, як письма різні. А це все ясно свідчить, що Хоробрий за письмо Костянтинове вважає тільки глаголицю, а не кирилицю, бо-ж кирилиця давнішого часу — зовсім уставне грецьке письмо.

4. Два списки Оповідання ченця Хороброго — Московський XV в. та Бреславський XVI в., в розділі IV подають цілу Костянтинову азбуку, — перше 24 букви грецьких, а потім 14 слов'янських, подають, звичайно, кирилицею. Отже, ніби довід, що Костянтинова азбука — це кирилиця. Але таке перерахування — це пізніша вставка, якої не знають старші списки; напр. в списку 1348 р. подано тільки 4 перших букви, та й те чи не вставка. Як я вже звертав увагу, до Оповідання, як до твору виразно полемічного, писарі внесли немало доповнень та змін; тому нема нічого дивного, що в двох списках XV віку знаходимо вставки з перерахуванням букв пізнішої кирилиці; але цікаво, що це перерахування в зазначених списках не однакове, а це вже свідчить, що повстали ці вставки незалежно одна від одної. Писар, списуючи місце з Оповідання, де говорилося: „се же суть писмена словѣнскаа, сице я подобаетъ писати и глаголати“, і приймаючи це не за підсумок сказаному вище, як треба цей уступ розуміти, а за нове речення, природньо бажав дати своє до-

¹⁾ И. Ягичъ, Разсужденія, 1895 р., ст. 304.

повнення, і вносив азбуку того народу, де він писав. Отож, як бачимо, те перерахування Костянтинових букв, яке знаходимо часом в Оповіданні, нічого не доводить, як вставлене пізніш.

Правда, єсть один факт, який ніби свідчить, що в оригіналі Оповідання ченця Хороброго могло бути перерахування букв, а саме — в грецькій граматиці Псевдо-Тодосія, з якої безумовно користався Хоробрий, перераховано 16 букв початкової грецької азбуки. Але остаточне вирішення цього питання, як і багатьох інших, можливим стане тільки тоді, коли буде знайдено якийсь старіший список Оповідання.

5. В болгарській переробці XIII—XIV в. Оповідання Хороброго подається азбучний акростих, і тут по *И* читаємо: „Г. гомоноу ме прѣдасте“. В глаголицькій азбуці по *И* йшов дерв, себ-то буква для зазначення м'якої грецької γ, тому можна думати, що й тут „гомоноу“ (народня форма зам. „игемоноу“, пор. *Lexicon-palaeoslovenico* Міклошича, ст. 127) було написано через дерв, а це веде до припущення, що оригінал Оповідання був глаголицький¹⁾. Правда, це маємо тільки в одній переробці, переробці болгарській, де й у кирилиці уживано дерва.

6. Чернець Хоробрий в своїм Оповіданні тричі зазначає, що Костянтин „сотворив“ для слов'ян 38 букв (див. розд. III і V). Може це число 38 дає змогу сказати, який саме альфавет розумів Хоробрий? На жаль, справа як-раз тут дуже заплутана. В V розділі Хоробрий борониться проти закидів, нащо Костянтин склав аж 38 письмен, коли греки мають тільки 24, і розповідає, що і в греків 38 значків, а саме: 24 основні букви, 11 двоголосних і 3 числових знаки, а разом — 38, „тѣмже по тому подобно и въ тойжде образѣ створи свѣтѣи Кирилъ 38 писменъ“. Себ-то: в Кириловім альфаветі були букви основні, двоголосні та числові.

Число 38 букв для кирилиці рішуче було-б замале; в найперших пам'ятках кирилівських число букв дуже велике; напр. в Остромировій Євангелії їх аж 46; знаємо, що в кирилиці були вже ѣ та ѡ, а це збільшує кирилицю. Була в кирилиці й розвинена система йотованих голосних, але якою була вона в початковій кирилиці — не знаємо.

Легше число 38 стосувати до глаголиці, бо в ній, особливо на початку, дійсно було не багато букв. Альфавет глаголицький складався в першу чергу з букв для тих звуків, які були і в мові грецькій; не треба тільки думати, що таких букв було 24, — цього більшість списків не подає; лиш списки Московський та Бреславський зазначають, що в Костянтиновім альфаветі було 24 букви подібні до грецьких та 14 „по словѣньску языку“, але ці місця, як ми бачили, то вставки. Крім цього, в глаголицькім альфаветі були букви для своїх слов'янських звуків, — частину їх подає Хоробрий у розділі II, а саме: в, ж, с, ц, ч, ш, ѡ (ѣ), ѡ, ѡ, ѡ — всього 10 букв. Початковий глаголицький альфавет Костянтина, на мою думку, мав ось ці 38 букв: а, в, в, г, д, е, ж, с, з, і, н, ѡ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѡ, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, з, ы, ѡ, ѣ (ѡ), ѡ, ѡ, ѡ, ѡ; до альфа-

1) Пор. „ЖМНПр“ 1902 р., ч. 339, ст. 201—202.

бету вводжу щі тому, що в глаголиці це й цифра 800; йотованих букв у розділі II поміж спеціально слов'янськими не зазначає Хоробрий зовсім, коли не рахувати слова „адъ“, яке у Хороброго було написано як адъ.

Отже, як бачимо, хоч число букв 38 не говорить виразно про Костянтинову азбуку, проте це число без порівняння легше застосувати до глаголиці, ніж до кирилиці (пор. вище азбуку, складену на основі азбучної молитви Костянтина Болгарського). Академик Ф. Фортунатов про це питання твердить: В початковій кирилиці „всѣхъ буквѣ было больше 38; свидѣтельство Храбра о 38 буквѣхъ въ славянскомъ алфавитѣ, избрѣтенномъ Кирилломъ, какъ примѣняющееся только къ глаголицѣ, не къ кириллицѣ, даетъ намъ право думать, что первымъ книжнымъ старославянскимъ письмомъ была глаголица“ ¹⁾. —

7. Чернець Хоробрий в розділі VI-м свого Оповідання підкреслює, що греки мали 3 осібні знаки для цифр, які входять в число 38 грецьких значків. Коли-б Хоробрий говорив про кирилицю, то мусів-би так само в число 38 зарахувати й ті три знаки цифрові, які були в кирилиці, як і в грецькій писемі, а саме: *з* для 6, *с* чи *коппа* для 90 і *сампі* для 900; а зарахувавши їх до числа 38, маємо замало знаків для букв. Глаголиця особливих значків для цифр не мала, тому в ній всі 38 значків — то й букви для звуків. Підкреслюючи, що в грецькій писемі єсть три значки цифрові, Хоробрий не говорить того про альфавет Костянтинів; коли-б то була кирилиця, то Хоробрий не замовчав-би, що і в кирилиці так само єсть три цифрові значки.

8. Оборонці старшинства кирилиці звертають особливу увагу на твердження Хороброго в III-м розділі: Костянтин склав для слов'ян 38 письмен, „ова убо по чин у греческихъ писменъ, ова же по словѣньстѣй рѣчи“; вони це місце перекладають так, що Костянтин склав для слов'ян 38 букв, одні по формі грецьких письмен, а інші по слов'янській мові, і з цього виводять, що Хоробрий говорить тут про кирилицю, себ-то, що Костянтин склав кирилицю. Але так розуміти вираз „по чину“ не маємо жадних підстав, бо в церковно-слов'янських пам'ятках слово „чин“ визначає тільки порядок, устав, система, лат. *ordo*, грецьке *τάξις*; пор. в Луки 1, 8: „служашу ему въ чин у чреды своя“, або 1 Кор. 14, 40: „вся же благообразно и по чин у да бывають“. Слово „чин“ не визначає вигляд чи форму. Крім цього, з III-го розділу не можна виривати лиш одне це речення, бо цілий контекст найвиразніш говорить, що тут „по чину“ — це по розпологу чи по порядку букв у цілій азбуці. Справа йде про те, що Костянтин поділив усі букви слов'янські на дві групи: до першої відніс ті, що визначали спільні з мовою грецькою звуки і їх розподілив в таким самим порядкові, як ідуть і в азбуці грецькій: до другої групи відніс букви для означення чисто слов'янських звуків, і в цій групі, треба завважити, ніколи сталого порядку не було.

¹⁾ „Извѣстія“ 1913 р., т. XVIII, кн. 4, ст. 252—253.

9. Поміж ученими часом нема однозгідности в розумінні розділу VIII-го, а саме речення: „Аще ли кто речеть, яко нѣсть устроилъ добрѣ, понеже ся постраяють и еще“, — це речення часом розуміють так, ніби тут говориться про переробку Костянтинової азбуки. Таке розуміння цілком не відповідає правді, бо мова тут не про букви, а про Костянтинові переклади. Цього речення не можна вихоплювати з контексту, а треба брати разом з відповіддю Хороброго: „Отвѣтъ речемъ симъ: и греческы такожде многажды суть постраяли, — Акилла и Симмахъ, и потомъ ини мнози. Удобѣе бо естъ послѣжде потворити, неже первов створити“. У відповідь, як бачимо, Хоробрий вказує на Акіллу та Сіммаха, а це-ж були перекладачі Старого Завіту з жидівської на грецьку мову. Не забуваймо, що Хоробрий боронить від нападів не тільки Костянтинів альфавет, але й його переклади (через це, може, в IX-м розділі й Методія додано).

Навіть у новий час Баласчев в своїй праці про св. Климента розумів це місце так, ніби перероблювано слов'янську азбуку, а робив те Климент; звичайно, таке розуміння не має під собою жадних підстав.

10. Коли читаємо Оповідання ченця Хороброго, нас вражає те, що він говорить лиш про одну азбуку, Костянтинову, тимчасом як найдавніші слов'янські пам'ятки знають дві азбуки — глаголицю та кирилицю. Часом пишуть, ніби Хоробрий знав дві азбуки, але для більшої сили своїх доводів про одну замовчав. Прийняти таку думку рішуче не можемо: коли-б Хоробрий про одну з двох азбук замовчав, то хіба цієї його неправди не завважили-б ті, проти кого написано Оповідання? Триязичники, проти яких виступав Хоробрий, уміли оборонятися напевне ліпше від прихильників Костянтина, а тому мовчанка про другу азбуку, коли-б вона тоді існувала, рішуче неможлива. Я такої думки, що за час життя Хороброго, в той час, коли писав він своє Оповідання, впорядкованою була лиш азбука Костянтина, глаголиця; друга-ж азбука, кирилиця, безумовно існувала тоді, але не була ще остаточно впорядкована, а тому Хоробрий не тільки не приймає її на увагу, — він, власне, виступав проти неї, як азбуки грецької. А коли кирилиця за час Хороброго не була ще впорядкована, то це зайвий довід на те, що чернець Хоробрий жив в дуже близький до св. Костянтина час.

Оце ті підстави, які можна подати на довід, що чернець Хоробрий боронить глаголицю, а не кирилицю; а коли він боронить глаголицю, то виходить, що Костянтиновим письмом була глаголиця.

Література. Срезневській 1848 р. ст. 44—48. — П. Шафарикъ: О происхождении, 1860 р., ст. 14, 21. — Викторовъ 1859 р., ст. 111—112, 114, 147—148. — Е. Голубинській 1885 р., ст. 223—324. — И. Ягичъ: Разсужденіе, 1895 р., ст. 303—304, 315—318. — Баласчевъ, 1898 р., — П. Лавровъ, „Визант. Временникъ“ 1899 р., т. VI, ст. 546—547. — Вилинській 1901 р., ст. 108, 121—126, 129, 130, — Лавровъ, „Извѣстія“ 1901 р., т. VI, кн. I, ст. 288—289. — В. Погорѣловъ 1901 р., ст. 340—344. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 117. — А. Багрій 1912 р., ст. 265—267. — Ф. Фортунатовъ: Происхождение глаголицы, 1913 р., ст. 247—249, 252—253. — Кульбакинъ: Грамматика, 1913 р., ст. 21. — Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13.

6. Окремі замітки до Оповідання про письмо.

1. В I розділі Оповідання чернець Хоробрий подає надзвичайно цінне свідчення, що слов'яни, поки не охрестилися, вживали як письмо, черт і різ; про них розповідаю я в іншому місці. За допомогою цих черт і різ слов'яни „чѣтѣху и гатааху“. Слово „чѣтѣху“ Ягіч розумів як „рахували“: „Глаголь чѣтѣху—пише він—говорилъ безспорно о простомъ исчисленіи, т. е. по числу черточекъ исчислялось все то, для чего помѣтки этого рода требовались“¹⁾. Слово „чѣтѣху“ знаходиться по всіх списках, а тому звужувати його до простого рахування важко; могли цими чертами та різами й читати. „Гатааху“, в інших списках „гадааху“—гадали, себ-то поясняли при допомозі цих значків, може й при якихсь ритуальних потребах.

2. В II розділі Оповідання дає нам надзвичайно цікаву відомість про те, що слов'яни, коли охрестилися, то вживали для своїх потреб грецького та латинського письма. Вираз „крестившежеся“ не треба розуміти так, що це аж по офіційнім охрещенні цілого народу, — ні, це треба розуміти так, що з початком християнства поміж слов'янами почало ширитися в них і грецьке або латинське письмо. Отже, слов'яни ще до Костянтина вміли вже писати, тільки письмо їхнє було невпорядковане. „И тако бѣша многа лѣта“, додає Хоробрий, і ця замітка його дуже важлива, бо показує, що задовго до Костянтина слов'яни вживали вже грецького письма. Т. зв. Фрейзінгенські уривки свідчать, що могли вживати й латинського письма.

3. В VI розділі Оповідання читаємо: „Друзіи же глаголють, яко Богъ намъ естъ створилъ писмена“. Пізніше повстала й слов'янська легенда про божественне походження азбуки, т. зв. Солунська легенда.

4. Наприкінці IX розділу в Оповіданні читаємо, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив в 6363 році від сотворення світу. Як розуміти цю дату? Річ у тім, що вдавнину було два календарі: Царгородський рахував од сотворення світу 5508 років і Олександрійський, що рахував від сотворення світу кругло 5500 років. Отож, рахуючи за Царгородським календарем Костянтин склав свою азбуку — в 6363—5508 = 855 році, а рахуючи за Олександрійським — в 6363—5500 = 863 році. Якої-ж дати триматися?

Деякі вчені, напр. Голубинський, Соболевський і ин., визнають, що чернець Хоробрий рахував за Олександрійським календарем, а тому за рік повстання Костянтинового письма вважають 863 рік. Думаю, що 863 р. був-би трохи запізній для впорядкування азбуки, бо в 863 р. Костянтин був уже на Моравах. Історичні обставини життя Костянтинового, які я висловив у I томі цієї праці, більше говорили-б за 855 р. Правда, інші джерела, напр. ЖК¹⁴ та ЖМ⁵ впорядкування азбуки відносять на час перебування моравських послів у Царгороді, себ-то десь на 862 рік, — цей рік

¹⁾ „Энциклопедія Слав. Филологія“, 1911 р., вип. 3, ст. 26.

можна приймати, як дату остаточного впорядкування слов'янської азбуки. Свідчення літописця Нестора, що Костянтин склав азбуку вже на Моравах, себ-то десь в 863—864 році, суперечить історії Моравської місії і не може бути прийняте. Дата 6363 повторюється по всіх списках, і тільки один Московський з XV в. дає 6303, себ-то з пропуском цифри десятків 60, що звичайно пояснюється тим, ніби цей список — список з глаголицького, бо глаголицею не могли передати кирилівського κ = 60; але, здається, простіше тут бачити простий помилковий пропуск.

Дата Хороброго підтверджується ще зазначенням, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив за грецького царя Михайла та за князів — болгарського Бориса, моравського Ростислава та блатенського Коцела. Коли приймати дату Хороброго за 855 рік, то суперечним буде тут згадка про Коцела, бо він вступив на паннонське князівство лиш в 861 р. Але треба пригадати, що по списках Оповідання князів перелічується не однаково, — в деяких списках їх зазначають не всіх; думаю, що окремі писарі могли й додавати пізніше назви князів, особливо своїх земель, а в оригіналі їх могло бути менше, може тільки Михайло та Борис.

Маємо ще одне цінне підтвердження правдивості дати ченця Хороброго: в 1211 році в Тернові, в Болгарії, відбувся великий церковний собор, котрий, між иншим, склав Синодика, в якому читаємо: „Кирилу Философу, иже божественно Писаніе от греческа языка на болгарский прѣложившому... въ царство Михаила и Теодоры, православніе царице, матере вго... вѣчная память“. Знаємо, що царицю-регентшу Теодору насильно віддали до монастиря в вересні 856 року, отже Костянтин мав зробити переклад свій до 856 року. Як бачимо, дата Оповідання ченця Хороброго зовсім близька до правди.

5. Ягіч зробив детальну аналізу того, що говорить чернець Хоробрий про повстання грецької азбуки; виявляється, що Хоробрий усі ці відомості брав з грецьких джерел, напр. з граматики Псевдо-Тодосія, виписував часом дослівно. Взагалі Хоробрий користався для свого Оповідання з наукової грецької літератури, з усних переказів, а почасти й з невідомих нам джерел. Для VI розділу Оповідання, де Хоробрий полемізує з триязичниками, може використав він 16 розділ Життя Костянтина, якщо обидва твори не брали з якогось третього джерела. Цікаво, що цитацію з св. Письма в розділах 3 та 6 Хоробрий подає з пам'яті, бо вона не згідна з прийнятими текстами.

Література. И. Срезневскій 1848 р., ст. 47—48. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 20—21. — Викторовъ, 1859 р., ст. 82, 145, 147. — Миллеръ 1884 р., ст. 26. — Е. Голубинскій 1885 р., ст. 179—180. — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 311—315. — Вилинскій 1901 р., ст. 115, 118—120, 124. — А. Соболевскій: „Богосл. Энц.“, 1909 р., т. X, ст. 219; Матеріали, 1911 р., ст. 133. — А. Багрій 1912 р., ст. 69, 263—264. — Ф. Фортунатовъ 1913 р., ст. 232. — А. Дювернуа 1862 р. — О. Бодянскій 1855 р.

7. Література, видання й списки Оповідання ченця Хороброго про письменна.

Як і кожне наукове питання, й Оповідання про письменна розроблювано в нашій науці спільними силами вчених. Писано про це Оповідання досить багато, та це й зрозуміло: чернець Хоробрий торкається таких важливих питань, що проминути їх легко не можна; до того-ж, властиво, Оповідання про письменна — це найцінніше джерело нашого знання про повстання слов'янських абеток.

1. Подаю літературу про вивчення Оповідання ченця Хороброго в хронологічному порядку.

К. Калайдовичъ: Іоаннъ, ексархъ болгарскій. Изслѣдованіе, объясняющее исторію славянскаго языка и литературы IX и X столѣтій. Москва, 1824 р., ст. 87—89, а 189—192: текст списка 1348 р. — О. Бодянский: О древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковно-книжный языкъ есть славяно-булгарскій, „ЖМНПр“ 1843 р., ч. 38 на ст. 147—157 текст Бреславського списка з варіантами, а на ст. 157—168 аналіза. — И. Срезневскій: Древнія письменна Славянскія, „ЖМНПр“ 1848 р., ч. 59, ст. 29—49, 57, текст Савинського списку, з варіантами й примітками. — П. Шафарикъ: Památky Hlaholského Pismenictví, Прага, 1853 р. Переклад на російську мову свящ. В. Войтковскій: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, „ЖМНПр“ 1855 р., ч. 87, ст. 48. — С. Н. Палаузовъ: Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, СПб. 1852 р., ст. 118, 120—123, — текст Оповідання за списком Московської Духовної Академії. — О. Бодянский: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р., ст. 51—61, 181—182, 189—192, XXX—XXXII і ин. — П. І. Шафарикъ: Расцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, „Чтенія“, М. 1848 р., рік III, № 7, ст. 53—54, переклад О. Бодянского. — Р. І. Schafarik: Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, Прага, 1858 р. — Переклад на російську мову зробив А. Шемякинъ: О происхожденіи и родинѣ глаголизма, „Чтенія“, М. 1860 р., кн. 4, ст. 14, 20—21. — А. Е. Викторовъ: Последнее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, „Лѣтописи Русской Литературы и Древности“ Н. Тихонравова, М. 1859 р., т. II, ст. 75, 82, 84, 94, 110, 111—114, 118—119, 124, 125, 141—150, т. III, 13. — Рачкій: Pismo slovjensko, 1861 р., — єсть багато про Оповідання Хороброго. — Нанушъ: Sv. Kyril ne psal kyrilsky než hlaholsky, „Pojednani Král. České Společnosti nauk“, V řada, 10 svaz., 1857, Praha. — Нанусъ: Der bulgarische „Mönch Chrabru“, „Archiv für Kunde“, Band 23, Wien, 1859. — М. Хаттала: Mnich Chrabr, Příspěvek k objasnění původu písma slovanského, „Časopis Musea Českého“, 1858. — А. Дювернуа: О годѣ изобрѣтенія славянскихъ письменъ, „Чтенія“, М. 1862 р., кн. 2, ст. 157—171, — автор на основі аналізи Життя Костянтина стоїть за 862 р., відкидає рік ченця Хороброго 855. — Мордовцевъ: О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII вѣка, М. 1862 р., ст. 49. — Оповідання Хороброго в давніх абетках. — А. Вороновъ: Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кярилла и Меодія, Київ, 1877 р.,

ст. 102—104. — Д. Иловайскій: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., стор. 309—311. — В. Θ. Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, „ЖМНПр“ 1884 р., березень, ч. 232, ст. 26. — Е. Голубинскій: Святыя Константинъ и Меодій, „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ за 1885 р., ч. 36, ст. 179, 180, 223, 224 прим. 9. — И. И. Малышевскій: Свв. Кирилль и Меодій, „Труды Кіев. Духовн. Акад.“, 1885 р., т. II, ст. 387—388. — W. Bogusławski: Dzieje Słowiańszczyzny, Познань, 1892 р., т. III, ст. 175. — А. Н. Петровъ: Чествованіе св. славянскихъ апостоловъ, „Христіанское Чтеніе“, 1893 р., вип. 3, ст. 528—529. — И. В. Ягичъ: Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, СПб. 1895 р., ст. 297—319, 956—958, тут подано тексти: болгарський 1348 р., Моск. Дух. Акад., болгарську переробку і ин. з цінними замітками. — П. А. Лавровъ: див. „Древности. Труды Слав. Ком. Археологическаго Общества“, М. 1898 р., т. II, ст. 16—17. — Г. Баласчевъ: Климентъ епископъ словѣнски, Софія, 1898 р.; цінна рец. П. А. Лаврова в „Византійскій Временникъ“ 1899 р., т. VI, ст. 542—547. — П. А. Лавровъ: рец. на Ягича: Zur Entstehungsgeschichte, „Извѣстія“, 1901 р., т. VI, кн. I, ст. 245, 287—289. — С. Г. Вилинскій: Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ, Одеса, 1901 р., див. „Лѣтопись историко-филологическаго общества при Новороссійскомъ университетѣ“, т. IX, ст. 97—152; окрема відбитка, 3 + 56 ст.; тут в доброму викладі ціла справа, а також подано збірний текст; дуже цінна розв. Н. Петровського в „ЖМНПр“ 1902 р., ч. 339, кн. I, ст. 193—203. — Валерій Погорѣловъ: Замітка по поводу сказанія Храбра о письменахъ, „Извѣстія“ 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 340—345, цінна й цікава замітка з переконливими доводами, що чернець Хоробрий боронив глаголицю проти грекоманів, котрі заводили кирилицю. — Всю головнішу літературу про кирилицю та глаголицю по 1902 рік подає Čeněk Zibrť: Bibliografie České Historie, Прага, 1902 р., т. II, ст. 922—924, №№ 8489—8544. — Ламанскій в „ЖМНПр“ 1903 р., кн. 6, розд. XIV—XV, а також в „Извѣстіяхъ“ 1901 р., т. VI, кн. 4, ст. 327—328. — Замітка в „Энциклоп. Словарь“ Брокгавса півт. 76, ст. 664—665. — Н. К. Грунскій: Пражскіе глаголическіе отрывки, „Ученныя записки Юрьев. Унив.“, 1905 р., кн. 1, ст. 32—35. — Др. Ів. Франко: Св. Климент у Корсуні, 1905 р., ст. 231—232. — Ляпуновъ в Arch. für slav. Phil. XXVI, 564—568. — А. И. Соболевскій: Кириллица и глаголица, „Богословская Энциклопедія“, СПб. 1909 р., т. X, ст. 219, 221—222. — А. И. Соболевскій: Когда и гдѣ писалъ черноризецъ Храбръ? „Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи“, СПб. 1910 р., ст. 131—133. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, „Энциклопедія Славянской Филологіи“, СПб, 1911 р., вип. 3, ст. 25, 26, 73, 92, 117. — А. Багрій: Вопросъ о Сказаніи Черноризца Храбра и Кіевскіе списки Сказанія, див. „Филологическія Записки“ за 1912 р., вип. I, ст. 59—76, II, ст. 264—275, IV, ст. 571—580, — огляд літератури і попередніх думок дослідників. — A bicht: Das Alphabet Chrabrs, „Arch. f. sl. Ph.“, XXXI. — Ф. Фортунатовъ: Происхождение глаголицы, „Извѣстія“.

1913 р., СПб., т. XVIII, кн. 4, ст. 232, 247—249, 252—253. — В. Н. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р., ст. 13.

2. Давні видання. Оповідання ченця Хороброго остільки було популярне, що вже вдавнину його друкували, особливо при абетках. Отож, р. 1621 Оповідання видрукувано в Вильні при „Грамматика албо сложеніє писмена, хотящимся учити словенскаго языка млодолѣтнымъ отрочатомъ“. — В 1637 р. в Москві В. Бурцев випустив Азбуку, а в ній на а.а. 85—98: „Сказаніє како состави св. Кириллѣ Философѣ азбуку по языку словенску“. — Новіков видав наше Оповідання двічі: в 1776 р. в „Повѣствователь древностей російскихъ“, а в 1791 р. перевидав той самий список в „Древняя Россійская Вивліоѳека“. — В 1781 р. в Супраслі Оповідання вийшло при „Азбуці“. — Про давні видання див. Срезневскій 1848 р., ст. 29, Ягичъ 1895 р., ст. 310, С. Вилинскій 1901 р., ст. 113, А. Багрій 1912 р., ст. 61. — „Сказаніє како состави Святый Кириллѣ Философѣ Азбуку по языку Словенскому и книги преведе отъ Греческихъ на Словенскій языкъ. Изданное съ древней Рукописи. Отрывокъ, весьма любопытный для историковъ и Литераторовъ Съ приложеніемъ начертанія кирилловой (цікаво, що подано глаголицю!) азбуки. Москва. Въ Губернской Типографіи 1832 г.“, — тут т. зв. Руська переробка Оповідання, див. її у Ягича, ст. 305—308.

3. Списки Оповідання. Оповідання ченця Хороброго належало вдавнину до найулюбленішого читання, — його охоче читали та переписували, чому й дійшло воно в багатьох списках та переробках. А через те, що це був твір полемічний, переписувачі часто не заховували повної об'єктивности при списуванні, але дозволяли собі ті чи інші переробки та вставки; через це навіть у списках старіших нема єдності тексту.

Усіх списків Оповідання не знаємо, але тепер їх відомо близько сорока. Я зазначу тут лиш старіші. 1. Найстарішим текстом буде текст болгарськй XIII—XIV віку, але це вільна переробка, з багатьма відміннями; вперше видрукував Вук Караджич в „Примѣри српскославенскога језика“, у Бечу, 1857 р., ст. 7—9. Вдруге видрукував з оригіналу Ягич, Разсужденія, 1895 р., ст. 303—305. — 2. Найстарішим текстом Оповідання, до того ще й датованим, буде болгарськй текст 1348 р.; знаходиться в рукопису, що списав для болгарського царя Олександра (помер в 1350 р.) священноінок Лаврентій. Рукописа писано середньо-болгарським правописом, з південно-слов'янськими наголосами. Вперше текст видрукував К. Калайдович в 1824 р., ст. 189—192, передрукував звідси П. Шафарик в „Славянскія Древности“. В 1895 р. в Разсужденія ст. 297—300 текст з оригіналу видав Ягич; звідси його перевидав С. Вилинскій в 1901 р., Каринскій: Хрестоматія по древне-слав. и русск яз., 1904 р., ст. 185—188, і Ів. Огієнко в 1927 р. — 3. Хиландарськй список XV—XVI в., видрукуваний в „Гласник Срп. Ученога Друштва“ 1884 р., кн. 56. — 4. Один з найцінніших списків Оповідання — це список Московської Духовної Академії, № 145 а.а. 380—383, з рукопису XV віку, з цікавими вставками; Ягич і Вилинскій припускають, що це список

з глаголицького, але підстав на таке твердження не багато. Варіанти з цього списку подав в 1848 р. Срезневський, а цілий текст видрукував в 1852 р. С. Н. Палаузов, ст. 120—123; в оригіналу видав Ягіч, Разсужденія, р. 1895, ст. 300—302. — 5. Савинський список XV в., рукопис зберігається в монастирі св. Сави в Далмації; видав Срезневський в 1848 р., ст. 32—49 з цінними варіантами та примітками. — 6. Бреславський список XVI віку; знайшов його в 1842 р. О. Бодянський в місті Бреславль чи Вратислав, за рукописом до 1554 р.; він його й видрукував в 1843 р., ст. 147—157, з текстами видань Бурцева, Новікова й Калайдовича. — 7. Київський список XVI в., з рукопису Київ. Дух. Академії № 47 (116) а. а. 205—208, короткий опис рукопису дав Ягіч. Разсужденія 576—581, а детальний А. М. Лукьяненко: „Почаевській Сборникъ Кіевской Духовной Академіи молдаво-болгарской редакціи XVI в. со стороны своего языка“, див. „Новый Сборникъ статей по славяновѣдѣнію“, Спб. 1905 р., ст. 406—467, а про Оповідання ст. 409—411, дано й виписки. В 1912 р. списку цього видрукував А. Багрій з варіантами із списку 1848 р. — 8. Волоколамський список XVI в., рукопис Волоколамського монастиря № 392, див. П. Строевъ: Описаніе рукописей монастыря Волоколамскаго, ст. 175. — 9. Зографський список XVI—XVII віку, див. П. Лавровъ: Зографській списокъ Сказанія о письменахъ Черноризца Храбра, „Извѣстія“, Спб. 1896 р., т. I, кн. 3, ст. 582—586; рукопис Зографського монастиря на Атоні, № 18469, Лавров подав і всі варіанти цього списку. — 10. Київський XVI—XVII в., в рукописнім Требнику Київ. Дух. Академії № 334 (37) а. а. 135—137 б., див. Н. И. Петровъ: Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіев. Дух. Академіи, вип. II, ст. 352 і 354; опис цього списку дав. А. Багрій 1912 р., ст. 571—572, а на ст. 573—580 видрукував і текст з пізнішими варіантами.

Тепер відомо 38 списків і переробок, з них XIV в. — 2, XV в. — 3, XVI в. — 5, про ці 10 списків я подав вище відомості; XVII в. — 24 і XIX в. — 4. Про списки див. Ягічъ: Разсужденія 1895 р., ст. 310—311, Вилинській 1901 р., ст. 107—115, А. Багрій 1912 р., ст. 61—65, 268—269, 571—580, див. ще „Отчетъ объ экскурсіи“ в „Унив. Изв.“, Київ, 1912 р., кн. 7, ст. 84—85.

Проф. Іван Огієнко.

До питання про умови розвитку дисиміля- тивного акання¹⁾.

В своєму описі однієї акучої говірки на півночі Чернігівщини²⁾, що характеристичними особливостями своєї дається віднести до крайніх південних білоруських говірок, я вказую на явище, яке в літературі зване під назвою дисимілятивного акання. Умови, в яких дисимілятивне акання зване в Хоробричах, дають можливість убачати причини цього явища в тих мовних фактах, що досі живі в діалектах, не вдаючися до мало імовірних гіпотез, які не можуть бути підсилені живими мовними фактами. Я намагаюся тут на підставі своїх спостережень над хороборською говіркою та їх зіставлення з іншими чернігівськими говірками знайти причини дисимілятивному аканню в його первісній стадії, чи в одній з його первісних стадій, в якій це явище збереглося в Хоробричах. Давши спершу огляд історії питання про ті причини, що призвели до дисимілятивного акання, я переходжу до опису цього явища та інших зв'язаних з ним мовних явищ у хороборській говірці, — і тут, розуміється, доводиться з певними доповненнями повторити дещо з того, що свого часу сказано в описі хороборської говірки. Звідти й приклади взято. Вкінці даю власне розуміння причин цього явища, виходячи з основних мовних тенденцій хороборських в зіставленні з відповідними мовними тенденціями в інших чернігівських говірках.

На певну закономірність у чергуванні безпосередньо переднаголошених вокалів залежно від природи наголошених вокалів перший, здається, вказав Шахматов у своєму описі „Звуковыя особенности Ельнинскихъ и Мосальскихъ говоровъ“³⁾: перед наголошеним складом із широким вокалем, тоб-то перед наголошеним *a* давніші безпосередньо переднаголошені *e*, *e*, *a*, *o*, *o* замінені вузьким вокалем *i* після паляталізованих

¹⁾ Цим терміном визначаю явища, що в літературі переважно обіймаються двома термінами: „акання“ та „якання“.

²⁾ О. Куріло. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів. Збірник Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., № 21. Київ 1924.

³⁾ Р.Ф.В. 1896, кн. 3—4.

консонантів (дила, рика, глядять, силà та ин.)¹⁾, а після непаляталізованих консонантів *а, о, ъ* замінені неповного творення звуком *а*, що може чергуватися з *у* (ы), рідше з *и* (трава, стыять, кыда, з лупатыю, вуўка та ин.); перед вужчими наголошеними вокалями, тоб-то перед *і, у, и, о, е* в безпосередньо переднаголошеному складі рефлексом вище названих давніших переднаголошених вокалів є широкий звук, повного творення *а* (акамянѣла, даѣхав, карьмила, нагу, гарю).

Більшу закономірність у чергуванні переднаголошених вокалів у залежності від природи наголошених відзначив у трохи відмінних умовах Л. Л. Васильєв. Аналізуючи записи А. С. Машкина ще з 50-их років минулого століття, Л. Л. Васильєв в праці „Гласные въ слогѣ подѣ удареніемъ въ моментъ возникновенія аканья въ обоянскомъ говорѣ“²⁾ вказав, що: перед наголошеним складом із вузькими вокалями (перед *і, у, и, ё* та акутованим *о*)³⁾ після паляталізованого консонанта рефлекси давніх *е, ъ, а, 'о, ё* спалися в одному звукові *а*; перед наголошеним складом з іншими вокалями, тоб-то з невузькими (*а, о* з *ѣ, е*), рефлекси названих звуків спалися після паляталізованого консонанта в звукові *і*. Обоянські приклади на переднаголошене *а* перед складом із вузьким наголошеним вокалем: на ряку́, па сялу́, вярхушачки, зямчүкѣ, вялю́, смяю́тца; мяды́, тьяты́, тямны́, чаты́ри, дяржы́; бялі́ла, пякі́, гляді́, къ зямлі́, чарві́-вая; мудрянѣ́я, бялѣ́й; даляко́, давяло́ся, расвяло́, сирябро́, зияно́ва та ин.; приклади на переднаголошене *і* перед складом із широким, невузьким наголошеним вокалем: видра́ (gen. sg.), рика́, тьвита́ми, плиса́ла, дися́тай, виля́ть (=велят), зимля́, смія́тца; биреш́, визе́, динжо́накѣ, дишо́вай та ин.

Це є один із типів дисимілятивного акання після паляталізованих консонантів, де в найменшій мірі виявлені ті сусідні впливи, які-б розбивали одність цього явища, і де є можливість визначити в певних фонетичних умовах появу того чи іншого переднаголошеного вокаля, рефлекса названих вище звуків, залежно від тембра наступного вокаля в наголошеному складі. Вийнятки тут дуже незначні і пояснюються впливами сусідніх говірок, а в поодиноких випадках може й впливом аналогії.

Що-до рефлекса *о, ѣ, а* в переднаголошеній позиції після непаляталізованих консонантів, то його, думає Шахматов, через те записи Машкина не віддають, що тут або дисимілятивні стосунки затерлися, або Машкин не знав, як віддати злегка зредуковане переднаголошене *а* перед складом із широким наголошеним вокалем проти *а* повнозвучного перед складом із вузьким наголошеним вокалем, і обидва звуки віддав літерою *а*⁴⁾.

¹⁾ У прикладах тут, як і в інших місцях, держуся правопису оригіналу.

²⁾ Изв. IX, кн. 1, 1904.

³⁾ Див. нижче на стор. 5.

⁴⁾ А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русск. яз. § 509.

Опис різних типів акання дає А. Шахматова літографований „Курсь історії руссаго языка“ ч. II, 1910 р. (ст. 672—693), також його „Очеркъ древъѣйшаго періода історії руссаго языка“ 1915, § 509, а надто Н. Дурново „Діалектологіческія разысканія въ области южновеликорусскихъ говоровъ“ ч. I, вып. I, 1917 р. (від стор. 34 і далі). Основними своїми типами, де можна визначити фонетичні умови, в яких з'являється той чи инший вокаль у переднаголошеному складі, дисимілятивне акання представлене в Н. Дурново в його праці „Очерк истории русского языка“ (Москва—Ленинград 1924, § 91).

Різним рефлексам переднаголошеного складу перший намагається дати пояснення Шахматов у своїй праці „Русское и словенское аканье“. Тут Шахматов цілком відмінно трактує це питання, як у пізніших своїх працях; помітна в окремих моментах тенденція дошукуватися причин східньоруського²⁾ акання в тих язових явищах, що стали на думку Шахматова за підставу словинському аканню. В пізніших своїх працях Шахматов покинув давню свою позицію, проте й названа тут праця становить певний момент в історії вияснення причин, що призвели до різних переднаголошених рефлексів в акучих говірках, і вимагає до себе уваги. Згори відзначаю, що Шахматов у цій своїй праці не ставить появу різних безпосередньо переднаголошених вокалів у залежність від природи наголошених вокалів.

Імпульс до редукції ненаголошених вокалів дав асиміляційний процес. Закриті (треба розуміти: вузькі *О. К.*) вокалі в ненаголошеній позиції лишалися закритими, а відкриті (= широкі *О. К.*) зредукувалися. Можна думати, що закриті вокалі впливали на зміну відкритих, на їх редукцію: це залежало від переваги закритих ненаголошених вокалів над відкритими через злябіялізованість та спаляталізованість всіх консонантів. Ослабленість ненаголошених вокалів проти сили наголошених (підсилення наголошених вокалів позначилося розвитком півдовгости) сприяла тому, щоб різні ненаголошені вокалі тембром близько стали один до одного, і в ненаголошених вокалях важче стало розрізняти закриту й відкриту вимову. Через перевагу закритих ненаголошених вокалів з'явилася тенденція вимовляти ненаголошені вокалі закрито. Але *a* не могло перейти в закритий звук, бо мова не знала закритого *a*; *o* та *e* відкриті не могли перейти в *o* та *e* закриті, бо закритість цих звуків безпосередньо залежала від характеру наступного консонанта: закрите *o* могло бути перед лябіялізованим або паляталізованим консонантом, закрите *e* — перед паляталізованим консонантом. Але через вказану вище тенденцію *a*, *o* та *e* не могли зберегтися відкритими, і це й стало причиною їх редукції. У зредукованих вокалях не розрізнялися вже відкриті та закриті відтінки, і *a*, *o*, *e*

¹⁾ Р.Ф.В. 1902, кн. 3—4.

²⁾ У цій своїй праці Шахматов уживає ще терміна „східньоруський“, що в пізніших працях замінений терміном „східньоруський“. Міркування що-до переваги другого терміна проти першого див. Шахматова „Очеркъ др. пер. ист. русск. яз. ст. VII.

спалися в одному звукові: α після непал'яталізованих консонантів, ϵ після пал'яталізованих. Перехід α , далі e з ϵ перед непал'яталізованим консонантом, o та e перед наступним складом з a та у відкритому кінці слова в зредукований звук треба визнати за перший момент в історії ненаголошених вокалів східноруської мовної групи. Другим моментом була редукція решти o та δ , які ще перед тим пережили перехід у відкриті звуки. Перехід цей був спричинений делябілізацією наступних консонантів, а через аналогію з відкритими o та δ перед делябілізованими консонантами і закриті o та δ переходили у відкриті і перед пал'яталізованими консонантами. В цей другий момент редукція не мала сили для безпосередньо переднаголошених вокалів, і через те o та δ в переднаголошеному складі переходили не в α , ϵ , а в повнозвучне a . Другий момент пережито ще за спільносередноруської мови в її діалектах, але й перший момент, коли перед наголосом був зредукований вокаль, ще не затерся в окремих говірках, і це проявляється переднаголошеними зредукованими звуками α , ϵ або повнозвучними y , i , що замінили давні o , a , e перед наголошеним складом a , і де перед наголошеним складом з іншими вокалями, пал'ятальними або тими, що мають нахил до лябілізації, маємо a . Де стикалися два або більше складів із зредукованими вокалями з давніших a , o , e , там редукція одні складів зачіпала сильніше, другі менше: у групі з двох зредукованих складів більшу силу мав попередній зредукований вокаль; у групі з трьох складів найсильніший був середній склад. Експіраторно підсилений вокаль намагався діставати бічний наголос. Але такий наголос був можливий на віддалених від наголошеного складах: він міг мати місце тільки в третьому складі від наголошеного в напрямі до початку або до кінця слова. Експіраторне підсилення в сусідньому з наголошеним складі або в другому від нього мусіло бути усунене.

У групах, наприклад, *вєкавѣт*, *задалѣ*, *надавѣт'*, *засєку*, *навєла*, *пращалѣ* та ін. початкові зредуковані складі мусіли згідно з сказаним бути сильніші від наступних. Але це-б порушило загальну акцентологічну систему слова, бо на другому складі від наголошеного не могло бути бічного наголосу. Треба було отже ослабити ці підсилені складі. Але ослаблення їх викликало-б підсилення наступного складу, тоб-то безпосередньо переднаголошеного, і це знов суперечило-б загальній акцентологічній системі слова, де не могло бути бічного наголосу безпосередньо коло наголошеного складу. І мова знайшла собі інший вихід: вона замінила зредукований вокаль безпосередньо переднаголошеного складу на повнозвучний, і α (єв. ϵ) всякого походження (з a , e , o) переходило в a . Наведені отже вище слова, наприклад, замінилися на *вєкавѣт'*, *задалѣ*, *надавѣт'*, *засяку*. Далі під впливом *засяку*, *насяку*, з'являлися такі форми, як *сяку* та ін. Зредукованих звуків у переднаголошеному складі зменшувалося, натомість переважати став переднаголошений повнозвучний звук a . Цей повнозвучний a в багатьох випадках замінений зредукованим звуком α (єв. ϵ), а саме перед

наголошеним *a* в тій позиції, де він згідно з акцентологічною системою слова мав бути повнозвучний. Ця зміна викликана тим, що язик в початковому безпосередньо переднаголошеному складі знав тільки *a* (*ε*), коли далі йшов непаліяталізований консонант, а наголошеним звуком був *a* (*вадà*, *сєлà*, *пєтàк*), і під впливом такої вимови початкового складу мінялася вимова непочаткових складів, що мали *a* повнозвучне при інших однакових умовах: замість *гарадà* стало *гарадà* ще може за спільносередньоруської доби. Також зредукованими вокалями замінені *a* та закриті *e* перед паліяталізованим наголошеним складом з *a* (*паля̀ = пьля̀* замість *паля̀*, *земл̑я̀ = зимл̑я̀* замість *земл̑я̀*). В тих говірках, де це явище мало місце, склалося загальне язикове правило, що згідно з ним перед наголошеним *a* мають місце *y* та *i* (з *a* та *ε*) замість *a*. Вище вже сказано, що безпосередньо переднаголошене *a* з *o* (яке не стояло перед непаліяталізованим наголошеним складом з *a*) редукції не підпадало, отже при *каза̀* існувала форма *казу̀*, при *вадà* — *вадѣ̀*. Через аналогію з цими формами й переднаголошене зредуковане *a* з *a* (що редукувалося перед складом з аби-яким вокалем) перейшло в *a* повнозвучне, і замість форм *красà* — *красу̀*, *хвалà* — *хвалѣ̀* повстали форми *кра̀* — *красу̀*, *хвалà* — *хвалу̀*.

Чергування *a* та *i* (єв. закритого *e*) в переднаголошеному складі залежить в окремих говірках від непаліяталізованості чи паліяталізованості наступного консонанта. А взагалі звук *i*, як рефлекс інших вокалів у переднаголошеному складі, є в одних говірках результат загального переходу ненаголошеного повнозвучного *e* в *i*, в інших говірках — результат загального переходу зредукованого *ε* в повнозвучне *i*. Зокрема цей перехід в *i* має місце й у складі, що безпосередньо перед наголошеним складом з *a*.

Таке є в загальних рисах розуміння різних рефлексів у безпосередньо переднаголошеному складі в цій давній праці Шахматова.

В пізнішій своїй праці „Очеркъ древнѣйшаго періода ист. русск. языка“ (Петроградь 1915, §§ 504—506; 510) Шахматов таке дає пояснення дисимілятивному аканню. У спільнослов'янській прамові поява зредукованих вокалів звязана була з подовженням вокаля попереднього складу. В східноруській язиковій групі, тоб-то в тій об'єднаній групі говірок, де повстало акання, подовжився вокаль не попереднього складу, а сусіднього наголошеного. Але подовжувалися не всі вокалі, а тільки ті, що взагалі могли бути довгими. Щоб дати підстави дисимілятивному аканню, Шахматов виходить з гіпотези, що довгими могли бути тільки вузькі вокалі, тоб-то *i*, *y*, *и*, *ѣ*, також акутоване *o* (*o* під ростучим наголосом: *ио*¹⁾; *ā* скоротилося в наголошеній і ненаголошеній позиції ще може за праруської доби, а можливо й пізніше, вже за східноруської доби), а не могли подовжуватися широкі вокалі, тоб-то *a*, *ā*, *ō*, *e*, також *o* з *ъ*. Де в переднаголо-

¹⁾ Див. ор. с. § 322¹.

шеному складі мав місце зредукований півкороткий вокаль *a* після непаліталізованих та *e* після паліталізованих консонантів, там у наголошеному складі були довгі вузькі вокалі, напр., *ka'si*, *pra'su*, *b'erí*, *sta'ly*, *ka'l'fna*, *ka'rwna*, *p'erw*, або короткі широкі, напр., *p'erá*, *v'esölyi*, *vada*, *b'er'em'ei*, *p'eróm*. В східноруському діалекті слова другого типу збереглися не змінившись; навпаки, слова першого типу ще за східноруської доби змінилися через загальне скорочення довгих вокалів. Скорочення довгого наголошеного вокаля дало в результаті подовження півкороткого переднаголошеного вокаля. Подовжуючися переднаголошений зредукований вокаль *a* (півкороткий зредукований вокаль середнього ряду) переходило в *a* повнозвучне; *e* (півкороткий зредукований вокаль переднього ряду) переходило в одних говірках в *a* повнозвучне, в других — в *e*, тоб-то в звук середнього ряду повного творення, або в *e*, тоб-то в звук переднього ряду повного творення. Через те ще за східноруської доби наведені вище слова першого типу змінилися наслідком скорочення наголошеного вокаля на *na'si*, *pra'su*, *sta'ly*, *ka'l'fna*, *ka'rwna*; далі в одних говірках *b'a'ri*, *vadu*, *parw*, в других — *b'erí*, *vedu*, *p'erw*, в третіх — *b'erí*, *vedu*, *p'erw*.

В окремих говірках ці стосунки пізніше могли зодностайнитися. В одних (напр., у московській) після непаліталізованих консонантів систематично буває *a*, після паліталізованих — *e* (*i*): *vada*, *gar'et*, *kar'it*, *nasu*, *parok*, *xramoi* — *selo*, *svetoi*, *beda*, *vedi*, *meli*, *chesu*. В інших говірках тембро переднаголошеного вокаля стало в залежність від тембра наступного консонанта: *nasu*, *pyro*, *zhanu*, *vjala* — *nisi*, *pyrina*, *zhy'nyx*, *vili* ¹⁾.

Щоб дати силу цій гіпотезі, навожу й міркування Шахматова ²⁾.

Поява зредукованих вокалів на місці ненаголошених *a*, *o*, *e* була результатом одного загального закону, що мав свою силу і для переднаголошених складів, як і для ненаголошених складів взагалі. Проте в усіх білоруських та південновеликоруських говірках бачимо й повнозвучний звук *a* в переднаголошеному складі. Тільки частина цих говірок знає крім *a* або паралельно з *a* також і звуки неповного творення, — звідси *y*, *i*. Тим-то такі говірки треба визнати за архаїчні, а за найархаїчніші з них ті, в яких чергування переднаголошеного *a* повнозвучного та *a* неповнозвучного залежить від природи наступного наголошеного вокаля. Як допустити, що зміна ненаголошених *o*, *a* (*voda*, *hoz'u*, *krasavica*, *starika*, *starik*, *posylat'*) сталася наслідком одного загального закону редукації, то замість них слід чекати скрізь *a* (*vada*, *hoz'u*, *krasavica*, *starika*, *starik*,

¹⁾ *Ib.*, § 510.

²⁾ *Ib.*, § 511.

расу́лат'). Зрозуміло отже, що говірки, які зберегли *a* в таких випадках, як *vadá, krasávíca* цією рисою архаїчніші від тих, що мають *vadá, krasávíca* (при *staríká, rasuľát*). Про непервісність *a* в переднаголошеному складі в цих говірках можна судити і з загальних виходячи міркувань. Тож звук *a* в ненаголошеній позиції редукувався, — як-же міг він зберегтися в таких випадках, як *samá, krasávíca, mal'ína, starík*? Ще більше: як міг він відразу замінити *o*, що теж підпало редукації (*vadá, našú kašít'* і д. замість *vodá, nošú, košít'*)? Як-же допустити, що переднаголошена позиція спричинилася до збереження звука, тоб-то, що редукація не мала сили для переднаголошених вокалів, то чому звук *o* не зберігся в переднаголошеному складі? Отже ті говірки найархаїчніші, що мають у переднаголошеній позиції *a*. А якщо в таких говірках все таки буває й *a* в переднаголошеному складі, то воно не може бути давнім: воно змінило *a* через ту чи іншу звукову причину. Дані показують, що *a* в переднаголошеному складі залежить від тембра наголошеного вокаля. Перехід *a* в *a* можна визначити як подовження звука, а подовження мусіло статися через певну зміну наголошеного вокаля. Найправдоподібніше допустити, що квантитативна зміна переднаголошеного вокаля сталася наслідком квантитативної зміни наголошеного вокаля. Як допустити, що наголошений вокаль, який був довгим у зв'язку з редукацією переднаголошеного вокаля, скоротився (згідно з загальним законом скорочення довгих вокалів), то висновок дається зробити, що саме таке скорочення наголошеного вокаля й було безпосередньою причиною переходу *a* в *a* в переднаголошеному складі. Але перед наголошеним складом з *i, u, y* невідомі ні *a*, ні *e* ані в білоруських, ані теж у південновеликоруських говірках, — звідси висновок, що *i, u, y* скоротилося ще за східньоруської доби, але вже після редукації ненаголошених вокалів. Навпаки, перед складом із наголошеним *a* znana вимова *a* та *e*; досить часто знаходимо *a* та *e* й перед наголошеним *o* (причому в деяких говірках тільки з таким *o*, що з *ъ* та *e*) та *e*, — це дає підставу думати, що *a, o* з *ъ* та *e* були короткі в наголошеному складі, дарма що за східньоруської доби переднаголошений вокаль редукувався. Останнє Шахматов має за підставу для свого твердження, що звук *a* скоротився в східньоруському діалекті, а може й у спільноруській мові ще перед тим, як скоротилися вокалі *i, u, y, ó, é*¹⁾.

Походження переднаголошених вокалів перед вузькими наголошеними вокалями Шахматов тут де-в-чім инакше пояснює, як у давнішій своїй праці „Курсь історії руссаго языка“ ч. II. Там, спиняючися на повнозвучності *a* перед вузькими наголошеними вокалями, Шахматов виходить не з самих квантитативних стосунків; він думає, що вона викликана експіраторним підсиленням переднаголошеного складу. Таке

¹⁾ Очеркв... § 511.

підсилення стояло в східноруській групі говірок у зв'язку з визначною силою переднаголошеного складу взагалі, — порушила цю властивість східноруську редукція *a*, *o*, *e* в переднаголошеному складі (ст. 190—191).

Хронологічна послідовність вимагала б викладу того пояснення, що дає дисимілятивному аканню О. Брок. Проте в розумінні причин дисимілятивного акання до Шахматова так близько стоїть Н. Дурново, що для послідовності викладу переходжу до його розуміння причин цього явища.

У своїй праці „Діалектологическія разысканія въ области великорусскихъ говоровъ“ (ч. I, Южновеликорусское нарѣчіе, вып. 2) Дурново, як і Шахматов, думає, що в східноруській мовній групі давня квантитативність спільнослов'янська ще зберегалася в наголошених вокалях, що дисимілятивне акання повстало ще перед утворенням великоруських та білоруських говірок, що вокаль *a* ще перед повстанням акання скоротився під наголосом і зредукувався без наголосу. Через те ще за переднішої доби, безпосередньо перед повстанням акання, довгими наголошеними були тільки вокалі верхнього положення (крім вокалів *y* та *i* перед нескладовими *ʔ*) та дифтонги з давнього акутованого *o* і *ě*; всі інші наголошені вокалі були короткі. Приблизно за тієї самої доби всі переднаголошені короткі вокалі, між ними і переднаголошені *e* з *ě* та *a*, тобто всі вокалі середнього та низького положення, підпали квалітативній та квантитативній редукції: довгі переднаголошені вокалі, якими були тоді тільки вокалі верхнього положення, скоротилися. Але що спричинилося до подовження переднаголошених зредукованих звуків у повнозвучне *a*? У сучасних російських говірках втрачена різниця між короткими та довгими наголошеними вокалями, — це Шахматов пояснює скороченням давніх довгих наголошених вокалів. Але в сучасних південновеликоруських говірках наголошений вокаль довший, як ненаголошений, і його квантитативність можна визначити півдовгістю. Звідки отже взялася півдовгість давніше коротких наголошених вокалів? Мабуть був час, коли короткі наголошені вокалі подовжилися, і це сталося безпосередньо після редукції ненаголошених вокалів. Довгі наголошені вокалі не подовжилися, але зате подовжився переднаголошений вокаль, давши повнозвучний звук *a*. Тут Дурново відбігає від Шахматова: він не може допустити скорочення довгих наголошених вокалів через те, що й досі в південновеликоруських говірках збережена довгість дифтонгів, перед якими давній зредукований переднаголошений звук дав повнозвучне *a*.

Дисимілятивне акання отже повстало через подовження переднаголошених зредукованих вокалів перед складом із довгим наголошеним вокалем та дифтонгом. Перед складом із давнім коротким наголошеним вокалем такого подовження не сталося через те, що короткі наголошені звуки самі подовжилися. Отже в первіснім стані дисимілятивного акання вокалі першого переднаголошеного складу перед складом із давніми короткими вокалями, тобто перед звичайними вокалями (не дифтонгами) середнього та низького положення були зредуковані (ця редукція і тепер

ще держиться) і тільки пізніше почасті змінилися в повнозвучні вокалі в *y*, *o* та *и* після непаліяталізованих, в *i*, *y* та *a* в початку слова і в *i*, *e* та *a* після паліяталізованих консонантів. Остання зміна (в *a* після паліяталізованих) становить собою уже перехід у другий тип, у сильне акання¹⁾.

С. Обнорський у своїй рецензії на названу працю Н. Дурново²⁾ має його теорію за *ad hoc* сконструювану, цілком довільну (*willkürlich*) „*deren Begründung unverständlich ist und die daher in keinem Fall angenommen werden kann*“. Обнорський бере під сумнів існування дифтонгів і думає, що ці звуки можуть характеризуватися своєрідно закритим приступом (*eigentümlich geschlossene Ansatzartikulation*), який разом із наступним нормальним середнім положенням вокаля дає вражіння дифтонгічності. І для найдавнішої доби нема потреби приймати існування дифтонгів: це могли бути нормальні вокалі різної міри закритості. Через те зрозуміла й проста теорія Шахматова (як вона виложена в його праці „Очеркъ др. пер...“) не потребує поправок. У Дурново незрозуміло, що спричинилося до подовження переднаголошених і зредукованих вокалів, коли наголошені вокалі зберегали свою довгість.

У пізнішій своїй праці „Очерк истории русского языка“ (Москва-Ленинград 1924) Дурново змінив свій погляд на причини дисимілятивного акання, цілком прийнявши гіпотезу Шахматова: „Після редукації ненаголошених вокалів довгі наголошені вокалі скоротилися, причому скоротитися могли й дифтонги (якщо *ъ* та *yo* були дифтонгами); короткі наголошені вокалі далі не скорочувалися. Скорочення довгих наголошених вокалів спричинилося до замінного подовження переднаголошених вокалів, що при цьому переходили в *a*“ (§ 226).

Що зредуковані вокалі першого переднаголошеного складу не ставали повнозвучним *a* не тільки перед складом із давніми вокалями низького та середнього положення, а також і перед складом із тим *y* та *i* зредукованим, що пізніш у великоруських говірках перейшло в *o* та *e*, а в білоруських переважно збереглися (пор. обоянські *hímòdì, śl'ípòdì, śidòdì* та інших прикм. ном. sg.), то звідси Дурново робить висновок, що редукація ненаголошених вокалів і перехід зредукованих вокалів в *a* повнозвучне не мають органічного зв'язку з верхнім положенням звука, а залежить від стосунків квантитативних³⁾.

¹⁾ Ор. с. 57—59; 63—64.

²⁾ Zeitschrift für slav. Philologie Bd. I, 240—252.

³⁾ Очерк истории... § 226, ст. 189. Цей єдиний аргумент, що виставляє Дурново проти залежності дисимілятивного акання від наголошених вокалів верхнього творення, видається мені бездовідним. В момент повстання дисимілятивного акання звук перед *j* (у групі, якій в українській та в білоруській мові відповідає група *yj, ev y: xud'j, xud'j*), що дав *o*, міг бути не високого творення. Н. Трубецької у своїй розправі „Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit (Zeitschrift für slav. Philologie Bd. I, ст. 297—298), приймаючи зредукований звук із групи *yj* за *z*, думає, що *z* з *y* в групі *zj* був в окремих діалектах вокалем середнього ряду і найменш діалектично неліябілізованим. Т. підтирає свою думку існуванням у південно-великоруських говірках таких діалектичних форм, як *mòji, мају* (= мию) та ин. Думаю,

Е. Будде в рецензії на „Діалектологіческія разысканія“ Дурново „Научное значеніе ‚Діалектологіческихъ разысканій‘ послѣдняго времени“ (Изв. 1918, т. XXIII, кн. 2) як-найзагальнішими твердженнями характеризує процес розвитку акання. Акання це фонетичне явище, підготовлене загальним характером наголосу в східньослов'янській мовній групі, яка ще за праруської одности втратила довгість вокалів і звязаний з нею музикально-експіраторний наголос. За спільноруської доби експіраторна сила наголосу розподілила вокалі на наголошені сильні, і ненаголошені слабкі. За спільносередньоруської доби почався новий процес „переустрой-ства гармоніи русскаго слова въ среднерусскихъ говорахъ на началахъ распредѣленія звуковъ слова по силѣ“. Давніх квантитативностей спільно-середньоруська доба вже не знала: „здѣсь зачались уже новыя отношенія на почвѣ остатковъ стараго наслѣдства и при участіи новыхъ факторовъ ассимиляціи и аналогіи среди языковыхъ явленій сначала общерусскихъ, а затѣмъ, явленій діалектическихъ въ отдѣльныхъ русскихъ говорахъ“ (ст. 32).

Теорія Шахматова, як вона виложена в його праці „Русск. и слов. ак.“, не викликає у Будде заперечення. Так думати дають мені підставу ті місця рецензії, де Будде посилається на названу працю Шахматова (ст. 31, 33, 51, 54), а надто слова „нѣтъ никакого сомнѣнія теперь въ томъ, что Шахматовъ, не насилуя фактовъ и довѣряя сообщеніямъ наблюдателей,

що *e* (ев. *ö*) в цих останніх формах може бути з *y* без посередництва *ь* і що ці форми в великоруських діалектах можуть мати органічний зв'язок із тим явищем у деяких білоруських та українських діалектах, де етимологічне *y* може дати *e* в усякій позиції. Це питання вимагає собі ще детального досліду і передусім діалектологічного. В кожнім разі вказую на послідовність *e* (переважно не вузького) з *y* в одній українській говірці (с. Олешин коло Проскурова на Поділлі, а саме в тій його частині, що зветься Підбужжя і що говіркою гостро відмінна від сусідніх подільських говірок Матеріал я збрала там улітку 192; р.): *sen* (= син), *stère* (= пшири = чотири), *tre kòpe, kudè, rèba, wèkulòtj* (= виколати), *wèdurtau* (= витоптав), *du kùrke, kù'a xàte, žirwòne wuròta, štane, starèi, xudèi* та ин. Натомість етимологічне *i* там заховується крім поодиноких випадків, де можна вбачати сусідні впливи. В тих холмських говірках, де етим. *i* та *y* злилися в один звук, може *e* незалежно від наголосу замінити собою цей звук: *любѣламъ, за-просѣла, колѣжъ, калѣна і д.; здѣбавсе, бѣдло, вѣйшла, тѣ (= ти), чужѣй, старѣй, новѣй і д.* — В. Шимановскій „Звуковыя и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси“. Варшава. 1897, ст. 11—14. Таке саме від наголосу незалежне явище див. в Івана Верхратського „Про говор доливецький“: *дем* (= дич), *мотѣль, вѣлизау̇ азѣ-ком, добѣток, ребѣк, рѣба, по тех полях, баранѣ малѣйи, чорней коньи, бѣти* (= бути), *волочѣу, він пѣтат* (= питає), *грѣва, крѣла та ин.* Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, тт. XXXV—XXXVI, стор. 11—12. З наведених описів не можна судити, чи *e* тут звук відкритий чи закритий. Також у білоруській мові таке *e* з *y* констатовано в північно-західній частині Білоруси: *кудѣ, сястра, бочка вадѣ*. — Е. Карскій. Бѣлоруссы, т. II, ст. 285; *ej* в пом. sg. прикметників чоловічого роду в білоруських говірках далі сягає, — див. у Шахматова „Очеркъ...“ § 527. Пор. також у польських діалектах „...w Małopolsce południowej і на Rusi Czerwonej *y* chyli się dość wyraźnie ku *e*: *rybą, zwłaszcza przed N: syen, dyemié*“. K a z i m i e r z N i t s c h. Dialekty języka polskiego. Encyklopedia polska, t. III, cz. II, st. 257.

Це питання вимагає детального досліду.

быль гораздо ближе къ истинѣ, чѣмъ Дурново“ (ст. 51). Пізніших праць Шахматова, де теорія дисимілятивного акання поставлена в залежність від квантитативних стосунків переднаголошених та наголошених вокалів, Будде не згадує, і дуже дивними видаються не на належну адресу направлені докори: „у Дурново непонятнымъ является возрождение (или сохранение?) давно утраченныхъ еще въ общерусскую эпоху долготъ, уживающихся рядомъ съ редукаціей неударныхъ гласныхъ“ (ст. 31); „По моему не надо смѣшивать старую долготу гласныхъ (прарусской эпохи) съ позднѣйшей полудолготой въ извѣстныхъ фонетическихъ условіяхъ“. „1) Допускается сохранение общеславянскихъ долгихъ гласныхъ; 2) аканье поставлено въ связь съ гласными слѣдующаго слога верхняго и середняго подъема“ (ст. 57): це є окремі пункти теорії Шахматова, яких і Дурново держиться.

Гіпотези Шахматова (та Дурново) про причини дисимілятивного акання викликали в окремих пунктах заперечення Н. Трубецького¹⁾. Трубецькой сам не спиняється спеціально на питанні про дисимілятивне акання, проте скептицизм свій висловлює. Погляди Шахматова та Дурново, що за ними йдучи, акання має бути явищем геть старішим, як втрата квантитативностей, несправедливі. Акання або краще сказати редукація (*Verstümmelung*) вокалізму ненаголошених складів повстало не давніше, як у кінці XIII віку²⁾. Редукація вокалізму ненаголошених складів є безпосередній наслідок втрати квантитативностей і розвитку експіраторного наголосу. Подібну редукацію мають часто мови з сильним експіраторним наголосом і одночасно без вільних квантитативностей (*ohne freie Quantitätsunterschiede*), напр., новогрецька мова, болгарська, народньо-латинська, старо-вірменська. На руському ґрунті акання явище молодше, як зміна *ъ* та *ь*, бо звуки *о*, *е*, що повстали з сильних *ъ*, *ь* (і з *у*, *і* перед *ј*) в ненаголошених складах, підлягли тій самій зміні, що й первісні *о*, *е*. Шахматова—Дурново теорії базуються на недоведеному та в найвищій мірі неправдоподібному засновку, що довге *а* давніше скоротилося, як довгі *у*, *и*, *і*. Відомо бо, що саме вузькі вокалі легко піддаються скороченню, а широкі як-найтісніше звязані з довгістю.

В основі і О. Брок у своїй діалектологічній праці „Говоры къ западу отъ Мосальска“ (Петроградъ 1916) не відбігає від вихідної гіпотези, виставленої у Шахматова. Міна *съхá*; *saxú*, *sístrá*: *śastru* давніше мабуть була звязана з квантитативними стосунками переднаголошених та наголошених складів. *ъ* та *а* в переднаголошеному складі з'явилися обидва

¹⁾ Ор. с., 311—312.

²⁾ Ця дата має очевидно бути звязана з розпадом, як думає Н. Трубецькой, „більш-менш одностайної спільноруської мови на три діалектичні групи, українську (*kleinrussisch*), білоруську та великоруську, що з них остання ще була поділена на північновеликоруську та південновеликоруську“. Розпад цей мав статися за рр. 1164—1282: де дати Добрилової Євангелії (1164) та Новгородської Кормчої (1282). Остання дата й має очевидно бути перехідним моментом до початку розвитку акання, як явища, що обіймає білоруську та південновеликоруську язикову групу.

з зредукованого вокаля, якогось α , в якому ще давніше спалися всі o та a переднаголошеного складу: α розпалося на $\tilde{\alpha}$, звідки $\tilde{\epsilon}$, і на $\bar{\alpha}$, що перетворилося в a повнозвучне. Цей розпад залежав від умов у наступному наголошеному складі. І тепер це явище представляється так, ніби міродатним моментом є тут природа наголошеного складу. Але це вже секундарне явище, повстало воно на підставі давніших квантитативних стосунків: поява $\tilde{\alpha}$ ($\tilde{\epsilon}$) чи $\bar{\alpha}$ (a) залежала від квантитативності наступного наголошеного складу, тоб-то перед довгим наголошеним короткий переднаголошений, перед коротким наголошеним довгий переднаголошений. Інтересна увага, що для таких квантитативних стосунків треба уявити собі вимову без особливо сильного експіраторного наголосу в спокійному та повільному темпі, — залишки цього ще збереглися в івонінській вимові. Довгість переднаголошеного складу викликала мабуть тенденцію до високої інтонації в ньому, яка характеристична для тієї самої вимови. Якщо розпад переднаголошеного α на теперішній $\tilde{\epsilon}$ та a залежить від квантитативності наголошеного складу, то повстає питання: звідки довгість: короткість вокаля наголошеного складу? З первісними квантитативними стосунками праслов'янської та праруської доби теперішні довгості: короткості не мають видимо жадного звязку, навпаки, вони з'явилися після того, як втрачені були давніші етимологічні квантитативні стосунки. Говірки вказують, що наголошене a систематично має перед собою $\tilde{\epsilon}$, тоб-то короткість, а наголошені i , u , y , тоб-то вокалі високого творення, мають перед собою a , тоб-то довгість. Звідси Брок робить висновок, що тепер тут мова про природню квантитативність: a з природи довгий звук, i , u , y з природи короткі звуки. Ця різниця залежить від того признаного явища, що при інших однакових умовах вокаль тим довший, чим його творення ширше. Коли давніші квантитативні стосунки були втрачені — цілком або почасти — психологічний центр міг поволі пересуватися, даючи вражіння, що в переднаголошеній позиції перед a повинні бути вокалі найслабшої артикуляції в протилежність до сильніших вокалів перед іншими наголошеними звуками. Брок отже, відмінно від Шахматова й Дурново, не думає, щоб тепер у явищі дисимілятивного акання можна було вбачати залишки давніх квантитативних стосунків, і причин дошукується в природній квантитативності переднаголошених і наголошених вокалів¹⁾.

* * *

В усіх дотеперішніх поясненнях дисимілятивного акання за підставу бралося стосунки квантитативні, — виключаю те давнє пояснення цьому

¹⁾ Мушу тут додати прамітку О. Брока в названій тут праці: „Уже во время печатанія настоящего труда я получилъ Выпускъ II, Энциклопедіи Славянскої Филологіи, въ которомъ Шахматовъ развиваетъ свои широкія, въ высшей степени интересныя соображенія о всѣхъ тѣхъ количественныхъ и другихъ явленіяхъ, въ которыя здѣсь описываемыя отношенія входятъ какъ частичное развитіе. Подъ вліяніемъ его доводовъ мои мнѣнія должны болѣе или менѣе измѣняться; разные вопросы у меня поставлены вообще слишкомъ узко; но перемѣнить все мое изложеніе, къ сожалѣнію, невозможно; потому оставляю его нетронутымъ. Корр. нота“.

явищу, що Шахматов дав у своїй праці „Русское и словенское аканье“: сам Шахматов пізніше відбіг свого першого пояснення. І Брок базує своє пояснення на квантитативних стосунках, нехай-би і природніх. Дані з хороборської говірки в зіставленні з відповідними явищами інших акучних чернігівських говірок, де дисимілятивного акання не відзначено, дають можливість визначити причини дисимілятивного акання в його первісній стадії (так, як воно проявлене в Хоробричах), виходячи з сучасних живих явищ. Переходжу до опису цього явища на підставі власних спостережень і до відповідних висновків.

В хороборській говірці давні ненаголошені *a*, *o*, *ъ* спалися в одному звукові *a* після непаляталізованих консонантів; після паляталізованих консонантів, півпаляталізованих, також після сучасних непаляталізованих *ž*, *š*, *ṣ̌* давні ненаголошені *'a* *'e* (*'o*), *ь* злилися в звукові *ä*, *ev. e*. Хороборські ненаголошені звуки сильно різняться від наголошених квалітативно й квантитативно: вони в звичному мовному темпі дуже короткі, злегка зредуковані. Проте у вокалях *ā*, *ǎ*, *ē* зрідка *ǎ*, *ī* ослаблення не переходить ту міру, яка-б не давала змоги визначити характер самого звука. Нахил до легкої редукації мають хороборські ненаголошені вокалі в такому падучому порядку: *a*, *ä*, *e*, *u*, *ι*, *i*. Ненаголошені *u*, *ι* та *i* дуже рідко втрачають свій виразний характер. Як загальний факт у спокійній мові давтсья встановити, що з ненаголошених вокалів найсильніший квалітативно та квантитативно звук це звук переднаголошений незалежно від його природи. Проте в переднаголошеному складі звуки *a*, *ä*, безпосередньо перед складом із наголошеними *a*, *e* також перед *o* редукуються, хоч і не так систематично, як в інших ненаголошених позиціях. Найбільше редукація зачіпає звуки *a*, *ä* безпосередньо після наголошеного складу, коли вони не в кінцевому складі слова. За правило можна вважати зредуковане *ā* перед довгими переднаголошеними *ā*, *ǎ*. Приклади на *ā*¹⁾: *bāhāta* (i *ba-hāta*), *bāhāt'ēnā*²⁾, *paśādēt'*, *pa dwānācat'*, *pađārki nāmētkā*, (i *namētkā*), *zawēšt'i*, *hawōrāt'*, *katōreijā*, *sab'ārūcā*, *wiłamīcā*, *bałatā*, *paказāt'*; *pāmāzi nā paskārbi'*, *māharic*, *zabarūšā*, *pāmāl'us*, *paķlānūs*, *spāmāhl'is*, *sāmāmū*, *šālaw'ŕku*, *maład'i'cā*, *w kāsawīcu*, *zaharnū*, *pađnāši* (але в абсолютному початку *a*: *audaw'ŕu*, *atwarū*, *al'ākš'ŕi*) та ин. Див. також нижче подані приклади.

Проте трапляється, що й перед названими наголошеними вокалями звук *a*, залежно від своєї сильнішої позиції (абсолютний початок звороту, слова, бічний наголос, сильніші моменти фразової інтонації, збіг консо-

¹⁾ Характеристику моїх об'єктів, що давали мені матеріал для хороборської говірки, див. О. Курило. Фонетичні та деякі морф. особливості говірки с. Хоробричів. Київ 1924 ст. 4—5.

²⁾ Через брак у друкарні відповідних значків не відаю спеціальними літерами хороборських паляталізованих *t'*, *d'*, як це зроблено в літографованому описі хороборської говірки.

нантів перед або після *a*, що в переднаголошеному складі, то-що, див. Хор. ¹⁾ 39), є звук виразний, не зредукований, хоч загалом меншої квантитативності, як наголошений *a*. Не спиняюся на окремих випадках виразного наголошеного *a*: в даному разі це не має значіння для загального висновку. Приклади протє, на виразної сонорности ненаголошений *a* в різних позиціях подаю.

a 1. перед наголошеним *a*: z at'azkaiu, atkazuūt', dastānāt'ēs, pā dwa-rām, nañāt', kaħał, dačkà, ka'adni, zawiàzācā, pādka'adni, pāpariādku, mañadaia, pripadat', tarhawāt', pašmahaiā, rātawat', udawā, zñāwazām, pazdā-raul'am, zahadaul'uiūt', ablahawāia; 2. перед наголошеним *o*: w astrōzi, adnō, mañadōhā, kanōpli, takōha, čabōt'iki, paťot', dadōlnaiā sarōčka, bat'ō-čāk, harmōsku, kałos'ā, zdarōwia, warōt'āx, z dackōju, 'cihanók, b'erazōk; 3. перед нагол. *e*: awēs, awēcka, (i awēs, awēcka), akēncā, daie', pazawēm, abarpēcā, namētka, p'axēnki, māskal'ec, kraswēna; 4. перед складом із ненаголошеними *i*, *u*, *o*: starinā, mañad'inā, zas'tilaiu, panimaiā, sabirača, paubirača, zakawiriuški, zabiakau, zawiwācā, prazdō, pad'sla, paust'rkāi, zab'ud'ia prastud'iašā (з виразним бічним наголосом на початковому складі *pra* —), b'el'enkaiš namētki, mat'arnaiš laiki, i навіть 'у безпосередньо післянаголошеному складі перед *o*: iz nōwaiš xati, iz žūtaiš kaš'ī; 5. в абсолютному початку слова не в безпосередньо переднаголошеній позиції: audaw'bu, abarpēcā, atwarū, al'ākš'i, ablahawāia arušt'il'is, aburi'lašā (=опинилася; в останніх двох прикладах позиція в абсолютному початку слова підсилена ще й позицією перед *u*), а надто ac'ništ' ²⁾ (подовження початкового *a* тут слід пояснити не тільки позицією в абсолютному початку, а й позицією перед *i*), див, також вище приклади на *a* в абсолютному початку слова безпосередньо перед наголошеними *a*, *o*, *e*; 6. ніколи й у префіксах незалежно від стосунку до наголошеного складу: pawāriācuia, zab'ārezi nā razb'āgēs, pazdāraulām, див. також наведені вище приклади.

Поданими тут прикладами я не узагальнюю виразної вимови *a* в ненаголошеній позиції: приклади мають тут ілюструвати твердження, що виразної сонорности *a* можливе у вказаних тут позиціях. Один із моїх об'єктів, письменна Мотря Лаврінєнкова вимовляла раз zab'ud'ia, другий раз zab'ud'ia (див. Хор. 39). Відзначаю що *a* звук вужчий, як *a* (див. Хор. 50).

¹⁾ Скороченням „Хор“ позначаю свою працю „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробрівчів“.

²⁾ Пор. це слово в записах Федоровського „Lud białoruski na Rusi Litewskiej“ в транскрипції aaczynić (t. II, cz. I, str. XIX).

Особливої сонорности ненаголошений звук *ε* безпосередньо переднаголошений *a* перед складом наголошеним з високого творення звуками *i*, *ι*, *u* та дифтонгічними звуками *ie*, *uo*. Перед наголошеними складами з названими вокалями *a* визначається передусім своєю довгістю, яка переходить довгість вокаля в наголошеному складі. Експіраторна сила в наголошеному складі — а вона в хороборській говірці взагалі визначається своєю енергією — тільки в незначній мірі переважає експіраторну силу переднаголошеного *a* в названих умовах. Експіраторна сила та тональна висота переднаголошеного *a* є більш-менш рівного напрямку, принаймні на вухо, а може й ростучого; в питайному *šamù?*, де *a* особливої сили, виразно ростучого характеру ¹⁾. З поданих в описі хороборської говірки прикладів (ст. 36—37) навожу кілька: *zābīt'*, *māhārīč*, *pārī*, *tādī*, *šatīiā(ē)ri*, *māñiā*, *zāhārñù*, *tāncūiūt'*, *kal'čēkā*, *u sašē*, *pāršh*, *šumākšū*, *hādšskā* та ин. Вказане тут явище є один із родів дисимілятивного акання в його первісній стадії: довгий переднаголошений звук *a* перед вузькими наголошеними вокалями, короткий злегка зредукований *a*, як і в інших ненаголошених позиціях, або незредукований, проте й недовгий *a* перед невузькими наголошеними вокалями. Від осіб, що в них особливості хороборської говірки яскравіше виступають, як ото від матери родини Лаврінєнків Хведоськи (*hādšskā ŭaur'čñānkāwā*) та наймолодшої дочки її 14-літньої Марії я маю приклади довгого переднаголошеного *a* і перед *'e* (ев. *'e*, тоб-то *e* після півпаляталізованого консонанта), і перед *δ* з попереднім *u*, тоб-то там, де відзначена сильна напруженість попереднього консонанта, яка в хороборській говірці в непаляталізованих консонантах проявляється в сильній їх лямбовеляризації: *pārèrād*, *al'èna*, *ačèi* (останні два приклади з примови), *awès*, *awèskā* (і *awès*, *awèskā*); *hamuòñit'*; в Марії відзначено *ausà*, *pā mchà* (останнє в примові). Мотря Л. завважила, що старі люди „більше протягають“ і що її мати скаже *šēsàŭā* замість *šāsàŭā*.

¹⁾ М. Федоровський у своїх записах „*Luđ białoruski na Rusi Litewskiej*“, які основними фонетичними явищами збігаються з хороборськими записами, пише *aáčzièrñaho* (укр. відчипного; т. II, ч. I, ст. XIX), де переднаголошене *a* позначене двома літерами, що з них знак наголосу на другій, — в цій транскрипції можна, думаю, вбачати ростучий наголос. Проф. Розвадовський транскрибує це слово *áčzièrñaho* (ib., ст. XXIХ). Прикладів у записах М. Федоровського на переднаголошене довге *a* незалежно від тембра вокаля в наголошеному складі є в усіх томах названої його праці.

Інтересно тут відзначити спостереження А. П. Абеле на підставі її інструментальних дослідів: „По свідѣтельству мускульнаго чувства гласный съ восходящимъ долгимъ акцентомъ произносится ровно и протяжно, сопровождаясь, при достаточно громкомъ и отчетливомъ исполненіи, къ концу все увеличивающимся напряженіемъ мускуловъ гортани“. (Изв. XX, кн. 2, ст. 167).

Менш виразно проявляється дисимілятивне акання в переднаголошеному *ä*, *ev. e*. По паляталізованих та півпаляталізованих консонантах і по *ž*, *š*, *č* перед наголошеним складом із одним із названих вище вузьких вокалів *ä* є звук виразний і загалом квантитативністю не переважає квантитативності наголошеного складу: *psǎñĩsǎ*, *kñāhĩñǎ*, *swǎtĩ*, *paǎǎsĩ*, *šǎzũ*, *h'ǎd'čũ*, *čǎrñ'čhǎũ* (і *čǎrñ'čhǎũ*, *čern'čhǎũ*), *ǎǎdrǎn'čĩ*, *nǎsšm*, *st'ǎrǎhšm* та ин. Трапляється, що й переднаголошений *ä* є звук довгий, тоб-то звук, що квантитативністю переважає наступний високий наголошений вокаль: *šǎrh'čĩ*, *wǎrbũcũ*, *rǎbũski*, *al'ǎks'čĩ*, *paǎñǎsĩ* та ин. Проте *ä* в переднаголошеному складі має взагалі тенденцію виступати як виразного тембра звук; ця його властивість зберігає силу і перед наголошеним складом із невузьким вокалем — явище, відмінне від переважно відзначеної редуції в переднаголошеному *a* перед складом із невузьким вокалем. Приклади: *šǎrǎdǎ*, *t'ǎl'ǎ*, *t'ǎhǎt'*, *ǎnǎ*, *st'ǎnǎ*, *nǎmǎ*, *spǎwǎm*, *čǎt'wǎrh*, *st'ǎrǎžem*, *ĩnt'ǎrǎesnĩ*, *t'ǎpǎrǎki*; *wǎdrǎ* (і *wǎdrǎ*), *ǎǎicǎ*, *ǎǎrmǎ*, *wǎšlǎ*, *čǎčǎtǎk*, *žǎl'ǎnĩ* (і *žǎ(e)'lǎnĩ*) та ин. Що знане тільки в ненаголошеній позиції хороборське *ä* має тенденцію в сильнішій позиції переходити в *e*, то передусім ця тенденція проявляється в переднаголошеному складі перед вузькими вокалями: *strel'ci*, *st'ǎre(e)zi*, *žǎb'ǎre(e)zi*, *redĩ*, *ĩesm'čũ*, *ĩej'č*, *če(ǎ,ǎ)rñ'čhǎũ*, *peĩe*, *meĩe*, *paŭe(ǎ)riǎcuiǎ*, *b'erǎza*, *peĩkǎ* (gen. sg. від *paĩčk*), *česǎt'* та ин.

З наведених тут прикладів на *ä*, *e* видно, що ці звуки в переднаголошеній позиції не мають тієї виразної тенденції подовжуватися перед вузьким наголошеним складом, як і редукуватися перед наголошеним складом із широким вокалем, — ця їх невиразна, рівняючи з переднаголошеним *a*, розмежованість залежить очевидно від природи цих звуків, — про це нижче. Характеристичний факт: слово „Чернігів“ має тут паралельні форми — *čǎrñ'čhǎũ* з довгим переднаголошеним *a*, але *čǎrñ'čhǎũ* або *čern'čhǎũ* я чула без довгого переднаголошеного вокаля.

Підкреслюю той момент, що позиція *a*, *ä* перед наголошеним *a*, *e*, *o* не є тим чинником, що творить умови для редуції переднаголошених *a*, *ä*, а що переднаголошені *a*, *ä* заховують перед наголошеним *a* ту свою міру сонорности, яку вони взагалі мають у ненаголошеній позиції. А що в безпосередньо переднаголошеній позиції, а надто в абсолютному початку слова, випадки виразних сонорних *a*, а надто *ä* і перед складом із невузьким вокалем частіші, як в інших позиціях, то це пояснюється загальною тенденцією до підсилення переднаголошеного складу.

Даний тут опис цього явища в хороборській говірці дає змогу глянути на нього не в його схематичній формі, а в тій складності, в якій це явище знане в одній живій говірці, де воно проявлене в своїй первісній стадії. Дисимілятивне акання в хороборській говірці найсистема-

тичніше проведене в переднаголошеному \bar{a} перед складом із одним із вузьких вокалів *i, ɪ, u, ʏ, ʉ*.

Ще кілька слів за природню квантитативність у спокійній мові хороборських наголошених вокалів. Вокалі *a, e, ɔ, ʌ, ʉ* квантитативністю більш-менш дорівнюють собі, — так вухо сприймає. Наголошені *u, ɪ*, а надто *i* на вухо помітно коротші звуки (див. Хор. § 3).

Дисимілятивне акання трактувалося в лінгвістичній літературі, як стосунок короткого переднаголошеного складу до довгого широкого наголошеного і довгого переднаголошеного до короткого вузького наголошеного. В дисимілятивному аканні, як воно представлене хороборським матеріалом, силу має, як сказано, стосунок широкого безпосередньо переднаголошеного вокаля до вузького наголошеного; перед наголошеним складом із широким вокалем безпосередньо переднаголошений звук \bar{a} зберігає той свій характер, який він має в усіх інших ненаголошених позиціях. Не слід, розуміється, з ока спускати того факту, що \bar{a} в безпосередньо переднаголошеному складі частіше соноризується в *a*, як в інших позиціях. Отже питання дисимілятивного акання зводиться до питання про особливу силу переднаголошеного широкого вокаля перед складом із вузьким наголошеним вокалем. Що таке трактування дисимілятивного акання має рацію, вказують мені й інші знані в літературі описи цього явища, де рефлекси переднаголошених *a, o, ʉ* з одної сторони та *'a, e, ɪ* з другої сторони, перед наголошеним складом із широким вокалем ті самі, що й рефлекси названих звуків в інших ненаголошених позиціях. В тих говірках, де дисимілятивне акання виступає в більш-менш „чистій“ формі, тоб-то де в найменшій мірі проявлені ті сусідні впливи, які розбивали-б одність цього явища, і де є можливість визначити в певних фонетичних умовах появу того чи іншого звука в переднаголошеному складі залежно від тембра наголошеного вокаля, маємо те саме явище, що й у Хоробричах: рефлекси *a, o, ʉ* та *'a, e, ɪ* перед наголошеними широкими вокалями ті самі, що й в інших ненаголошених позиціях. Це стверджують всі без винятку подані приклади в названій вище праці Васільєва, де ненаголошені широкі вокалі є не в переднаголошеній позиції. Васільєва розвідка, як сказано, базується на матеріалі, де дисимілятивне акання представлене тільки після паляталізованих консонантів: перед наголошеним складом із широким наголошеним вокалем — *i*, перед наголошеним складом з вузьким вокалем — *'a*. Отже *i* є рефлекс невузьких ненаголошених вокалів не тільки в безпосередньо переднаголошеній позиції перед невузьким наголошеним вокалем, а й в усякій іншій ненаголошеній позиції після паляталізованих консонантів. Приклади: *висял'бють, зиял'бють* (ст. 340), *диривенскай* (341), *силizenюшка, сиребринай, висиленькя, павичерили* (342), *пирябили, пирякину, пиряйтить* (345; численні приклади з префіксом *пиря* — на стор. 346), *пиряв'филъ, пиряє'фчинай, пирядъ смертъю, пирядъ зеркальцамъ* (346), *зиянова, в' зияномъ саду, у шырстаномъ, читвярговай, дивяноста* (349), *тиримокъ, тритьичкомъ, сирибромъ* (350).

Стверджують це й дані з названої тут уже Брокової праці: після непаліталізованих консонантів в переднаголошеному складі чергуються звуки *ъ*: *a*, тоб-то *ъ* перед наголошеним складом з широким (невузьким) вокалем, *a* — перед наголошеним складом із вузьким вокалем (*съхà*: *saxù*)¹⁾; після паліталізованих консонантів *i* (*ε*): *'a* (*ä*): *śistrà*, але *śästrÿ*, *śastrù*. Приклади на *ъ* після непаліталізованих консонантів у безпосередньо переднаголошеній і в усякій іншій ненаголошеній позиції: *ńékъia*, *stárъiä*, *ъtstátъs adna*, *pr'iiéxъi* (ст. 3), *ъvar'ít'*, *mъiavó*, *xъrasó*, *ръñimáiu*, *ръkаžy*, *ъddъlá*, *ръi'äd'í*, *vÿtъssyí* *уrámъtku*, *зъpisál*, *ръsylái*, *ръbъrъdarái*²⁾, *dъzydái*, *ńékъmu*, *ръstъnawíi*, *iéтъvъ* (стор. 4); приклади на *i* (*ε*) після паліталізованих консонантів у таких самих позиціях, що й попередні приклади: *ru'á[i]iis*, *prisyláit'*, *ńi tuzy*, *pirmeñit'*, *pitëricok*, *prast'íiśi*, *mát'iri* (ст. 4), *mat'ëru* (5). —

* * *

Дисимілятивне акання в хороборській говірці ставлю в зв'язок з такими явищами: енергічна експіраторна сила і значна квантитативність наголошеного складу, що зв'язана з енергічною лябіовеляризацією та паліталізацією консонантів перед наголошеними вокалями і з тенденцією наголошених вокалів звужуватися; квантитативна та квалітативна редукція невузьких ненаголошених вокалів у напрямі до їх поширення. Про визначну експіраторну силу та квантитативність наголошених складів проти квалітативної та квантитативної редукції ненаголошених складів сказано в описі хороборської говірки (Хор. §§ 3, 5). Відзначено там також і напружену лябіовеляризацію та паліталізацію консонантів, що безпосередньо перед наголошеними вокалями (ib. §§ 11, 12). Напружена вимова наголошеного складу проявляється у звуженні вокаля та в енергічнішій лябіовеляризації непаліталізованих консонантів *ev*. в енергічнішій паліталізації паліталізованих консонантів, що безпосередньо перед наголошеним вокалем (ib. § 4).

Щоб зробити певні висновки, я відтіняю окремі хороборські моменти, зіставивши їх із відповідними моментами в українських акучих говірках. В акучих говірках на Чернігівщині, де мені доводилося робити спостереження в-осени 1923 р., я не відзначила дисимілятивного акання. Проте допускаю, що в ближчому з білорусами сусідстві дисимілятивне акання можливе й в українських акучих говірках. Брак дисимілятивного акання в українських акучих говірках (принаймні там, де його не відзначено) можна-б пояснити тим, що дисимілятивний принцип (див. нижче) взагалі менше тут виявлений: це є смуга, де акання зникає. Матеріал мій обіймає такі акучі пункти: в давньому Остерському повіті м. Остер, с. Старо-

¹⁾ Виняток і тут инколи становить абсолютний початок слова в уживаних мабуть часто в самостійній позиції словах: *adnà*, *anà* (ст. 4).

²⁾ У складі *bъa-* можливий бічний наголос: Брок чув це слово й *ръbъrъdarái* (ст. 4).

городка на лівому березі Десни 1 в. від Остра, задесенські правобережні села Виповзів, 6 верстов на злегка південний захід від Остра; с. Лутава, 5 в. на північний захід від Остра; в д. Чернігівському повіті: с. Виблі, верстов 12 на схід злегка південний від Чернігова на лівому березі Десни; м. Березне на десенському правобережжі, м. Стільне, 12 в. на південний схід від Березного, м. Мена на р. Мені (правий прирічок Десни); в д. Сосницькому повіті: с. Козилівка, Холмецької волости на півночі Сосницького повіту, с. Змітнів на правому березі Десни, 12 в. на північ злегка східню від Сосниці. Взагалі акання тут треба розуміти, як злиття давніших *a* та *o* після непаліяталізованих консонантів в один звук, у вузький *a*. Що-до *e* та *'a*, то вони в ненаголошених складах спалися в одному звукові *e* (ev. ä) після паліяталізованих або диспаліяталізованих консонантів. Зібраний у цих пунктах матеріял мій не дає мені можливости докладно характеризувати сонорність ненаголошених вокалів, і я мушу обмежитися на твердження загального характеру. В названих тут українських акучих говірках легка редукція ненаголошених вокалів тільки спорадично проявляється; в мене вона переважно відзначена в безпосередньо післянаголошеній позиції, проте трапляється й в інших позиціях: Остер ¹⁾ — *prèzè, zàrèz, petnà'cèt', hõràd, prostànà* (= простота), *wzèlì, bërwend, nèwadam*; Виповзів — *dèwè(ä)t', dèśàt' i dèśè(ä)t', ròbàt', dõiet', hul'àie, da matèri, kalòdeza, babùśà, nõśàci, stõieci, d'akuwanè, b'bhajète; rãzam, zàràz, xìpçam; dãrõhì, adhãdãlã, mészõiu, hãlubeñà, lètàt', t'èhàt'*; Лутава — *prawòdãt'*; Виблі — *ryeunã, ryezñã*; Березне — *ar'kšnicak, prõñãcka*; Козилівка — *robèt',ходèt', zãbèci, dwana'cèt', àdinà'cèt', iekì, àdin, sãràkã*; Змітнів — *sèrca, sònca, akõpca* (всі три приклади nom. sg.); *xòdãt', ròbãt', szàśt'ã, c'çrak*. Загалом найбільшої сили ненаголошений склад це склад переднаголошений. Менша редукція ненаголошених широких вокалів має, думаю, органічний звязок із меншою експіраторною силою наголошеного складу і з меншою лябіовеляризацією та паліяталізацією консонантів безпосередньо перед наголошеними вокалями, отже й з меншою вузькістю наголошених вокалів. Де-далі на північ Чернігівщини, то більше росте експіраторна сила наголошеного складу, а з нею і вузькість наголошеного вокаля; експіраторна сила маліє в напрямі на південь, де в монофтонгічних говірках помітний рівномірніший розподіл наголосової сили між наголошеними та ненаголошеними складами ²⁾. Це узагальнене спостереження вимагає

¹⁾ Характеристику моїх об'єктів для досліду чернігівських говірок див. у моїй праці „До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків“ Україна 1925, кн. 5.

²⁾ Ще більша рівномірність у розподілі наголосової сили поміж наголошеним і ненаголошеними складами слова помітна в подільських говірках. Кажу це на підставі досі не виданого мого матеріялу, що я збрала за своїх довгих чотирьох екскурсій по Поділля. Т. Лер-Сплавинський каже: „Zd. je się, że — ogółem biorąc — przewaga eksperyacyjna zgłoski akcentowanej wzrasta im dalej posuwamy się ku wschodowi; na zachodzie na pograniczu

інструментальних дослідів, проте, як загальне явище, в крайніх пунктах воно й голим вухом виразно сприймається. Твердження Шахматова, що „...сопоставление малорусскаго и сѣвернорусскаго ударения съ бѣлорусскимъ или московскимъ не обнаруживаетъ большаго усиленія ударяемаго слога въ этихъ послѣднихъ сравнительно съ первыми“¹⁾ треба пояснити браком відповідних порівняних спостережень на той час, принаймні для характеристики цього явища в українській та в білоруській мові²⁾.

Висновки з сказаного роблю такі:

1) В хороборській говірці й подібних експіраторизація наголосу призвела до визначної сили наголошеного складу і до редукції, квантита-

ruskopolskim przewaga ta jest słabsza, czasem zupełnie nieznaczna, np. u t. zw. Łemków w pow. Sadeckim. Różnica taka występowała zupełnie widocznie przy kolejnym obserwowaniu wymowy I. (Drohobycz), II. (pow. Trembowelski), III. (pow. Borszczowski)“.— Z fonetyki małopolskiej. Prace Filologiczne t. VIII, 1916, str. 363. В карпатських говірках різниця між силою наголошених і ненаголошених складів незначна. Пор. у Дурново: „Ударение в карпатских говорах экспираторное, но очень слабое, слабее, чем то, которое мне приходилось слышать на Украине. Возможно, что такой характер ударения объясняется словацким влиянием, но не исключена возможность сохранения старого характера ударения, т. к. несомненно, что старое ударение в южномолорусской группе было слабее, чем в севернорусской и восточнорусской“. Slavia, Ročník 1V, 1925—1926, str. 159.

¹⁾ Русское и словенское аканье, ст. 35.

²⁾ А втім, опис В. Богородицького „Говоръ села „Сушки“ Золотоношскаго уѣзда Полтавской губ.“ (Ученія Записки Имп. Казанскаго Университета, 1901, кн. 5—6), вказує на стосунок сили складів в одній із лівобережних українських говірок і в „общерусской“ (російській літературній? власній вимові? О. К.). Стосунок тут для п'ятискладового слова такий: укр. $1-^3/4-2-^3/4-1^{1/2}$; рос. $1-2-3-1-1$ (ст. 172—173; те саме в другій праці В. Богородицького „Краткій очеркъ діалектології и исторії русскаго языка“ Казань 1910, ст. 317). Найбільшим числом позначено тут наголошений склад. Виражену тут числами наголосову силу складів треба тут розуміти, як загальне враження від суми всіх тих елементів, що складаються на наголосову силу, тоб-то: експіраторної сили, квантитативности та тональної висоти. Стосунок цей вказує, що в українській говірці наголошений склад менше домінує в слові, як у російській мові, і що безпосередньо переднаголошений склад не має в цій українській говірці тієї сили, що в російській мові. На інший стосунок переднаголошеного складу до наголошеного вказує Брок для галицько-українського діалекту: тут перед головним наголошеним складом помітне підсилення експіраторної течії, проте це спостереження не завжди має силу. (Очеркъ фізіології славянської рѣчи, ст. 222). Спостереження Лера-Славянського над галицько-українськими говірками (Дрогобич, Трембовельський пов., Борщівський пов.) не спадаються з Броківими: ні в одного з своїх об'єктів Л.—Спл. не відзначив підсилення експіраторної течії в переднаголошеному складі (ор. с. 365). Для івонінської говірки Брок у названій тут уже не раз праці „Говоры къ...“ такий дає стосунок сили складів у п'ятискладовому слові $6\ 2\ 1\ 6\ 4$ (ст. 11). Одиницею тут позначено найсильніший склад. Хоч це

є стосунок загальної наголосової сили („относительный вѣсъ слога“), проте думаю, що в основі загальної наголосової сили лежить сила експіраторна, і через те дозволяю собі дати порівняння з розподілом експіраторної сили в п'ятискладових словах з галицько-українського діалекту, що Брок відзначив у своїй праці „Очеркъ физ. слав. рѣчи“: $2\ 4\ 4\ 3\ 1\ 2\ 4\ 3(2)\ 1\ 6\ 4\ 3\ 1\ 4\ 3$ (ст. 222). Порівняння вказує на більшу рівномірність у розподілі експіраторної сили в українській мові, причому переднаголошений склад сильніший в івонінській дисимілятивно-акучій говірці.

тивної та квалітативної, невузьких ненаголошених вокалів, що спалися в одному злєгка зредукованому звукові \bar{a} після непаляталізованих консонантів і в $\bar{ä}$ (ев. \bar{e}) після паляталізованих¹⁾.

2) Ненаголошені невузькі звуки, зредукувавши, тоб-то ослабнувши в напрямі до \bar{a} , широкого звука, вказують, що в акучних діалектах ослаблення вело до поширення звука, инакше-б сказати, що уклад мовних органів для \bar{a} наближається до укладу в стані спокою²⁾.

3) Зміцнення експіраторної сили в наголошених складах призвело до лямбівеларизації непаляталізованих консонантів та до сильнішої паляталізації паляталізованих консонантів, що були безпосередньо перед наголошеним вокалем, і до звуження³⁾ наголошених вокалів, принаймні в їх початкових елементах (про неоднотайність у вимові наголошених звуків див. Хор. § 4).

¹⁾ Що саме невузькі вокалі підпали редукції, можна-б пояснити тим, що вони вимагають для своєї повнозвучності більшої квантитативності, як вузькі вокалі. Підставу до такої думки дає той факт, що чим ширший вокаль, тим його природня квантитативність більша. Див. W. Viëtor. *Elemente der Phonetik* ², Leipzig 1923, 326; Jespersen. *Lehrbuch der Phonetik* ³, 180—181; Л. Щєрба. *Русские гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи*. Петербургъ 1912, ст. 128. Див. також у Брока „*Говоры къ западу отъ Мосальска*“ ст. 59. A. Meillet. *L'accent quantitatif et les altérations des voyelles*. MSL. t. 21, t. 3, p. 109.

Цим не сказано, щоб у процесі редукції ненаголошених невузьких вокалів сама квантитативність мала важити: крім зменшеної квантитативності тут могло бути ослаблення й інших елементів, що складаються на наголосову силу складу: Bei gewöhnlichen Bedingungen... setzt die Verminderung der Quantität die qualitative Reduktion unumgänglich voraus, weil die Organbewegungen aus Zeitmangel nicht genau ausgeführt werden können... womit nicht gesagt sein soll, dass es keine anderen Faktoren der qualitativen Reduktion geben kann. Ščerba *Bemerkungen auf die Rezension Thomsons*. *Archiv für slav. Phil.* XXXV, 1914, ст. 573.

²⁾ Пор. у Т. Венні: „Co do samogłosek średnich pod względem stopnia otwarcia w jamie ustnej, a więc e, o, to rzecz zależy ot tego, czy w danym języku dana samogłoska średnia jest węższa, czy też szersza od pozycji obojętnej danej części języka. Jeżeli w swym wykonaniu typowym, dobitnym jest węższa, to jej odmiana słaba będzie od niej nieco szersza; naodwrot, jeżeli odmiana mocna jest szersza od pozycji obojętnej, to odmiana zredukowana będzie nieco mniej szeroka. Albowiem osłabienie samogłoski polega zawsze na zbliżeniu się do pozycji obojętnej, — o ile naturalnie niema innych czynników, ciągnących słabą samogłoskę w swoją stronę, np. zmiękczejące, т. zn. звужајące sąsiedztwo spółgłoskowe. *Rocznik Slawistyczny* t. VI 1913, ст. 99.

³⁾ Загалом узявши, сильніший видих звужує звук. Див. *Untersuchungen über Lautbildung von Dr. Ernst A. Meyer. Die Neueren Sprachen* 1910. *Ergänzungsband Festschrift Wilhelm Viëtor. Marburg*, ст. 166. Thomson Alexander. *Phonetische Beobachtungen zur russischen Aussprache*. З останньої праці навожу дотичні уривки: „Bei sehr offenem i, wo der Zungenrücken von dem Vordergaumen weit abliegt, muss der Zungenrücken den Luftstrom möglichst nach den Alveolen lenken, und der Luftstrom muss stark sein, sonst erregt er den nötigen Ton nicht, oder zu schwach, und man hört e resp. e mit einem Anstrich von i. Ein mittleres e kann daher durch forciertes Ausatmen, mit Stimme oder beim Flüstern, zum unreinen i werden. Umgekehrt wird i bei zu schwachem Luftstrom zum e. Wird i sehr offen gebildet, so wird der zweite Eigenton schwach erregt, und es entsteht ein i—artig gefärbtes e“. (*Zeitschrift für slavische Philologie*. Band II, Doppelheft 1/2, 1925, 34) „Um ein reines u hervorzubringen muss daher die Lippenöffnung genügend klein sein, um die Luft hier aufzustauen. Ist die herausströmende Luftquantität grösser, so kann auch die Lippenöffnung grösser sein. Daher wird ein mit schwa-

Випадкове сильніше звуження тих наголошених вокалів, що перед ними взагалі *a* не подовжується, спричиняється до подовження переднаголошеного *a* (пор. вище $\bar{h}am\bar{u}\bar{o}\bar{n}i\bar{t}'$; можливо, що й в $\bar{a}usa$ (див. вище ст. 15) довге \bar{a} з'явилося через сусідство з наступним вузьким звуком, нескладовим *u*; підсилення переднаголошеному *a* дав тут мабуть і позиція його в абсолютному початку слова безпосередньо перед наголошеним складом). Це дає думку, що

4) та язикова тенденція, що призвела до звуження наголошених вокалів і до редукції ненаголошених вокалів в напрямі до \bar{a} , витворила у фонетичній системі хороборської говірки і подібних дисимілятивний принцип: в наголошених позиціях переважали вузькі звуки (*i, u, ъ, s, o*); в ненаголошених — широкі (\bar{a}, \bar{a} , що замінили собою *a, o, ъ, 'e, 'a, u*); і що

5) в говірках з дисимілятивним аканням, як у хороборській говірці, дисимілятивний принцип найвиразніший свій вияв дістав там, де цьому сприяли умови. Зміцнення експіраторної сили, спричинившись до сильнішого звуження вузьких вокалів, призвело й одночасно до як-найвиразнішого вияву дисимілятивного принципу: як-найширший звук перед наступним наголошеним вузьким, тоб-то, як-найдовше перебування мовних органів у наближеному до стані спокою укладі перед тим, як перейти до напруженої вузької артикуляції¹⁾.

Цей дисимілятивний принцип може проявлятися й там, де вузькі вокалі не є в наголошеній позиції. Пор. наведені на ст. 14 випадки, де ненаголошене \bar{a} може соноризуватися в *a* перед ненаголошеним складом з вузьким вокалем.

chem Luftstrom hervorgebrachtes enges *o* bei Verstärkung des Stromes zu *u*, und umgekehrt wird offenes *u* bei Verminderung des ausströmenden Luftquantums, so dass die Stauung hinter den Lippen aufhört, zum *o*. (ib. Heft 3/4, ст. 391). Також А. Meillet: „Durant un espace de temps donné une voyelle emploie d'autant plus de souffle qu'elle est plus fermée“ (L'accent quantitatif et les altérations des voyelles. MSL, t. 21, f. 3, p. 109).

¹⁾ Цим проте не думаю, щоб дисимілятивне акання доконче мало бути наслідком як-найнижчої позиції язика перед тим, як перейти до високої позиції. Тембро звука може залежати від сили видиху, від стягненості голосників, від інших умов. Див. на сторінці 21 примітку 3. Див. також літературу, наведену в моїй рецензії на Jörgen'a Forchhammer'a „Grundlage der Phonetik“, Записки Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. VII—VIII, ст. 537—538. Відзначаю тут одне місце з цитованої в попередній примітці розправи А. Томсона: „Worin besteht nun der Unterschied zwischen *o* und *u*? — Ein reines, deutliches *u* hat gewöhnlich die Vorderresonatorhöhe g^2 und tiefer, das *o*--gis² und höher. Aber der Eigenton des Vordermundes kann bei *u* auch höher sein, als bei *o*, z. B. „da oben“ in Vergleich mit „unterdëssen“.

Der um *e*. eine Oktave tiefere Eigenton des ganzen Mundraumes kann zu dieser Differenz nichts wesentliches beitragen, da er bei beiden Lauten ein und derselbe sein kann. Es muss hier ein akustisches Moment massgebend sein, das ich nicht zu bestimmen vermag.“ (op. c., Heft 3/4 ст. 390).

Перед ширшими звуками *a* тим, думаю, не змінилося, що тут не могло бути вияву дисимілятивної тенденції. Проте в сприятливих умовах подовження і тут може статися. Пор. наведені вже *hamuðnit'*, *ausà*. Що-до таких форм з промови, як *pā mχà*, *ācéi aī'èpā*, то тут може важити повільний темп примови в зв'язку з сильнішою позицією *a* в абсолютному початку слова безпосередньо перед наголошеним складом. Не виключена можливість, що тут маємо додержання певного ритму примови. А втім, див. про це вкінці.

Довгість переднаголошеного *a* ставлю отже в залежність від вузькості наступного наголошеного вокаля.

Хитання *ä* (ев. *e*) перед вузькими наголошеними вокалями (в хороборській говірці то *ä*, то *ǟ*) поясню природою цього звука: він у хороборській говірці не досить широкий звук, щоб дисимілятивна тенденція могла тут у ньому в усій проявитися силі, і він у позиції перед вузьким наголошеним складом переважно стає повнозвучним, інколи й подовжується. Проте допускаю, що в інших говірках, де дисимілятивний принцип далі проведений, і тут може бути розмежованість, як і в переднаголошеному *a*.

Думаю, що в подовженні *a* важив ще один момент.

Зміцнення експіраторної сили могло спричинитися до того, що експіраторна течія починалася вже в переднаголошеному складі, — звідси й більша сила безпосередньо переднаголошених складів проти інших ненаголошених¹⁾. Див. вище (ст. 14) подані приклади, де *a* безпосередньо перед наголошеним складом із невузьким вокалем соноризується в *a*. Не тільки соноризація, а й подовження, зв'язане з більшою експіраторною силою, відбувається перед таким наголошеним складом, що для свого творення вимагає сильнішої експірації. А що вокаль вузький, то, як сказано, більшої сили видиху він вимагає. Цим хочу сказати, що більша сила наголошеного складу вимагає більшої сили й переднаголошеного складу.

Тут може повстати питання: чому безпосередньо переднаголошені вузькі вокалі не подовжилися перед вузькими наголошеними вокалями? Думаю, що подовження вузьких переднаголошених вокалів перед вузь-

¹⁾ Це явище Брок констатує і в дисимілятивно-акучих говірках на захід від Мосальська: «Отмѣтимъ, ... что новомодный, приблизительно московский образъ рѣчи согласуется со стариннымъ въ одной главной чертѣ произношенія. Говорю объ известномъ болѣе или менѣе осязательномъ выдвигеніи кромѣ ударяемаго еще и слога непосредственно передъ ударяемымъ. Это выдвигеніе состоитъ, какъ и для ударяемаго слога, и въ большей экспираторной силѣ и въ известномъ удлиненіи гласнаго слога... Старинный образъ рѣчи выдвигаетъ предударный слогъ вообще гораздо сильнѣе, но и новомодный образъ сохраняетъ хоть склонность придавать слогу предударному известныи большій, чѣмъ прочимъ неударяемымъ относительный вѣсъ (оставляю пока въ сторонѣ побочныя ударенія...)». Говоры къ западу отъ Мосальска ст. 7. Див. також примітку 2 вище на ст. 67.

кими наголошеними вокалями суперечило-б загальному дисимілятивному принципіві в дисимілятивно-акучих говірках. Можливо, що експіраторна течія подовжує й вузькі переднаголошені вокалі перед вузькими наголошеними, проте не в такій мірі, щоб вухо це сприймало: тож тут не наголошені вузькі вокалі загалом не редукуються, і важко вухом рівняти квантитативності двох однакового тембра й однакової сонорности звуків. А втім, тут потрібні інструментальні дослідди.

* * *

Опис хороборського дисимілятивного акання вказав, що залежності тут від стосунків природніх квантитативностей переднаголошених і наголошених вокалів нема: не можна признати за наголошеними дифтонгічними звуками *ʒ*, *ʒ* меншу природню квантитативність, як за наголошеними *ó*, *e*, *a*.

Іще спинюся на одному вже вище (ст. 12) відзначеному спостереженні О. Брока, що для вказаних в івонінській вимові квантитативних стосунків надається повільний темп без особливо сильного експіраторного наголосу. На перше око воно ніби суперечить даним із хороборської говірки. Думаю, що таке вражіння міг дати О. Бровкові той факт, що за головний об'єкт для давнішої івонінської вимови правила 72-літня бабуся. Таке саме вражіння можна-б мати і від старенької хороборської бабусі Степаниди Толочки, якої неенергічна вимова теж визначалася повільним темпом, і яка проте виразно зберегав дисимілятивне акання. Але енергічна вимова родини Лаврінєнків, як і інших моїх середнього віку об'єктів із Хоробричів, що не зазнали російського впливу¹⁾, характеристична для Хоробричів. Енергія у вимові є розуміється поняття релятивне, не без залежності від вроджених авдиційних звичок записувача. Тут енергія експіраторна взята в порівнянні з найближчими до акучих південнішими українськими говірками. Релятивну силу мають і поняття „енергічна вимова“, „енергічна експіраторна сила“ в процесі розвитку дисимілятивного акання: тут треба розуміти перехід від менш напруженої до сильніше напруженої артикуляції наголошених складів.

Вказане в Хоробричах дисимілятивне акання маю за один із типів первісної стадії. Допускаю, що в інших діалектах могли бути інші умови для цього явища: про це суджу на підставі знаних мені з літератури сучасних переднаголошених рефлексів у дисимілятивно-акучих говірках. Думаю, що міра вузькості наголошеного вокаля, потрібна для зміцнення переднаголошеного вокаля, могла в окремих говірках бути різна. Також можливо, що подовження переднаголошеного *a*, з'явившись спершу перед вузькими наголошеними вокалями, могло пізніше викликати тенденцію подовжувати всяке переднаголошене *a*. На цю думку наворачтають ті подані вище (ст. 15) хороборські приклади, де довге переднаголошене *ā* має місце і перед наголошеним *a* і перед наголошеним *e*.

¹⁾ Характеристику цих об'єктів див. Хор. ст. 4–5.

Цю думку підпирають приклади з цитованих уже вище записів Федоровського „Lud białoruski na Rusi Litewskiej“. Прикладів на довге переднаголошене \bar{a} у Федоровського, рівняючи до розміру його записів, загалом мало. З контексту судячи, переднаголошене довге \bar{a} має тут місце передусім в емоційній мові перед вузькими наголошеними вокалями; проте трапляється в цій позиції довге \bar{a} і в спокійній мові. Емфаза подовжує переднаголошене a незалежно від природи наголошеного вокаля. Приклади на довге переднаголошене \bar{a} (т. III, ч. II): $\bar{n}\bar{a}$ $\bar{k}\bar{u}\bar{ń}$ (ст. 12), $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{u}$ (57; 61; 92; 103; 123; 176; 221); $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{u}\bar{s}$ (103; 215); $\bar{p}\bar{a}\bar{w}\bar{i}\bar{u}$ (143; 144); $\bar{t}\bar{a}\bar{k}$ $\bar{w}\bar{u}\bar{k}$ (57); \bar{a} $\bar{w}\bar{u}\bar{k}$ (125); $\bar{p}\bar{a}\bar{p}\bar{i}\bar{e}\bar{r}\bar{l}\bar{i}$ da xaty (104); $\bar{p}\bar{a}\bar{p}\bar{i}\bar{e}\bar{r}\bar{l}\bar{a}$ (108); $\bar{p}\bar{a}\bar{b}\bar{i}\bar{e}\bar{h}$ (102; 202); $\bar{p}\bar{a}\bar{j}\bar{e}\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{u}$ (42; 58; 97; 114; 132; 161; 189; є й $\bar{p}\bar{o}\bar{j}\bar{e}\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{u}$ ст. 13 — друкарська помилка?) $\bar{p}\bar{a}\bar{n}$ $\bar{j}\bar{e}\bar{d}\bar{z}\bar{i}\bar{a}$ (22); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{l}\bar{i}$ (36); $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{o}\bar{s}$ da $\bar{d}\bar{o}\bar{m}\bar{u}$ (72); $\bar{p}\bar{a}$ $\bar{p}\bar{o}\bar{l}\bar{u}$ (123); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{o}\bar{u}$ (128; 142); $\bar{p}\bar{a}\bar{h}\bar{n}\bar{a}\bar{w}$ (106); $\bar{p}\bar{a}\bar{h}\bar{n}\bar{a}\bar{l}\bar{i}\bar{s}$ (49); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{l}\bar{a}$ (175; 188); $\bar{p}\bar{a}\bar{m}\bar{c}\bar{z}\bar{a}\bar{u}$ (140; 182); $\bar{p}\bar{a}\bar{m}\bar{c}\bar{z}\bar{a}\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{a}$ (141); $\bar{p}\bar{a}\bar{h}\bar{n}\bar{a}\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{a}$ (131); ($\bar{d}\bar{a}$ $\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{t}\bar{y}$); (т. I): \bar{a} $\bar{j}\bar{u}\bar{o}\bar{j}$ jak $\bar{d}\bar{z}\bar{g}\bar{n}\bar{i}\bar{e}$ pa $\bar{h}\bar{a}\bar{l}\bar{a}\bar{w}\bar{i}\bar{e}$ (60); \bar{a} $\bar{c}\bar{z}\bar{o}\bar{r}\bar{t}$ $\bar{c}\bar{a}\bar{p}$! za $\bar{g}\bar{r}\bar{o}\bar{s}\bar{z}\bar{y}$ i $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{u}\bar{d}\bar{u}$! (41); $\bar{p}\bar{a}\bar{m}\bar{c}\bar{z}\bar{a}\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{e}$ (228); $\bar{p}\bar{a}\bar{h}\bar{n}\bar{a}\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{e}$ (504); (т. II, ч. I): \bar{a} $\bar{j}\bar{u}\bar{o}\bar{n}$ jak $\bar{u}\bar{s}\bar{k}\bar{o}\bar{c}\bar{z}\bar{y}\bar{u}$ (6); \bar{a} $\bar{k}\bar{u}\bar{o}\bar{c}\bar{i}\bar{k}$ jak $\bar{j}\bar{u}\bar{o}\bar{j}$ $\bar{s}\bar{c}\bar{i}\bar{a}\bar{h}\bar{n}\bar{i}\bar{a}$ $\bar{s}\bar{m}\bar{y}\bar{c}\bar{z}\bar{k}\bar{u}\bar{o}\bar{m}$ pa $\bar{l}\bar{e}\bar{b}\bar{i}$ (7); \bar{a} $\bar{t}\bar{o}\bar{j}$ $\bar{s}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{k}\bar{a}$ $\bar{d}\bar{z}\bar{y}\bar{n}$! i $\bar{r}\bar{a}\bar{z}\bar{s}\bar{y}\bar{p}\bar{a}\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{e}$ \bar{u} $\bar{z}\bar{o}\bar{l}\bar{a}\bar{t}\bar{o}$! (262); $\bar{B}\bar{o}\bar{z}\bar{a}$! $\bar{t}\bar{a}\bar{k}\bar{o}\bar{j}\bar{e}$ $\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{r}\bar{o}\bar{s}\bar{z}\bar{o}$ (279); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{u}\bar{d}\bar{u}$ (22; 38; 86; 146; 149); $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{u}\bar{o}\bar{s}$ (36); $\bar{p}\bar{a}\bar{w}\bar{u}\bar{d}\bar{u}$ (53); $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{o}\bar{s}$ i $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{o}\bar{s}$ (122); \bar{a} $\bar{k}\bar{u}\bar{o}\bar{n}$ jak ni $\bar{p}\bar{u}\bar{d}\bar{z}\bar{i}\bar{e}$ \bar{u} $\bar{l}\bar{a}\bar{s}\bar{y}$! (231); $\bar{d}\bar{y}\bar{j}$ $\bar{p}\bar{a}$ $\bar{j}\bar{u}\bar{o}\bar{m}$ (234); $\bar{p}\bar{a}\bar{p}\bar{i}\bar{o}\bar{r}$ (63); $\bar{z}\bar{a}\bar{b}\bar{j}\bar{u}$ (238); $\bar{t}\bar{a}\bar{k}$ $\bar{j}\bar{u}\bar{o}\bar{n}$ $\bar{h}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ $\bar{h}\bar{r}\bar{o}\bar{s}\bar{z}\bar{y}$ $\bar{u}\bar{s}\bar{i}\bar{e}$ $\bar{c}\bar{z}\bar{y}\bar{s}\bar{t}\bar{o}$ $\bar{p}\bar{o}\bar{z}\bar{a}\bar{b}\bar{i}\bar{r}\bar{a}\bar{u}$ (249); \bar{a} $\bar{l}\bar{i}\bar{s}\bar{k}\bar{a}$ za $\bar{p}\bar{i}\bar{e}\bar{u}\bar{n}\bar{i}\bar{c}\bar{z}\bar{k}\bar{a}$ (6); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{l}\bar{i}$ (64); \bar{a} $\bar{t}\bar{y}\bar{j}\bar{e}$ $\bar{w}\bar{i}\bar{e}\bar{d}\bar{z}\bar{m}\bar{y}$ $\bar{u}\bar{c}\bar{i}\bar{e}\bar{k}\bar{i}$ (161); $\bar{s}\bar{t}\bar{r}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{n}\bar{y}$ (264); $\bar{p}\bar{a}\bar{j}\bar{e}\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{u}$ (18; 44; 187); $\bar{p}\bar{a}\bar{j}\bar{e}\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{l}\bar{a}$ (50); $\bar{l}\bar{a}\bar{m}\bar{i}\bar{e}\bar{c}\bar{i}\bar{e}$ $\bar{s}\bar{i}\bar{e}$ (21); $\bar{a}\bar{a}\text{-}\bar{c}\bar{z}\bar{i}\bar{e}\bar{p}\bar{n}\bar{a}\bar{h}\bar{o}$ (ст. XIX); $\bar{p}\bar{a}\bar{b}\bar{i}\bar{e}\bar{h}$ (56; 245); $\bar{p}\bar{a}\bar{b}\bar{i}\bar{e}\bar{h}\bar{l}\bar{i}$ (178); $\bar{p}\bar{a}\bar{s}\bar{z}\bar{l}\bar{a}$ (8; 20; 38; 131).

Є випадки, де взагалі подовжений буває початковий склад з a , хоч-би він і не був безпосередньо переднаголошений; переважно це буває в емоції: (т. III, ч. II): \bar{a} $\bar{s}\bar{a}\bar{b}\bar{a}\bar{k}\bar{i}$ na $\bar{j}\bar{a}\bar{h}\bar{o}$ $\bar{k}\bar{a}\bar{l}\bar{i}$ $\bar{n}\bar{a}\bar{p}\bar{a}\bar{d}\bar{u}\bar{c}$! $\bar{p}\bar{a}\bar{l}\bar{e}\bar{c}\bar{i}\bar{e}\bar{u}$ (145); $a\text{-}\bar{c}\bar{z}\bar{y}\bar{n}\bar{i}\bar{l}\bar{i}$ (152); $\bar{a}\bar{a}\bar{c}\bar{z}\bar{y}\bar{n}\bar{i}\bar{c}$ (ст. XIX); (т. II, ч. I): \bar{a} $\bar{b}\bar{a}\bar{r}\bar{a}\bar{n}$ $\bar{h}\bar{e}\bar{t}\bar{o}$ jak $\bar{w}\bar{y}\bar{t}\bar{n}\bar{i}\bar{e}$! (11); $\bar{j}\bar{a}\bar{b}\bar{l}\bar{y}\bar{n}\bar{k}\bar{a}$ $\bar{p}\bar{a}\bar{d}\bar{z}\bar{y}\bar{ng}\bar{a}\bar{c}\bar{i}\bar{e}\bar{l}\bar{a}$ za $\bar{i}\bar{m}\bar{i}$ (50); $\bar{p}\bar{a}\bar{n}\bar{i}\bar{e}\bar{s}\bar{l}\bar{a}$ da $\bar{c}\bar{h}\bar{a}\bar{t}\bar{y}$ (171); $\bar{p}\bar{a}\bar{w}\bar{a}\bar{l}\bar{o}\bar{k}$ (218); \bar{a} $\bar{m}\bar{a}\bar{r}\bar{o}\bar{z}$ $\bar{t}\bar{r}\bar{a}\bar{s}\bar{k}\bar{u}\bar{n}$ $\bar{b}\bar{y}\bar{u}$ $\bar{t}\bar{a}\bar{k}\bar{i}$, $\bar{s}\bar{z}\bar{t}\bar{o}$ ni $\bar{z}\bar{a}\bar{r}\bar{t}\bar{y}$ (289).

Є поодинокі випадки, де подовжуються й інші переднаголошені вокалі. Крім знаного й в українській мові емоційного $\bar{k}\bar{u}\bar{d}\bar{y}$?! є ще й, очевидно, з протягом вимовлене $\bar{s}\bar{p}\bar{i}\bar{e}\bar{w}\bar{a}\bar{j}\bar{u}\bar{c}$ (т. II, ч. I, 52).

Тільки ширші й глибші досліді діалектологічні, підперті дослідями інструментальними, можуть належно висвітлити всю ту складність, що проявлена в різних типах дисимілятивного акання в південно-великоруській та в білоруській язикових групах.

Олена Курило.

Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку.

Історична морфологія не тільки української мови (що її історична грамати́ка взагалі надто мало розроблена), а й російської мови, — досліджена надто слабо. Ось через віщо семінар з історії української мови при науково-дослідчій кафедрі мовознавства у Києві (під керуванням д. члена Вс. Ганцова) поклав у програму своїх зайнять на найближчі роки розробляти питання історичної морфології. На мою долю припало розробити морфологію українських грамот XIV—XV вв. Наслідком цієї роботи і є ця наша стаття.

Дослідження грамот XIV та першої половини XV віку полегшене тепер дуже завдяки збірці проф. Розова: Южнорусскія грамоты, собранныя Владим. Розовымъ. Томъ первый. Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ (Київ, 1917) ¹⁾.

Опубліковано у цьому томі 95 грамот. Власне не всі 95 №№ являють собою грамоти; маємо серед них і записи: три (№ 4, 17 і 62) з Лаврашівської євангелії XIV віку (в музеї кн. Чарторийських у Кракові, № 2097), два (№ 41 і 63) з єв-ії XIV в. (у Рум'янцівському музеї № 112), один (№ 11) з єв-ії XIII—XIV в. (у Рум'янцівському музеї № 106), один (№ 58) з єв-ії 1411 року (колись Київського Микольського м-ря, тепер утрачена), один (№ 73) з *Castra galic. t. 1* (в Бернардинському архіві у Львові) та один (№ 79) з львівської гродської книги № 1 (теж у Бернардинському архіві у Львові). Коли більшість із цих записів хоч змістом своїм підходять до грамот (здебільшого надання майна церкві чи монастиреві), то вже № 63 (опис тих церковних речей, які застав єпископ у церкві) аж ніяк уже не підходить під поняття грамоти, й навряд чи варто такі записи заводити до цього видання.

Більшість із зібраних у цьому томі грамот уже публікувалися (чимало з них по скількись разів) — тільки декілька грамот з'являються в цьому виданні вперше. Це, ясна річ, не зменшує ваги збірці проф. Розова. Бо вона

¹⁾ Хоч видрукуване ще в 1917 році, видання цеє й досі ще у світ не вийшло; випадково тільки (з Лаврської друкарні, де воно друкувалося) попало скількись примірників до декотрих київських бібліотек. Тепер Українська Академія Наук, у порозумінні з автором і з Отделением русск. языка и словесности Р.А.Н., має швидко випустити в світ те, що збереглося від цього накладу.

найповніша із усіх дотеперішніх збірок, не кажучи вже за те, що всі попередні збірки поробилися бібліографічною рідкістю. До того-ж автор дає, де можна, провірений з оригіналом текст. Правда, і його видання не можна визнати за бездоганне з цього боку.

По-перше, автор ніколи майже не відзначає в самому тексті непевні читання, чи навіть відтворені ним самим навздогад, від автентичного тексту, обмежуючись тільки відповідною зазначкою у примітках під текстом. Це дуже утруднює користування його текстами — треба при кожному слові раз-у-раз справлятися з примітками, чи самому спершу повідзначувати собі такі сумнівні місця.

По-друге, автор дуже непослідовний, розбиваючи текст (як відомо, суцільний) на окремі слова. Наприклад: у грамоті № 14₁₋₂¹⁾ шеститислѣноє²⁾ — а в грамоті № 5₁ — шеститислѣноє (роздільно, хоч у словничку, ст. 73 а, це саме слово пишеться теж укупі). Або: чотыри (чи чѣтырѣ) стѣ (роздільно) 34₈, 3₁₁, 38₁₉, 42₂₀, 69₁₈, 75₁₇, 86₁₈ (і так само в словничку, стор. 73а, всі приклади, включаючи й 59₉ та 76₃₆) — але чѣтырѣстѣ 59₉, 76₃₆. Чи знов: шистѣдѣслѣтъ 5₁, шѣстѣдѣслѣтъ 61_{5,8} шѣстѣдѣслѣтъ 85₂₂, шѣстѣдѣслѣтъ 84₁₈, 86₁₈ (вкупі) — шистѣ дѣслѣтъ 18_{9,15}, шѣсти дѣслѣтъ 18₁₅ (і в словничку, стор. 73b, усі названі приклади — роздільно). Так само в порядкових числівниках: першого на дцѣтого 42₂₁, перѣб на дцѣ 43₂₆ — але сегомо наѣцѣ 77₁₆ (хоч у словнику, стор. 59b, сегомо на ѣцѣ) — треба-б: перегонадцѣт[ого], сегомонадцѣт.

Далі, у таких зложених словах: прѣреченому (вкупі) 65₄, 74₉, 75₁₃, 82₁₂ — але прѣдѣ писаному 65₁₀₋₁₁ (хоч у словничку, стор. 52а, вкупі), на прѣ (чи на прѣдѣ) реченом[оу] 38₁₄, 84₁₀, 85₁₄, 86₁₂, на прѣ реченымъ 38₁₀, на прѣ реченыи 38₁₂. Або: перѣорѣноє 55₈ — але роздільно перѣо рѣноє 54_{8,16}, перѣо рѣныи 54₁₈ (у словничку, стор. 45а, — всі приклади вкупі); або знов: нѣстѣдродавна 84₅, 86₇ — нѣстѣ дрѣ давна 71₂₁, нѣстѣра³⁾ давна 72₂₀; далі, при негачіі: непорѣшно (багато разів — пор. словничок, стор. 38b), непорѣшно 29₁₁ — але не нѣрѣшнѣстѣ 20₁₀, не нѣрѣшнѣто 23₁₇, не нѣрѣшеноу 21₇.

Чи в випадках емпіази: братомоимъ 15₁₁ (= братом моім) — але чи мѣ (= чим мя) 27₇, по чѣ[ми] (=под тими) 91₂₅, по на (sic!) дѣнѣстроимъ (= понад Днестром) 93₁₃ й особливо часті випадки з прийменником из, нѣ; краще було-б — братомоимъ, чи мѣ.

Немає послідовности в написаннях зворотного займенника ѣ при дієсловах (то вкупі, то роздільно).

Неоправдані такі написання, як ѣ выѣмо 53₄, ѣ выѣомъ 66₇ (хоч вкупі: ѣвы 9₁₀, 23_{12,16}, 26_{26,34}, 66₇, 68₉, 73₂₆ і навіть ѣвыѣомъ 1₂, а в словничку й геть усі приклади написані вкупі — стор. 2а, s. v. ѣвы). Так само што ѣы 90₂₋₃, 93₁₅₋₁₆, што ѣвыѣомо 19₁₅. Навряд чи оправдані написання: ѣ ни⁴⁾ 2₇, 21₁₃,

¹⁾ Перша цифра вказує № грамоти у виданні проф. Розова, друга (дрібніша) — рядок грамоти, чи — коли грамота друкується не з оригіналу і поділу на рядки не газначено, то — рядок видання проф. Розова.

²⁾ За браком літер не відзначаємо йотованого ѣ (та так званого широкого є).

³⁾ У словничку (стор. 62b, s. v. старши) — и старѣ.

⁴⁾ Пор. И. Срезневскій, Мат. для слов. др.-русск. языка, т. I (Сиб. 1893), стор. 23.

23₈, 26₁₇, 36_{10,14}, 39₁₂, 40_{17,17}, 45₉, 56₉, 66₁₂, 71₁₂, 78₁₆, а н 2₁₂, й чимало інших.

І нарешті, не завжди дає проф. Розов правильне читання. Я мав змогу поки-що перевірити текст понад 50 грамот¹⁾ і тут подаю важливіші поправки:

	<i>Надруковано</i>	<i>Треба</i>
№ 2 рядок	6 полздыгалецьскыи	по пздзгалецьскыи
„	7 нѣзы	и ѣзы
„	8 ѣ зачинчи	ѣза чинчи
6 „	3 с вепеты	свепеты
31 „	2 сен	с[сѣ]
33 „	8 пуперекх	оуперекх
37 „	17 далачтински	далачтински
43 „	8 по ихъ правому	по ихъ по правому
45 „	6 листы свои	листы (7) свои ²⁾
49 „	6 кунцѣре игнатъ	кунцѣре и гнатъ
„	7 кунцѣревыи игнатовыи	кунцѣревыи и гнатовыи
„	15 ныи	ныѣ
52 „	12 дѣровы	дѣро(12)вы
„	13 межикриховѣ	межикриховѣ
54 „	10 к волуницѣ	[до] волуницѣ
60 „	7 числитити право...	числитити а пѣ дмитръ данилови з роуды не могли свои листовъ поперети свѣ(7)ды и числитити право... ²⁾
70 „	1 русскии	русскии
71 „	30 оу вѣжи	оу вѣжи
„	35 добре	доброѣ
72 „	23 нико	никоѣ
23а „	1 вуду	вуд[ь]
„	6 оу чѣшковичехъ	оу чѣшкович[и]хъ
„	23 коли зломн	коли изломн

¹⁾ Із них 28 із знімками в альбомі Соболевського-Птапицького (Палеографіческіє снимки съ русскихъ грамотъ преимущественно XIV вѣка. Изданіе Спб. Археологическаго Института, подъ редакціей А. И. Соболевскаго и С. А. Птапицкаго. Спб. 1903), решту (краківські, львівські, варшавські й черемиські) із знічками, приготованими коштом Української Академії Наук. Почуваюсь до приемного обов'язку висловити на цьому місці свою найширшу подяку акад. А. Кримському, як голові історично-філологічної катедри У.А.Н., що ласкаво пішов мені на зустріч і згодився всі витрати фотографування покрити із коштів катедри; бібліотекарєві Наукового Г-ва ім. Шевченка у Львові, д-рові Іванові Кривецькому, який при теперішніх утруднених зносинах з закордоном узяв на себе всі численні турботи в цій справі, та професорові Ягайлонського Університету в Кракові, д-рові Іванові Зілінському, що ласкаво допоміг у справі фотографування краківських грамот.

²⁾ Значить, і вся дальша нумерація рядків неправдива; наші покликання на ці грамоти подають числа рядків не за виданням, а за оригіналом.

I. Речівники.

Що-до відрізнювання окремих типів відміни грамоти дають нам приблизно таку саму картину, що й сьогочасна українська мова.

Речівники чоловічого роду зводяться до одної відміни (в основі своєї давньої відміни пнів на -о-, -jo-). Тоб-то зникає цілком окрема відміна пнів на -и- (передавши тільки оснівній відміні закінчення декотрих відмінків, виразистіші від відповідних споконвічних закінчень пнів на -о-). Зникає, далі, окрема відміна пнів на -і- чол. роду — вони здебільша теж зливаються з пнями на -jo- (пор. гостя 7₈, залічки 13₁₅, ор. мн. зєчєри 69₁₀), а почасти, зберігаючи давню свою відміну, переходять до жін. роду (прим. печатѣ)¹⁾. Що-до колишніх пнів на приголосну (-п-) чол. роду, то, зберігаючи ще иноді свої давні закінчення, вони теж — як побачимо далі — виявляють уже вплив пнів на -jo-.

Що-до відміни речівників жіночого та середнього роду, то тут такого сильного перегрупування давніх типів відміни не було. Варто тільки зазначити, що слово црѣковѣ (єдине, котре трапляється в грамотах із давніх пнів на -и-) належить до пн в на -і- (пор. знах. црѣкѣ (црѣкѣ) 4₃, 13₁₀, 77_{3,6,14}, 84₁₃, 85₁₅, 86₁₁, тай форми дав.-місц., хоч не такі певні, проте раз-у-раз висупають із закінченням -и і ні разу з -ѣ). Знову-ж у формі дчєри 44₇ виявляється приналежність цього слова до давніх пнів на -р-, хоч уживається вже й форма дочьцѣ (дав. одн. 83₁₄₋₁₅).

Зупинившись у таких загальних рисах на типах відміни, що трапляються в грамотах, ми тепер перейдемо до огляду флексій, бо тут найбільше зайшло змін супроти ієрвісного становища. Огляд свій робитимемо по окремих відмінках, не виділяючи вже окремо типів відміни. Поминаємо зовсім, ясна річ, ті відмінки, в котрих флексія залишилася незмінна, відбиваючи хіба відповідні фонетичні зміни, що зайшли в українській мові.

Однина.

Що-до форм називного відмінку, то треба зазначити, що речівники сер. р. на -не зберігають ще давнє оце закінчення наз.-знах. дучьє 2₅, оуспѣньє 13₁₀, потверженіє 45₂₅, 49₁₆, 60₁₀, 64₁₇, 84₁₆, 85₁₉, потверженьє 33₁₂, 42₁₉, 44₁₃, 46₇, 65₁₅, 72₃₀, 74₁₅, 75₂₂, 76₃₄₋₃₅, 81₂₅, потверьженьє 78₂₁, потвержѣнзе 23а₁₆, 24₁₆, потвержѣнъє 52₁₄, 54₁₉₋₂₀, 55₁₀, 68₃, 82₁₇, обличьє 24₅, 28₁, 33₃, залѣсиє 38₈, межикрѣховьє 52₁₃, мешканє 87₆, бѣгомолє 11₇, придѣѣ 58₉, 94₁₃, то-що. Звук е зберігається і в орудному відмінку: оумышлѣнзємь 12₄, 13₆, 24₄, прикланзємь 23а₄, приказаннемз 51₂, 80_{3,5}, колонзємь 24₉, корчовьѣ, лозьѣ 54₁₄, то-що.

¹⁾ Слово путь, що в сьогочасній мові вже теж зробилося жін. р., у грамотах виступає ще в чол. р. (пор. по путь по пхдзягєцькын 2₆, по перехрєстнын путь 49₉, жирьльєкннх путємз 43₉). Чи відмінялося це слово ще за відміною пнів на -і-, сказати не можна, бо трапляється воно тільки в формах наз. знах. та ор. одн.

Торкнувшись уже категорії роду, згадаємо також, що слово „привилей“ виступає в формі привилєє 61₂, 43₁₄, 75₃₀ і е сер. роду.

Окрім досі вживаного пани 13_{3,15}, 44₆, 46₃, 48_{14,20}, стару форму називного на -и зберегає ще й слово кнѣгини 94₁, хоч свідчення цієї грамоти, через її церковно-слов'янізми, не зовсім певне.

У родовому відмінку речівників чол. р. (неживітніх понять) виступають рівнорядно закінчення -а (колишніх пнів на -о-) та -оу (колишніх пнів на -и-), прим. сгѣва 5₃, 7₄ ^{5,5} 81₁₇ — сгѣвоу 85₇, лнста 23₁₆, 54₄, 55₃, 85₂₀, 87₁₅ — лнстѣу 37_{3,19}, 39₃, 40₃, 48₄, 50₂₋₃, 57₃, 72₃₀, 82₁₇, кѣка 7₇, 9₃, 12₁₄, 13₂₀, 23а₁₅, 43₂₀, 46₆, 48_{10,18}, 52₁₃, 53_{10,12}, 65₅, 68₁₆, 74₄, 75₆, 80₁₀, 82₇ — кѣкѣу 32₆, 39₉, 47₅.

Для слова дѣнь засвідчені в родовому відмінку форми: споконвічна для тих пнів днѣ 3_{9,10}, 16_{4,4}; далі, форма дни 42_{6,8}, 50₁₄, що зрідка трапляється уже в найдавніших церковно-слов'янських пам'ятниках (Маріїнській, Зографській вв-ії — пор. Vondrák, Altkirchenslav. Gram.², стор. 430—431). Але вже трапляються і форми за пнями на -ю-: днѣ 77₁₆, 78₂₃.

У кийво-печерській духовниці кн. Андрія Володимировича (№ 83) засвідчені отакі церковно-слов'янського походження форми родового для речівників жін. р.: кнѣцѣ 20, бѣцѣ 20₂₃, мѣцѣ 20; так само в грамоті № 71₄₇ бѣцѣ.

У давальному відмінку для речівників чол. роду окрім закінчення -оу, -ю трапляються (частіш у галицьких грамотах) і закінчення -ови, -єви: нкѣнови 21—2₁₁, 13_{8,17}, ходофови 13_{9,17}, 80₆, нкѣшкови 13₁₅, 50_{4,6,7}, прѣтодѣлѣкови 13₈, зѣлѣєви 13₁₅, королеви 37—8_{14,14,18,21-22}, 7_{9,13,15}, 18_{1,34}, 20_{9,12}, 21_{4,9,11-12}, 22_{9,9}, 23_{2,5-6,14}, 26₁, 71_{4,45}, 72_{17,24,25}, королеви 23а₁₉, 67₁₇, мишеєви 23а_{9,12-13}, нстѣєви 73₃₂, то-що. Поширюється це закінчення і на поняття неживітні: лнстѣови 24₁₆, 46₇, лѣѣови 45₁₃, розъиздѣови 37₆, мнѣстѣєви 13_{21,21}.

У речівниках сер. роду закінчення цєс не трапляється ні разу.

Виступає це закінчення раз-у-раз із -и на кінці. Один тільки раз у грамоті галицького старости Петраша зустрічаємо написання з -ѣ: кѣковѣ 36₃. Але цей приклад дуже сумнівний, бо кѣковѣ можна тут уважати не тільки за давальний від речівника кѣко, а й за наз.-знах. двоїни від присвійного прикметника, тоб-то відповідне місце даної грамоти читати так: дѣлѣ свѣю рѣчѣ [к] кѣковѣ к роуцѣ 36₅₋₆.

У формах род. і дав.-місц. речівників жін. р. на -і- виступає раз-у-раз закінчення -и, ніколи не плутаючись із ѣ: печѣли 1₅, мѣли 23₂, перѣросѣли 57₇, лѣли 37₁₅, приѣзѣни 92₁₁, рѣчѣи 40₁₈, 66₁, 68₁ (не кажучи вже за такі форми, як колѣсти, мѣсти, хитѣрѣсти, лѣсти, чѣти, то-що).

Дуже рідко -и в закінченні дав.-місц. речівників жін. р. на -ја- плується з ѣ: к пѣстѣниѣ 12₁₄, тѣслѣ 18₂₆, пѣнѣ 46₄ (хоч закінчення родового цих речівників -ѣ досить часто плується з -и: зѣмли 5₆, 6₃, 10₂, 12_{2,2,2}, 20₁₃, 28₂, 29₃, 38₁₆, 42_{4,13}, 75₂₁, 76_{7,10}, 87_{5,12,13}, 91₉, коли 27₄, 38₁₁, 87₃, гѣлици 77₉ ¹⁰, перѣспѣници 91₂₀₋₂₁, бѣци 13₁₀, 32₁₃, 47_{4,9}, королици 20₁₄₋₁₅).

Поруч давніх форм козѣнѣти 55₄, кнѣжѣти 72₁₂ трапляються й форми кнѣжѣти 71_{14,18}, 72₁₆. Так само й племеню 5₅.

Давня форма знахідного відмінку для речівників чол. роду (живітніх понять) трапляється тільки двічі¹⁾: жѣрекецѣ 28₈₋₉ (вишенська гра-

¹⁾ Правда, форма знах. одн. від речівників, що визначають тварин, більше в грамотах зовсім не трапляється.

мота руського старости Гнівоша 1393 р.) та за кунь (= за коня) 33₆ (грамота львівського воеводи Мацини 1400 р.). До того-ж перша форма (жеребець) не цілком безсумнівна ¹⁾, зустрічається бо вона в такому контексті: дали єму село оу черевковльскии волости новоселъцѣ а шистѣ кобылаз и стада а жеребець а два хресты сребната 287-9 — тоб-то всі речівники, що стоять поруч отого жеребець, мають знахідний = називному і, значить, у писаря могла виникнути категорія називного відмінку ²⁾. Правда, друга форма, як прийменникова, безсумнівна ³⁾.

Форму листа у фразі: єго листа чт҃҃чїи и слухачїи 54₄, 55₃ вважати треба не за форму род.-знах. (поширену вже на неживітні поняття), а за форму родового, залежну від дієслова „слухати“. Те саме маємо у фразах: а со-рода луцька елєсти ми 15₁₂, того иного города коронити 19₁₄₋₁₅.

Речівники жін. р. на -з мають в орудному відмінку закінчення -ьк (сѣтѣьк 6₅, печатѣьк 43₂₁, 48₂₆, 53₁₄, 57₁₃, печатѣьк 36₂₁, пчатѣьк 40₂₃, млатѣьк 12₁, 13₁, 37₁ — приклади наведено тільки з галицьких грамот); зрідка тільки трапляється й закінчення -ин: волостин 19₆, млатин 70₁, 80₁, 94₁, млатїи 69₁.

Слово пани поруч нормальної форми панєк 38₈, 48₅, 87_{6,13} трапляється в орудному відмінку і в невідмінній формі: ис пани просинєк 13₄, ис пани ходьковєк женєк 28₅.

У місцевому відмінку окрім давнього закінчення -ѣ (що иноді виступає в формі -є: у лєковє 44₁₇, 46₁₂, повѣтѣ 65₅, 70₁, 74₄, 75₅, 82_{6,6}, 84₅, 85_{6,8}, 86₅, в кнєвє 65₁₆, на ст҃҃҃҃рє 82₆, рідше — -и: повѣтїи 81₆) виступає й закінчення -оу: оу дому 51₁, 6₁₂, 9₁₈, 13₂₈, 50₁₄, 83₂, на вєрху 37₅ 6, 78₁₂, 82₁₂ оу стаку 6₅, при пану 9₁₁, на лану 18₁₃, на листу 50₁₀, 69_{13,17} (і на листѣ 36_{9-10,13}, 43_{14-15,16}) вк часу 54₁, на ширку 8₃, (але й на ширчи 39₄), на полку 37_{11,12}, на конткѣ 44₄, оує гернєкѣ 48₂₀, у луцкѣ 15₅, 19₁₉, 22₁₃, 70₁₅, 75₂₄, 80₁₆, 81₂₇, 82₁₈, 84₁₇, 85₂₁, 86₁₇, оу дєльзкѣ 77₃.

Це закінчення проходить навіть і до м'якої відміни: оу галичю 36₂₂, 40₂₄, 48₂₆ (але й оу галичи 37₁₉ 20, 57₁₃), оу коропци 87₉ (але там таки й оу коропци 87₈), оу кремєльцѣ 71₄₆₋₄₇. Для сер. р. це закінчення засвідчене тільки для речівників на -нє: оу держанин 71₂₁, дєр[ь]жаньк 72₁₉, 26-27, єднаннє 92₁₂.

Закінчення -и в м'якій відміні речівників чол. і сер. р. ніколи не плується з ѣ (правда, ніколи воно не плується і з њ).

¹⁾ Акад. Соболевський (Лекція⁴, стор. 200) наводить тільки форму жеребець; другої форми за кунь він не наводить, хоч наводить із дієї грамоти № 33 отє свое безз одбукуну (зам. безо дву копу) — дав. Лекція, стор. 171.

²⁾ Пор. прим. у вишій грамоті: дали ємо и запїгали... таа села в луцкої землї шлєкѣ на рєцѣ шлєцѣ а мѣтєльно а долгнє шнї а белнчї а в кремєльцєкє волости бандруга а єленовка на рєцѣ єменовцє... 69₄₋₆, або ще: дали ємо ємоу село лпоує... а другоє село... коудатичї а тишковнчї а доувровнїца а лїшнаа и стагнї... 85₆₋₈.

³⁾ Проф. Розов у словничку подає ще форму знах. вуєхрєвєк 71₄₂₋₄₃, тільки-ж форму цю, на нашу думку, треба вважати за форму род. мн., бо родового відмінку вимагає конструкція фрази (негація: не отаєлю) та й цьому не суперечать інші речівники, залежні від цього дієслова.

Окремо згадати треба за колишні форми місцевого: *доловь* (*доловьз*) 10₁₂, 45₁₇, 91₁₅ та *домовьз* 73₂₂, що власне вже не відчувалися як ці відмінки, а як прості прислівники¹⁾.

Множина.

Через фонетичні причини (збіг *н та ы*) неясно виступав форма називного відмінку в речівниках чол. роду, збігшись із формами *знах. мн.*, прим. наз. відм. від слова *лицьз* трапляється у формі *лици* 45₈, 64₉₋₁₀ — але вже й у формі *лицьч* 52₇, 60_{6,9}, 64₇, так само — *паны* 70₁₃, 76₁₅. Ясно виступав давня форма називного тільки в тих речівниках, що їх пень кінчався гортанною приголосною. Отож ми маємо: *свѣд[ъ]ци* 2₁₄, 9₁₁, 10₁₆, 12₂₁, 23₂₀, 24₁₂₋₁₃, 28₁₁, 29₁₅, 31₆, 33₁₀, 37₁₆, 40₁₈, 43₂₃, 45₂₃, 47₁₀, 48₂₁, 50₁₀, 52₁₅, 53₁₄, 56₁₁, 60₁₂, 61₁₈, *свѣдѣци* 57₈, *свѣдоци* 16₅₋₆, 78₁₈, *свидци* 9₁₆, *свѣдци* 44₁₄, *дыци* 9₁₃, *кортници* 9₁₄, *ѣвци* 18₁₃, *кратеници* 43₅, *намѣстци* 54₁₆, *столечници* 67₇, *попѣци* 5₆, 6₅, 8₈, 14₁₄₋₁₅, *корози* 26₂₃²⁾.

Та збіг форм називного і знахідного в усій решті речівників призвів до того, що й у цій категорії речівників давню форму називного починає заступати форма знахідного³⁾. Найраніший приклад цього з'явища маємо в Ягайловій грамоті 1394 року: *намѣстѣки* 29₆ та *цѣтѣки* 29₆ (хоч, як це наведено вище, маємо ще в цій грамоті і форму *свѣдци*). Пізніші грамоти вже форм із зм'якшенням гортанної (тоб-то давніх форм називного) не знають зовсім: *свѣдоки* 65₁₃, 70₁₃, 74₁₃, 75₁₉, 82₁₄, *свѣдоки* 76₃₀, *свѣтки* 84₁₃, 85₁₇, 86₁₃, *свѣтки* 91₃₁, *моршалки* 83₁₇, *кратеники* 91₈, *липки* 91₂₅, *сѣдки* 93₁₆, *стѣги* 85₈⁴⁾.

За переходової так-би мовити доби (коли відбувався процес оцього змішання) великого поширення набувають форми з закінченням на *-ове*: *п[ѣ]редковѣ* (*продковѣ*) 42₅, 43₈, 66₉, 16₁₇, 68₆, 93_{4,7,13,15}, *цѣтѣковѣ* 32_{4,8-9}, *сѣдковѣ* 72₂₄, *свѣдковѣ* 32₁₃, *намѣстѣковѣ* 54₁₉, 67_{9,15}, 68_{6,10}. Узагалі це закінчення *-ове* має значно більше поширення супроти теперішнього: *панове* 44₁₄, 46₈, 50₁₀₋₁₁, 51₁₄, 65₁₃, 67₉, 71₉ (*панови*), 72₉, 76₃₁, 81₂₁, 53₆₋₇ (для кличного відм.), *поповѣ* 9₁₂, *дѣдовѣ* 43₈, *тѣровѣ* (= татаровѣ) 32_{3,24}, *вискуповѣ* 67₁, ба навіть поширюється

¹⁾ Пояснення їх форми — див. у Булича: *Slavische Miscellen*: 2. *Altrussisch domovъ, dolovъ* — *Indogermanische Forschungen*, V (1895), стор. 392—393. Пор. також: А. Соболевскій, *Изъ исторіи русскаго языка*, XVIII — *ЖМНПр.*, 1897, XI, стор. 67—68 та С. Буличъ, *Вынужденное объяснение по поводу доловъ, домовъ* — *ЖМНПр.*, 1897, XII, стор. 508—513.

²⁾ Проф. Розов у словничку визначає цю форму як *знах. мн.*, тільки-ж контекст не дає на це повного права.

³⁾ Акад. Соболевскій (Лекції, стор. 193—194) і проф. Дурново (Очерк ист. русск. языка. М. 1924, стор. 271) бачать тут виключно з'явище морфологічного порядку (заміну наз. формам *знах.* під впливом форм *жін. роду*). Подібно і К. Маер (*Histor. Gram. d. rus. Sprache*. Bonn, 1923, т. I, стор. 118), тільки на його думку впливав тут ще й той факт, що з XIII в. відміна речівників чол. роду збіглася з відміною *жін. роду* ще й у формах *дав.*, *ор.* і *місц.* відмінків. — Давні української мови (пор. також сказане далі про форми *наз. м'якої відміни*) не дають підстави прийняти таке пояснення і для української мови, і кажуть вбачати початок пього процесу в явищі фонетичного порядку.

⁴⁾ Форма *стѣги* не цілком певна: власне, дієслово (*дали*) вимагало-б форми *знах.*, але попередні назви (*доуброкица*, *лѣшина*) ясно вказують на *наз.*

воно і на неживітні поняття: листове 45₇, 51₇, вжиткове 9₄¹⁾. Зрідка виступає це закінчення (в формі -екє) і в м'якій відміні: старцевє 43₈, шклязничекє 43_{5,6,7,12}.

Закінчення м'якої відміни послідовно пишеться -и: кн[л]зи 3₁₅, 65₁₃, 70₁₃, 76_{18,31}, 81₂₁, мѣстичи 9₁₁, непричтели 26₂₃, ѿци 26₃₆, 43₈, 83₆, старци 45₁₁, 53₁₆, 64₁₃, то-що. Один тільки раз воно заступлене через -ѣ: старцѣ 52₁₁ (у формах знах. поплутання ѣ-и виступає частіш).

Не трапляється вже зовсім закінчення колишніх пнів на *і*-чол. роду, виключно вже зустрічається форма людн 10₁₀, 26₂₁, 56₇.

Речівники з суфіксом -ин зберігають давнє своє закінчення -є: земланє 5₇, 10_{9,11}, 13₂₃, 18₁₁, 24₁₂, 43_{8,10}, 53₉, 80₁₃, соларє 9₁₂, 10₉, 13₂₂₋₂₃, 23₁₉, 83_{16-17,18}, тополничанє 53₁₁, крилошанє 53₁₇. Трапляється це закінчення окрім того один раз у слові людє 53₁₀ і один раз у слові сугѣдє 9₁₃²⁾.

Стара форма родового для речівників чол. роду зберігається в грамотах уже досить рідко. А саме засвідчені для неї такі випадки: до берегъ днѣстра 2₁₁, до купалъ 3₉₋₁₀³⁾, і скутъ 18₁₉⁴⁾, ѿ тыхо мѣпучо 19₅, бєзъ приимъ 26₃₁⁵⁾, склязничъ 43_{4,9,19} (зудечівська грамота кн. Федора Любартовича 1411 р.), за ныи многоуъ державецъ 53₇₋₈ (грамота самбірського старости Сташка Давидовського 1422 р.). Остання грамота, що засвідчує давні форми родового, — це крем'янецька присяжна князя Федька Несвізького королеві Ягайлові 1434 року: непричтѣлъ 7₁₇ та вуркравъ 7₁₄₂₋₄₃. Навряд чи можна припустити, що ще в XV в. жили старі форми речівників на -чѣль (за відміною консонантичних пнів — пор. Vondrāk, Altkirchenslav. Gram.², стор. 405—406): непричтѣлъ; чи не простіш буде визнати цю форму за полонізм (пор. pierzujasió). Що-до форми вуркравъ пор. увагу з ю на стор. 78.

А давні форми родового: ангѣлъ 83₂₀, прѣкъ 83₂₀, апѣлъ 83₂₀, вѣлицъ 83₂₀, ѿць 8_{21,21,23} та мѣчкъ 83₂₀, що трапляються в київо-печерській духівниці

¹⁾ Із контексту судячи, треба-б було вважати цю форму за знах. мн. Тільки-ж цьому суперечить форма кшнцн. До того-ж відповідне місце цієї грамоти треба, очевидно, читати так: ...купалъ... дворище нѣхъ землю, яко из вѣтка слушало. К тому дворищу — кшнцн вжиткове, што днѣ гуть... 9₃₋₄.

²⁾ Що-до форми сугѣдє — пор. Огоновського, Studien auf d. Geb. d. ruthen. Sprache. Львів, 1890, стор. 125, та рецензію Г. Геровського на І. Панькевича „Граматику руського языка“ (Мукачєво, 1922) — Slavia, VI, стор. 136.

³⁾ Трапляється це слово тільки цей один раз. У словнику Срезневського (т. I, стор. 1369) наведено такі невиразні форми (окрім одєї самої форми з нашої грамоти, це форму ор. купалъ), що важко вирішити, якого було воно роду — чол., чи може сер. У сьогочасній українській мові *купа[й]мо* — чол. роду (пор. Грінч. Слов., т. II, стор. 326).

⁴⁾ Слово це так само більше в грамотах не трапляється і не відомо, якого було воно роду. Навряд чи можна його ототожнювати з давнє-українським *скотъ* (= майно, гроші) чи *скутъ, скуть* (= олежа) — пор. словник Срезневського т. III, стор. 388 і 399. Треба його, очевидно, наближувати до лат. *scotus*, наведеного в Н. Горбачевського Словарі дравяного актового языка... (Вільно 1874) і в польському словнику Лінде, s. v. *skoscięs*. Окрім фонетичної близькості промовляє за це і тотожність значіння (= ¹/₂₄ польської гривни).

⁵⁾ І цеє слово зустрічається одей тільки один раз. З певністю вирішити, яка була форма наз. одн., важко.

кїївського князя Андрія Володимировича, віднести треба, очевиднож, на рахунок церковно-слов'янського впливу, що взагалі надто сильно позначився в цьому витворі „старця Пахнотїя“. Додати варто, що всі оці форми вжито в кінцевій „клятві“ (а форми *ѡць* — у застосуванні до Антонїя та Теодосїя печерських), а поза цим уживає ця грамота вже нових форм: *стѣрцѣвѣ* 83_{4,5,16}, *гровокѣ* 83₅, *господарѣн* 83₂₂.

Правда, стара форма родового послїдовно вживається в грамотах ще: 1) в речівниках із суфіксом -ни: *воланѣ* 18₁₈, *земланѣ* 20₁₁, 21₃, 24₁₅, 43₆, *поланѣ* 32₁₆, *болѣ* 20₈, 21₃, 81₁₁ та 2) в назвах географїчних: *из угорѣ* 5₉, *изъ волостѣршичѣ* 5₁₁₋₁₂, *протѣвѣ лѣвичѣ* 43₃, *из дѣдошчѣ до балнѣ* 45₁₆, *з болыни* 60₁₃, *трїстѣанѣць* 40_{7,8}, *изъ корѣтннѣ* 60₁₂, 64₁₉, *изъ доулѣвѣ* 64₂₀, *изъ шалочулѣ* 67_{5,7}, 71₁₀, *с кобыланѣ* 47₁₁, *изъ книжанѣ* 64₁₉, то-що. Тїльки-ж у цих категорїях стара форма родового зберегається донинї.

Поза цим панує в родовому закінченнї -окѣ: *городокѣ* 3₁₀, 71₃₇, *вѣжковѣ* 9₁₀, *прокодѣ* 14₅, *листочѣ* 45₈, 51₇, 52₆, 54₂, 60₇, 64₉, 66_{9,17}, 68₃, *поручннѣ* 22₁₁, *трїеукѣ* 37_{15,15}, *грошинокѣ* 39₁₁, *волокѣ* 92₁₇, *оурядннѣ* 72₂₇, *записокѣ* 66₅, 68₅, *голдуѣ* 66₅. У м'якій відмінї -екѣ (-нѣкѣ): *вѣлошѣ* 2₃, *стѣрцѣвѣ* 43₆, 49₇, 83_{4,5,16}, *стѣрцѣ* 49₈, *стѣрѣлѣцѣ* 32₉, *стѣрѣлѣцѣ* 29₁₄, *господарѣвѣ* 34₃, *гѣдрѣ* 35₄, *рублѣ* 42_{3,8,16}, *кѣрѣглѣцѣ* 91₁₉, *шкљжннѣ* 6₂, *гровѣ* 13₂₃.

Закїнченнї пнїв на -ї- виступає раз-у-раз у формї -ни: *колѣстни* 18₈, 71₃₇, *людинѣ* 3₇, 10₇, 13₁, 18₇, 24₁₅, 36₁₄, 43_{6,26} (*людї* 32₁₆, 38₁₁), *дѣтннѣ* 6₂, 20₁₅, 40₁₈, 71₈, *дѣтннѣ* 58₉. Із речівникїв чол. роду це закінченнї трапляється у: *кнѣзни* 3₁₂, *грошинѣ* 5₁₁, 24₇₋₈ (але й *гровѣ* 13₂₃), *пѣнѣзни* 18_{22,22}, *рублнѣ* 19_{4,6,11} (але й *рублѣ* 42_{3,8,16}), *коннѣ* 30₆, *непрнѣтелнѣ* 23₉, 66₄, 68₈. Рїдше трапляється -ннѣ: *дѣтннѣ* 20₁₄, *гровннѣ* 70_{5,9}, 74_{10,12}, 75₁₇, 91₆, *непрнѣтелннѣ* 72₈₋₉, *мужннѣ* 81₁₁, *господарннѣ* 83₂₂.

Із форм жїн. р. згадати треба форму *земльѣ*, що вживається раз-у-раз, навїть *зѣмльѣ* 29₂, 39₁, 47₁, 66_{1,2}, 68_{1,2}, 71_{11,12-13,27-28,28,30} (форма з випадним *ѣ* не трапляється нї разу). Форма *зѣмльѣ* 19₂ — очевидний полонїзм.

У давальному відмінку послїдовно вживається в грамотах закінченнї -омѣ, у м'якій відмінї -ѣмѣ; прим. *вѣкомѣ* 5₁₃, 21₈, 29₁₁, 32₇, 40₃, 76₃₀, *земланѣомѣ* 15₅, 53₈, 71₃₀, *намѣстѣ[ж]комѣ* 27₆, 29_{5,13}, 32₈, 54_{8,19}, 66₈, 80₁₂, *селѣомѣ* 38₁₃, 65₅, 69₁₆, 74₄, 75₆, 82₇, 85₉, 86₇, *мѣстѣчѣмѣ* 1₁, *кнѣземѣ* 3_{15,16,18,33}, *гостѣмѣ* 7₈, 26₃₀, *торговцѣмѣ* 26₃₁, *прнѣтелѣмѣ* 72₃₋₄, *непрнѣтелѣмѣ* 72₄, *дѣдошннѣ[ж]* 60₅, 64₁₅. Про походженнї цих закінченїв -омѣ, -ѣмѣ свїдчить їх перехїд в -умѣ, -ѣмѣ: *оунукумѣ* 5₅, *намѣстѣкумѣ* 66_{16,18,19}, 67_{11,17}, 68_{8,11}, *панумѣ* 66₁₉, *городумѣ* 68₁₂, *гннѣрннѣ* 18_{29,30}, *дѣорннѣ* 23_{4,5}, *прнѣтелѣмѣ* 71₄.

Вперше закінченнї -амѣ для речівника чол. роду трапляється в житомирській грамотї старости Жидимонта коло 1458 р.: *чїлннѣ* 91₁₈, *закѣпннѣ* 91₂₈, хоч знає ця грамота ще й давнї форми на -омѣ: *кѣморѣ* 91₁₇, як знають його й пїзнїшї грамоти *прѣкомѣ* 93₁₄, *прнѣлѣмѣ* 94₇, *родннѣлѣ* 94₁₀. Бїльше випадкїв закінченнї -амѣ для реч. чол. р. в грамотах немає.

Грамоти рясно вживають ще давнїх форм знахїдного для речівникїв, що визначають осіб: *за корѣлѣ* и *за корѣлѣкѣ* *намѣстѣжѣ* 2₁₃₋₁₄, *за нѣхъ сыны* 3₆, *за его дѣтннѣ* 20₁₁, *перѣ нашѣ обѣлѣчѣ* и *перѣдѣ земланнѣ* 24₄₋₅.

передъ на̂ и передъ зем[ѣ]ланы 48₄, 40₄, 57₄, предъ нас[ъ] и предъ паны 45₃, 60₃, 64₃, на львовьцѣ 3₂₄, на лѣхы 3_{15,24}, на его дѣти 44₁₀, на земланы и на сгарьцѣ 53₉, на сгарьцѣ 53₂, вывели евоѣ люди и сгарци 43₆, постави сгарцѣ шьчны 45_{11,11}, 52_{10,11}, 64_{12,13}, то-що.

Певний приклад ужиття форми родового в значінні знахідного трапивсь у грамотах тільки один раз: ино знати корѣ на̂ поручникѣ 22₁₁. Інші випадки не цілком певні: мы шпытали сгарьцѣ 49₇, пытали емо сгарьцѣ боярь и мужен сгарьцѣ 81₁₁ — бо дієслово пыталти стояло иноді й з родовим відмінком¹⁾.

Чи форма дни 73₁₉²⁾, 92₁₆ відбиває давню форму знах. консонантичних пнів, чи є вона результат фонетичної міни ѣ—и, — вирішити, ясна річ, не можливо.

В орудному відмінку, що його форми в грамотах заступлені надто рясно, виступає давнє закінчення -ы, -и: лѣсы (лєсы, лисы) 12₁₅, 33₇, 39₆, 40₁₁, 47₆, 48₉, 54₁₄, 65₆, 69₁₀, 74₅, 75₈, 80₈, 81₇, 84₆, 85₁₀, 86₈, 94₉, паны 3₁₇, 45₆, 51_{3,7}, 52_{4,9}, 64₁₁, 65₄, 66₁₆, 67_{14,16}, 70₃, 71₁₂, 74₃, 75₄, 76₂₈, 81₅, 82₄, 84₄, 85₆, 86₅, 94₄, волоты 12₁₆, 13₁₉, 23а₁₄, 48₁₆, 65₈, 69₁₁, 74₇, 75₁₀, 81₇, 84₇, 85₁₁, 86₉, сгар[ѣ]ци 37₁₀, 43_{7,7}, 45_{10,22}, 52_{7-8,8}, 53_{4,5-6,9}, 64_{4,11}, 83₇ (сгарци), кн[ѣ]зи 65₄, 70₃, 74₃, 75₄, 76₂₈, 81₅, 84₄, 85₅, 86₄, ган 48_{9,16}, 54₁₄, 65₇, 69₁₁, 74₆, 75₈, 79₉, 81₆, 84₆, 85₁₀, 86₈, поли 80₈, 84₆, 85₉, 86₈, то-що.

Через фонетичний збіг ы та и давнє оце закінчення зробилося надто вже невизраисте, виступало бо воно вже аж у трьох (таких синтактично важливих) відмінках (називному, знахідному й орудному). Через те ці форми починають у грамотах замінюватися новими, а саме з закінченням -ми (перейнятим із колишніх пнів на -и- та на -и-). Вперше³⁾ форма така засвідчена у перемиській купчій 1378 року: ганми 13₁₈, так само — 23а₁₄, далі маємо пол[ѣ]ми 39₆, 54₁₂, 69₈, 81₇, 82₈, 94₉, городми 27₄, 35₈, сгарми 39₇, грошми 42₁₈, панми 72₁₁, сынми 77₂, кн[ѣ]зьми 82₄, 94₄⁴⁾.

¹⁾ Проф. Розов у словничку подає ще такі форми род.-знах.: людни 3₇, 10₇; тільки-ж форми ці насправжки форми род.: не занятии наих королевь земляѣ (род. одн., а не знах. мн.—пор. увагу на стор. 95) ни его людни... 3₇; а кого коли испрачють людни к говѣ 10₇ — пор. у дальшому рядку цієї грамоти тыѣ люди далъ емоѣ намъ 10₈.

Якимсь непорозумінням пояснювати треба такі вказівки проф. Розова (у словничку) на знах. мн., як штроковъ (на сгѣхъ трѣхъ штроковъ 43₂₆) — пор. на перекоѣ матьки божиѣ 48₂₇; а також — про пановъ (про тоѣ нѣхъ доврѣдѣнствѣо про чегныхъ пановъ 72₁₅).

²⁾ Проф. Розов чогось цю форму визначає як ас. dual. (словничок, стор. 15а).

³⁾ Зрештою, акад. Соболевський (Лекції, ст. 176) такого утворення форму (мужьми) наводять уже з XII віку (з Добрилової ев-ії, л. 128 зв.).

⁴⁾ Хоч поруч, усі ці грамоти рясно ще засвідчують і давні форми орудного на -ы, -и: бояры, крпашаны, бнучаты, волоты, лобиши, оужитки — 13, волоты, оужитки — 23а, лисы, оужитки, лѣты — 39, часы, пожитки, млинны, истоки, потоки, стабы, шзеры, мочилы, лѣсы, ган, дубники, березники, лобы, сгарьци, лѣты — 54, потоки, озеры, млинны, стабы, лобиши, зѣбри, лѣсы, ган, гоны, волоты, выгоны, оуходы, приходы, лѣты — 69, кнѣзи, паны, ган, лѣсы, волоты, потоки, зеремены, гоны, стабы, сгарьши, лобы, лобиши, мшты, лобы, лѣты — 81, паны, еходы, приходы, елиши, лобы, потоки, стабы, стабши, млыны, луги, пожитки, лѣты — 82, паны, приеаки, озеры, потоки, гоны, лѣсы — 94, оужитки, лѣты — 27, мѣсты, лѣты — 35, лѣты — 42, земляны, городы, разы, лѣты — 72.

Оці форми на -ми полегшили, очевидно, поширення в орудному відмінку сьогочасного закінчення -ами, яке в нас вперше зустрічається у тій таки житомирській грамоті старости Жидимонта коло 1458 року: *заксами* 91₂₈ (хоч *липники* — 91₂₅). Досить рясно вживає вже цих форм прилуцька грамота київського князя Семена Олельковича 1459 р. (старих форм ор. уже зовсім не засвідчуючи): *лесами* 93_{6,6}, *лесками* 93₆, *полами* 93₉, *городнищами* 93₁₂, *палами* 93₁₃.

У цій таки прилуцькій грамоті Семена Олельковича 1459 р. вперше виступає закінчення -ами в речівниках жін. роду на приголосну: *прилі-лосцями* 93₅.

Очевидячки, переходом закінчення -ами на речівники чол. роду пояснювати треба й отакі форми орудного для речівників жін. роду, як *чаша* 54₁₄ (пор. *чаша*^{чл} = *чашами* 94₉) та *плати* 65₉, 74₈, 75₁₁, 84₉.

У місцевому трапляється -ѣхъ (давнє закінчення пнів на -о-): *оу правѣхъ* 18₁₂, *роцѣхъ* 38₉, *лицѣхъ* 68₇, *веходѣ* 70₇, *городѣхъ* 71₄₂, 72₂₆, *оу перекалехъ* 77₁₅, *гдарехъ* 83₉, *свборѣ* 83₂₁. У галицьких грамотах (у донесінні перемиського судді Костька кор. Ягайлові та в жидачівській грамоті кн. Федора Любартовича 1411 р.) зустрічаємо форми на -охъ (із колишніх пнів на -и-): *земляноохъ* 18₄, *ланоохъ* 18₁₂, *лицоохъ* 43_{15,16}.

Що-до м'якої відміни, то тут теж маємо і -ихъ (давнє закінчення пнів на -jo-) і закінчення -єхъ (очевидячки із пнів на -i-) ¹⁾: *оу вышковичихъ* 24₆, *оу погоничѣ* 53₁₇, *оу тѣшковичѣ* 23а₁₂, *непевне тѣшкович[и]хъ* 23а₆, але *оу новосельцехъ* 23а_{10-11,13}, *оу тригтаныцѣ* 40₁₇, *на хватовцехъ* 55₅, *имѣньєхъ* 74₇, 75_{10,14-15}, 82₁₀, *оу Гачицехъ* 78₇, *оу локвичохъ* 43_{4,16}, *при городицѣ* 93₄.

Вперше закінчення -ахъ зустрічається в київській грамоті вел. кн. Свидригайла 1433 р. — *во... имѣньєахъ* 65₁₂ ²⁾, далі у київській грамоті кн. Семена Олельковича 1457 р.: *оу чулинахъ* 90₂ та в прилуцькій грамоті того самого князя Семена Олельковича 1459 р. *при 8рочицѣ* 93₄, *вз полахъ* 93₁₃ (хоч *при городицѣ* 93₄).

Двоїна.

Форми двоїни не зберегаються вже послідовно у грамотах. Засвідчені для неї отакі форми:

наз.-знах.: чол. р. *два гроша широкла* 12₁₉, 18₁₄, *сеньковича два* 13₂₅, *два братѣньца* 79₅; жін. р. — *двѣ гривнѣ* 6₁₂, 18₃₃, *ѣ гривеньце* 63₉, *двѣ поланѣ* 54₇, *в роуцѣ* 36₆. Не характеристична, бо збігається з формою множини, форма *двѣ колосци* 94₅; так само не цілком характеристична й форма

¹⁾ А може цеє закінчення -єхъ треба вважати за фонетичну відміну закінчення -ихъ (міна ненаголошеного *є* й *и*), хоч у формі *тригтаныцѣ* 40₁₇ наголос мабуть падав на закінчення.

²⁾ Цей одиничний факт появи закінчення з *а* в речівнику сер. р. не дає ще нам підстави приєднатися до думки про вплив закінчення наз.-знах. мв. сер. р. -а на поширення закінчень -амъ, -ами, -ахъ.

ѣ нѣли 3₁₈; сер. р. — двѣ селици 61_{2,4,6,8}, двѣ селѣ 87₉, двѣ ведрѣ 91_{1, 1-2,3,3-4,4}¹⁾.
 род.-м.і.с.ц.: жін. р. — дву копу 33₆, із шкою (чи оку) стороноу 33₁, 12₁₀, 44₃, 45₁₁₋₁₂; в формі укою стороною 12₃ маємо, очевидночки, перенесення закінчення числівника на речівник; неясне походження форм окоу стороноюу 52₁₁, 64₁₃. Форма с ону стороноу 37₁₃₋₁₄ ужита, очевидночки, замість форми однини.

дав.-ор.: чол. р. — двѣма сѣма 13_{23,24,25}, ѣ-ма стрѣлцема 80₁₂; сер. р. — шчима 51₃ (нехарактеристичне).

Як видно із наведених випадків збереження форм двоїни, виступають вони в грамотах виключно (окрім нехарактеристичних форм роуцѣ, шчима) в сполученні з числівником. Але уже навіть у сполученні із числівником замість форм двоїни з'являються форми множини: два хресты серебната 28₉, два роки 42₆, два роки цѣлага 42₉, два братеники 91₈, два дворица 24₆²⁾, двема копы 29₁₃, 75₁₉, двѣма стрѣлци 54₁₉, обѣма берги 85₆₋₇, по шбоухъ сторонахъ 93₇, з обѣдѣхъ стороноз 93₁₀₋₁₁.

Тим паче не заховуються форми двоїни, коли при речівнику не стоїть числівник. Так у грамоті № 24 маємо та дворица 24₁₁, хоч вище мова йде про двѣ двориц[и] 24₆. Те саме в грамоті № 94: к тымъ волостѣ 94₇, хоч раніш точно зазначено двѣ колості 94₅. Інші приклади: до бергъ 2₁₁, копарѣ 9₁₂ (хоч названо тільки двоє: пѣтръ мошенка ходоко локѣ)³⁾, шзарьичи (дѣдъ и локъз) 20₄₋₅, тыми сѣлы (мова йде про двоє сіл: Грабовецъ і Тисьменичани) 37₅, тымъ панѣ 38₁₇, панѣмъ 38₁₇ (хоч мова йде про дві пані: Ядвигу Пилецьку та її дочку Алжбету; форму наз. пани 38₁₃ можна вважати і за форму двоїни, — хоч займенник тын, який стоїть поруч, вказує на множину), дѣтемъ нашимъ (владѣлакови и казимиру) 66₃ і знову-ж дѣтемъ нашимъ 66_{16,18}, дѣтми нашими 66₁₀; те саме і в наступній грамоті: дѣтемъ 67₁₇, дѣтми 67₁₃. Або знов: сѣла (хоч мова йде про два села) 74₄, 75₅, 82₆, то-що.

Уваги про м'яку відміну.

Речівники на -р', котрі належали споконвіку до м'якої відміни, утворюють у грамотах ще за цією відміною форми геть-усіх відмінків, тоб-то р зберегається м'яке в отаких позиціях:

у визвукі: наз. одн. — господарь (осподарь, гдѣрь, то-що) 2₁, 10₂, 12₂₋₃, 15_{4,10,12}, 19₂, 20₇, 27_{2,3}, 29₂, 30₂, 32₁, 37₄₋₅, 38₁₂, 39₁, 42₂, 47₁, 48₂₀, 49₄, 53₃, 66₂, 68₂, писарь 57₁₁, 69, 81₂, 12₂₅, 32₁₇, 74₂₁, 81₃₃, канцѣрь 81₂₃, кальцѣрь 82₁₆, григорь 81₂, 56₁₀, чемерь 43₂₃, кунцѣрь 49₁₂, 57₉, то-що; знах. одн. — мунастырь 13_{7,10}, манастырь 62₄. Але маємо вже один раз — мунастырь 13₁₆.

перед а: род. одн. — господарѣ (гдѣрѣ, то-що) 9₂, 15_{6-7,9} 23₃, 34₃₋₄, 35_{5,8}, 49₁, 53₅, 58_{3,11}, 90₃, 91_{9,26}, манастырѣ 37₁₁, канцирѣ 87₃, ген[з]варѣ 53₁₈,

¹⁾ Неясне написання ѣ лѣ з (скількись разів), бо можна його читати і лѣт[ѣ] і лѣт[а] — пор. одно лѣ 91₇ й інші. ²⁾ Пор. увагу на стор. 100.

³⁾ Правда, тут маємо й форму множини гурѣде, хоч названо одну тільки особу онисимъ 91₃.

78₂₃, 86₁₇, *ногабрл* 81₂₈, *декабрл* 23₁₈, 65₁₇, 69₁₈, 85₂₁, то-що; наз. одн. ж. р. *немирл* 81₂₂, 82₁₆, 84₁₅, 85₁₈, 86₁₄, *немирѣ* (= *немиря*) 80₁₅.

перед *у*: дав. одн. — *господарк* (*гдѣрк*, то-що) 21₄, 22_{2,7}, 27₅, 30₅, 35₃, 38₁₄, 42_{4,12}, 91_{9,10,31}, *когарк* 18₃₃, *манастырк* 47₅, 58₅, 94₅, *с[х]кипорк* 89₁, 90₁, 91₃₁, *цѣрк* 88₂.

Прикладів перед *е* не наводимо, зазначимо тільки, що *е* вживається постійно (не трапилось ні одного випадку заміни через *о*). Так само послідовно вживається форма місц. одн. з закінченням м'якої відміни; прикладів — через нехарактеристичність цих форм — не наводимо. Що-ж до форми *казимирѣ* 2₁₅, то очевидно її пояснювати треба тим, що ці прикметникового походження назви міст перестали вже відчуватися як прикметники, а перейшовши до категорії речівників, зазнали впливу з боку відповідних власних іменнів (хоч маємо ще правильну форму *колодимирк* 7₃).

Інакше справа мається з речівниками на шиплячі. Вони зберігають м'якість тільки у:

визвукі: наз. одн. — *мо[го]ричъ* 5₁₀, 6₁₁, 13₂₇, *дѣдичъ* 12₃, 19₁, 23_{а2}, 37₁, 66₂, 68₁, *мѣстичъ* 8₂, *поповичъ* 6₁₂, дуже численні прізвища — *патронупіса* на *-ичъ*, *рѣчъ* ¹⁾ 36_{5,7}, 38₇, 44₅, 60₈; *петрашъ* 5_{1,6}, 36_{1,7,20}, 37_{3,7}, *андрѣташъ* 12₂₂, *андриашъ* 31₇, *гнѣкошъ* 28₂, *дробышъ* 36₁₇, 40₁₉, *роспашъ* 59₅ ¹⁾; *веркажъ* 39₄; род. мн. — *облазничъ* 43_{4,9,19}, *ловничъ* 43₃, *дѣдочичъ* 45₁₆, *бланчъ* 45₁₆; *дворици* 23_{а17}, *вротичъ* 45_{20,21,25}, *кутици* 49₁₂. Але вже трапляється *дѣдичъ* 73₃, *барчѣшъ* 87_{1,9}.

перед *у*: дав. одн. — *наримонзтовичк* 3₁₁₋₁₂, *данильєвичк* 14₉, *волошиновичк* 39₅, *нешєвичк* 59₁, *колотковичк* 65₁₁, *заручичк* 69₄; *дворици* 2_{3,4}, 9₄, 43₂₁, *знах.* одн. — *числчк* 12₂₄, 13₂₉, 42_{3,8,16}. Але трапляється вже і *стрєчєновичк* 74₉.

Але перед *а* переважають уже флексії за твердою відміною: род. одн. *дворица* 2₁₂, 9₉, 33_{3,9}, 43₁₇, *матѣвичича* 2₂, *врѣховича* 2_{5,5}, *ловича* 28₅ й форми інших численних прізвищ на *-ичъ*; *вльшл* 13₂₈, *врьшл* 86₄; наз. одн. — *числчл* 8₁, 9₁₆₋₁₇, 59₉, 69₁₈, *крь[ь]шл* 65₁₄, 70₁₄, 75₂₀; наз. дв. — *сєньковича* 13₂₅, наз.-знах. мн. — *дворица* 23_{а7,8,11,13}, 24₁₁, *вротича* 45₁₂, 52₁₂, 64₁₄, 93_{5,10}; місц. мн. — *числчлх* 19₁₀, *вротичл* 93₄. М'яке закінчення зберігається тільки в отаких скількох випадках: *ловичл* 16₃, *борничл* 36₄, *нетєчлми* 39₇, *числчл* 32₁₃, 35₁₁, 38₁₉.

У закінченнях з *е* нерідко подибуємо на його місці *о*: *стрєчєновичѣ* ^А 74₁₀, *дѣдичомъ* 68₁₂, *ловничохъ* 43_{4,16}, *городичѣ* 93₄, то-що.

Приблизно таку саму картину маємо і в відміні речівників на *-чѣ*. А саме досить часто трапляються флексії твердої відміни у таких випадках: наз. од. *доубровница* 85₈ — але *гранницл* 10₁₂, 54₉, *половницл* 18₂₁, *рлдцл* 73₂₆; род. одн. *ѡца* 5₄, 6₁, 11₄, 12₁, 13₁, 24₁, 33₁, 45₁, 52₁, 53₁₈, 66_{7,8,9,14,17}, 83_{1,3,4,19}, *сыновца* 80₃, *крьховца* 64₁₄, *мокрьца* 91₁₅, *мѣсцл* (*мѣцл*) 53₁₈, 58₁₃, 65₁₆₋₁₇, 70₁₅, 74₁₇, 75₂₅, 77₁₆, 80₁₆, 83₂₈, 86₁₇ — але й *ѡцл* 9₁, 10₁, 16₁, 29₁, 36₁, 57₁, 60₁, 64₁, *снѡкцл* 9₆, *грлбокцл* 37₄, *крѣховцл* 52₁₀, *волєанцл* 61₃, *мѣсцл* 10₁₈, 16₁₁, 26₃₃, 69₁₈, 81₂₈, 92₂₁, *мѣсцл* 93₁₁; наз.-знах. мн. *мѣсцл* 77₁₀₋₁₁; ор. мн. *гранн-*

¹⁾ Наведено всуміш форми наз. і знах.

цали 40₁₀₋₁₁, 42₁₅, 48_{10,17}, 80₁₀, криницали 65₈, 74₆, 75₉, 80₉, 81₈, 82₉, 81₇, 85₁₁, 86₉ — але границали 12₁₄, 13₁₈, 32₆, 33₈, 39₈, 46₅, 51_{5,9}, криницали 54₁₃, 69₉, 79₁₁, громницали 30₈; місц. мн. границахъ 52₁₄, 54₉, 68₆.

Перед у — раз-у-раз флексія м'яка, так само й у визвуку, окрім нщецъ 73₁₇₋₁₈, коропецъ 87₈.

II. Займенники.

З морфологічного боку займенники розпадаються на дві групи: з одного боку — займенники особові (I-ої й II-ої особи та зворотний займенник) і з другого боку — всі інші займенники (вказівні, питайні-відносні, присвійні, то-що). Оці другі й творять окрему так звану займенникову відміну.

Особові займенники.

Займенник I-ої особи зустрічається в грамотах у формі лзъ (лзъ) 1₇, 7₁, 14₆, 15₁, 17₁, 26₃₈, 34₁, 36_{1,20}, 62₁, 63₂, 71_{1,16,41}, а також, рідко правда, в нейотованій формі лзъ 30₁, 41₁ і 83_{1,13}¹⁾. Частіше значно виступає він уже в формі л (л) — 2_{1,3}, 3_{1,20}, 11₄, 16₁, 24₂, 30₄, 31₁, 33₁, 36_{7,11,14}, 37_{1,18}, 40_{1,21}, 48_{1,24}, 49₁, 50₁, 56₁, 57_{1,11}, 58_{1,9}, 71₃₈, 72_{1,4,15}, 77₁, 79₃, 81₁₇. Форма лзъ здебільша вживається у титулах (в самому тексті — тільки тричі: 26₃₈, 71_{16,41}), як про це найвимовніше свідчить грамота галицького й снятинського старости Петраша 1401 р.: у ній займенника I-ої ос. вжито 5 раз; у початковому титулі а се лзъ па петрашь староста галицкын и снатиныскы... 36₁₋₂ і в кінцевому а на чо лзъ па петрашь староста дала емъ... 36₂₀ — ужито, як бачимо, форми лзъ, а в тексті — тричі форми л. Або знов оте зобов'язання луцького єпископа Івана, яке починається церковно-слов'янською формою лзъ: А се лзъ, к[а]д[ы]к[а] Иванъ изъ лщк[а]... 30₁, а в середині тексту його маємо: л за чо лшебъ... 30₄.

Щодо відміни особових займенників, то треба згадати, що в давальному відмінку однини вживається енклітичної форми ми 15_{4,5,6,7,7,9,9,10,12}, 23₁₀, 27₄, 30_{2,3}, 34_{3,4}, 35₆, 71_{27,35,35,40}, а також повної форми мнѣ 7_{14,14}, 71_{13,30,41}, 72_{12,28}²⁾.

Так само і в знах. одн. трапляється й енклітична форма мѣ 27_{3,7}, 36₃ (перед мѣ), 41₉, 71_{8,15,33,34,36}, 72_{6,7,13}, і повна мѣнѣ 7₁₃, 26_{12,12,13,15}, 71₃₁. Щодо

¹⁾ Пояснити ці церковно-слов'янськи не важко, бо всі три грамоти, котрі засвідчують цю церковно-слов'янську форму (№ 30, № 41 і № 83), вийшли із рук людей церковних: перша з них — це зобов'язання луцького єпископа Івана королеві Ягайлові за здобуття галицької метрополії, друга — монастирський запис, а третя — це киво-печерська духовниця київського князя Андрія Володимировича, повна взагалі церковно-слов'янським.

²⁾ Форма з е (менѣ) не засвідчена в грамотах ні разу. Отож, навряд чи можна пристати на думку проф. Дурново (Очерк ист. русск. языка, М. 1924, стор. 257), що „эта форма, вероятно, — новообразование обще-русской эпохи“. Правий, очевидно, проф. К. Маер (Histor. Gram. d. rus. Sprache, стор. 147), що вважає цю форму за пізніше аналогічне утворення.

форми знах. мнє 37, (послѣ мнє), то її можна вважати за просту помилку (пропуск голосної *є* після *м*), або-ж можна пояснювати її як фонетичну відміну енклітичної форми (*мя* > *мня* > *мне*).

У множині в знах. трапляються тільки форми *наєз*, *каєз* — давніх енклітичних форм (*ны*, *кы*) немає.

Із форм зворотного займенника згадати треба енклітичні форми знах. за сѧ 66, мимо сѧ 92, поруч повної сѧє 65, 84. У дав. грамоти засвідчують тільки повну форму сѧєѧ.

Із форм двоїни засвідчена одніська форма дав. нама 15₁₄. Але вже в цій самій грамоті замість форми двоїни вжито в називному формі множини, не зважаючи на наявність при займеннику числівника *два*: *мы два... цѣлуєка кѣтъ* 15₁₃₋₁₄, а так само і в давальному вдруге (поруч із згаданим вище *нама*) вжито вже не форми двоїни, а форми множини *намъ* (*а не исправка судить намъ бѣ*) 15₁₅. Форму множини замість двоїни маємо так само у: *мы* 73₁, 87₁, *намъ* 87₄.

Займенникова відміна.

Значно більше уваг викликає властива займенникова відміна, тоб-то відміна всіх інших займенників, окрім особових (I й II ос.) та зворотного.

Вказівні займенники (*чъ*, *сь*) виступають у формах двоякого утворення: чи через додання того самого займенника (*чъчъ*, *сьсь*), чи через додання займенника *и* (*чъи*, *сьи*). Отож для них заступлені отакі форми:

чотъчъ — найчастіше ¹⁾: 36_{22,28}, 87, 916, 137_{7,10,16}, 1426-27, 164, 23а1, 242, 281, 3610,10, 372,7, 3913, 4210, 5212, 7817, 7918; *чъчъ* — 332; *чотъ* — 443; *чѣ* — 192, 4211, 441, 462, 5421, 7321, 883, 9414; *чотѣ* — 378; *чотѣ* (= *тотѣ*) 1912,13,16, *чотѣ* 548.

чѣи — 106, 212, 2313, 2621,34, 3611,13, 402, 483, *чъи* — 2620, *чъи* — 31 ²⁾.

сьсь — 312, 4321, 713, 722, 7629, 783, *сѣ* — 883, *сѣи* — 502.

сѣи — 103, 2633, 362, 392, 472,13, 9413, *си* — 4022, 4825, 572-3,12.

Окрім того для займенника *чъ* скількись разів (тричі) трапляється форма *чѣи* 206,13, 509. Форма ця може в контамінацію українських форм *чотъчъ*, *чѣи* і польської *ten*. А може продовжує вона давнє утворення: *тѣ + нѣ* ³⁾.

Займенник III-ої ос. виступає в називному однини у формі для чол. р. — *онъ* 296, 328, 5416, *онъ* 7622,23,24,27, *конъ* 716, 725,6, *кѣ* — 715, 7327, *ѣнъ* 9316; для жін. р. — *ѣна* 4813.

Окрім того, із значінням вказівного займенника від цього кореня трапляються форми: *оного* 7614, *с ону* *чѣи* *чѣи* 3713-14, *ѣнѣ* 934 та *ѣни* 9312.

Питайний — відносний займенник особи зустрічається і в формі *кто* 15, 31,22,25,30, 430, 713, 86, 103, 1424-25, 205, 212, 23а23, 271, 292, 312, 322, 351, 362,8,10, 372,6 7, 387, 392, 402, 4111, 422, 431, 441, 452, 472, 4812,19, 493, 502,

¹⁾ Наводжу всуміш форми називного і знахідного однини.

²⁾ Акад. Соболевський (Лекції, стор. 230) пише: „въ галицкихъ грамотахъ XIV—XV вв.: *чѣи*“, хоч із цієї грамоти (№ 3) наводить форму *городовъ* (Лекції, 173).

³⁾ Пор. Е. Ogonowski, Studien auf d. Gebiete d. ruthen. Sprache, Львів 1880, стор. 130, прим. I, — а також, Г. Ильинский, Праслав. грамматика (Нижень, 1916), стор. 412—413.

52₁, 56₂, 57₂, 60₂, 64₂, 66₃, 67₁₁, 68_{2,8,10,12}, 69₂, 73₆, 79₁₈, 80₃, 81₂, 82_{2,14}, 83_{12,18}, 84₂, 85₂, 86₂, 87₂, 92₂, ко 48₃, і в формі хто — 13₂₂, 56₃, 58_{8,10}, 65₂, 74_{2,10}, 75_{2,16}, 76₃, 78_{3,17}, 83₁₃, 93₁, 94₁₂.

А питайний-відносний займенник речи зустрічається раз-у-раз у формі што і тільки двічі у формі что 42₄, 83₁₁, та ще раз у польській формі чо 51₉¹⁾. Додати треба, що вживається відносного займенника речи што для всіх родів (прим. дворице... што жь слұшалеть... 2₂, ладоннрх колошинх што же ееть намз вѣрно послужилз... 12₅₋₆, русь што личкы слұшалеть 3₁₄) і не тільки для однини, а й для множини (прим. пола вел што сурть по рѣцѣтх тси 12₉, ни его лядни што его слұхалеть 3₇, городаы и землямы што... сурть оу мосемз держаньн 72₁₉); іноді у сполученні з вказівним займенником: чтотх истиньныи што же оуложатъ его оу вину 3₂₈, на его дѣти... што го алжкою ѣ имѣеть 44₁₀₋₁₁, с дѣткыми... што ѣ имѣль с прикевою сестрою 44₁₁₋₁₂.

Відносний займенник которы трапляється рідше у формі котрын 45_{14,16}, і которы 29₁₃, 51_{5,9}.

Трапляються зрідка ще й форми давнього відносного займенника иже: оу касилл емү жь рѣчють скиенчъ... 9₆; иныхъ велѣ при томъ докрьхъ было им же чистъ и вѣда лежиць 44₁₆ (так само 46₁₀₋₁₂, 51₁₆), д числеть рѣклн... іхо же ждати имаеть 19₄, пак ли бы его жь бѣ не дан хол бы коли ѿстѣти 20₁₂₋₁₃.

Із квалітативних та квантитативних займенників одзначити треба, що:

окрім форми кажды зустрічаємо (рідше) й форму кажны 82₂, 84₁, 85₂, 86₂ і кождын 76₂₋₃, 93₅²⁾.

Окрім прислівника много вживається ще форм займенника многы; правда, трапляються мало не виключно форми род. множ.³⁾ та раз місц. мн.

Окрім займенника весь вживається ще й займенника вшитокз (знах. вшитокз 18₃₋₄, вшитко 18₅, наз. мн. вшитци 9₄, 67₈, знах. мн. вшитки 20₁₅, 67₁₁, вшитка 28₆)⁴⁾.

Опріч займенника велкыи трапляються (правда, в одній тільки грамоті) й форми займенника вшелакыи (род. вшелакого 76₂₆, вшелакое 76₁₇, знах. вшелакое 76₂₀).

Окрім чакыи зрідка трапляються форми й від займенника чаковыи (ор. чаковою 7₂, наз. мн. чакови 26₄₁).

¹⁾ У грамотах зовсім не трапляється форма чо (чго), із якої мало, на думку проф. Лера-Сплавінського (див. Drobiazgi z morfologii małoruskiej, Львів 1925 = окрема відбитка із Księgi Pamiętkowej ku czci Oswalda Balzera) повстати пізніше чо (що під його впливом што змінюється на чо). Очевидячки, форма чо іншого походження.

²⁾ Відмінюється в займеннику кождын кінець слова: кождое 93₅, кождому 76₂₋₃. Форму комуздо (= кожному) в лаврашівському записі Юрія Болковича (№ 4₃₇) віднести треба на рахунок церковно-слов'янського впливу. Що-до написаннів комуздо у грамотах № 70 і № 82, то див. увагу 1-у на стор. 89.

³⁾ Проф. Розов, у словничку, подає й форму знах. із грамоти № 53 (за иннѣ многыхъ держакецъ 53₇₋₈), тільки це якесь непорозуміння, бо с. в. держакецъ проф. Розов сам вважає цю форму за род.

⁴⁾ У двох Ягайлових грамотах маємо ще й явно-польські форми: вшего 20₃, биче 38₁₃ і вши 20₁₁.

Окрім *какын* (*какн*^А 87₅, але дуже часто в формі прислівника *какъ*, *какo*) подибуємо й форми *акын* (*акoε* 76₂₀ і так само дуже часто в формі прислівника *акo*).

Окрім *нынн* уживається уже зрідка й *нншии* (дав. одн. *нншон* 76₂₁, ор. одн. *ыншоъ* 76₂₇, наз. мн. *нншыи* 76₁₈, знах. мн. *нншыѣ* 93₁₀, ор. мн. *ѣшшми* 93₆).

Давній спосіб утворення зберігають неозначені займенники, а саме за допомогою *ни-* та *нѣ-*, причому значіння негачії виключно ще надає приросток *ни-*: *никакын* 23₁₇, 26₁₆, 72₂₇, *никоторын* 13₆, 20₈, 23₉, 32₇₋₈, 34₄₋₅, 35₆, 42_{5,11}, 71₄₃, *никто* 8₆, 15₁₂, 29₁₁, 57₆, 67₁₈, 68₈, 72₂₃, 77₁₃, 78_{15-16,16}, 79₁₈, *ништо* 1₃, 20₁₄, 33₄, 40₁₀, 46₆, 48₅, 50₉, 65₆, 84₈, 85₁₂₋₁₃, 86₁₀, 92₁₉, *нишдинъ* 21₁₂, 27₈, 39_{12,12}. (Так само й прислівники *николи*, *нигды*).

Перед приименниками префікс *ни-* може відділюватися від займенника: *ни в чемъ* 20₁₄, *ни в одно время* 21₁₂; правда перший приклад не цілком певний: *хочемъ его ѿгнати и его дѣтети а ни в чемъ его не хочемъ послышши быти*, бо можна припускати й таке читання *ани* (а не тільки *а* [= *i* *ни*) в *чемъ*.

Властиво неозначені займенники утворюються за допомогою префікса *нѣ-*: *нѣкоторын* 21₃₋₄, 32₁₀, *нѣш[и]то* 71₅₋₆, 72₅. (Так само прислівник *нѣкгды* 66₄ = *колись*). Правда, форма *нѣкотороу* (ни *приневоленн* *нѣкотороу* *неволенн* 21₃₋₄) двозначна, бо можна тут припускати і значіння „жадною“.

Інакших способів утворення неозначених займенників грамоти не засвідчують. Форма *штоѣ* 35₃ (*его бѣ не дан штоѣ пригоди нашему гдѣрю*) не цілком ясна; очевидно, треба читати — *што* [*а*] *пригоди*...

До займенників, особливо-ж відносних, частенько для підсилення додається часточка *жѣ* (*жь*): *кто-жь* 10₃, 84₂, 86₂, *кого-жь* 71₃, 72₂, *кому-жь* 47₃, 69₃, 75₃, 80₂, 84₂, 86₃, *што-жѣ* (*што-жь*) 2₂, 3₂₈, 10_{3-4,9,10}, 12_{6,7,11}, 15₁₄, 18₅, 23_{8,12}, 43₁₉, 51₆, 53₆, 71₂₁, *которын-жь* 54₁, 68_{10,11,13}, 71₄₃, *которынн-жь* 71_{5,37}, 72₅. Іноді в супроводі ще часточки *то*: *кто-жь-то* 92₂, *кому-жь-то* 56₃, 65₂, 74₂, 76₄, 81₃¹⁾, *которыѣ-жь-то* 71₂₁, 72₁₉.

Що-до флексій займенникової відміни, то треба згадати за такі форми:

У родовому однини скількись разів поруч звичайних форм зустрічаємо форми *моѣ* 72_{6,7,8}, *скоε* 93₁₆, що повстали, очевидно, підо впливом форм вказівного займенника²⁾.

У духівниці київського князя Андрія Володимировича, в київо-печерській Лаврі писаній, повній узагалі церковно-слов'янїзмів, зустрічаємо форми *ѣа* 83₂ та *нашеа* 83₂₀ (хоч знає ця грамота й форми *ѣε* 83₃ та *нашеε* 83₁₆).

У давальному для займенника III-ої особи (поруч частих форм *ѣму*, *немю*) зустрічаємо ще (в двох галицьких грамотах) й енклітичну форму *мю* 2₁₃, 24₉.

¹⁾ Підо впливом церковно-слов'янських ремінісценцій у писаря грамоти № 70 та № 82, замість *кому-жь-то* з'являється форма *комуждо* (= *кому*, а не *кожному*).

²⁾ У *Grammatik Smal'stotskogo ѣ Gartnera* (стор. 297) форми ці датуються XVI–XVII віком.

У знахідному однини для чол. р. займенника III-ої ос. досить звичайна енклітична форма *нь* — мало не виключно у трафаретній формулі *силъ нашимъ листомъ кто коли нанъ козрѣн...* 27₁, так само 29₂, 32₂ (*на*) 35₂, 38₇, 42₂, 43₂, 45₂, 49₃, 52₂, 60₂, 64₂, 65₂, 66₃, 68₂, 69₂ (*конь*), 74₂, 75₂, 81₂, 82₂, 84₂, 87₂ (*на*), 92₂, а поза цією формулою тільки в одному випадку — за *нь* 3₂₉. Але взагалі вживається вже для знах. форма родового *его* (*него*), бі навіть і в наведеній вище формулі зустрічається вже форма *на него* 76₃, 85₂, 86₂, 93₁.

Для жін. роду давня форма однини трапилась один тільки раз — *к нѣ* 45₁₈; правда, форма знах. одн. жін. р. більше взагалі в грамотах не трапилася¹⁾.

Для сер. роду трапляється форма *є* 55₉.

В орудному однини засвідчена форма *тоєю* — у прилуцькій грамоті київського князя Семена Олельковича 1459 р. № 93₈. Пояснювати її треба, очевидно, впливом відміни присвійних займенників²⁾.

У називному множини для займенника III-ої ос. виступає форма *они* (*они*) 9₆, 19₁₀, 42₁₃, 83₁₂, 91₃₁, 93₆.

Для вказівного займенника маємо форми *ти* 36₁₈³⁾, *тотчи* 45₁₁; так само *инни* 9₁₆. Кінцеве *-и* плутається іноді з *-ы*: *тотчы* 64₉⁴⁾, *ины* 83₁₈. Виключно з *-и* виступає форма *ки* 10_{9,10}, 26₂₁, 83_{5,6}.

У знахідному множини зрідка ще вживається давньої форми: за *инныѣ* 9₁₀, *ѣ* 44_{10,11} (у сполученні з відносним займенником *што* — *што ѣ*)⁵⁾, не згадуючи за ті випадки, де займенники вживаються при речівниках і, значить, мусять з ними згоджуватися в відмінку: *на моѣ непримателѣ* 7₁₄, *люди сеѣ послати* 7₁₁₋₁₂, *кыкавили ма...* и *дѣти моѣ* 7₁₅, *мене...* и *дѣти моѣ* 7₃₁.

¹⁾ Проф. Розов, правда, подає у словничку (s. v. и) форму знах. *ее* для грамоти № 98₇; але контекст не дає повного права вважати цю форму за форму знах. Навпаки, швидше можна вважати її за форму родового, припустивши, що тут пропущено дієслово „вживати“ — *по шкѣхъ сторонахъ тоє реки земля лежачаа, какъ єє проѣкоє к широкѣти и дѣготи з дубѣрами, геножамн и речками мааннн, к ругаку упадаючнани*.

²⁾ Так їх пояснює й акад. Соболевський (Лекція, 215). Появу їх відносять він до XVI віку; так само датує їх і Grammatik Смаль-Стоцького й Гартнера (див. ст. 298—299).

³⁾ Сюди-ж, очевидно, треба віднести форму *ти* 26₁₁, виправивши читання Оболенського *Тикна* (віби власне ймення) на: *ти кна* — головни мон были глѣгн.

⁴⁾ Форма *тѣ*, із якої проф. Бузук (див. Нарис історії укр. мови, стор. 72) слідом за акад. Соболевським (пор. Лекція, 188) виводить сьогочасну форму *ті*, в грамотах не засвідчена. Припустити, що вона могла з'явитися пізніше, не доводиться, бо ятеві форми (*чѣхъ, тѣмъ, тѣли*), які на думку проф. Бузука викликають появу форми *тѣ*, уже — як це побачимо далі — зникають. З другого боку широке вживання прикметникових форм (*тин* — див. далі) підтверджує думку про прикметникове походження форми *ті* — пор. нашу рецензію на Нарис проф. Бузука (Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. XV, стор. 243).

⁵⁾ Проф. Розов наводить у словничку (s. v. и) форму знах. *ѣ* і для грамоти № 2₈, бо виходить із свого помилкового читання *ѣ* *зач[и]ннѣти* замість *ѣза ч[и]ннѣти*. Там-таки подає він ще й форму знах. *ин* із грамоти 21₁₃, але синтактично допустити тут форму знахідного не можна, дієслово *ѣггупнѣти* вимагає форма родового. Отож форму *ин* в цьому тексті вважати треба або за просту помилку — писар не проставив у титлі букви *ѣ*, чи ще простіш — уважати цю *ин* за злучку (пор. злучку *ин* в грам. 23₉ і 20₁₅).

Але вживається вже в грамотах для знахідного і форм родового: нхъ 17, 26₂₄, 49₈¹), вснхъ 26₂₃.

У називному та знахідному множини відрізняється ще категорія роду: наз. чол. роду: ти 36₁₈, 26₁₁, точи 45₁₁, тни 10_{9,11}, 26₁₁ — жін. р. тын 38₁₃; або: наши 26₅, 67₉, 83_{16,17,18} — нашѣ 67₂₀, 87₁₅. Та через відповідні фонетичні явища відмінність між формами чол. і жін. роду²) затирається: пор. форми для чол. роду тогы 64₉, тын 52₁₁, 64₁₃, 83₅, 90₂. Ясно за те зберігається давнє закінчення для сер. роду: полъ всл 12₉, та дворица 23_{8,13}, 24₁₁, села вшитка 28₆, та знамена 36₁₆, свол села 37₈, таа села 69_{4,13,16}, таа всл имѣнья 70₆₋₇, таа держанья 72₂₉, инла княжата 72₂₆, всл таа мѣста 74₉, оусл таа села 82₁₂, всл таа имѣнія 83₁₄. Але вже в досить ранніх грамотах це давнє закінчення починає заступати закінчення чол. (жін.) роду. Перший випадок такої заміни маємо в грамоті* 1404 р. ты села 38₉, далі маємо — по тогы врица 45₂₂ (1413 р.), тын двѣ селици 61_{4,6,8}, тые села 69₇ (пор. вище в цій самій грамоті тричі таа села), тын имѣнья 70₈₋₉ (пор. вище — таа всл имѣнья), тые имѣнья 75_{16,18}, тые мѣста 77₁₀, тые имѣнія 83_{13,18} (пор. вище — всл таа имѣнія), держанья и живанья свол 93₁₃₋₁₄, низшіе городица 93₁₀.

У багатьох відмінках займенникова відміна в наших грамотах відбиває вплив відмини прикметникової. Вплив цей виявляється в таких відмінках:

наз. одн. — таа 91₆, 93₈ (поруч та 13₁₅, 38₇), тоє³) 15₁₀, 20₁₆, 43_{15,15,18}, 54₁₆, 55_{6,7}, 67₁₈, 72₁₃, 74₁₂, 77₁₃, 81_{19,20}, 91₈ (поруч дуже частого то), такоє 66₁₁.

знах. одн. — тую 33₃, 39₁₄, 58₅, 61₈₋₉, 64₁₁₋₁₂, 66₁₃, 77₆, 78_{12,14,15}, (поруч ту 9₁₅, 36₁₂, 40_{8,13}, 45₁₀, 50₄, 51₁₀, 52₉, 91₁₄), такую 66₈, слую 93₁₁, смк 22₁₀, 61₁.

ор. одн. — тымъ (тымъ, то-що) 16₈, 20₅, 23₁, 27₇, 29₅, 33₂, 35₇, 37₂, 38₁₅, 43₂₀, 51₁, 65_{5,9}, 66₁₄, 68_{10,16}, 76₉, 80₁, 82₇, 89₂, 90₂, 93₁₃, кымъ 31₃, 33₂, 76_{22,23}, никимъ 29₁₁, 57₆, какъ 87₅. Давні займенникові форми заступлені надто рідко — тѣмъ 48_{11,18}, имѣмъ 20₆, 21₁. Невизначна форма тимъ 81₆.

наз. множ. — тни 10_{9,11}, 26₁₁, тын 38₁₃, 52₁₁, 64₁₃, 83₅, 90₂, тые 91₃₁, таа 70₆, инни 67₉, 80₁₃, инла 72₂₆. Правда, й займенникові форми заступлені досить ясно — ти 36₁₈, точи 45₁₁, тогы 64₉, ины 83₁₈, слни 40₉, 59₄, 61₆, 67₁₆, наши 26₅, 42₁₅, 67₉, 83_{16,17,18}; то-що.

знах. мн. — тымъ 10₈, тын 38₁₃, 61_{4,6,8}, 68₁₀, 70₈, 72₂₉, тые 69₇, 75_{16,18}, 77₁₀, 83_{18,18}, таа 69_{4,13,16}, 72₂₉, 74₉, 82₁₂, 83₁₄, таки 72₂₇, иныѣ 9₁₀, 51₆, инны 87₄, хоч і займенникові форми виступають досить часто — ты 18₂₀, 19_{15,17}, 38₉, 44₃, 50₉, 54₁₇, 71₄₅, тогы 45₂₂, 92₁₆, та 23_{8,13}, 24₁₁, 36₁₆, наши 22₁₂, 26₂₅, 38₁₈, 68₄, 70₁₀, нашѣ 20₁₆, 68₅.

¹) Проф. Розов наводить ще форму знах. нхъ для грамоти № 10₁₄ та № 19₄. Тільки-ж обидва ці випадки не цілком певні, бо дані дієслова (пригласати, ждати) вимагають радше родового, а не знахідного відмінку.

²) З тих самих причин затирається різниця між формами наз. і знах. для чол. роду; пор. наведені в тексті форми для наз. тогы, тын, а також форми для знах. наши 26₂₅, 68₄, 70₁₀.

³) Наводимо всуміш форми наз. і знах.

род. мн. — **чыхъ** (**чыхь**, **чы̃**, то-що) 19_{5,11}, 21₁₀, 26₁₄, 38₁₄, 42_{8,15-16}, 45_{20,21,25}, 49₈, 52₁₄, 55₉, 68_{5,13}, 71_{27,28,30,36}, 74₁₀, 80₉, 83₁₂, 91₂₆, 92₉, **иныхъ** (**инь̃**, то-що) 15₃, 20₉, 21₅, 22₂, 27₃, 29₂, 32_{1,16}, 34₃, 35_{4,5}, 37₁₃, 39₁, 42₁, 43₂₅, 44₁₆, 45₂₄, 46₁₀, 47₁, 48₂₄, 51₁₆, 52₁₇, 54₃, 55₂, 56₁₄, 57₁₁, 60₁₃, 64₂₀, 65₁, 66₂, 68₂, 72₂₇, 74₁, 75₁, 76₂, 80₁₆, 83₁₆, 84₁₆, 85₁₉, 86₁₅, а давні займенникові форми виступають значно рідше — **чѣхъ** (**чѣ̃**, то-що) 9₁₀, 18_{8,10,21-22,22}, 19₆, 23_{а16}, 50₅, 57₁₁, **инѣхъ** 19₂, 24₁₅, 40₂₁, 49₁₅.

дав. мн. — **чымъ** 10₆₋₇, 26₁₀, 38_{12,17}, 65₅, 68₁₂, 69_{8,16}, 71₅, 72₅, 74_{4,8}, 75_{6,11}, 82₇, 85₉, 86₇, 94_{7,7}, **инымъ** 71₃₁. Давні форми заступлені дуже рідко — **чѣмъ** 12₃, 23_{а15}, 24₁₆.

ор. мн. — **чыми** 26₁₉, 37₅, 51_{3,5,9}, 54₆, 68_{10,12}, 71_{19-20,21,37}, 72_{18,19}, 84_{5,5}, 85₈₋₉, 86₇, 91₂₅, сюди-ж належить і форма **чы** 46₂, в якій писар не дописав останнього складу, або забув проставити **л** під титлою; **иными** 71₂₀, **ыными** 71₁₂, 72_{11,16}; не цілком певне — **оними** 93₁₂. Давня форма займенникова трапилась один тільки раз — **чѣми** 9₅.

місц. мн. — **чыхъ** (**чы̃**) 19₁₀, 65_{8,12}, 71₁₂, 72₂₆, 74₇, 75_{10,14}, 82₁₀. Давня форма займенникова — один тільки раз: **чѣ̃** 18₁₄.

Цікаво відзначити, що давні займенникові форми з ятевим закінченням (**-ѣхъ**, **-ѣмъ**, **-ѣми**) зберігаються виключно в галицьких грамотах (але й вони, як видно із наведених вище прикладів, знають уже прикметникові форми).

Із двоїни засвідчені в грамотах отакі тільки форми:

наз.-знах. — **кона дка** 37_{6,10}, **нашы** (= **наши**) **дѣѣ** **селѣ** 87₉. Сюди-ж належить, очевидячки, і форма **ка** 13₁₄, в якій писар пропустив букви **он**, бо вважати її за форму двоїни займенника II-ої ос. не дає змоги контекст.

род.-місц. — **ю** 67.

дав.-ор. — **ѣма** (= **има**) 79₆.

Але форм двоїни не скрізь ужито там, де цього вимагав-би зміст. Замість них зустрічаємо вже форми множини. Отож, у згаданій вище грамоті № 6, де маємо **оте ю**, маємо вже **єхъ** зам. сподіваного **ю** (**оу шкличкьє** **оу хлпплѣ** и **оу братѣ** **его захарьѣ** и **оу єхъ дѣттин** 6₂). Так само у грамоті № 9: **оу каснал...** и **вз его братѣ...** и **вз єхъ шовца** 9₆, і в грамоті № 13 (де маємо **отее ка**) двічі: **иванови гукцѣ...** и **его братѣ** **хедорови** и **дѣтємь єхъ** 13_{8-9,17}, і в грамоті № 20: **королеви** и **королици** и **нѣхъ дѣтємъ** 20₁₂, а також у грамоті № 21: **коладиславу...** и **...адвизѣ...** и **нѣхъ дѣтємъ** 21_{4-6,9,11-12}; теж і в грамоті № 49: **росправѣ ємъ** **нѣхъ** 49₃. У грамоті № 79, де один раз маємо **ѣма**, другий раз ужито вже форми **ѣмъ** 79₁₅, а окрім того тричі — **ѣхъ** (зам. **ю**) 79_{15,16,16}. Далі, в грамоті № 37₅ **чыми** **селы** (хоч мова йде про двое сіл), і там-таки **межи ними** 37₅ (хоч мова йде про дві особи), так само **чын** **пани** (**адвигл** и **ен дѣвка** **а лжеѣтѣ**) 38₁₃ (зам. **чѣ** **пани**) і там-таки **имъ** 38₁₃ (зам. **има**) та **чымъ** **панѣ** 38₁₇ (зам. **чѣма** **панѣма**). У грамоті № 61 тричі **чын** (зам. **чѣ**) **дѣѣ** **селци** 61_{4,6,8}.

Відповідними фонетичними явищами пояснюються отакі паралельні форми:

нашь — **нашъ**; **наша** (постійно) — **нашѣ** 83₆; **нашѣ** — **нашу**.

наше (раз-у-раз) — наше 89₂; нашего (постійно) — нашего 66₂₀, 68₁₈, 70_{2,12}, 72₃₀, 76_{6,10,35}, 78₅, 82_{4,17}, 84₃, 85₄, 86₄; нашеѣ (раз-у-раз) — нашеѣ 76₁₆, 93₁₇; ничего 1₃, 40₁₀ (ничьго) — ничьго 50₉, 65₆, 84₈, 85₁₂₋₁₃, 86₁₀; нашemu (дуже рясно) — нашому 68_{5,7}, 70₁₂, 78₂₁, 82₁₈, 84₁₇, 86₁₇; нашеи (звичайно) — нашои 26₁₇, 66₁₄, 67₉, 87₁₄; нашеи (раз-у-раз) — нашеи 82₄₋₅¹⁾.

род. одн.: тоѣ, вѣлкоѣ, никакѣ, такоѣ, вѣѣ, моеѣ, моѣ, твоеѣ, своеѣ, нашеѣ, вѣшеѣ — тои, ѣи, вѣи, вѣкои, нашеи — тоѣ, ѣѣ, вѣкоѣ, нашеѣ, нашеѣ; ор. одн.: вѣѣмъ (вѣѣ, то-що) — вѣимъ (вѣи, то-що); род.-місц. мн.: вѣѣхъ — вѣихъ; дав. мн.: вѣѣмъ — вѣимъ; знах. мн.: нашеѣ, моѣ, своеѣ, твоеѣ, тыеѣ — наши, мои, свои, тыеи — твоеѣ, своеѣ, тыеѣ; ор. мн. вѣѣми — вѣими — вѣеми, то-що.

наз. мн. чол. р.: ти, тоѣи, инни — тоѣи, ини; тии — тии, тыеѣ; наз.-знах. дв.: наши (зам. наши).

дав. і місц. одн.: мои (і т. д.) — мои 5₂, мои 71_{11,32,33,41}, мои 31_{4,5}, мои 93₃; моѣмъ (і т. д.) — моѣмъ 71_{21,44-45}, моѣмъ 31₄, нашѣмъ 39₁₆, вѣѣмъ 93_{14,15} — вѣѣмъ 29_{7,10}, нѣѣмъ 32₃, 67_{11,16}, 68_{8,10,12}, 81₁₀.

Окремого пояснення вимагають форми: ор. одн. своємъ 6₇, своємъ 13_{4,5,6,9,12,15,16}, 24₄, род. мн. ѣхъ 6₂, 9₆, 13_{9,17}, 18₂₉, 23₇, дав. мн. ѣмъ 18₃₀, ор. мн. своїми 13_{4,5}, 18₂₄, 24₆, твоеми 18₂₈, — тоб-то такі форми, де замість н ми маємо ѣ²⁾.

Деякі з них (ор. одн. й мн.) можна-б було пояснювати фонетично — міною ненаголошених н та ѣ, але-ж під таке пояснення не підходять наведені форми род. і дав. мн., бо в них н було під наголосом.

Найправдоподібніше, на нашу думку, можна ці форми пояснювати отаким чином. Сьогоднішні відповідні форми (*своїм, своїми, своїх, то-що*) кажуть припускати ятеві форми. І вони справді зрідка засвідчені документально по наших грамотах: ор. одн. своємъ 50₁, 73₇, род.-місц. мн. ѣхъ 71₂₈, 79_{15,16,16}, дав. мн. ѣмъ 79₁₅ (пор. там-же й форму двоїни ѣма 79₆). Отож із отаких ятевих форм виходячи, пояснювати треба наведені вище незвичайні форми.

Вбачати тут з'явище морфологічного характеру — вплив форм однини з е (як про це здогадується акад. Соболевський³⁾) не дозволяє той факт, що засвідчені ці форми не для м'яких пнів узагалі, а тільки для таких форм, які мають своїм продовженням у сьогочасній мові форми з ї.

¹⁾ Не фонетичним процесом, а впливом морфологічної аналогії (того, тому) пояснює ці форми Грамштік Смал-Стоцького й Гартнера (див. стор. 297 — 298). Покликаючись на «Лекції» акад. Соболевського, автори датують форму нашого XIV в. — така дата неправдива (та й слова акад. Соболевського не дають для цього підстави, він бо загально говорить про «западно-руськія грамоты XIV — XV в.»). Як бачимо, форми з о в усіх відмінках з'являються рівночасно, починаючи з кінця першої чвертини XV в., одна тільки форма нашои засвідчена в грамоті № 26, яка датується після 1393 року.

²⁾ Таку форму з е (нечестьемъ своємъ) наводить акад. Соболевський ще й з Київської Псалтири 1397 р. — Лекція, 189.

³⁾ Див. Лекції, стор. 189: «повидимому, они получили свое е изъ формъ ед. ч. его, ему, моего и т. п.». Тут-же акад. Соболевський неправдиво зазначає, що «они постійно пишуться съ е (не съ ѣ)».

III. Прикметники.

Із праслов'янської перейняла українська мова двояку відміну прикметників — іменну і зложену.

Форми іменної відміни зберігаються в грамотах ще в достатній мірі. А саме засвідчені вони для отаких відмінків:

наз. одн. чол. р.: вавилєвъ 6₁₃, поповъ 6₁₃, старостыня 5₁₁, 48₂₃, владычннх 6₁₁, 14₁₅¹⁾, правъ 3_{20,20,21}, 52₁₄, 60₁₀, доспѣшенъ 7₁₁, радъ 15₁₀, жи 19_{9,13}, чистъ 26₃₁, готокъ 26₃₈, вѣрѣ 20₁₂, 71_{26,44}, колєнъ (колѣ, то-що) 2₁₁, 8_{5,5,5}, 12_{17,17}, 24_{11,11-12,12}, 29₁₁, 40₁₃, 54₁₅, 84₁₁, 86₁₁, порожѣ 71₃₉, несмѣренъ 76₂₄, п[и]санъ (писл, то-що) 2₁₅, 10₁₇, 19₁₉, 22₁₃, 24₁₈, 28₁₄, 31₉, 33₁₂₋₁₃, 37₁₉, 40₂₃₋₂₄, 43₂₆, 44₈, 50₁₃, 57₁₃, 58₁₁, 59₈, 65₁₆, 69₁₇, 70₁₄, 74₁₆, 75₂₄, 76₃₆, 77₁₅, 81₂₇, 85₂₁, 86₁₇, 93₁₇; данъ (дѣ, то-що) 23_{а17}, 36₂₂, 44₁₆, 46₁₂, 47₁₂, 50₁₄, 58₁₁, 60₁₃, 66₂₀, 67₂₀, 68₁₈, 72₃₁, 78₂₂, 80₁₆, 82₁₈, 84₁₇, 85₂₁, 86₁₇, 88₄, 89₄, 90₃, принуженъ 33₄, 57₆, чтєнъ 31₃, 33₂, питъ 5₁₀, 6₁₁, 13₂₇.

жін. р.: шподарека 15₁₆, пилюва 29₉, ходкова 43₂₂, чемерека 43₂₂, ленкова 43₂₂, мишилова 91₂₆, скипорека 91₂₉, княжа 7₁₂, 29₁₀, вѣѣздна 2₄₋₅, дана 12₂₄, 21₁₄₋₁₅, 23₁₇, 94₁₆, пис[а]на 9₁₆, 24₁₇, 36₂₁, 53₁₇, 61₁₀, 83₂₂, оуѣхана 54₉.

Чи в усіх цих формах (тай у формах знах. одн. ж. р. та наз. і знах. мн. всіх родів) треба бачити давню іменну форму, чи може декотрі з них являють собою уже результат стягнення, — вирішити, ясна річ, немає змоги. Не можуть допомогти й паралельні форми однини сер. р., бо там зустрічаємо і давні форми іменні, і членні форми, і вже зрідка форми стягнені.

сер. р.²⁾: занько (дворище) 2₂, сєльковко 2₁₀, левартково (пчѣстко) 3₁₇, оуфимково (сло) 7₄, такгальшеко (слово) 26₁, контоко (привилє) 43₁₄, мрополково (дворище) 59₁₋₂, дунно 2₁₁, микитино (дворище) 2₂₋₃, гуглинно (дворище) 29₉³⁾, добро 15₈⁴⁾, лихо 15₈, вѣѣдно 10₂, 23_{а1}, 24₁, 28₁, 43₁, 44₁, вѣѣдомо 19₂, 53₈, 69₁, вѣѣдомо 26₂, знаменито 20₅, 23₁, 23_{а1}, 24₁, 28₁, 34₁, 44₁, 45₁, 52₁, 60₁, 64₁, 66₂, 68₂, 70₁, 74₁, 75₁, 76₂, 78₂, 81₁, 82₁, 84₁, 85₁, 86₁, знакомито 65₁, знаємо 21₁, 27₁, 29₂, 30₁, 32₂, 35₁, 38₇, 39₁, 43₁, 47₂, 49₂, 55₂, вожьє (вожнє, то-що) 23₁₈, 32₁, 44₁, 46₁, 47₁, 54₁, 55₁, 66₁, 68₁, 71_{23,23}, писано 33₃⁵⁾, написано 19₇₋₈, оуписано 43_{15,16}, вып[и]сано 42₁₀, 66₁₀, 68₇, 69_{13-14,17}, дано 51₁₃, порушено 47₇, зєднано 66₄.

¹⁾ Усіх прикладів присвійних прикметників чол. роду не наводжу, як нехарактеристичні — в давній іменній формі зберігаються вони донині.

²⁾ Наводимо всуміш форми наз. і знах.

³⁾ Отакого утворення назви селищ, тоб-то коли вже при них не стоїть жаден речівник, не наводимо (так само і в залежних відмінках), бо вони вже могли відчуватися не як прикметники, а як речівники. Назви такі трапляються частенько, прим.: кродово 14₃, чагрово 29₃, черемухово 29₉, надѣко 32₄, когово 54₆, перезово 54₇, гахово 60₅, то-що.

⁴⁾ Іноді важко буває вирішити, чи маємо ми форму прикметника, чи речівника (прим. а на лихо єму короле не гадати 22₃₋₉), в інших знов випадках — чи маємо ми форму прикметника, чи прислівника. Проф. Розов, як це видно із словничка, вважає (цілком безпідставно) за прислівники навіть такі форми, як вѣѣдно, знаменито.

⁵⁾ Не наведено тих дієприкметникових форм на -о, які відчувалися як безпідметові конструкції. Не цілком бездоганні з цього боку й декотрі наведені приклади.

род. одн. чол. і сер. р. степаньча (перекоза) 2₆, иканиа (дне) 3_{9,10}, маркова (стака) 7_{4,5}, коуфилкова (села) 7₄, пѣсчана (вроду) 7₃₋₆, велика (дни) 42₆, калинока (кѣста) 91₁₀₋₁₁, оуцвина (гла) 91₂₄. Не таку довідну силу мають форми божья (бѣа, то-шо) 6₁, 10₁₉, 30₉, 43₂₆, пѣска (дне) 16_{4,4}, христогока (хѣа) 29₁₈, 31₁₀, 32₁₃, 34₇, 37₂₀, 38₁₉, 39₁₇, 40₂₅, 42₂₀, 44₁₇₋₁₈, 45₂₆, 46₁₃, 48₂₇, 51₁₄, 52₁₈, 53₁₈, 54₂₁, 55₁₂, 56₁₇, 59₈, 64₂₂, 65₁₆, 66₂₁, 67₂₀, 68₁₉, 69₁₈, 70₁₅, 71₄₇, 72₃₂, 74₁₆, 75₂₄, 78₂₃, 80₁₇, 81₂₇, 82₁₉, 84₁₈, 85₂₁, 86₁₈, — бо, як терміни церковного вжитку, можуть вони відбивати вплив церковно-слов'янської мови. Не характеристичні (бо зберегаються досі) такі прислівникові форми, як [и]сполна 3_{8,9}, 19_{6,11,17}, 44₁₀, здавна 26₃₀, 54₈₋₉, 55₇, 65₅, 68_{15,17,17}, 74₄, 75₆, 81₆, 82₇, 89₃, 94₇, нѣа чѣра давна 71₂₁, 72₂₀, нѣа сѣра давна 84₅, 86₇, чи такі як почора 91₃, полз тритца 18₁₇.

жін. р.: королевы (землѣ) 3₇¹⁾, камены (горы) 91₁₁, полз тритце 18₂₁³⁾, божнѣ (бѣа, то-шо) 27₃, 29₁, 32₁, 40₂₄, 43₁, 48₂₇, 50_{45,6}.

дав. одн. чол. сер. р.: деревинну (ганку) 2₆, григореву (сѣу) 16₂, Идикгиеву (посольтку) 26₁₄, ленкову (внжемѣ) 69₁₄₋₁₅, сергиевѣ (манастырю) 94₅, ивнинѣ (манастырю) 58₅, ѣтвинѣ (гану) 91₂₄. В одній грамоті маємо два приклади дав. з інфінітивом быти: вѣрну 27₆, послушну 27₇. Не характеристична форма володанирю 7₃, бо могла вже вона відчуватися, як речівникова, а не прикметникова форма³⁾.

жін. р.: кѣ ходковѣ (руцѣ) 16₃, сѣѣ 62₃⁴⁾.

знах. одн. чол. р. калинокѣ (кѣста) 91₁₀.

жін. р.: куцеву (ниву) 2₅, коровлеву (печать) 43₂₂₋₂₃, приккову, конткову (рѣчь) 44₅, верну (службу) 32₃, каменѣ (горѣ) 91₁₁, локкоксѣ (дорогѣ) 91₁₆⁵⁾, цѣквену 53₄⁶⁾, по левѣ 91_{18,23}, по правѣ 91_{19,23}, княжю 12₁₉, ковшу 38₁₅, божью 50₆.

місц. одн. чол. сер. р.: радикоуняковѣ (стаку) 6₅, сѣраостѣнѣ (листу) 50₁₀, контовѣ (листвѣ) 43₁₅, ленкове (животѣ) 69₁₂, Васьковѣ (животѣ) 78₁₆, хѣѣ (розтѣѣ) 34₇, велицѣ (дни) 47₉, кожнѣ 8₁, 44₁₇.

жін. р.: монстѣѣѣ (долинѣ) 2₄, приккове (сѣтре) 44₇⁴⁾.

нав. мн. ради 1₃, послушни 20₁₄, 90₃, вѣрни 20₁₅, 66₁₇, 72₂₈, порожни 23₁₂, должни 42₃, волни 65₁₂, 75₁₄, 80₁₁, ласкави 66₇, смѣрни 76_{23,23}, ближши 40₁₇,

¹⁾ Проф. Розов, у словничку (s. v. королевы) визначає цю форму як знах. мн., але з цим погодитися не можна. Негація вимагає родового відмінку (пор. далі в цій-таки грамоті: городокѣ... новыѣх не стабити 3₁₀, а города не рубити 3₁₂). До того-ж другий речівник, залежний від цього самого дієслова, — люди (не займати намъ королевы землѣ ни его люди) стоїть у родовому (проф. Розов, правда, визначає і його як форму знах.). Що люди це є форм. род., а не знах., підтверджують отакі дальші форми знах. у цій грамоті, як за нѣхъ гыны 3₆, на лѣхъ 3₁₅, на лѣхъ 3₂₄.

²⁾ Але можна цю форму вважати і за фонетичну відміну форми полз тритца.

³⁾ Сюди-ж, очевидночки, відносити треба форму кѣпленѣ 88₂ — у сполученні его кѣпленѣ, вважаючи цю конструкцію за попсований dat. absol.

⁴⁾ Не правий, виходить, проф. Дурново, коли зараховує дав.-місц. одн. жін. р. до тих відмінків, котрі найраніш втратили іменну відміну і вже в XIII—XIV в. знають виключно прикметникові форми — див. Очерк, стор. 267.

⁵⁾ Хоч двічі (12, 13) локкоксѣю.

⁶⁾ Але й цѣквену.

шляхетни 46₆, владичи 53₁₀, ивашковы (лишти) 45₈, игнатковы 52₇, дмитровы 64₇, королевы 49₁, именовани 9₇, не приневоленн 20₈, 21₃, прилучени 20₈, 21₃, 40₆, 48₆, выписаны 37₆, подписани 51₃, потвержены 54₂₋₃, завѣшены 67₂₀, прикѣшены 87₁₅.

Дав. мн. боудоучомъ 85₁₆.

знах. мн. королевы (налицѣтѣжы) 2₁₃, пред чгы добре 44₃¹⁾, выписана (села) 85₁₄.
наз. дв.: кавковѣ (роуцѣ) 36₅²⁾.

Але-ж форми іменної відміни прикметників уживаються в грамотах уже не послідовно, часто вже їх замінюють форми відміни зложеної (прикметникової).

Отож форми зложеної відміни трапляються в відміні присвійних прикметників: наз. одн. кавкова 13₃, королевла 27₃, хмелевага 44₆, рокова 48_{14,20}, шлекадова 94₁, род. одн.: казачелекого 10₇, радниконьковоѣ 5₂, дав.: роковон 48_{7,11,25-26}, королевон 27₆, знах.: рокову 48₁₂, коєкодиноу 92₃, ор.: ходоковимъ (селоимъ) 10₁₃, королевимъ 32₁₇, федушковимъ 49₆, коєкодинимъ 92₄³⁾, дав. мн.: контковимъ 44₁₂₋₁₃, ивашковимъ 45₆, игнатковимъ 52₅, дмитровимъ 60₅.

Проходять, далі, прикметникові (зложені) форми і до присудка: что ѣ дѣдошицкое... что ѣ калицкое 45₂₁; звыше чтон дороги дѣдошицкое а зниже чтон дороги жидавьское 64₁₆; листы его оумореныи и оумрзтвеныи на вѣкы 60₉; чотгы листи оумрзтвеныи оумореныи на вѣкы 64₉₋₁₀.

Що-до флексій зложеної (прикметникової) відміни, то більшість відмінків (усі відмінки множини та наз., знах. і ор. одн.) являють собою продовження форм праслов'янської зложеної відміни. Що-до їх заступлень у грамотах, то треба згадати, що:

ор. одн. та род.-місц., дав. і ор. мн. трапляються виключно вже в стягнених формах.

У наз. одн. чол. р., окрім звичайного закінчення -и, -ни, в декотрих Ягайлових і галицьких грамотах трапляється й стягнене закінчення -ы, -и, в одних по 1-2 рази: 19_{1,9,13}⁴⁾, 34₁, 37₁₇, 40₂₂, 42₁⁵⁾, 48_{23-24,25}, 50₁₁, 53₁₄, 67₁₁ — при численних иноді випадках повного закінчення: 19_{1,1,2,12,12,13,16}, 37_{1,1,3,6,16,18-19}, 40_{1,1,1,16,19,20,21,22,22}, 42_{1,1}, 48_{1,1,23,24,24-25}, 50_{11,11,12}, 53_{1,2,2,7,10,11,12,15,15-16,16}, 67 — постійно, мало не 40 випадків; в інших знов цеє вкорочене закінчення -ы, -и виступає частіш: 29_{1,2,1,6,16,17}, 32_{1,1,1,14,15,15,15}, 36_{2,18,18-19,19}, 47_{1,1,1,10,11,12,12}, 87_{1,1,1,1,1,2,7}; проте-ж і в них зустрічаємо иноді повні форми: 29_{1,1,3,13,15}, 32₂, 36_{1,8,13-14,17,17-18,19}, 47₁₁, 87₉. Котрі з цих форм визнати треба за полонізмами, а котрі за діалектичну українську рису⁶⁾, вирішити важко⁷⁾.

¹⁾ Коли вважати, що добре = добры; але можна цю форму пояснювати і як просту писареву помилку — пропуск ы (добры).

²⁾ Правда, приклад не цілком певний, бо можна цю форму вважати і за дав. одн. від речівника како. Пор. сказане на стор. 77.

³⁾ Форму польськимъ 32-3 вважати треба, очевидячки, за писарську помилку.

⁴⁾ Останній випадок не певний, бо можна читати которыи з нуо; не цілком певний і другий випадок которы іхо.

⁵⁾ Не цілком певне, бо можна читати і: литовськимъ русьскимъ.

⁶⁾ Пор. Огоновського Studien, стор. 134.

⁷⁾ До того-ж декотрі з них може можна визнати за прості помилки.

Невідомо, яке звукове значіння мало закінчення *-и* у кождзи 39₁₁, которзи 39₁₃, Чортоторинскы 78₁₉, Ольшаницькы 78₁₉, Берздорховскы 78₂₁. Впливом займенникової відміни (*тѣи*) пояснювати треба форму *кототори* 93₂, коли це не проста помилка.

У наз. і знах. мн. відрізняється ще категорія роду. Власне через відповідні фонетичні з'явища не яскраво виступає відмінність між чол. і жін. р. (пор. прим. форму наз. чол. р. *хоругговны* 76₁₉). Але заховуються ще старі форми наз.-знах. сер. р.: *рыбнал* (*ωзерл*) 2₉, *оунокл* (*ловнцл*) 2₉, *менованат* (*мѣстл*) 65₁₁, *менованат* (*имѣнл*) 70₇, *именованат* (*мѣстл*) 74₉, 82₁₂, *выписанл* (*селл*) 86₁₂. Як і в займенниковій відміні, і тут виявляється вже зник цього закінчення і заміна його загальним закінченням чол.-жін. роду: промежи тыми селы ако же на берху выписаны 37₅₋₆, писаны мѣстл 77₁₀₋₁₁.

Щодо відрізнювання у чол. роді форм наз. від форм знах., то ми справді маємо у грамоті № 53 форми *лавровьцини* 53₁₇, і *самковьцини* 53₁₇, але вже виступає у наз. і форма *несвицькыи* 20₂.

Зрозуміла річ, що у згоді з речівником виступає ще виключно стара форма знах., не замінюючись формою род.; прим. за *добрыи* и *певныи* пригательнѣ имѣли 66₁₉.

Щодо стягнених форм наз. і знах. одн. жін. і сер. р. та наз. знах. мн., то цілком виразиста тільки форма наз.-знах. одн. сер. р.; решта форм стягнених тотожні із відповідними іменними формами прикметника¹⁾, і вирішити, чи маємо ми в даній формі результат стягнення, чи давню форму іменну, не можливо. Із форм сер. р. судячи, процес стягнення уже почався. А саме, свідчать про це такі форми, як: *черепыне* 16₂, *кѣрене* (*имл*) 44₃, *палачтне* (*сведоцьство* и *твердоцьгь*) 84₁₇.

Сюди-ж, очевидячки, віднести треба форми *лаховѣ* та *басовѣ* (= *басовѣ*) 70₁₀, тоб-то визнавши ці форми за знах. відмінок, хоч контекст зрештою не зовсім ясний.

Не певні такі прислівникові форми, як *вѣрне* (*верне*) 32₃, 72_{1,21,29}, *счиште* 46₃, *добрювалне* 46₃, 87₁₃, *добрѣ* 53₆, 69₃, то-що, бо їх можна визнати за фонетичні відміни ятевих форм (*вѣрнѣ*, то-що).

Не певні так само форми порядкових числівників у таких написаннях, як *нѣ-нѣ* лѣ 20₁₇, *нѣ-нѣ* лѣ 23₁₈, *кѣ-нѣ* лѣчѣ 59₉, *нѣ-нѣ* 82₁₉; а навіть написання *нѣ* (що пишеться тільки по голосних) вказує на те, що тут треба припускати форми зложені.

Щодо форми *прндалѣ* 58₉, 94₁₃, то її вважати треба за віддієслівний речівник (пор. *даньѣ* 78₅), а не за дієприкметник.

Решта відмінків (род., дав. і місц. одн.), уже із найдавніших писаних пам'яток починаючи, виявляє вплив займенникової відміни. Зокрема, у родовому раз-у-раз маємо займенникове закінчення *-ого*, *-оѣ* (*-оѣ*, *-ои*). Однісінький тільки раз трапилася форма *никоторы* 42₁₁²⁾ (хоч трохи вище

¹⁾ До деякої тільки міри показні ще форми наз. мн. такого типу, як *ибаиновѣ*, *королекѣ*, з *-и*, а не *-и* в закінченні.

²⁾ Отож слова акад. Соболевського, що форми на *-оѣ*, *-ѣѣ* часто трапляються в давніх грамотах і актах до XVII в. включно (Лекція, 155), наших грамот не стосуються.

у тій-таки грамоті маємо никотороє 42₉). У тій-таки грамоті маємо один раз писаного 42₉. Це саме церковно-слов'янське закінчення маємо і в сѣлаго (сѣла) 4₄, 14₄, 83₁₉ (хоч часто трапляється форма сѣлагого, сѣлаго; найчастіше, правда, трапляється неясне написання сѣго). Церковно-слов'янське закінчення для жіні. р. -ыа виступає у сѣла 71₄₇, 94₅, прѣтыа 83_{2,20}, прѣсѣла 83₂₃ (хоч значно частіш трапляються форми [сѣла]тоць 13₁₀, 46₁₂, 66₂₀, 67₂₀, 68₁₉, 71_{9,13,15}, сѣтоє 72_{9,11,14}).

Окремо стоять форми добровоєн 87₃ та молдавскоєн¹ 87_{5,11,12,13}; їх, очевидно, треба пояснювати впливом відміни присвійних займенників (моєн).

Щодо форми лисєн (горы) 78₁₁, то вона очевидно від прикметника „лисий“ (пор. в тому-ж-таки рядку подз лисичымыз гаемыз), а не від „лисий“.

У дав.-місц. ж. р. виключно трапляються закінчення -ои, -єи, що иноді переходять в -уи, -ѡи і навіть -ни: кышкѡвѡкѡи 24₉₋₁₀, польскѡи 71₂₆, князѡчи 71₄₁, кожѡи 71₂₂ 23, черекѡвѡльскѡи 28₇₋₈¹).

Форми сѣѣи 88₃, 94₁₀, та цѣрьсѣѣи 83₂₂ — церковно-слов'янізми.

Форма славенемѡ 20₉ та сѡлимоєкємь 44₄ — полонізми.

Змішання форм дав. і місц. для чол.-сер. р. заступлене в грамотах одним тільки прикладом: по Идикнеку посольстѡу 26₁₄, та й то приклад не цілком певний, бо прийменник по міг иноді сполучуватися і з дав. відм.

Форми двоїни заступлені надто рідко: по два гроша широкага 12₁₉, 18₁₄, за два рока цѣлага 42₉, два хрѣты серебряга 28₉, але цікаво відзначити, що в двох наведених прикладах 28₉ та 42₉ прикметник стоїть ще в формі двоїни, коли речівник має вже форму множини. Не характеристична форма двѣѣ гривнѣ вѣєни 6₁₂, бо вѣєни можна однаково виводити і з вѣєнѣи і з форми множини вѣєныѣ.

Замінюються вже форми двоїни формами множини: неєвнѡскѡи (григорѡи да неа) 20₂, сѣхъ (пѣтра и пакла) 29₁₈, прѣпєнѣ 83_{21,23}, бѣгноєнѣ 83₂₁, печерскѣ 83₂₂, прѣпєнѣ оцѣ 83₂ (— все тут мова йде про Антонія та Теодосія).

Ступені порівняння. Суфікс вищого ступеня виступає не тільки в формі -ѣиш- (сѣлаѣишемѡ 3₂₆, твердѣишимз 36₉, напєсѣишимз 67₁₂), але і в формі -ѣш-²) (взпєчѣиши 23₁₂).

Стара форма наз. одн. чол. сер. р. (без -ш-) збереглася тільки в прислівникових формах, а в прикметниках уже маємо взпєчѣиши 23₁₂, вєиши 38₁₂, сѣлаиши 8₂.

Прислівники найчастіше трапляються в формі з -о (тоб-то в формі наз.-знач. сер. роду): колно 2₁₃, 76₂₄, слободно 2₁₃, твердо 3₆, 66₁₈, крєво 3₂₅, добровоєн[у]аєно 6_{4,5}, 8₆, вѣчно 65₁₁, 69_{7,14,16}, 74₅, 75_{7,13}, 76₂₉, 77₁₂, 78₁₃, 81₂₀, 82₁₃, 88₄, 89₂, 94₁₂, непорѡшно 11₁₀, 65_{6,11}, 67_{15,16}, 69_{7,14,16} 74₅, 75_{7,14}, 76₃₀, 77₁₂, 78₁₃, 81₂₀, 82₁₃, 84₁₁, 85₁₅, 86₁₂, вѣєно 12₆, 21₇, 22_{8,10}, 71₂₄, 72₂₂, то-що.

¹) Отож і в даних пам'ятників немає жадної підстави для твердження проф. Кульбакіна (Укр. языкъ, 65), що новѣи < новѣєн. Так само дані грамот суперечать його твердженню, що новѣи < новѣємь, бо місц. чол.-сер. р. має виключно закінчення -оєи.

²) Про походження його пор. А. Л. Погодинъ, Образование сравнит. степени въ славянскихъ языкахъ — Изв. Отд., VIII (1903), кн. 1, стор. 206 — 211.

Але трапляються й форми на -ѣ, що являють собою давні прикметникові форми місц. одн.: вѣрнѣ 21₁₃, 23₅, 54₆, 66_{10,11}, 71_{4,45}, 83₂₂, оуѣтавнѣ 23₅, прѣтѣ 37_{13,13,15}, конечнѣ 38₁₀, помалѣ 83₆.

Неясні форми на -е: чи вважати їх за фонетичну відміну ятевих форм, чи пояснювати їх як стягнені форми наз.-знах. сер. роду: вѣрне 72_{4,21,29}, вѣрне 32₃, очкнѣ 46₃, добре 53₆, 69₃, доброволне 46₃, 87₁₃, значне 76₁₁, закнѣ 38₁₀, вѣчне 84₁₀, 85₁₄₋₁₅, 86₁₂, споконне 93₄.

Із прислівників у вищому ступені засвідчені форми перѣкѣ 74₁₁, 75₁₇ і частіш з закінченням -ѣи: далѣи 3₂, лѣпен 29₅, вѣрнѣи 29₅, 32₃₋₄, 68₁₀, готковѣи 68₁₀, колѣи 76₃, наиперѣкѣи 68₁₃; але заступлені вже і форми болше 9₅, 12₇, наиколши 66₇.

IV. Числівники.

Числівник на визначення одиниці виступає і з початковим о і рідше з початковим е: єдного 51₃¹⁾. Цікаво також відзначити, що корінь *один-* виступає не тільки в формі наз. одн. чол. роду, а й у інших формах: одно 2₃, 45₁₂, вднну 42_{3,8,16}, хоч звичайніші форми з коренем *одын-*.

У назвах десятків виступає і десѣтѣ: тридесѣтѣ 92₁₄, пѣтьдесѣтѣ 92_{12,17}, шнѣтьдесѣтѣ 5₁, шѣтьдесѣтѣ 84₁₈, 86₁₈, сѣмьдесѣтѣ 12₂₄₋₂₅, і десѣтѣ: пѣтьдесѣтѣ 59_{3,6-7}, шѣтьдесѣтѣ 61_{5,8}, шнѣтьдесѣтѣ 18_{9,15}, шѣтндесѣтѣ 18₁₅.

Окрім тридесѣтѣ²⁾ трапляється вже в грамотах і тридѣцѣть 57₇, тридѣцѣть 76₃₆, двѣдѣцѣть 76₃₇.

Окрім форми сорокѣ 5₆ стара форма засвідчена в формі порядкового числівника чотырѣдесѣтѣого лѣтѣ 77₁₅₋₁₆.

Раз-у-раз уживається форми двѣаностѣ 14₂₋₃, 23а₁₇₋₁₈, 30₉, 31₁₁, 32₁₃ (форма десѣтьдесѣтѣ не трапляється ні разу).

Окрім форми тѣсѣчѣ зрідка трапляється і форма тѣсѣчѣ 34₈, 78₂₃. Не яснє написання тѣсѣ 27₁₀, 54₂₁ (бо можуть визначати й тѣсѣчѣ); до них віднести, очевидно, треба і написання тѣсѣчѣ 30₉ (грамота надрукована не з оригіналу, а з видання акад. А. Кримського, що повиносив усі титли в рядок).

Цікаво відзначити отакі утворення числівників, як к̄ (= 20) гривень без одностѣ гривны — у грамоті № 16₃, та за л̄ (= 30) копѣ рѣськихъ безѣ двѣ копѣ — у грамоті № 33₅₋₆. А так само — т̄і (= 15) сотѣ колѣ (тоб-то 1.500) — у грамоті № 18_{8,14} та ще полѣ тричѣтѣ стѣ 18₁₇.

Що-до відміни, то числівники два, оба зберігають здебільша ще давні форми. У наз.-знах. сер. р. переважають форми двѣ: двѣ (єлицин) 61_{2,4,6,8}, двѣ (єлѣ) 87₉, двѣ (єдѣрѣ) 91_{1,1,3,3,4} і в формі двѣтѣтѣ 30₆, але

¹⁾ Хоч, зрештою, форму цю (єдного) вважати можна не за діалектичну українську рису, а за польський вплив, бо зазначена грамота (№ 51) узагалі виявляє чимало полонізмів: ннѣкнннѣи, королевскнѣи, сѣдѣи, влогнѣ, вторѣи, такѣ, цѣ, юѣ.

²⁾ Давніх форм два десѣти, три десѣте, чѣтыре десѣте не зустрічаємо зовсім.

вже раз зустрічається форма *два* (дворища) — у грамоті № 24₆¹⁾. У род.-місц. маємо і давні займенникові форми *о[γ]бок* 3₃₁, 12_{8,10}, 44₅, 45₁₁, 52₁₁, 64₁₃, і іменні форми *дкү* 33₆, *окоү* 44₅. Але в грамоті київського князя Семена Олельковича 1459 р. зустрічаємо вже й форми нові — *окъдкѣхъ* (сторонъ) 93₁₀ та *шкохъ* (сторонъхъ) 93₇. У дав.-ор. виступає тільки форма *дкѣма* 13_{23,24,25}, 54₁₉, *дкѣма* 29₁₃, 75₁₉, *окѣма* 11₈, 85₆₋₇. Неясне написання *ѣма* у грамоті № 80₁₂.

Стару відміну зберегає й числівник „три“. У наз. чол. роду виступає форма *триє* 18₁₃, 43₅; для род. (усіх родів) — *трии* 9₇, 18₈ (і в формі *трии-сочъ* 6₁), дав. — *трѣмъ* 9₈, для ор. — *трими* (=треми) 12₁₈, 29₉, а для місц. — *трѣхъ* (у формах *ѣ трѣсочъ копѣ* 70₄₋₅ та *оү трѣхъко копѣ* 74₉). Але вже трапилася один раз і форма *трѣхъ* для род. у зудечівській грамоті 1411 р.: на *стѣхъ трѣхъ штрѣковъ* 43₂₆. Правда, приклад не цілком бездоганий, бо, з огляду на наявність прийменника *на*, в писаря могла виникнути категорія місцевого відмінку, тим паче, що отая прикметникова форма *стѣхъ*, яка стоїть поруч, двозначна (род. і місц.), хоч, правда, речівник стоїть у родовому²⁾.

Із форм числівника „чотири“ заступлені тільки знах. *чотыри* (недѣли) 92₁₅ та род. *чотырѣ* (=чотырехъ, тоб-то давня форма місц.) — у грамоті № 83₂₀. Поплутання форм різних родів у називному виявляється в формах *чотырѣста* 42₂₀, 59₉ при звичайнішому *чотыриста*.

Відміна числівників від 5—10 зберегає старі форми. Із них заступлені: дав.-місц. *по ѣми* 18₂₆, *ѣми* 83₂₁ та ор. *шестъю* 32₉, *дѣсѣтъю* 29₁₄. Додати треба, що відчувались вони ще як речівники і через те і в залежних відмінках вимагали родового відмінку: *шестъю стрѣлцѣвъ* 32₉, *дѣсѣтъю стрѣлцѣвъ* 29₁₄ (пор. Vondrák, Altkirchenslav. Gram.², стор. 455—456).

Числівники на визначення десятків відмінюються ще тільки в першій своїй половині: *шестидѣсѣтъ* 18₁₅. Правда, більше форм (окрім форм наз. та знах.) у грамотах не знайшлося. Зовсім не засвідчені форми числівників від 11—19.

¹⁾ Приклад, зрештою, надто непевний. Правда, таке читання без усякого застереження дає (у своїй транскрипції) акад. Соболевський (Палеогр. снимки); але остання буква в слові *дворища* стерлася й акад. Кримський, подаючи в своїй Укр. грам. (ст. 420 ζ) текст цієї грамоти, додає в примітці: „последняя буква не отчетлива: а или я“, а проф. Розов визнає, що „остатки ея pochodять болѣе всего на и“. Нам теж здається, що найправдоподібніше приймати читання *и* (в жадному разі не *д*, а інші написання букви *д* в цій грамоті не дозволяють припускати написання тут і цієї букви). Що-ж до числівника, то його остання буква опинилася на подвійному загині і на цьому місці маємо суцільну пляму. Проте мені здається, що я бачу верхній кінець і праву половину поперечної лінії від букви *ѣ*. Жадних зарисів букви *д* я не знаходжу. Отож, зважаючи на все це, можна припускати з великою правдоподібністю читання *дкѣ дворища*. Аналогія дальшого написання *ѣ дворища* (що на його підставі проф. Розов приймає читання *два дворища*) абсолютно не переконлива.

²⁾ Проф. Розов цю форму визначає як місц. (див. словничок, стор. 68b), але форми *стѣхъ* і *штрѣковъ* визначає вже чомусь як знах. (стор. 59а і 43а).

Що-до відміни соток, то трапляються (окрім форми наз. знах.) наведені вже вище форми род. чрѣносѣхъ б₁ та місц. сѣ чрѣносѣхъ копѣ 70₄ ₅ (зам. чрѣхъсѣхъ), так само у грамоті № 74₉. Треба одзначити й форму род. сѣга (не дали чѣхъ сѣга күпѣ 50₅₋₆).

Порядкові числівники.

Для числівника „1“ порядковий виступав виключно у формі *первын*, для „2“ — *другин*, але раз в одній грамоті подибуємо: вторѣхъ 37₁₁, для числівника „4“ — у тій-таки грамоті маємо чверѣтоѣ 37₂₁¹⁾ (при звичайному *чверѣтын*).

Зложені числівники від 11—19 утворюють порядкові таким чином, що в формі порядкових з'являються одиниці *первонадцѣлѣ* 43₂₆, *семигонацѣ* днѣ 77₁₆. У церковно-слов'янській мові могли вони, як відомо, утворюватись ще й другим способом — одиниці залишались незмінні: *единзнадцѣтънѣ* (пор. *Vondrák, Altkirchenslav. Gram.*², 457—8). Поплутання обох цих способів виявляє форма *первонадцѣтого* лѣтѣ 42₂₁. Та, зрештою, не цілком безсумнівні й обидві наведені вище форми, бо під титлою може скриватися не тільки просто ч[ь] , а й якась прикметникова флексія.

Стару форму утворення порядкового числівника ми маємо в *пѣдесѣтъны* 2₁₅, *сотное* 14₂; не такі характеристичні (бо зберігаються донині): *лѣтноѣ* 19₁₉, *шеститчислѣноѣ* 14₁₋₂, *шеститчислѣноѣ* 5₁. Для „1000“ окрім наведених маємо ще й форму *числѣноѣ* б₁.

Про форму *чотырдесятого* 77₁₅₋₁₆ згадувалося вже вище.

Незвичайного утворення виступав форма для „400“ — *чверѣтого* сѣга лѣ 57₁₄, та для „60“ — *шестѣцѣтого* б₁.

У зложених числівниках у порядковій формі виступають або всі члени зложеного числівника, прим. *шестѣцѣтого* *шестого* б₁, *шеститчислѣноѣ* *и ѿносное* *дѣканство* *третѣѣ* 14₁₋₃, або тільки останній член: *числѣ* *и* *трѣтѣ* *дѣканство* *осмого* лѣтѣ 30₉; до цієї останньої категорії належать і такі написання, як лѣ чѣ пѣ нѣ лѣ 20₁₇, лѣ чѣ пѣ нѣ го лѣ 21₁₆.

Ясна річ, що числівники частенько пишуться не повними словами, а церковно-слов'янськими цифровими позначеннями; із них цікаво відзначити часте написання дѣ сѣга (зам. ѣ), ба навіть ѣ сѣга у грамоті № 80₁₇.

V. Дієслово.

Пень. Праслов'янська кон'югація характеризується наявністю двох пнів: теперішнього часу і інфінітиву. У сьогочасній українській мові в декотрих словах ця відмінність затерлася, отож з цього погляду згадати варто за такі факти із наших грамот:

¹⁾ І це *чверѣтоѣ* й *отѣе* *вторѣоѣ*х вважати можна за полонізми, бо ними повна ця грамота: *полѣтнѣхъ* 37₈, *прѣзхъ* 37₁₁, *надрѣгъ*, *попрѣзхъ*, 37₁₃, *строуѣ* 37₁₄, *кнѣвѣ* 37₂₀.

Давній пенъ інфінітиву виступає в слові *пѣперѣти* 52_{3,6}, 60_{6-7,7}¹⁾, 64_{8,9}²⁾.

Давній пенъ інфінітиву так само виступає у слові *полѣти* 76₂₅, *алѣ* 36₆, *прыллі* *кмо* 76₁₄, але вже зустрічаємо й новоутворення *имити* (*имитѣ*) 71₇, 72₆.

Стара форма інфінітиву виступає і в *отповѣдити* (= *отповѣдѣти*) 36₅.

Старе утворення (з суфіксом *-ка-*) виступає в таких формах тепер. часу, як *докончиваю* 7₁, *потверживаємъ* 10₅, *познаваю* (*познавамъ*) 24₃, 37₁, 40₁₋₂, 48₁₋₂, 57₂, *познавали* 23₃, 28₃, *вызнаваю* 71₂, *вызнавамъ* 92₁, *вызнаваємъ* (*вызнавали*, *то-що*) 51₁, 72₁₋₂, 73₄, 80₁, 87₂.

У слові „бути“ пенъ виступає ще виключно у формі *бы-*: *быти* (*бы*) 9₁, 12₁₇, 20_{14,15}, 23₈, 26₃₇, 27_{7,7-8}, 37₇, 40₁₃, 47₇, 48_{10,17}, 55₉, 71_{27,39,41}, 72₂₈, 73_{11,25,30}, 76_{22,24}, 92₁₀, *добыти* 33_{0-31,31}, *добывати* 74₁₀₋₁₁, *была*, *была*, *было*, *были* 2₃, 5₁₂, 10₄, 12₂₁, 13₂₂, 23_{10,12,19}, 23_{15,19} 20₂₃, 24_{12,15}, 26_{4,11}, 6_{30,34,36}, 28_{10,13-14}, 29₁₅, 31₆, 32₁₆, 36₁₆, 37₁₈, 40₂₁, 42₄, 43_{10,19,23,25}, 44₁₆, 45_{23,24}, 46_{8,11}, 47_{7,10}, 49_{13,15-16}, 50₁₀, 51_{14,16}, 52_{15,17}, 53_{12,14}, 54₂, 56_{11,15}, 57₁₁, 60_{12,13}, 64_{18,20}, 65₁₃, 66_{4,5,7,17}, 67₁₀, 68₅, 70₁₃, 71_{4,8}, 72_{3,7}, 73_{20,27}, 31-32, 74₁₃, 75₁₉, 76₃₀, 78₁₈, 80_{14,16}, 81₁₁₋₁₂ 14_{16,20}, 82₁₄, 83_{2,15,18}, 84_{13,16}, 85_{17,19}, 86_{13,16}, 90₃, 91_{25,29}, *была* 23₁₅, *бывати* 54₁, *быши* 83₂₁, *добыла* 44₄.

В ітеративних дієсловах заховується послідовно суфікс *-ока-*: *торговати* 12_{4,7}, *голдovati* 72₂₅, 23₁₄, *голдoвалъ* 67₁₇, *голдoвали* 21₆, *миловати* 66₁₅, *змиловати* 93₂, *пѣрoвати* 85₁₆, *дарoвали* 55₄, *печалoватисѣ* 14₁₂ 13, *отправoвати* 76₂₉, *пoжалoвалъ* 26₂₃, *жалoвали* 27_{3,7}, *жалoвалъ* [ѣ] 45₃, 52_{3,4}, 53₂, 60₃, 64₃, [пo]цѣлoвалъ 34₂, 35₂, 71₂₃.

Окрім нього виступає в ітеративних дієсловах і суфікс *-неа-*: *докончиваю* 7₁, *потверживаємъ* 10₅, *слажнивати* 59₂, *ропашивати* 59₂, *полѣпшивати* 65₁₀, 74₈, 75₁₂, 82₁₁, 84₈, 85₁₃, 86₁₀ 11, [ѣ]роширивати 65₁₀, 74₉, 75₁₂, 82₁₁, 84₈₋₉, 85₁₃, 86₁₁, *оуказывали* 66₉, *выменивалъ* 65₆; зрідка замість суфікса цього ми маємо суфікс *-ова-*: *роширивати* 81₁₀₋₁₁, *вказовати* 53₆, *доказовати* 76₉, *оуказовалъ* 18₂₃³⁾.

Замість суфікса *-ка-* міг зрідка виступати й суфікс *-га-*⁴⁾; це явище заступлене в грамотах таким випадком: *зажывати* 76₁₉.

Інфінітив. Форми інфінітиву раз-у-раз виступають з закінченням *-ти* (а трапляються вони дуже часто). Закінчення *-ть* подибуємо надто рідко, у кількох тільки грамотах, а саме: у крем'янецькій присяжній кн. Федька Несвиського кор. Ягайлові — *чинить* 71₆, *имитѣ* 71₇, *изскавить* 71₈, *служить* 71₂₄, *быть* 71_{27,39}, *дачь* 71_{27,35}, *потвердить* 71₂₇, *осглавить* 71_{29,34,34-35,36}, *шпустить* 71₂₉, *испустить* 71₄₅⁵⁾, у черняхівській присяжній того-таки Федька Несвись-

¹⁾ У тексті проф. Розова цей рядок пропущено — пор. стор. 75.

²⁾ Пор. д.-п.-слов. *чрѣти*; пор. також *черети* (= д. п. слов. *чрѣти*) — в Огоновського Studien, стор. 109, а також [*з*]веречи (= д. п. слов. *чрѣти*) — Франко, На роботі (= Твори, т. V, вид. Книгоспілки, стор. 8), Етнографічний Збірник, т. III, стор. 80, № 31 (1: Закарпаття), т. IV, стор. 20, № 4 (те-ж), т. XXXIII, стор. 24, № 78 (із лиського повіту).

³⁾ Пор. А. Крымскій, Укр. грам., т. I, вып. 6, § 57, стор. 479 і д.д.

⁴⁾ Пор. А. Leskien, Handbuch d. altbulg. Sprache⁶, стор. 18.

⁵⁾ Але маємо один раз у цій грамоті і *быти* 71₄₄; додати треба, що ця грамота дуже ясно засвідчує поплутання *и* — *ц*: *на чить* (= *на чьти*) 14, *служить* его *млети* (= *млети*) 24_{26,37,39}, *при волость* (= *волости*) 22_{32,33}, *федико нескидскии* 1, *читучи* 3, *нѣшито* 5-6, *служнбы* 6, *велимужинни* 9, *полнкоѣ* (= *польскоѣ*) 13, *соколци* (= *сокольци*) 23₃₄, й чимало ин.

кого: *служитъ* 72₂₁¹⁾ і, нарешті, в самбірському зобов'язанні Яна Бу-чацького — *зытъ* 92₁₀, *зплатитъ* 92₁₄, *правитъ* 92₁₈, *молвитъ* 92₁₉²⁾.

Неясні написання із *т* під титлою, що трапляються досить часто, прим. *ѣт* 23₈, 40₁₃, 48_{10,17}, *служнѣ* 22_{7,9}, 32_{8,11}, 54_{6,18}, 83_{12,13}, *держѣ* 21₁₁, 23₁₅, 38₁₇, 42₁₃, 58₁₀, *загинѣ* 71₁₃, то-що. Пропущенням титли пояснювати треба, очевидно, форму *да* 2₁₁, *иска* 3₃₁.

Давні закінчення *-чи* зберігають дієслова, що їх пень кінчався гор-танною приголошеною: *наѣчи* 18₃₁, *помочи* 30₃, 73_{37,40}; *нєпевне приѣчн* 73₂₇₋₂₈.

У Кейстутівій грамоті торунським купцям після 1341 р. зберігається ще форма давнього супіна *торговкатъ* 1_{2,47}.

Форми теперішнього часу. У I-й ос. однини давня ще форма (нетематичних дієслів) зберігається в слові *имамъ* 35₄, але виступає уже й форма *имаю* 23а₂₄, 50₄³⁾. Поширення флексії нетематичних дієслів (може під польським впливом) маємо в формах: *познавамъ* 24₃, 37₁, 57₂, *визнавамъ* 92₁⁴⁾, але й *познаваю* 40₁₋₂, 48₁₋₂, *визнаваю* 71₂, *докончиваю* 71.

Для I-ї ос. множини засвідчене трояке закінчення: 1) *-мъ* (*-мь*) — *чинимъ* (*чинимь*) 10₂, 21₁, 23₁, 27₁, 29₂, 39₁, 43₁, 69₂, 70₁, 76₂, 78₂, 81₁, 84₁, 85₁, 86₁, *хочемъ*, *можемъ*, *будемъ*, [под] *даемъ*, [н] *маемъ*, *имѣемъ*, *знаемъ*, *оста-вляемъ*, *вѣщаемъ*, *всѣжаемъ*, *порѣчаемъ*, *потверждаемъ*, *потвержняемъ*, *визна-емъ*, [н] *слабѣемъ*, *записѣемъ*, *стоимъ*; 2) *-мы*: *чинимы* 3₂, 20₅, 32₂, 31₁, 38_{7,17}, 52₁, 54₁, 66_{2,14}, 68_{2,12}, *хочемы*, [ѡ] *дамы*, *познаваемы*, *визнаваемы*, *даемы*, *имаемы*, *ѡпущаемы*, *слабѣемы*, *записѣемы*, *приказѣемы*, *обѣчѣемы*, *зплатимы*; 3) *-мо*: *чи-нимо* 19₂, 45₁, 60₁, 64₁, *приводимо*, *дамо*, *будемо*, [на] *даемо*, *имаемо*, *слабѣемо*, *ознаимѣемо*, *опатрѣемо*, *принимѣемо*.

Неясні написання з *м* під титлою: *чиннѣ* 47₂, 55₂, 65₁, 74₁, 75₁, 82₁, *дѣѣ* 54_{6,12}, 74₉, 75₁, *чѣдѣ* 23₁₁, *хочѣ* 23₁₁, *всѣжѣ* 23₁₃, *всѣжѣѣ* 38₁₇.

Закінчення ці зустрічаємо иноді підряд в одній грамоті, прим.: *хочемъ* 20_{14,15,15} — *чинимы* 20₅, *хочемы* 20₁₄ — *ємо* 20₁₆; *чинимъ* 21₁ — *слабѣемы* 21₁₀ — *ємо* 21_{6,7,14}; *вѣщаваемъ* 47₆₋₇ — *ємы* 47₈ — *ємо* 47₃; *потверждаемъ* 68₅ — *чинимы* 68_{2,12}, *слабѣемы* 68₇, *ємы* 68_{2-3,4} — *ємо* 68_{3,4,18}; *визнаваѣ* 80₁ — *ємы* 80₅ — *ємо* 80_{4,7,13}; *чинимъ* 81₁ — *ємы* 81₅ — *ємо* 81_{9,11,12,14,14-15,17,20,26}, то-що.

¹⁾ Можлива річ, що оце *служитъ* механічно внесено з попередньої грамоти, вона бо мало не слово в слово повторює крем'янецьку присягну (викинуто тільки тії умови, на яких піддавався кн. Федько кор. Ягайлові і які в попередній грамоті точно зазначені). Супроти цього одного випадку інфінітиву на *-тъ* подає грамота № 72 отакі форми з *-ти*: *чинити* 6, *имити* 6, *взбавити* 7, *дати* 12, *загинутити* 12, *стоатити* 22, *приглухатити* 24, *служити* 24, *годобатити* 25, *поставити* 27, *вѣти* 23, *спутити* 29.

²⁾ Зазначити треба, що ця грамота надрукована не з оригіналу, а з видання Ульяницького, що взагалі великою філологічною точністю не визначається. Один раз трапи-лася й тут форма *полинати* 92₁₀; неясна форма *зплатит* 92₁₃.

³⁾ Сюди ж, очевидно, належить форма *иман* 72₂₇ (зам. *имам*); проф. Розов визначає її (словничок, стор. 24 b) як 2 sing. imp.; контекст абсолютно не дозволяє такої кон-струкції; можна припускати або III ос. множини, або I ос. однини. За це останнє про-мовляє ще й порівняння цього місця з відповідним місцем грамоти № 71.

⁴⁾ Очевидячки, цю форму треба визнати за форму однини, а не множини.

Форми II-ої ос. й однини й множини, зрозуміла річ, у грамотах не засвідчені.

Для III-ої ос. однини старе утворення (за нетематичними дієсловами) виявляється в слові *имать* 23a₁₈, хоч засвідчені і форми: давня *имѣтъ* 10₁₄, 12₁₈, 16₅, 44₁₀₋₁₁, 54_{6,13,18}, 55₅, 69₆₋₇, і [и]маѣтъ (*имает*, то-що) 19₄, 29₁₂, 32₇, 33₉, 39_{9,10,11}, 45_{7,9}, 47₇, 48_{13,14,20}, 50₇, 52_{5,7}, 55₉, 60₆, 64₈, 70₇, 71_{27,28,29,29,29,33,35}, 73_{11,17,24,27,29,33,38,40}, 74_{11,12,13}, 75_{17,18,18}, 76_{22,24,27,29}, 78₁₇, 80₁₁, 87_{11,13}, 92₁₈, 93₁₁.

Закінчення III-ої ос. (і в одн. і в мн.) *t* у гнітючій більшості випадків з'являється в м'якій формі *-тъ*, у декількох тільки грамотах з'являється тверде закінчення: *лежитъ* 12₇, 46₁₂, *приходитъ* 18_{17,19}, *будѣтъ* 50₂¹⁾, 78₁₇¹⁾, *п(в)озритъ* 50₂¹⁾, 76₃₋₄¹⁾, *посмотритъ* 19₃ (0 = ъ), *оуслышитъ* 76₄¹⁾, 87₃, [по]идѣтъ 73₆, 93₈, *са пригодитъ* 73₆, [и]маѣтъ 73_{27,29-30,33}, 92₁₈¹⁾, 93₁₁, *впадѣтъ* 93_{8,10,12}, *имаетъ* 42₁₃, *ѡдаютъ* 93₁₄. Не такі певні написання: *изъемаѣтъ* 4₂₁, *ү[ди]тъ* 4₃₂, 17₁₁₋₁₂, 58₁₀, 83₁₉, *впишут* 41₉, *всѣтанут* 41₉, 69₁₄. Нелюди досить часті написання із закінченням під титлою, як *будѣ* 20₁₂, 42₁₆, 44₂, 45₂, 47₃, 54₄, 60₂, 64₂, 87_{2,12,12}, 93₂, то-що.

Форма III-ої ос. одн. без закінчення *-тъ* трапляється надто рідко — в кількох тільки випадках: *може* 9₄, *имает* 48₁₃, *будѣ* 33₂²⁾, 37₃, 48₃, 56₃₋₄, 80₂.

Без закінчення *-тъ* з'являються (може під польським впливом) і такі форми: *има* 32₁₀, 38₁₇, 44_{10,12}, [при]слүша 12₁₄, 24₉, *пригоди* 35₃; зрештою, цю останню форму можна пояснювати і простим пропуском титли.

Форми без закінчення *-тъ* трапляються і в множині: *лежа* 50₁₀, *имаю* 57₆; і ці форми не цілком певні — можна і в них бачити пропуск титли.

Дієслова, що їх пень кінчався гортанною приголосною, зберігають гортанну в формах III-ої ос. мн. — *могучь* 9₄, 12₁₆ 17, 40₁₃, 48_{10,17}. Але вже маємо і форму *рѣчють* 9₆.

Форми теперішнього часу для дієслова *быти* заступлені для всіх осіб. А саме, в I-й ос. одн. виступає форма: *емь* 2_{1,2,4,8-9,9,11,13}, 4₂₉, 7₁₅, 12_{12,13}, 15₃, 17_{3,4-5}, 18_{30,33}, 26_{2,3,4,25,38}, 35_{2,2,10}, 41₄, 62₃, 83_{1,6,7,8,9,11,14,22}, *емю* 2₇, 10₈, 14₇, 30₇, 36₂₀, 50₃, 71_{4,17,22,23,25,26}, 72_{4,20} і *еми* 34_{2,2}, 58₂, 72₁₆, 77_{2,4,5,11,13}, для II-ої ос. *ени* 18_{3,24}³⁾;

для III-ої ос. — *етъ* 12_{6,11,24}, 13_{7,10,11,16}, 24_{6,8,10}, 26₁₉, 38₁₂, 53_{7,14}, 54_{2,6,9,21}, 60₄, 66₁₀, 91_{9,28};

для I-ої ос. мн. виступають рівнорядно дві форми: *емы* і *емю*, і трапляються обидві дуже часто. У грамоті Сташка Давидовського маємо вкочені форми *емы* 49_{3,7}. У київській дарчій грамоті княгині Анастасії

1) Свідчення грамот № 50, № 76, № 78 та № 92 не цілком певні, бо видрукувані вони не з оригіналу.

2) Написання не цілком певне — *будѣ тѣтъ лнѣтъ чтиюз*.

3) Сюди, очевидно, треба віднести і форму *ег* 18₃₁, прийнявши таке читання: а што *ег* *мы* казалъ (а не *емы* казалъ). Прийняти отаке читання кажуть такі міркування: форма *емы* трапляється в цій грамоті часто (4_{3,5}, 5_{3,10,11,15,20,22}), але для I-ої ос. множини; форма I-ої ос. однини, що трапляється двічі в ній, виступає у формі *емь* 20₃₃. Читання *ег* *мы* підходить і до контексту.

трапилася раз форма емл 94₁₂¹⁾. Трапляються і форми емз 39_{13-14,15}}, 49_{1,8,8}}, 8-16, 53_{9,13,14}}.

для II-ої ос. мн. — етє 1_{2}}, 26_{7}};

для III-ої ос. мн. — сѣть (сѣ) 9_{4}}, 12_{9}}, 26_{27}}, 36_{9}}, 40_{13}}, 51_{5,9}}, 60_{5}}, 71_{21}}, 72_{19}}.

Але вже один раз маємо замість неї форму однини етѣ : а межн тѣ етѣ липники 91_{25}}.

У функції злучки форми етѣ і сѣть здебільшого пропускаються, прим. колєнз продати (звичайна формула), а рокз ѡ спѣка дне 16_{4}}, а тѣ свѣдомѣ земаномз 53_{8}}, дволице што оу селѣ оу локчичохз 43_{3-4}}, а на тѣ (чи тѣмѣ) свѣдци — звичайна формула, на листѣхз што оу селѣ оу локчичохз 43_{16}}, то-що.

Імператив. Із форм імперативу, заступлених у грамотах, відзначити треба форми для II-ої ос. мн., що зберігають ще закінчення -те : вандитесл 1_{3}}, пощднѣ 1_{4}} та ищнѣ 26_{29}}. Зберігається ще стара форма імперативу для III-ої ос. однини: вѣдди тѣ каждн члѣкз 3_{1}}, боуди емоу клатѣка 83_{19}}²⁾, і вже в формі вудѣ 24_{1}}, 28_{1}} (сюди-ж очевидно належить і вѣ 44_{1}}), не цілком певне вудѣ 23а_{1}}; далі — станѣ сл 47_{1}}, 66_{1}}, 68_{1}} (ста 32_{1}}).

Прийдучий час утворюється з допоміжним дієсловом быти : вудѣть чѣрдити 10_{9}}, слѣжити вудѣть 12_{6}}, вудѣмз держдѣ 21_{11}}, вудѣть пакостити 26_{24-5}}, закѣпати вудѣть 76_{19}}, боудѣ мешкати 87_{12}}, боудѣ чинити 87_{12}}. Саме дієслово, як бачимо, стоїть в інфінітиві. Один тільки раз маємо форму з дієприкметником: вудѣ хотѣ 93_{2}}. Приклад; зрештою, не цілком бездоганний, бо об'єднано форму прийдучого з формою умовного способу: хтѣ бы на нѣ посмотрити лико чтѣчи его слѣхати вудѣт хотѣвѣ .

Та окрім „буду“ виступає ще й допоміжне дієслово „иму“: у смо-трицькій дарчій грамоті кн. Олександра Коріятовича 1375 р. — имѣть давати 10_{11}}, у київському записі кн. Долголдата Долголдатовича 1427 р. — имѣ держдѣ 58_{10}}, имѣ оуштѣпа 58_{8}}, у київо-печерській духівниці кн. Андрія Володимировича 1446 р. — имѣ вкѣтоупатисл 83_{18-19}} та в київській дарчій грамоті княгині Анастасії 1459 р. — имѣт сл ѣштѣпати 94_{13}}.

Проф. Розов визначає (в словничку) як форми прийдучого часу й численні конструкції типу [и] мѣетѣ (имѣетѣ) слѣжити 29_{12}}, 32_{8}}, 54_{18}} 74_{13}}, 75_{18}}, то-що, які виступають поряд з конструкцією: давальний з інфінітивом, прим. просити мѣ ба за корола 2_{13}} (= має він просити Бога за короля), польському королеви помагати 3_{13-14}} (= польський король має помагати), кнз дмитрию люди своѣ послати 7_{11-12}} (= князь Дмитро має людей своїх послати), то-що. Тільки-ж, справді категорію прийдучого часу припускати можна хіба в кількох тільки випадках: пак ли не имѣемз емѣ заплатити 42_{10}} (як не заплатимо?), штѣ етѣ на вѣрнѣ послужѣ и слѣжѣ имѣ 54_{8}} (= буде служити?), слѣвѣемз ... и ж вшнѣткн оурдѣ и звѣднанѣ и записы ... прѣрѣнын владислава кроль и дѣтн его ... воронити держдѣтн непорѣшно на кѣкн хѣвати имѣють 67_{10-15}}.

1) Пор. Соболевського Лекціи, стор. 161—162.

2) Проф. Розов у словничку визначає ці форми, як форми другої особи.

Минулий час. Грамоти не знають зовсім форм імперфекту та аористу. Дві тільки форми аористу засвідчує нам київо-печерська духівниця кн. Андрія Володимировича 1446 р. (повна взагалі церковно-слов'янізмів): *поклонихомѣ* 83₄ та *размысли* 83₅ (хоч тут же *поклонил сѣ есмь* 83₂, *помыслихъ есмь* 83₆, то-що).

Уживають грамоти виключно вже описових форм минулого (т. зв. перфекта) та давньо-минулого.

Дієприкметник у цих конструкціях виключно ще виступає з закінченням *-лх*; єдину форму (прийдучого) з *-к* (*вѣдѣ хотѣ* 93₂) наведено вже вище. Не виразиста форма *рекх* 81₁₆ (хоч *рекахъ* 53₆, 73_{14,26}, *могахъ* 37₇, 45₈, 52₆, 60₇, 64₉, *присагахъ* 67₁₇, 71_{22,26,43}, 72₂₀). Okремо стоять форми *в[з]озрѣвшѣ* *есмо* 29₄, 54₅, 84₂₋₃, 85₃₋₄, 86₃, *дорядиши сѣ есмь* 49₇₋₈, *подъмавши есмо* 91₁₋₂¹⁾.

У множині відрізняються ще категорія роду, пор. *проминулы, имѣлы, сылы* 54₁₋₂, але вже й *пань Васко* не дали 50₅.

Що-до допоміжного дієслова, то в I-й і в II-й ос. одн. і мн. мало не виключно вживаються форми з допоміжним дієсловом; форми без дієслова заступлені тільки в кількох випадках: I ос. одн. *а дала* 2₃, 58₉, *ахъ да* 83₁₃, *а... застѣвилъ* 16₁₋₂, *а пѣ староста... выѣхалахъ* 36₁₁, *а пѣ староста згладала* 36₁₄; I ос. мн. — *мы что чинили* 18₄, *мы ихъ казнили* 26₂₄, *мы оуѣхали* 36₁₅₋₁₆, *мы емоу право дали* 45₅ і навіть без займенника: *а... к сѣмъ нашему листу печѣ нашъ приѣсили* 94₁₅. Не такі важливі ті випадки, де пропущено форми *есль, есмы*, коли дане дієслово з'єднано злучкою и з іншим дієсловом, при якому форми *есль, есмы* є: и на что *есмъ скон листъ дала и печатъ приѣсилъ* 30₇₋₈, а на что *дали есмы грамоту нашу и печатъ приѣсели* 12₂₀ (так само 10₁₅, 23₁₅₋₁₆, 31₅₋₆, 92₂₀₋₂₁), *дали есмо и записали* 69₄, 74₃₋₄, 75₅, 78₆, 82₅.

Навпаки в III-й ос. одн. й мн. уже послідовно вживаються форми без допоміжного дієслова *єть, суть*; зберігаються вони у кількох тільки випадках: *купила єть* 13_{9-10,11}, *продала єть* 13₇, *оуздаєть* 13₁₆, *продала єть* 24_{6,8}, 33₅, *оуздаєть* 24₁₀, *єть послужила* 12₆, 54₆, *вышѣ єть* 54₂₁, *суть прода* и *оузда* 40₆, *позвали суть* 51₄ (а взагалі форм минулого вживається частенько — щось коло 400 разів).

Так само у давньо-минулому: I ос. — *есль послаєть быль* 26₄, *исленил бы есмо* 23₁₀₋₁₁, *были есмы послали* 42₆, *были есмо дали* 68₃, *велли были есмо* 81₁₁; для I I-ої ос. — *быль придалъ* 10₄, 16₈, *велѣль быль* 71₈, 72₇, *зхєднано было* 66₁, *была ѡшла* 81₁₁₋₁₂, *были позычили* 42₄₋₅, *сленил были* 67₁₀.

Давні форми умовного способу зберігаються ще в I-й ос. одн. і мн. Правда, для I ос. одн. маємо тільки один випадок — *абыхъ розыѣхѣ* 37₅; форми множини трапляються частіше: *абыхомъ пусгили* 1₂, *пак ли быхѣ* не *воротили* 19₇, *штобыхомо посоклали* 19₁₅₋₁₆, *абыхомо выѣхали* 53₄, *поколили быхѣ* 55₉, *коли быхомъ хотѣли* 59₄, 61₆, *или быхѣ* *приколили* 59₅₋₆, 61₇, *абыхомъ емоу ѡпусгили* 66₇, *коли быхми пополнили* 92₁₅, *коли быхми молвили, что быхми молвили* 92₁₉₋₂₀. Але часточка *бы* виступає вже не тільки в III-й ос. однини, але

¹⁾ Про них — пор. акад. А. Кримський, Українська мовна... (Шахматов—Кримський, Нариси з історії української мови), стор. 105.

уже і в III-й ос. множини: хоча бы триє сѣдили 18₁₃, пакли бы панз Васко не дали 20₅, аж бы не проминулы 54₁, имѣлы бы 54₂, то-що. З'являється вона вже і в II-й ос. мн. — абы то вѣдали бы 26₂₆₋₂₇. Не ясна форма (I чи III ос.) — абы не зажакали 1₂₋₃ (што їстє просили насз абыхомз касз пусити до лущька чхрговатъ... абы камз не зажакали).

Зазначити варто й конструкцію абы з інфінитивом: молвили абы в добромз покон вичи... пану ватславу 9₁₀, привѣли есмо наша печа абы то крѣпко здержа 23₁₆ 17.

Дієприкметник. Не цікаві для нас форми пасивного дієприкметника минулого часу, бо його форма зберігається донині.

Що-до пасивного дієприкметника тепер. часу на -мын, то для нього заступлені тільки такі нехарактеристичні форми, як знаємо та [с]вѣдомо.

Що-до дієприкметників тепер. часу, то вони виступають з закінченням -а, -а¹): при[и]да 40₃, 43₁₃, 45₃, 60₃, 64₃, стана 53₆, хоча 43₅, призирага 18₂₅, вмешкала 32₁₂, вынимала 50₈, выменивала 65₆, выменала 84₈.

Так само зустрічаються давні форми дієприкметника минулого часу: пришедз 31₃, 33₃, 36_{3,5}, 44₃, 52₂, сложн 23₁₃, заплачнх 38_{13,16}, видѣвз 65₃, 70₂, 74₂, 75₃, 76₅, 81₃, 82₃, знаменавз 65₃, 70₂, 74₂, 75₃, 76₅, 81₃, 82₃, пораднел 65₄, 82₄, кѣпнел 88₂₋₃.

Що ці форми відчувалися не як дієприкметники, а як дієприслівники, свідчить той факт, що вони, своїм утворенням форми однини, вживаються і для множини: коли сь коротч^м сложн... тогда хочемз 23₁₃, мы пораднел... даемз и дали есмо... ничого на себе не выменивала 65₃₋₆, дали есмо... ничого на себе не выменала 84₄₋₈, иже видѣвз и знаменавз... мы (даемз и) дали есмо (и запишемз) 65₃₋₄, 70₂₋₄, 74₂₋₃, 75₃₋₅, 81₃₋₅, 82₃₋₅.

З другого боку дуже часті форми на -чи, -ши, утворенням своїм форми множини, уживаються і для однини: кживачи 2₁₂, имѣеть служити... а оладнєши 12₁₈₋₁₉, приходши... фанаси блдка... продаз еть 24₄₋₅, панз алѣдандрз воевода... переступнєши и зломнєши былз напротиву намз 66₄₋₆, стѣфанз... воевода... пришолз... не хочачи зостати оу винѣ... хочачи и слєвєччи 66₆₋₈, стѣцко воевода... прислалз и записалз... помагати противу каждого непригачелнкого не вынєччи 67₁₆₋₁₈, конз не домотрѣши 71₆, 72₆, то-що.

Окрім -и в закінченні иноді виступав й -є: подѣдавалчел 21₇, имѣючє 23₂, служачє 26₁₂, мыслачє 26₁₃₋₁₄, хочачє 29₅, в[з]озрѣвшє 29₄, 54₅, оуєуднєшє 43₁₉, оуправнєшє 43₁₉, смовнєшє 64₁₃, видѣвшє 68₄, пораднєшє[с] 74₃, 75₄, 81₅, а навѣть -о: хочачо 72₁₂, оузрєвшо 72₉.

Дієприслівникова форма не завжди відноситься до підмета, прим. дуже часте чтучи (кто на чотч листч позритч алеко оуєлыши^м его чтучи 37₂₋₃), або знов — наши погли наши вѣ под городомз под Трокн стсачи 26₄₋₆.

Що-до форм возем[з]ши 23₂₆, 92₁₇, почєши 64₁₄, 77₇, то пор. Соболевського Лекції, стор. 261.

Із відмінних форм від цих дієприкметників засвідчені в грамотах: наз. одн. ж. р. земла лежача 93₇, дав. ч. р. создавшему 4₃, знах. одн. ж. р. вѣлакє лежачи 51₄, наз. знах. мн. будучи (будучи) 65₁₃, 75₁₅, 84₁₂, 93₁₅,

¹) Пор. Соболевського Лекції, стор. 164 — 165.

род. мн. оумѣньчѣи 38₁₁, оужнеши 38₁₁, быкши 83₂₁, дуже часті дав. мн. будуцимз (будучимз) 47₃, 54₄, 70₉₋₁₀, 71₂, 72₂, 74₂, то-що, ор. мн. проминуцими 54₁, текучи 54₁₃, счолчи 54₁₃.

Подобиємо ще в грамотах форми пасивного способу, прим. дана єсть грамота 12₂₄, єсть выписано 66₁₀, с чыми паны што суть далѣи подписани 51₃, печати нашѣ соу привѣшены 87₁₅; дымколомз... ззеднано было 66₃₋₄, аж бы... были потвержены 54₂₋₃; будѣ[ть] ччюнз 31₃, 33₂, чи з пропуском допомічного дієслова: дуже звичайна формула п[и]санз (чи данз) листз, питз могорич 51₀, 61₁, 13₂₇, дана (писана) грамота, то-що.

Зрідка трапляються й безпідметові звороти: насѣчено єго досыть 18₃₂, пак ли бы тоцо иный гродо сякоу оузалто 19₁₆, а тои арлыкз писано 26₃₄, писано листз 48₂₆¹⁾. Інші приклади, де немає предмета (чи виступає він у середньому роді) — непевні.

Зворотний займенник не рідко ще трапляється перед дієсловом, чи після дієслова, але відділений від нього якимсь (енклітичним) словом, прим.: с[а] [имет] оуступати 58₈, 94₁₃, с[а] оупоминати 3₂₅₋₂₆, 51₁₂; с[а] оучинити 23₁₂, иналз с[а] оубивати 43₄, то с[а] дѣяло 16₁₀, 45₂₅, 49₁₇, 51₁₃, 52₁₇, то с[а] счало 54₂₀, кси с[а] пишеть 31₁₀, того с[а] намз послы ксоми справалз 66₁₂₋₁₃; колчим[ис]а 15₇, ѡлучити ми с[а] 34₄ (пор. ѡлучитиса ми 35₆), шстанучт ли с[а] 69₁₄.

Форми двоїни засвідчені вже надто рідко: дала еса 15₂, цѣлуєца 15₁₄, исправка 15₁₅ — для I-ої ос.²⁾; кона два прилєвила 37₁₀, а то с[а] шєа прилєви 49₁₁ — для III-ої ос. Але здебільша замінують їх уже форми множини: кона два... оузали 37₆ (пор. наведене вище з цієї грамоти прилєвила); чучна неа не панєу рококов... познали... нже с[а] замѣнили 48₄₋₆, кунцѣре и гнатз вывели 49₆ (пор. наведене вище с[а] шєа прилєви), ходько головеньчичь и кесимз брагомз не жвѣмз... созналз... аже што имая посполую дѣднину 57₄₋₆, мы лихалз боучацкыи... и кола судзга... визнавали 73₁₋₄; мы паны мужыло боучацкыи... па бартошк боучацкыи... визнавали 87₁₋₂ (й інші дієслова в цій грамоті), тоє сѣчєни два брагеники 91₈.

Увага.

Виключне з морфологічного боку явище — поплутання відмінків (наз. замість знах. і ор. одн. жін. р.) засвідчують декотрі Ягайлові грамоти (№ 19, 20, 21 і 23):

1) лучька заставна грамота кор. Ягайла молдавському воеводі Петрові 1388 р. — а на крѣпость того наша печать к сему листу велѣли єли привѣстити 19₁₇₋₁₈;
2) лучицька порука українських князів і бояр кор. Ягайлові за кн. Корибута-Дмитра 1388 р. — кна велєвыи дмитрин... голдованне и вѣрность и послышество и такѣ служба и хсга цѣлонне... вѣрность правал и не нзрушитель славѣ 20₆₋₁₀; на вѣчнал крѣпость 20₁₆; наша добра ра̃ и наши... прилєчєнии не приневоленн а никоторал зла вола примучени 20₈; именеиз и моча виши земланз єго повелѣниемз 20₁₁;

¹⁾ Через поплутання в грамоті о-ѣ приклад цей не цілком певний.

²⁾ Про а в закінченні див. Соболєвського Лекції, стор. 167.

3) краківська присяжна кн. Корибута-Дмитра кор. Ягайлові 1388 р. — добра рада нашій воляри и всѣхъ землянъ и нашею добромъ колем не примучени ни принеколени нѣкоторою неколем 21₂₋₄; наша присяга и наша вѣра и чѣсть 21₁₀; чиста вѣрность и полна будемъ держа 21₁₁; наша печать закѣсили есмо 21₁₄;

4) молодечненська присяжна кн. Дмитра Ольгердовича кор. Ягайлові 1388 р. — чѣлюю правду и чиста вѣра 23₇; привѣли есмо наша печѣ 23₁₆.

Почерк грамот № 20, 21 і 23¹⁾ досить ясно показує, що всі ці грамоти вийшли з рук одного писаря. Отож усі ці незвичайні синтактичні сполучення вважати треба за особливості мови цього писаря.

Можна було-б гадати, що писар цей був поляк і форма знах. і ор. асоціювалися в нього з відповідними польськими формами із носовим голосним у кінці. Але палеографічні дані не дають жадної підстави відрізнити написання а у цих випадках од його написання в тих випадках, де ми справді маємо звук а.

Правдоподібніш буде, на нашу думку, припустити, що писарем цих грамот був жид (або може німець), і підо впливом своєї рідної мови він оце незвичайне поплутання відмінків і до мови грамоти.

Василь Дем'янчук.

¹⁾ Оригіналу грамоти № 19 у нас не було; але на підставі палеографічного опису її, даного у проф. Розова, можна гадати, що її писав якийсь інший писар. До того-ж єдиний у ній випадок заміни знахідного формою називного пояснювати можна синтактично: писар почав фразу в пасивній конструкції, а потім помилково закінчив її в активному способі, тоб-то її написання з'явилося замість: а на крѣпость того наша печать к сему листу закѣшена.

Сота річниця історії слов'янського письменства¹⁾.

(1826—1926).

Синтетична історія слов'янського письменства має дуже нескладну долю. Дарма що ідея взаємності слов'ян, здавна поширена поміж ними, надто між чехо-словаками, давно вже, здається, зобов'язувала слов'янських учених розробляти любовно й пильно такий яскравий показчик тієї близькості, як історія письменства, — протягом століття, що зминуло, вже коли вийшла між люди прекрасна Шафарикова книга, — праць, присвячених цій галузі знання, з'явилось дуже й дуже небагато. Історію слов'янського письменства опрацьовувано взагалі кажучи досить мляво, надто як порівняти з студіями над історією поодиноких письменств у окремих слов'янських племін. Справді, р. 1926 зминуло сто літ, як складено першу цілком наукову працю, присвячену цій галузі знання, і протягом цих 100 літ з'явилось лиш дві-три книги, самостійно опрацьованих і більше-менше путящих, з історії слов'янського письменства²⁾.

Це були, по-перше, дисертація казанського, славнозвісного згодом славіста Вікт. Ів. Григоровича „Опытъ изложенія литературы словенъ въ ея главнѣйшихъ эпохахъ“. Казань 1842, стор. 121, потім відома книга О. М. Пипіна „Исторія славянскихъ литературъ“, СПб. 1879—81, два томи — переробка однотомової його праці 1865 року, нарешті, почасти праця д-ра Караска й особливо праця проф. Махала.

Чом наука історії слов'янського письменства розвивається порівнюючи мляво? Г. В. Ягіч у своїй праці „Исторія славянской филології“

¹⁾ До сотої річниці „Geschichte der Slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen 1226 p., стор. XII + 524, von Paul Joseph Schafarik, dr. der Philos., prof. am Gynnasium in Neusatz, der Philos. Gesellsch. in Jena Mitglied. Читано в Історичному Товаристві Нестора-літописця 2. I. 1927; засідання 659.

²⁾ За писання компілятивні й несамостійні, як от книга Тальві, чи ненаукові праці Е. в. О. (Ольбрехта), А. Міцкевича, або, нарешті, такі, що обіймають яку-небудь одну лиш добу (книга С. Courrière „Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves, 1879), ми тут не казатимемо. Заснована на Шафарикові, книга Тальві з'явилася р. 1834 в Америці „Historical view of the slavic language in ist variions dialects...“ by Robinson, 2 вид. 1850 р. в Нью Йорку. Німецький переклад Брюля. Книга Ольбрехта зветься „Geschichtliche Uebersicht der Slavischen Sprache und Literatur“. 1837. Лекції Міцкевича чит. в Паризькому Collège de France 1840—5 р., німецькей переклад Зигфрида „Vorlesungen über Slavische Literatur“, польський Ф. Вровтовського, Познань, 3 вид. 1865 року „Literatura słowiańska, wykładana w Kollegium francuzkiem“, 4 томи.

(СПБ. 1910, стор. 887—8) справедливо каже так: „Это объясняется, по крайней мѣрѣ отчасти, неудовлетворительнымъ положеніемъ, которое занимаетъ исторія славянскихъ литературъ въ дѣлѣ университетскаго преподаванія. Пока всѣ славянскія нарѣчія и литературы вмѣстѣ должны довольствоваться одною кафедрою и поручаются преподаванію одного лица; пока не будетъ въ славянскихъ университетахъ, по примѣру германскихъ, учреждено для исторіи литературы отдѣльной кафедрой, — нельзя рассчитывать на большую помощь въ научномъ изслѣдованіи славянскихъ литературъ со стороны университетовъ. Поэтому и неудивительно, что вченіе нѣсколькихъ десятилѣтій все еще продолжаетъ оставаться почти единственнымъ сочиненіемъ, обнимающимъ исторію нѣсколькихъ, хотя не всѣхъ, славянскихъ литературъ, извѣстный трудъ Пыпина и Спасовича, не вызвавшей однако до послѣдняго времени другихъ достойныхъ подражателей...“¹⁾

Славнозвісна книга П. О. Шафарика (1795—1861), цього, як його справедливо називають, „батька історії слов'янського письменства“, вийшла в м. Офені за попередньою передплатою (список передплатників її наведено на останніх її сторінках: 511—524). Найбільше передплатників дало місто Новий Сад в угорських сербів, де Шафарик був професорував і директорував у гімназії, а так само м. Офен та інші великі австрійські міста з численною слов'янською людністю. З Росії було лиш три передплатники: М. І. Грець та П. І. Кепен у Петербурзі й Королівська бібліотека в Варшаві; цим можна пояснити, чом російські вчені дуже мало знали цю книгу (не знав за неї, напр., навіть В. І. Григорович, що написав свою працю незалежно від неї). Сам Шафарик не дуже високо цінував свою книгу й, сподіваючись, що з'явиться чия-небудь краща праця, не заходжувавсь її перевидавати: передруковувати свою книгу в первісному вигляді він не хотів, а щоб переробити її, бракувало йому вільного часу. Років за 30 по тому, як видав Шафарик свою працю, він, не дочекавшись чого-небудь кращого, на джерелах заснованого, висловив думку, що, вважаючи на пекучу потребу, може й не пошкодило-б видати цю книгу знов, але сам цього не зробив; це виконав уже його син, Адальберт, по батьковій смерті р. 1869 в Празі, надрукувавши книгу без жадних змін, як то кажуть, рядок у рядок, слово в слово. Про це ми довідуємося з видавцевої передмови на стор. X, де наведено й батькові слова, сказані р. 1858, що на підставі їх син заходився перевидавати книгу²⁾.

¹⁾ Подібні до цих думки висловили О. І. Соболевський у статті „Славяновѣдѣніе въ русской высшей школѣ“ — див. „Славянскія Извѣстія“ 1909. СПБ. і автор цієї праці в доповіді Т-ву Нестора-літописця „Новый шагъ въ дѣлѣ взаимнаго ознакомленія славянъ“. Київъ 1913, на стор. 8—10. О. І. Соболевський пропонує для слов'янознавства закласти три катедри, автор „Новаго шага“ дві — для мови й літератури. Див. ще К. Я. Гротъ, „Объ изученіи славянства. Судьба славяновѣдѣнія и желательная постановка его преподаванія въ университетѣ и средней школѣ“. СПБ. 1901.

²⁾ Das Buch ist nur ein erster Versuch, aber aus den Quellen geschöpft, und zum einleitenden Studium noch immer nicht zu entbehren, denn es ist seitdem nichts besseres erschienen.

Складена за бібліографічною методикою, згідно з тогочасними потребами науки й загальним її становищем, Шафарикова книга цією стороною по суті й досі ще не втратила своєї ваги, а для вченого, що допіру починає свою діяльність, студії над цим досконалим опрацюванням літературного матеріалу високою мірою повчальні.

Правда, сучасному читачеві цей матеріал може видатися вбогим і цією стороною його не вдовольнить; та воно й не дивниця: згадаймо, що великий славіст мусів торувати собі ще не розчищений крізь хащі невивчених або лиш нещодавно відкритих пам'яток шлях, до всього-ж стояла йому на дорозі суто-елементарна як на наш теперішній погляд перешкода — брак слов'янських книжок (тоді їх дуже важко було здобувати через утруднені поміж слов'янами стосунки). Шафарикова праця важлива навіть для наших часів і тією ідеєю, що лежить в її основі, ідеєю цілокупности слов'янства, єдиного по суті, дарма що зовні воно неначе різноманітне. Суцільний усеслов'янський характер, що автор надав розробці літературного матеріалу, стає за зразок тієї геніяльної прозірливості, яка раз-у-раз впливає в його слов'янознавчих студій. Ці праці скрізь перейнято духом наукового, для слов'ян спасенного, так-би мовити, панславізму. Він тоді вже дуже не подобавсь німецьким шовіністам, і вони відмовляли слов'янству те, що сами давно вже мали... В іншому місці (див. нашу характеристику Шафарика в книзі „25-ліття Коллегії П. Галагана“, Київ 1896, стор. 204—220, так само „Чтенія истор. О-ва Нестора-лѣтописца“) ми мали нагоду докладніше спинитися на цій стороні наукової праці великого славіста; тут-же ми сподіваємося розкрити та яскравіше виявити дивну, неначе пророчу прозірливість цієї визначної людини й показати, що напярмок, який він дав науці слов'янознавства, особливо-ж історії письменства, обов'язково повинен запанувати і в дальшому її поступі, так само як це було давніш підчас відродження слов'ян, що його викликала й живила ідея „панславізму“.

Всеслов'янський характер Шафарикової книги надто яскраво виступає у „вступі“ — „Einleitung“, 1—80 стор., де автор розглядає слов'ян, як щось суцільне й єдине, дарма що має воно багато різноманітних одмін..

Далі йде вже власне виклад літературних фактів; для зручності оповідання розбито на два розділи. В першому розділі мова про письменство південно-східних слов'ян на стор. 81—289, а в другому — північно-західних на стор. 289—490. Є ще невеликий розділ поправок і додатків на стор. 491—494 (у другому виданні 491—509) та абетковий покажчик іменнів, у другому виданні значно поповнений. У кожному розділі є свої підрозділи — в першому п'ять, у другому — чотири. Підрозділи ці такі: 1) історія старо-церковно-слов'янської мови й літератури, стор. 81—134, §§ 8—11; 2) історія руської мови (в широкому розумінні, ніби східно-слов'янської) й письменства, 134—191 стор. У цьому розділі (§§ 12—19), через недостатню наукову розробку його за тих часів, Шафарика, який залежав од своїх джерел, ясно всяких дивовижностей, що вражають су-

часного читача, але з історичного погляду вони цілком зрозумілі¹⁾; 3) історія мови й письменства славосербів православних (грецького обряду) 191—226 стор., 20—24 §§, куди в § 24 зачислено й болгар; це яскраво свідчить про жалью гідне становище тогочасної розробки в науці питання про південних слов'ян; 4) так само славосербів-католиків (далматинців, босняків, славонців і „кرواتів“ по-тодішньому, тоб-то хорватів, 226—271 ст., 25—32 §§; 5) так само „віндів“ — по-теперішньому словінців, 271—289 ст., 33—35 §§; 1) історія „богемської“, тоб-то чеської літератури й мови, 289—370 стор., 36—43 §§, 2) так само словаків, 370—396 стор., 44—46 §§, 3) так само поляків, 396—479 стор., 47—54 §§, 4) так само „сорбів“ або „вендів“ у Лужицях з двома наріччями — горішнім і долішнім; до цього підрозділу заведено й рештки мови полабської або „ліноновендської“, 479—490 стор., 55—58 §§. У „вступі“, 1—7 §§, Шафарик розглядає, звідки прийшли слов'яни, де вони живуть, їх релігію, культуру, мову, то-що. Тут цікавий § 6 на 59—70 стор., де описано „судьбы и состояние славянской литературы вообще“, тоб-то подано загальний нарис її й характеристику.

Цікаво, що написана мало не за 20 років після Шафарикової праці й незалежно від неї книга В. І. Григоровича збіглася з нею в основній ідеї, дарма що виконанням дуже від неї одмінна. Оскільки відмінна риса Шафарикової книги був бібліографічний її характер, остільки в праці Григоровича, окрім бібліографічних вказівок, повно загальних міркувань у дусі модного тоді Гегля, що ніби покривають собою фактичний літературний матеріал, з сучасного погляду досить „скудний“, як висловивсь був відомий славіст проф. А. А. Котляревський (див. його статтю про Григоровича в київському „Славянскомъ Ежегодникѣ“ 1877 р., кн. 2 та в повній збірці його творів). Але свого часу „Опытъ“ Григоровича мав велику не наукову лиш, але певною мірою й громадську вартість, бо автор керувавсь сливе невідомою тоді в широких колах російського читальницького громадянства ідеєю спільности, ба навіть одности слов'ян.

¹⁾ Так, наприклад, Шафарик ототожнює запорозців з гайдамаками на стор. 132 (Zarogogen oder Hajdamaken), зачисляє до „Малоросії“ (Kleinrussland) російські міста й місцевості: Орел, Рязань, Тамбов на тій-же-таки стор. (begreift Kleinrussland... die Statthalterschaften Orel, Rjazan, Tambow, Slöbodsk-Ukraine...). Російська мова у Шафарика на стор. 138—9 поділяється на наріччя Суздальсько-Володимирське (in der Provinz Suzdalj des jetzigen Gouvernement Wladimir) та Олонецьке з сильною домішкою фінських слів (stark mit finnischen Wörtern vermischt). Одміни „малоруського наріччя“ (Kleinrussische Mundart) од російського на стор. 139 зазначено надто вже примітивно: *i* замість *ie*: *bida* — *bieda*, *e* зам. *ie*: *непавізу* — *непавізу*, *h* зам. *g*: *hod* — *god* та й годі. Але в інших питаннях, наприклад, що-до значіння й ваги збирання та студіювання творів народньої словесности, Шафарик виявляє дуже глибоке, як на той час, розуміння й ставить вимоги цілком відповідні потребам науки; такі, напр., його глибокодумні примітки на стор. 140—2. Всеслов'янського напряму наукової праці Шафарика в Росії особливо додержував його шанібник-учень проф. Бодяньський, що від нього, між іншим, і Шевченко засвоїв оцінку цієї роботи (див., напр., вірші: „Слава-ж тобі, Шафаріку, во віки і віки, що звів еси в одно море слав'янські ріки“...).

Це Григорович цілком виразно заявляє, наприклад, на 6 стор. такими словами: „всѣ словенскія племена можно разсматривать, какъ одно цѣлое, видѣть въ жизни ихъ различныя только фазы одного и того же типа“. Цю ідею, як сказано вже, автор не взяв із Шафарикової книги — бо з списку джерел, якими користувався, видно, що Григорович навіть її не знав, — а здобув самостійно, студіюючи явища й факти слов'янського письменства. В цьому власне й полягав головне значіння Григоровичевої книги, що її досить високо оцінив той самий А. А. Котляревський у зазначеній статті такими словами: „...это было первое ученое сочинение въ Россіи о славянской литературѣ съ точки зрѣнія славянской взаимности... Мысль и задача его доселѣ остается мыслью живою, задачею достойною науки, ибо, ежели только возможна наука исторіи славянскихъ литературъ, какъ одного цѣлага, она возможна только по той программѣ и въ томъ образѣ, который былъ начертанъ Григоровичемъ“ (ст. 309—310). До цих слів треба лиш додати, що в застосуванні цієї ідеї до наукового матеріалу історії письменства за попередника Григоровичеві був, певна річ, той-же-таки Шафарик; про його книгу такий авторитет, як Г. В. Ягіч у своїй „Исторіи славянской филологіи“, стор. 270—1 (СПБ. 1910 р.) цілком слушно сказав: „Это сочинение представляет первый въ обширныхъ размѣрахъ достаточно стройно разработанный опытъ воплотить въ области исторіи славянской литературы духъ общеславянскихъ изслѣдованій Добровскаго... По идеѣ это сочинение Шафарика — прекрасное предприятие, хотя съ меньшимъ напряженіемъ и съ меньшею эрудицією исполненное, чѣмъ его „Древности“. А втім і Григоровичеву книгу той-же-таки Ягіч цинив досить високо, визнаючи, що у вступі до неї є, „много удачно выраженныхъ соображеній“ та що вона „вообще заслуживала бы больше вниманія, чѣмъ выпало на ея долю; въ особенности на западѣ у славянъ австрійскихъ она была мало извѣстна“ (Ibidem).

„Опытъ“ Григоровича був власне спроба науковіш і докладніш переробити його-ж-таки книгу „Краткое обозрѣніе славянской литературы“ (стор. 152. Казань 1841 р.), де виклад доведено до кінця XVIII віку. На жаль, перероблено було з тих шістьох епох, що мав на думці автор, лиш дві, а саме — першу „отъ IX-го в., т. е. отъ распространенія словенскаго богослуженія до половины XI в., когда словене раздѣлились на словенъ западнаго и восточнаго исповѣданій“, та другу „отъ половины одиннадцатаго в. до начала XV в., т. е. до появленія Гуса у западныхъ словенъ“. Отже лишилися нерозглянуті: епоха третя „отъ начала XV в. до 1620 г. у западныхъ словенъ, т. е. до возобладанія іезуитизма, и 1634 г., т. е. до основанія кієво-могилянскої коллегіи (позже академіи кієвскої), съ которой началась у восточныхъ словенъ ученость схоластическая, имѣвшая вліяніе не только на русскихъ, но и на сербовъ“; епоха четверта „съ 1634 г. до половины XVIII в., т. е. до появленія (у русскихъ) Ломоносова, (у поляковъ) Конарскаго, (у словинцевъ) Япеля, (у чеховъ) Крамеріуса, (у сербовъ) Обрадовича и прочихъ“; епоха п'ята „отъ появленія великихъ двигателей словенскаго слова до появленія романтизма“ та епоха шоста,

„намъ современная“. Припинив Григорович свою працю, мабуть, через те, що не досить науково розроблено було той літературний матеріал, який мав увійти до нерозглянутих у нього „епох“, та взагалі через відому за тих часів посуху на джерела та підручники. Натяк на це маємо в першій його книзі з історії слов'янської літератури, що лягла в основу розглянутої оце переробки. Як-не-як, треба пожалкувати, що якісь невідомі нам причини перешкодили такому знавцеві і книжного й живого слов'янства, як Григоровичеві, згодом, за сприятливіших обставин, повернутися до своєї давньої праці та й закінчити її. В такому випадку можна було-б цю ранню працю виправити й поповнити, бо видрукувано її, треба сказати, досить таки несправно, чималою мірою й через те, що бракувало в казанській друкарні слов'янських шрифтів; за це згадує й сам автор на стор. 121, кажучи: „текстовъ на разныхъ славянскихъ нарѣчїяхъ, за неимѣніемъ шрифтовъ, нельзя исправить“.

Зминуло після „Опыта“ Григоровича більше-менше 25 років перше, ніж з'явилася нова, варта уваги наукова праця — „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ О. М. Пипіна, що польську частину книги написав В. Д. Спасович (СПБ. VI + 536 стор. 1865 р.).

Панславістської ідеї давніх вікопомних складачів „Історії слов'янського письменства“ Шафарика й Григоровича в цій праці, як видно вже з самого титулу книги, бракує, бо Пипін не тільки скептично, але до певної міри навіть негативно ставиться до питання про наявність у слов'янських письменствах свідомої ідеї одности або навіть взаємности й зрікається бачити її навіть там, де інші не менш безсторонні й скептичні вчені її бачили й бачать... Літературний матеріал він розподілив не так, щоб обійняти слов'ян більш-менш у їх цілокупності, а різко розмежував за окремими народностями, замкнувши їх у цілком відрубні, одна від одної незалежні розділи („главы“), об'єднані в книзі суто-зовнішнім способом, можна сказати навіть, просто механічно. Ставити в певний зв'язок ті або інші явища, що свідчать про силу певного між слов'янами сполучення, про їх обоюсторонні впливи та діяння, які так або інакше, хочемо цього чи не хочемо, виявляються в фактах письменства (це іноді, хоча й з певними обмеженнями, визнає й сам Пипін), доводилося вже з певними зусиллями самому читачеві, збираючи до купи розрізнений та розкиданий у різних місцях книги матеріал...

Усіх розділів („главъ“) у Пипіна сім, oprіч вступу, де на стор. 1—49 наведено етнографічно-статистичні та історичні дані про слов'ян. Так само подано короткого нарису їх народньої поезії, але більше в загальних про неї міркуваннях, ніж у розгляді й оцінці її зразків. У першому розділі книги (50—90 стор.) подано виклад літератури болгар, у другому (стор. 91—169) — сербів, що до них неправильно чомусь зачислено, oprіч хорватів, ще й „хорутан“, тоб-то словінців, як їх тепер називають; у третій — руське плім'я — розглянуто спочатку властиву російську літературу (170—206 стор.), потім „малорусскую“ (термінологія Пипіна; 206—231 стор.) і, нарешті, галицько-руську („галицькіє русини“; 232—241 стор.). До четвер-

того розділу „чеського“ (242—347 ст.) заведено й словаків (340—347 ст.), до розділу п'ятого (348—360 стор.) увійшло письменство лужичан горішніх і долішніх укупі, а до шостого польське (361—492 стор.). За кашубів нічого не сказано ні окремо, ні в польському розділі. Нарешті, у сьомому розділі (493—530 стор.) автор розглядає слов'янське літературне „відродження“ та панславізм.

Книзі Пипіна закидали надто, так-би мовити, публіцистичний характер багатьох її сторінок, загальний культурно-історичний, замість суто-літературного, її відтінок, іноді позверховність надто в польській її частині, складеній не так науково, малу, порівнюючи до розробленого, кількість літературного матеріалу, до того часто розведеного надто загальними міркуваннями й думками, що, наприклад, позначається навіть у викладі народньої поезії окремих слов'янських племен, де автор не вводить читача глибше в самий зміст її творів. А втім, книга Пипіна деякими сторонами була чималий ступінь уперед, порівнюючи її до попередніх праць. По-перше, автор заводив у виклад-таки чимало суто-літературного матеріалу, тимчасом як у попередніх працях автори сливе не виходили за межі переважно бібліографічного огляду пам'яток і письменників, по-друге, він подав деякі поправки, згідно з новими досягненнями науки, от хоч-би в питанні про болгар.

Помітно краще — нове дуже поширене двохтомове видання, краще кажучи, переробка книги Пипіна, що вийшло між люди років за 15—16 після першого під новим титулом, який цілком уже відповідає суті справи: „Исторія славянскихъ литературъ“ (СПБ. 1881, I і II томи, близько 1500 стор.). Справді, це був уже не короткий, порівнюючи, огляд або нарис, а більше-менше докладна, правдива історія слов'янських письменств, побудована будь-що-будь прагматичніш і науковіш. Загальний характер книги й до певної міри сама її метода zostалися, звичайно, давні, проте суто-літературного матеріалу й бібліографічних вказівок справді дуже побільшало, в звязку з великим поступом науки за час, що минув від першого видання книги, переважно в справі студій над літературними фактами окремих слов'янських племен.

Нове видання Пишинової праці справило в слов'янських читальницьких колах глибоке вражіння, й незабаром з'явилося в різних слов'янських перекладах — між иншим, непоганий був чеський переклад А. Котика, що вийшов уже р. 1880—2. Читали книгу і в першотворі, особливо болгари й почасти південні слов'яни; взагалі, дуже довго, мало не ціле півстоліття, вона була за єдиний більш-менш певний підручник і в слов'янських університетах. Неприхильність до слов'янської взаємности, панславізму й особливо слов'янофільства, трохи, що правда, послаблена, лишилася і в новому виданні, а це викликало чимало негативних оцінок, приміром навіть Г. В. Ягіч в одній з пізніших своїх праць — у монументальній „Исторіи славянской филології“ 1910 р. (СПБ.) на стор. 572—3 і собі вважав за потрібне не погодитися з автором у цьому питанні. Він сказав: „... авторъ пренебрегъ тѣми (немногими) данными изъ литературной

и культурной истории славянъ, которыя все же можно бы истолковать какъ доказательство нѣкотораго сознанія о болѣе близкомъ родствѣ славянскихъ народовъ другъ съ другомъ, чѣмъ въ отношеніи къ прочимъ народамъ...“¹⁾.

До такихъ цікавихъ данихъ ми зачислили-б, наприклад, у руському початковому літопису особливо вперте твердження про єдність мови у слов'ян, засноване, мабуть, не тільки на різнихъ писанихъ джерелахъ, якъ, наприклад, „Сказаніе о преложеніи книгъ“, вставлене в літопис (під р. 6406 (898), але й на особистому знайомстві літописця з представниками різнихъ слов'янськихъ племенъ на Русі. Такі особи могли перебувати в Новгороді, Києві та іншихъ великихъ містахъ у справахъ торговельнихъ, книжнихъ, релігійнихъ (напр., болгари й серби, поляки й чехи) й цимъ давали легку спромогу робити спостереження надъ їхньою мовою. Хоч О. О. Шахматов, видимо, заперечує це в своїй праці „Сказаніе о преложеніи книгъ на славянскій языкъ“ (Jagie-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Берлін 1908, стор. 180—181), але ми дозволяємо собі обстоювати цю думку, ґрунтуючись взагалі на дуже виразному знайомстві руського літопису з різними слов'янськими племенами; їх він дуже ясно відрізняє, вважаючи саме на спільність мови, від народівъ иншого походження, „инныхъ“: „инии языци, иже дань даютъ Руси“ сказано в протилежність вислову: „се бо токмо словѣнскъ языкъ на Руси“, і далі йде перелік частинъ цього „словѣнського языка“. Зазначене твердження літописця про єдність мови слов'ян знаходимо, наприклад, у такихъ його загально-відомихъ реченняхъ: 1) И тако разыдеса словѣнскый языкъ, бѣша бо единъ языкъ: словѣне иже сѣдяху по Дунаеви, ихъ же пріяша бѣлгаре, Хървати бѣлии и Сърбъ и Хорутане, Морава и Чеси и Ляхове... и поляне, яже нынѣ зовомая Русь. Симъ бо первое преложены кѣнигы, яже прозвася грамота словѣнская (вар.: яже грамота есть въ Руси и въ Болгарѣхъ Дунайскихъ). 2) А словѣнскый языкъ и Рускый одно есть, отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене: аще й поляне звахуся, но словѣнськаа рѣчь бѣ, полянами же прозвани быша зане въ поли сѣдяху, а языкъ словѣнски един.

У новому виданню своєї праці Пипін краще розподілив матеріал: поробив чималі зміни, згідно з вказівками критики. Другий розділ, що в першому виданні мав назву „Сербь“, тепер названо „Югославяне“. Отже те, що заведено до нього, як другий підрозділ „хорутан“, тоб-то словінців, не таке вже несподіване й дивовижне, як це було в першому виданні; перший підрозділ другого розділу цілкомъ правильно вже присвячено „сербо-хорватамъ“, тимчасом як у першому виданні огляд хорватської літератури подано окремо від сербського. Третій розділ лишився під давньою назвою „Русское племя“, але в ньому тепер уміщено лиш „частныя літературы русскаго языка“ за термінологією автора, а саме „ужно-

¹⁾ Науково-панславистські погляди Ягіча добре схарактеризував М. Н. Сперанський (Див. Извѣстія Отд. Русск. яз. Акад. Наукъ, 1923, т. XXVIII, стор. 339—365).

руссы“ (в першому виданні було точніше: „малоруссы“) та „галицькіє русини“; все це обіймає близько півтори сотні сторінок — 304—447. Виклад російської літератури автор мав на думці дати в окремій книзі; щоб краще задовольнити слов'янських читачів, що для них короткого нарису її в першому виданні було аж надто мало.

У другому томі розділи продовжено так: четвертий розділ має назву „Польское племя“ (стор. 449—782); у першому виданні цей розділ уміщено було наприкінці книги, як шостий, тепер він по-праву став на перше поміж західньо-слов'янськими місце, і автор — давній співробітник Пипіна — Спасович подав у ньому на стор. 778—82 короткі відомості про літературний рух у „польскихъ слезаковъ, мазуровъ и кашубовъ“, хоч було-б правильніше й відповідніше виділити останніх в окремий під-розділ.

П'ятий розділ (стор. 783—1061) присвячено „чешскому племени“; у ньому перший підрозділ приділено власне „чехамъ“, а другий „словакамъ“; це далеко вже правильніше й ближче до істини, ніж було в першому виданні, де автор додержувався ще того погляду, наче-б „всѣ отличія словацкаго нарѣчія отъ коренной племенной рѣчи (?! автор — наврод чи цілком справедливо — під цією назвою розуміє чеську мову) заключаются только въ немногихъ областныхъ отклоненіяхъ“. Це дивовижне твердження й тоді вже було дуже далеке від істини, тепер у другому виданні автор засвоїв собі правдивіший погляд, коли на стор. 1000 каже: „отдѣленіе словаковъ отъ литературы чешской есть одинъ изъ любопытныхъ эпизодовъ славянскаго возрожденія, который иногда представляетъ близкую параллель съ развитіемъ литературы малорусской“. У шостому розділі „Сербы лужицкіє“ (1062—1092 стор.); в першому виданні були „Лужичане верхніє и нижніє“) подано й короткі відомості про „балтійское славянство“. У першому виданню їх зовсім не було, отож, певна річ, були вони тут дуже до речі. Нарешті, в розділі сьомому й останньому (1093—1120 стор.) повторено з деякими „новими дополнительными замѣчаніями“ розвідку першого видання про відродження, але вже без додатку слова „панславизм“, дарма що й за це явище тут іде мова; в примітці під текстом автор виразнісінько заявив, певне, щоб уникнути непорозумінь, що його „взглядъ на дѣло въ сущности остается тотъ же, но въ разныхъ подробностяхъ онъ болѣе опредѣлился“.

Коли ми ще додамо, що на стор. 1121—1129 уміщено „дополненія и поправки“, що в першому виданні їх не було, то цим відзначимо всі головні відміни другого видання супроти першого. Здебільшого ці відміни були такий великий ступінь наперед, що чималою мірою забезпечили книзі Пипіна те на-диво тривале, можна сказати навіть, пануюче становище, яке вона мала в науці й читальницьких слов'янських колах протягом піввіку...

Попереду ми вже наводили авторитетну Ягічеву думку 1910 р. про те, чом наука історії слов'янського письменства так мляво поступала наперед, так що, як він каже, „въ теченіє нѣсколькихъ десятилѣтій все

еще продолжаетъ оставаться почти единственнымъ сочинениемъ... известнѣйшій трудъ Пыпина и Спасовича, не вызвавшій однако до послѣдняго времени другихъ достойныхъ ихъ подражателей“.

У цій оцінці автор сказав „почти“, певне, тому, що незадовго перед тим, як вийшла в світ його „Історія славянскої філології“, де цю оцінку вміщено (стор. 888), видавництво „Вѣстникъ Знанія“ в Петербурзі випустило „Історію славянськихъ литературъ“ проф. д-ра І. Караска (1909 р., 144 стор.). Перше ніж розглядати зміст цієї книги, треба спинитись трохи на її титулі, що так багато обіцяє. Її назва — самісіньке непорозуміння! Книжка являє собою власне дуже стислий, правда іноді з досить влучними характеристиками письменників, історичний огляд літературних явищ і напрямків у слов'ян у ХІХ віці. Перекладена з німецького видання, книга проф. Караска відрізняється від свого первотвору лиш додатком портретів письменників та вступною статтею на шістьох (?) сторінках: „Краткій очеркъ славянскихъ литературъ до 19 вѣка“, що її автор написав для російського видання, щоб, як сказано в передмові, читачі, не досить знайомі „съ общимъ ходомъ культурнаго развитія славянъ, имѣли нѣкоторое (sic!) представление о предыдущемъ громадномъ подготовительномъ періодѣ“. Ми навмисне підкреслили слово „громаднѣйшій“, щоб показати глибоку невідповідність між надзвичайно широким предметом, що його має розглянути „читач, не досить з ним знайомий“, та тим, як виконано це завдання на шістьох сторінках... Але-ж це давало певне право назвати книгу „Історією словянськихъ литературъ“, а не „Історією славянськихъ литературъ въ 19 вѣкѣ“, як це треба було-б по суті. Що-ж до внутрішньої вартості книжки проф. Караска в виданні „Вѣстника Знанія“, то вона взагалі дуже невелика. В цілому вона, звичайно, корисна, бо виклад літературних фактів і явищ доведено в ній мало не до самого того року, коли вона з'явилася була між люди, а деякі характеристики новітніх письменників, як уже сказано вище, написано влучно й правдиво. Правда, коли-б довелось цю книжку перевидати, то потрібні були-б численні поправки різних великих і малих, часом навдивовижу незрозумілих прогріхів і помилок, поминувши вже друкарські похибки й різні нецарильності в транскрипції, яким у російському виданні, як то кажуть, „нѣсть числа“. Щоб не був наш присуд голослівний, ми тут подамо деякі, котрі важливіші, огріхи. Часом можна їх пояснити, може, й тим, що книгу друковано далеко од автора, той-бо, перебуваючи за кордоном, не міг відповідати за недбалість видавця¹⁾. На стор. 44 уміщено, напр., ніби-то „снимокъ съ подлинника Краледворской рукописи“. Даремне читачі сподіватимуться бодай таким способом ознайомитися з славетною пам'яткою, що переховується в празькому народньому музеї, за сімома, мовляв, печатками²⁾.

¹⁾ Гадаємо так через те, що проф. Карасек усе-ж-таки серйозний вчений, і деякі його розвідки, напр. „Několik kapitol ze styků česko - rakouskoruských“ свого часу критика привітала була прихильно.

²⁾ Репродукцію справжнього Королевдвірського рукопису можна знайти в книзі А. Сгеповича „Очеркъ истории чешской литературы“. Кієвъ.

Виявляється, що репродукція ця — не з неї, а з відомої підробки „Пісня під Вишеградом:

Na ty naše slunce, Vyšehrade tvrd!

Ty směle i hrdě na přikře stojěši na skale, stojěši ť t. вв.

На стор. 101 знаходимо твердження, що „руськіє, кь сожалѣнію, до сихъ поръ совершенно незнакомы съ извѣстнымъ по своему своеобразію чешскимъ писателемъ Юлиемъ Зейеромъ“. Це неправда. З кількох творів цього автора, перекладених російською мовою, звертаємо особливу увагу читачів на роман „Домъ подъ утопающею звѣздою“ — незлий переклад Вол. Ленського, що взяв на себе завдання перекласти всі твори Зейера (Спб. 156 стор.) та „Король Кофетуа“, перекл. у збірнику „Велесь“ 1908 року. Огляд російської літератури до книги зовсім не ввійшов, української так само, бо одна — 10-та — сторінка, не дає сливе нічого; отож аж дивно на стор. 144 читати таке категоричне твердження: „Бросая общій взглядъ на всѣ славянскія литературы, мы можемъ сдѣлать слѣдующіе выводы: величайшимъ славянскимъ писателемъ является Левъ Толстой; величайшимъ психопатологомъ всего міра — Достоевскій. Художественный реализмъ русскихъ пользуется общимъ признаніемъ во всѣхъ европейскихъ литературахъ“... Але-ж, щоб зробити такі висновки, треба було попереду дати огляд літературної діяльності названих письменників, а цього власне й не зроблено... Коли автор далі твердить, що „писателемъ, пользующимся наибольшею любовію и извѣстностью за предѣлами своей литературы, слѣдуетъ признать поляка Сенкевича, а плодовитѣйшимъ и универсальнѣйшимъ поэтомъ обладаетъ чешская литература въ лицѣ космополита Ярослава Врхлицкаго“, то цей висновок зроблено все-таки на підставі розгляду в належному місці й оцінки їх творів і взагалі письменницької праці, що-ж до російських письменників, кажемо знову, автор нічого того не зробив. До речі, кажучи за відомі історичні романи Сенкевича „Ogniem i mieczem“, „Potop“, „Pan Wołodyjowski“ та вихваляючи цю трилогію, автор ні словом не згадав за крайні історичні недоладності й перекручування, що їх викликав надмірний польський цього письменника шовінізм, та що їх так палко й переконливо викрив видатний знавець історії козаччини небіжчик В. Б. Антонович в історичному місячнику „Кіевская Старина“ (1885 р., кн. 5) в статті „Польско-русскія отношенія 17 в. въ современной польской призмѣ“. Див. також „Вѣстникъ Европы“ (1888 р., кн. 2) ст. О. М. Пипіна „Новые романы Сенкевича“; тут яскраво виявлено надмірну нетолерантність і шовінізм цього письменника, його хибні погляди в історичних малюнках. А втім, погляди проф. Караска на польське письменство і в інших випадках потребують поправок; таке, приміром, його знову-таки надто категоричне твердження, що „единственная славянская литература, не знавшая перерывовъ развитія и все время пользовавшаяся роднымъ языкомъ, — это польская литература“. Не хочеться просто вірити, що таке написав історик і професор слов'янських літератур! Невже він забув за глибокий-таки, нівроку, чеський вплив на польську мову й літературу, за кількісну перевагу в ній латини, що через неї польська мова дуже довго не

могла здобути належного їй місця в книзі, а розвиток польського письменства чимало запізнився?..

На 4 сторінці знаходимо знову дуже дивне твердження автора, що „сербы и хорваты говорят однимъ и тѣмъ же языкомъ, и однако же это, къ сожалѣнію, два народа и у нихъ двѣ литературы“. Невжеж-автор забув, що властива хорватська мова (чакавщина й надто кайкавщина) виразно відрізняється від сербської — штокавщини, — а проте хорвати засвоїли сербську літературну мову, занедбавши розробку своєї власної, і тепер уже в обох народів є одне спільне письменство, а не два, як було давніш? Правда, католики-хорвати пишуть латинкою, а православні-серби — кирилицею; але, не вважаючи на відмінність абеток, книжна мова, кажемо ще раз, у тих і тих тепер одна.

Незрозуміло, чому автор зовсім не згадує за кашубську літературу. Правда, вона належить невеликому слов'янському народові, недовиткам поморських слов'ян, що доживає свого віку на березі Балтицького моря, в пониззі Висли й виробив своє письменство нещодавно. Але-ж за письменство лужицько-сербського народу, удвоє меншого числом, ніж кашуби, він таки говорить та ще й одзначає навіть, що література цього народу мовою своєю поділяється на дві, які й досі існують одна від одної незалежно й не зливаються між собою, дарма що окреме їх існування не зміцнює ні тієї, ні цієї. А тимчасом кашубське письменство може все-таки похвалитися кількома більш-менш видатними талантами, про яких читач з книги проф. Караска так-таки нічого й не довідається. Такі, наприклад, Цейнова (1818 — 81), „будитель“ кашубського народу, Ярош Дирда, Олександр Майковський — голова молодокашубського руху, Вось Будзиш, видатніший з молодшого покоління; ось чому бодай короткий нарис їхньої письменницької праці в звязку з нарисом і характеристикою кашубського „відродження“ був-би в книзі аж надто не зайвий.

Не можна похвалити й загадкового в деяких місцях книги викладу авторового, що навряд чи припаде до смаку читачеві. „Болѣзненно ощущается у сербовъ утрата четырехъ великихъ (?) прозаиковъ“, каже проф. Карасек на стор. 15, але так і не називає їх. Так само на стор. 107 він не подає назви того роману чеського письменника В'ячеслава Ілчка, що його зміст узято „изъ времени вторженія пруссаковъ въ Чехію въ 1866 г.“. Отож читач сам мусить десь розвідати, як зветься той загадковий твір, якщо ним зацікавиться.

Із безлічи різних помилок у роках та йменнях письменників або всяких інших назвах, зазначимо лиш такі. Сербського письменника XV в. Костянтина Костенцького на стор. 4 перейменовано в Костенецького, чеського письменника Іраска автор (чи, може, перекладач) переробив на „Ирашека“ (на стор. 43, 113). Театр на „Виноградахъ“ — новій частині чеського міста Праги — в різних місцях книги, наприклад, на стор. 109, 143 названо чомусь „вейнбергскимъ“! Назви „словінський“ (на стор. 5: „тексты на хорватскомъ и словинскомъ языкахъ“) і „словацький“ (15 стор.: „единство чехо-словацкаго языка“) перероблено на „славянській“. Рік на-

родження сербського письменника Качича-Міошича на стор. 4 показано замість 1690 р. — 1702-й, а рік смерті славнозвісного Амоса Коменського зам. 1670 — 1690! Рік нещасливої для слов'ян Білогорської битви показано 1618 зам. 1620 (7 стор.) й т. и. Замість німецької форми „Кроація“ (5 стор.) перекладачеві випадало-б узяти давно вже в нас засвоєну „Хорватія“, то-що.

З портретами письменників, що, на думку видавців, мали оздобити книгу, проти її німецького оригіналу, теж не все гаразд... Деякі вийшли досить-таки блаженськими, в інших випадках одних письменників ушановано двічі, ба навіть тричі — Я. Врхлицький (на стор. 12, 98, 100), С. Чех (на стор. 97 — 98), Яромир Ербен двічі на одній сторінці (31), а інші, не менш заслужені й відомі, zostалися зовсім без портретів; сталося це, що правда, може, і не з вини видавництва...

На цьому закінчимо перелік різних прогріхів книги; скажемо лиш, що видавництво „Вѣстникъ Знанія“, маючи на думці запорожнити прогалину в письменстві в звязку з „исчезновеніємъ съ книжнаго рынка отчасти устарѣвшей книги Пыпина“ (див. передмову), виконало це завдання досить-таки нещасливо. Видана книга віденського славіста проф. Караска може в крайньому разі бути хіба лиш за додаток до давньої праці Пипіна, відрізняючись від неї все-таки тим, що вона, за Шафариком, розглядає слов'ян у їх цілокупності.

Близько п'ядесятьох років зминуло, відколи вийшов у світ I-й том „Исторія славянскихъ литературъ“ Пипіна й Спасовича, аж з'явилася, на-решті, праця, що може до певної міри заступити названу книгу, вже геть випродану й справді вже перестарілу. Ми кажемо за працю празького славіста проф. Я. Махала „Slovanské literatury“, що другий том її вийшов недавнечко — 1925 р. (стор. IV + 607; перший том, стор. III + 320, вийшов 1922 р.), а незабаром має з'явитися й третій, що міститиме виклад новітньої літератури слов'ян. Видав цю книгу народній чеський музей у серії „Novočeská biblioteka“ (число XXXVI) дуже пристойно, і зовнішнім виглядом вона справляє не погане вражіння. Проф. Я. Махал — відомий давній дослідник у галузі слов'янської мітології й літератури, й такі його праці, як, наприклад, „Nakrės slovanského bájesloví“ (Прага 1891 р.), або „O bohatyrském eroše slovanském“ (Прага 1894 р.) критики цінують досить високо. Окрім того, йому належить багато статтів і книжок, що стосуються до письменства мало не всіх слов'янських народів і розкидані по різних періодичних виданнях. Чимало працював він і над російським письменством, і його книга, напр., про Л. Толстого це взагалі видатна праця („Lev N. Tolstoj“ у „Matice lidu“, XCVI č. I, Прага 1912, стор. 248, вид. Фр. Шимачка). Досить довгий реєстр праць Я. Махала можна бачити в грубому на його пошану виданому юбілейному збірнику: „Sborník prací, venovaných profesoru d-ru Janu Máchalovi k sedmdesátým narozeninám (1855—1925. Pořadali Jiří Horák a Miloslav Hůšek, вид. клуб „новітніх філологів“, Прага 1925 р., стор. 368 + XL з портретом). Від такого заслуженого, з довголітнім науковим і професорським досвідом ученого можна було сподіватися, що праця його з історії слов'янського

письменства буде вдатна та й запорожнить собою прикру прогалину в науці. Далі побачимо, що надія ця до певної міри справдилася, але багатьма сторонами книга вимагатиме ще чимало додатків і поправок. Та як не єсть, треба дякувати авторові, що не боязко взявся нарешті до такої тяжкої та відповідальної праці, що, становлячи дуже цінну вкладку до науки, може виконувати разом і високе громадське призначення — правити за підручника для пересічного читача-слов'янина. Усі, хто знає, як важко писати такі твори, що обіймають підсумки вищої духовної праці цілого величезного плім'я, як слов'янське, поставляться з певною розумною поблажливістю до тих зівсіді неминучих огріхів і прогалин, які можуть бути й справді є в праці проф. Махала. Нам доведеться спинитися на книзі проф. Махала довше не тільки тому, що вона видатне явище в дуже небагатій науці історії слов'янських письменств, а й тому ще, що, розглядаючи її, ми матимемо нагоду висловити свої думки про те, які-ж вимоги повинна завдовольняти сучасна нам історія слов'янського письменства, що має і в науці і на книжковому ринку заступити так довго незамінну славетну книгу Пипіна й Спасовича.

Зміст книги проф. Махала такий. Том I-й складається з 4-х частин і прикінцевого слова. Кожна частина, відповідно до поданого літературного матеріалу, поділяється на розділи: у 1-шій частині стародавня доба (11—65 стор.) — знаходимо 3 розділи: I-й — початок слов'янського письменства з такими підрозділами: 1) глаголичне письменство, 13—17 стор., 2) церковно-слов'янське письменство у болгар та сербів, 17—30 стор., 3) початок письменства на Русі, 30—40 стор., 4) огляд найдавнішого чеського письменства, 5) найдавніше письменство у поляків, 46—51 стор.

Розділ II-й. Література апокрифічна, 52—58 стор. Поширення її між слов'янами.

Розділ III-й. Твори середньовічної романтики, 59—65 стор., особливо поширеної між слов'янами.

Частина 2-а. — Народня епіка слов'ян, 67—128 стор. Тут 4 розділи:

Розд. I. Епіка руська, 72—90 стор.

Розд. II. Епіка південно-слов'янська, 91—105 стор.

Розд. III. Козацькі думи, 106—114 стор.

Розд. IV. Стиль і форма народньої епіки слов'ян, 115—128 стор.

Частина 3-я — доба ренесансу та реформації, 129—226 стор. Тут є сім розділів:

Розд. I. Релігійні та літературні течії на чеських землях, 132—144 стор.

Розд. II. Дубровницьке письменство, 145—167 стор.

Розд. III. Гуманізм та реформація в Польщі, 168—191 стор.

Розд. IV. Початок письменства у лужицьких сербів, 192—196 стор.

Розд. V. Реформація у південних слов'ян, 197—206 стор.

Розд. VI. Літературний рух на Україні, 207—213 стор.

Розд. VII. Російська література XVI—XVII віків, 214—226 стор.

Частина 4-а. — Вік „osvicenstvi“ (просвітній абсолютизм), 227—308 стор. Тут є 5 розділів:

Розд. I. Польське письменство,
231—251 стор.	} а) 2-а ¹ / ₂ XVIII віку, 232—240 стор.,
б) після розбору Польщі, 240—
244 стор., в) драма й проза для
розваги („увеселительная“), 244—
250 стор.
Розд. II. Російське письменство,
252—273 стор.	

а) Початок нового письменства, 252—263 стор., б) Доба Катерини II-ої, 263—273 стор.

Розд. III. Літературна діяльність на Україні, 274—279 стор.

Розд. IV. Чеське відродження, 280—285 стор.

Розд. V. У південних слов'ян, 286—308: а) словінці, 286—290 стор., б) хорвати, 290—295 стор., в) серби, 295—302 стор., г) болгари, 302—308 стор. Висновки, 309—313 стор.

Показчик (докладний зміст книги), 314—319 стор.

У I-му томі, крім того ще є: а) передмова, V—VI стор., б) вступ, де подано загальні історично-етнографічні відомості про слов'ян.

Том II-й. Передмова, V—VI стор. Вступ, 1—3 стор., загальна характеристика й походження романтизму.

Частина 1-а. Початок романтизму у слов'ян, 5—191 стор.

Розд. I. Сантименталізм і початок романтизму в Росії, 7—28 стор.:

а) Карамзін та його доба, 9—14 стор., б) початок романтизму, 14—24 стор., б) І. А. Крилов, 25—28 стор.

Розд. II. Відродження українське, 29—50 стор.: а) письменство на Україні східній, 29—38 стор., б) початок відродження в Галичині та на Підкарпатській Русі, 35—50 стор.

Розд. III. Початок романтизму в Польщі, 51—83 стор.: а) доба перед Міцкевичем, 53—61, б) А. Міцкевич, до 1829 р., 62—72 стор., в) польсько-українська школа, 73—83 стор.

Розд. IV. Перший період чеської романтики, 84—131 стор. (старий романтизм): а) літературні впливи, 87—93 стор., б) Йосип Юнгман і початок чеської романтики, 93—192 стор., в) Колар і Челяковський, 102—119 стор., г) Шафарик і Палацький, 120—131 стор.

Розд. V. Початок романтичного руху у південних слов'ян, 132—191 стор.: а) суперечки про книжну мову та правопис, 132—140 стор., б) Прешерн та його доба, 140—151 стор., в) Іллірство, 151—179 стор., г) початок романтизму у сербів, 179—191 стор.

Частина 2-а. Розцвіт романтизму у слов'ян, 192—434 стор.

Розд. I. Найвищий розвиток романтизму в Росії та перехід до реалізму, 195—238 стор.: а) ідейні та громадські течії 30—40-х років, 195—206 стор., б) О. С. Пушкін, 206—220 стор., в) М. Ю. Лермонтов, 220—231 стор., г) інші поети (Пушкінська плеяда), 231—238 стор.

Розд. II. Українське письменство, 239—261 стор.: а) Т. Шевченко та поезія його доби, 241—252 стор., б) політичні й культурні стосунки в Галичині та на Підкарпатській Русі, 252—266 стор.

Розд. III. Польське письменство до 1863 року, 262—315 стор.

I. Розцвіт письменства на еміграції, 262—305 стор.: а) Адам Міцкевич, 262—273, б) Юлій Словацький, 273—284 стор., в) Сигізмунд Красінський, 284—296 стор., г) інші поети, 296—305 стор.

II. Поезія у властивій Польщі, 306—315 стор.

Розд. IV. Розвиток чеської поезії від Махи до Люмирівців, стор. 316—366: а) Карло Гавличек та його доба, 316—323 стор., б) К. І. Маха, його прихильники й супротивники, 323—332 стор., в) від космополітизму до націоналізму, 332—355, стор., г) відокремлення словаків, 356—366 стор.

Розд. V. Будії письменства у лужицьких сербів, 367—381 стор.

Розд. VI. Поетичне письменство південних слов'ян, 382—434 стор.: а) словінська, 382—394 стор., б) хорватська, 394—404 стор., в) „омладинська“ романтика у сербів, 404—415 стор., г) народне відродження болгар і початок нового письменства, 415—434 стор.

Частина 3-я. Драма.

I. Драма російська, 439—454. II. Драма українська 454—459. III. Драма польська, 459—472. IV. Драма чесько-словацька, 479—485. V. Драма у південних слов'ян, 485—507: 1) Словінська, 485—487, 2) Хорватська, 488—496, 3) Сербська, 496—503, 4) Початок болгарського театру, 503—507.

Частина 4-а. Роман і повість (romanopisectví), 511—600 стор.

I. Роман російський, 513—530. II. Повісті українські, 530—538. III. Роман польський, 538—551. IV. Розвиток чеського роману, 551—574. V. Роман у південних слов'ян, 574—596: 1) Початки словінського роману, 574—579. 2) Роман хорватський, 579—583. 3) Сербський роман, 583—594. 4) Початки болгарського роману, 594—596 стор.

Висновки, 597—600 стор.

Показчик (докладний зміст книги), 601—605.

Бібліографічні додатки, 606.

Друкарські помилки, 607 стор.

Як видно з поданого змісту книги, плану в ній додержано досить гармонійно, більш-менш відповідно до дійсного ходу в розвитку літератур у слов'ян та їхніх взаємовідносин. Думаємо лиш, що до прийнятого ще в Пипіна розділу „юго-славянъ“ даремне проф. Махал завів і болгар, що їм Пипін приділив самостійний розділ; це має багато більше рації: болгар, звичайно, географічно належать до південних слов'ян, але етнографічно вони не „юго-славяне“. Літературний матеріал що-до кількості сторінок, присвячених тому чи іншому народові, явищу або письменникові, загалом кажучи, мало не раз-у-раз слухний, хоч, наприклад, що-до російського письменства автор і допустивсь деякої недооцінки; історичну перспективу, якщо можна так висловитись, висвітлено більш-менш близько до правди. Не доводиться дуже заперечувати й самий уклад матеріалу, коли в різні періоди вибивається на перше або друге місце той чи інший народ, певна річ, відповідно, так-би мовити, до його питомої ваги за даної літературної доби, згідно з розумінням автора та його поглядом на предмет. От тільки важко, здається, казати за „чесько-словацьку“ драму (472—485 стор.) у XIX віці, коли вже сталося літературне між

чехами й словаками розмежування, коли останні почали свою розробляти книжну мову, відмінну од чеської літературної, якої вони вживали раніш. Адже більшість словацьких драматургів, починаючи з Яна Паларика (1822 — 70 рр.), писали вже мовою словацькою! (Див. хоч-би книгу Ярослава Влчка „Исторія словацкой литературы“, Київ 1899, стор. 169 — 170)¹⁾. Вихідний погляд у книзі проф. Я. Махала дуже різниться від погляду Пипінового: Махал, усупереч останньому, не ставиться негативно до ідеї слов'янської взаємності, якої тепер, після новітніх історичних студій і дослідів, жаден безсторонній учений уже, певне, не заперечуватиме (див., наприклад, особливо „прикінцеві уваги“ першого тому, стор. 309—313, де цю взаємність показано досить яскраво²⁾).

Скептики звичайно показують на чималу розбіжність взаємних інтересів у слов'ян, на малу часто силу сполучення між ними, одне слово, на те, що можна назвати історичною відосередністю. Що й казати, частенько це так і буває. Але-ж, окрім цієї сили, в їх історії не так рідко можна спостережати й иншу силу, протилежну першій — силу центро-тяжності. Звідси й повстають неминучі сутички та часті зміни цих сил, що часто залежать і від своєрідних національних рис у вдачі слов'ян... Усе це так або инакше повинно було позначитися й на письменстві слов'ян; а втім, завсіди питома їм свідомість близького взаємного споріднення та безпосередні, іноді дуже щільні, обопільні літературні звязки й впливи яскравою червоною рисою проходять через цілу літературну історію слов'ян і цим дають спромогу дослідникові — спромогу цілком закономірну — вивчати й викладати її не за народностями, а в порядковій зміні течій і напрямків у духовому житті народів та еволюції літературних форм³⁾.

¹⁾ Що-до літературного відокремлення словаків від чехів є вже чимало всяких статтів, заміток та иншого. Між иншим звертаємо увагу читача на працю В. А. Францева: „Чешско-словацкій расколъ и его отголоски въ литературѣ 40-хъ годовъ. Памяти Я. Штура“ в „Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ“, т. 74, вип. I, стор. 82—111. Варшава 1915 р.

²⁾ На стор. 313-тій зазначено навіть ті важливі ідеї, що більш-менш були спільні всім слов'янам і становлять основну, істотну частину їхнього світогляду. (Možno již nyní vytýknouti některé význačné ideje, které byly více méně společné všem Slovanům a tvoří podstatnou část jejich světového názoru). Такі, приміром, надзвичайно дуже релігійне порівняння й туга за чистотою християнського життя, потім ідея демократичної людяности. Автор називає головних заступників цих високих ідей у слов'ян, починаючи в найдавнішій добі християнства — наприклад, Теодосія Печерського, Володимира Монаха, тоді Петра Хельчицького, Марка Маруліча, Миколу Рея, Петра Скаргу, Сквороду, Досифея Обрадовича, Миколу Новикова. Шляхетні ідеали перейшли спадщиною від давніх їхніх заступників геть аж до письменства новочасного, де дістали ноне освітлення й вищій художній вислів та обробку (Vytečné ideály přešly odkazem i do literatury doby nové v níž se jim dostalo nového osvětlení a uměleckého vzdělání).

³⁾ Непоганий сукупний огляд виявів новітньої слов'янської взаємности й солідарности подано між иншим у книзі „Slovanský Přehled“ 1914 — 1924 k šedesátým narozeninám Adolfa Černého. Uspořádal A. Frinta, F. Tichý. Прага 1925 р., стор. 408. Історичний огляд слов'янської взаємности читач знайде в відомій книзі проф. Первольфа, присвяченій спеціально цьому питанню. Багато цінного матеріалу єсть і в праці А. С. Будиловича

Книга проф. Махала, надто в другому томі, в цілому ставить собі завдання використати суто-літературний матеріал, що визначається більш-менш художньою красою змісту й привабністю зовнішніх форм; автор не бере яких-небудь історично-культурних або публіцистичних намірів, як це робив Пипін, і полишає на боці всі ті наукові та інші твори людської думки, які не мають загальноприступного художнього інтересу, а можуть цікавити лиш читачів-фахівців. Такий погляд, якщо й не всі його поділяють, якщо він і не домінує поміж ученими, проте знаходить собі все більше й більше прихильників між істориками письменства, котрі обстоюють те твердження, що в історично-літературних працях за мету й предмет викладу повинні бути факти й явища суто-літературні, одне слово, що письменство повинно й може бути самодоволящим паростом духового життя людини, а не якою-небудь допомічною ділянкою в історії культури (*ancilla historiae*) чи якої іншої дисципліни. Правда, наш автор не раз-у-раз цього принципу додержує¹⁾, але взагалі зазначеного погляду на письменство він додержується безперечно.

Написано книгу проф. Махала, загалом кажучи, легко, іноді навіть гарно; її залюбки читатиме широке коло читачів. Це забезпечує їй успіх

„Общеславянскій языкъ“ 1892. Є й дрібні праці, присвячені подробицям питання, як, напр., книжки проф. Ів. Малишевського: „Характеристика участливыхъ отношеній Россіи къ славянамъ въ ихъ историческомъ развитіи отъ начала до настоящаго времени“. Київ 1893 г. Зокрема що-до народів східньо-слов'янських або „руських“ дав. ґрунтовну працю І. С. Свенціцького: „Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россією въ первой половинѣ девятнадцатаго вѣка“ в „Изв. Отд. Русск. яз. и Слов. Академіи Наукъ“, т. XI-го, кн. 3-я, 1906, стор. 259 — 367.

¹⁾ Так, приміром, на стор. 132—5-ій тому I проф. Махал докладно сивняється на діяльності словінського вченого філолога В. Копітара й багато говорить за його наукові праці, що власне до письменства, як його розуміє сам автор, безпосередньо не стосуються. Проти цього ми особисто нічого-б не мали, коли-б автор відповідно довше спививсь був і на письменницькій праці славнозвісного папріяра слов'янознавства абага Йос. Добровського. А то він присвятив йому лиш півсторінки. Знов-же про російського теж славетного філолога А. Х. Востокова, чії заслуги в науці слов'янської філології, певна річ, ані трохи не менші, ніж заслуги Копітара, не сказав він так що й нічого. Коли-ж він цього, додержуючись своїх поглядів на письменство, не зробив, то не треба було так порівнюючи багато говорити й за Копітара. Ми розуміємо автора, коли він каже за наукові заслуги й праці Йос. Юнгмана — капітальний „Slovník českého jazyka“ 1835—1839 р., „Historie literatury české“ 1825 р., „Slovesnost“, для якої він виворив нову термінологію з давньої чеської, запозичень з інших слов'янських мов та власних новотворів, але проф. Махал зробив це лиш як додаток до викладу суто-літературних праць цього славетного діяча, що були справді дуже важливими чинниками в справі відродження чеського письменства. Такі його гарні переклади Мільтонової поеми „Ztracený ráj“ 1811 р., Бюргерової балади „Леонора“ 1806 р., Шатобріанової „Атали“ 1806 р., переклади з російських та польських поетів, переклади різних інших творів, поезії західньо-європейської — англійської, французької та німецької. Усе це було справжнім збагаченням чеської словесности, й завдяки поетичним працям Юнгмана сама чеська мова та вірш піднеслися на не аби-яку височінь. Звичайно, власні віршовані твори цього, можна сказати, „батька“ нового чеського письменства, не мають тієї цни, що його переклади, але, наприклад, його „Oldřich a Vožena“ 1806 р. свого часу дуже припала була до вподоби читачам — нечисленим ще тоді цінувачам рідної поезії.

у слов'янському читальницькому громадянстві. Наші уваги, подані далі, звичайно, не можуть знецінити її, але можуть стати в пригоді авторові, коли він перевидаватиме свою працю.

Насамперед дуже важко погодитися з тим, що надто мало сказано про кирило-методіївську добу чесько-моравського письменства. Доба ця — кардинальна мало не для цілого слов'янства — лишила позначні сліди і в чесько-моравському письменстві, а тимчасом автор присвятив їй тільки дві сторінки (13—14); що правда, складено їх цілком науково й чітко, але-ж їх аж надто не досить, хоч-би як дивитися на справу. Адже тепер після новітніх дослідів над питанням про старослов'янське, розмірно дуже багате, письменство кирило-методіївської доби й наступної за нею можна сказати, поруч з староболгарською, сербською та руською, навіть за четверту — моравську редакцію старослов'янських текстів, що спочатку були спільні у слов'ян і лиш згодом підпали під різні діалектичні впливи. Порівнявши перекладарську працю солунських братів — та їх безпосередніх учнів — з грецькими первотворами, автор виявляє чудовий літературний талант у них, надто в Костянтина-Кирила й показує, яка вдатна була їхня діяльність у цьому напрямку; вона-бо збагатила слов'ян того далекого від нас часу й позначною літературною мовою й безліччю цінних, надто за цієї доби, творів високої людської думки. Цей бік просвітньої праці слов'янських першонавчителів та й їх учено-літературного гуртка надто переконливо розгорнув небіжчик Ягіч в одній з своїх останніх великих праць, а саме про старослов'янський переклад Апостола ¹⁾.

Особливо працю Кирила він визнає просто за геніяльну... Ця новоявлена в людстві книжна мова, як знаряддя глибокої думки й вищого знання, потенціально вже містила в собі необмежену здатність збагачуватися великою силою нових слів, словесних образів та зворотів і можливість безмежного дальшого розвитку. Незабаром, наприклад, вона вже не так-то багато поступалася що-до лексики й здатности висловлювати найтонші відтінки думки — навіть так розкішно розвинутій мові, як мова грецька. Так, у широкій хроніці Георгія Амартола, перекладеній (на Русі?), як відомо, вже в половині XI-го віку, дослідники налічили 8.500 слів у первотворі й 7.000 слів у слов'янському перекладі. Безліч синонімів, що віддавали різні відтінки думок, свідчить про високий рівень розвитку цієї загальнослов'янської книжної мови. (Див. особливо розвідки акад. В. М. Істріна про хроніку Георгія Амартола, а так само одну з останніх його праць „Очеркъ истории древнерусской литературы домосковского периода 11 — 13 в.в.“. Петербург 1922, стор. 248, вид. „Наука и Школа“.

¹⁾ Zum altkirchenslavischen Apostolus, стор. 360 в записках Віденської Академії Наук — „Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften im Wien“. Подібні думки висловили також Бернекер у його Kirills Uebersetzungskunst 1912 р. і Грюненталь у Ягічевому „Archiv für slavische Philologie 1909 р. „Die Uebersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelium. А втім висока досконалість кирило-методіївської книжної мови свідчить, треба гадати, про те, що її вже й перед солунськими братами розробляли невідомі досі письменники... Проф. Махал теж визнає, що „překlady byly přímo mistrně!“ (13 стор.).

Досі ще може бути корисна давня книга Буслаєва „О вліяніи христіанства на славянскій языкъ“. М. 1848. Див. ще думки Ягіча в інших його працях: 1) *Entstehungsgeschichte der Kirchenslav. Sprache*, (2-е вид., 1913 р., стор. 422 — 3) та 2) „Замѣтки изъ области древн. ц. славянскаго перевода“ в збірнику „Привіт Ів. Франкови“ (Львів, 1916 р., стор. 27 — 30). Після того, як помер Методій 885 року, ті з його учнів, котрим пощастило лишитися в Великоморавській державі, звичайно, провадили далі його справи, дарма що вже й у несприятливих умовах, аж поки остаточно знищили її угри; вони, між иншим, склали житія слов'янських перво-вчителів — твір, написаний непоганою книжною мовою, невибагливою й простою, крім того, й служби тим-же братам-просвітителям, написані за зразком подібних-же грецьких творів. У Чехії, що деякими частинами входила до складу Великоморавської держави, теж працювали книжники Методієвої школи, а наслідувачі їх теж перекладали і з латинської мови різні богослужбові тексти, вживані тоді на Заході, де латинський церковний обряд незабаром перемиг грецький, східній, і житія святих західніх¹⁾.

Такі переклади з латинської на слов'янську мову, що їх спершу робили лиш у Чехії та Моравії, згодом почали з'являтися і в Далмації, Босні та взагалі в західньо-сербських землях; перекладали твори не тільки церковного й духовно-морального змісту, але й світського, — що далі, то більше їх з'являлося, так поволі, завдяки спільній книжній мові, вони поширилися по всьому христіянсько-слов'янському світу, заходили вони й на Русь — наприклад, відоме житіє чеського князя В'ячеслава, що ім'я його, разом з ім'ям його бабки мучениці Людмили, дуже рано заведено й до православних святців. Такими, далі, були ще старовинна повість про Індійське царство в своєму старшому ізводі, що ввійшов до складу староруської Олександрії, Троянська притча, що дійшла до нас у староболгарському списку XIV-го віку, сербська Олександрія (В. М. Истрин у „Лѣтописи Ист.-филол. О-ва при Новорос. у-тѣ“, Одеса 1905, XIII, „Визант. слав. отд. VIII“, заперечує західне походження цих трьох творів). В усіх таких творах західньо-слов'янського походження знаходимо характерні заміни латинських *s* і *z* (*s*, *z*) шиплячими *жс* і *ш*: бовешъ з латинськ. *boves*, урші з *ursi*, Парижъ або Фарижъ — з *Paris*, Аякшъ, Венуша, Прѣямушь, Менелаушь, Поликратушь, Ацилешъ з *Ajax*, *Venus*, *Priamus*, *Menelaus*, *Achilles* і т. и.²⁾.

¹⁾ Наприклад, св. Віта, папи Степана, Бенедикта Нуррійського, Аполінарія Равенського. До Методієвої-ж доба належить і старо-церк.-слов'янський переклад „Римського патерика“ (Див. А. І. Соболевскій, „Римскій патерикъ въ древнемъ церк.-славянскомъ переводѣ“) з надзвичайно давніми лексичними даними.

²⁾ Див., наприклад, цікаву статтю О. І. Соболевського в „Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ“ 1904 р., кн. II-а, листопад, „Изъ всторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей“, або-ж у його прекрасній книзі „Матеріали и изслѣдованія въ области славянскої філології и археології“. Петербургъ 1910, стор. 186 — 198. З новіших праць — стаття В. Погорелова: „Изъ наблюденій въ области древнеславянскої переводной литературы: I. Латинское вліяніе въ переводѣ евангелія“. Братиславль. 1925.

У теперішніх чехів спостерегаємо те саме явище: *konšel* (з *consul*), *serík* з *syringa* — та інші. Що грецький текст „Олександрії“ — пам'ятки, перекладеної з латинської мови на слов'янську, теж було перекладено з цієї останньої, видно з такої цікавої дивовижі в грецькому тексті. *Ὁ Σολομών διὰ γυναικα τὸν Ἀδάνην ηκολούθησε τὸν βασιλέα καὶ ἐξέπεσε* — з слов'янського „Соломонъ жены ради ада наслѣди“, де ніякого невідомого царя Адана нема; очевидно, грецький перекладач просто не зрозумів слов'янського тексту або переплутав його і з „ада“ зробив царя Адана. (Див. іще А. Н. Веселовського „Изъ исторіи романа и повѣсти“. 1886 р.).

У празькому Вишеграді і згодом ціло славне навчання слов'янської мови; тут її могли навчитися й св. Прокіп (пом. 1055 р.), настоятель Сазавського слов'янського монастиря в Чехії, і багато інших книжників, що перу їх між іншим належали два оповідання про св. В'ячеслава, князя чеського, що незабаром стали відомі і на Русі (див. між іншим статтю Г. В. Ягіча „Легенда о св. Вячеславѣ“ в „Сборникѣ Ф. Ф. Форгунатову“, Варшава 1902, стор. 92 — 109), переклад бесід папи Григорія Великого на євангелію, Никодимова євангелія, відомі „пражські листки“, що свідчать про східній обряд у західніх слов'ян, „Київські“ листки, можливо, написані в Тинецькому слов'янському монастирі біля Кракова (думка акад. О. І. Соболевського) та інші. Складеного через когось із них життя св. Прокопа, що йому одного часу приписувано Кирилівську частину славнозвісної Реймської євангелії, досі поки-що не знайдено. Взагалі багато з таких ц.-слов'янських творів в автентичному чехо-моравському ізводі до нас не дійшло; може, підчас бузувірного лютування в Чехії єзуїтів з Коляшем на чолі їх знищено; цей сумний факт, звичайно, й викликав те взагалі стримане ставлення до ст.-церк.-слов'янської доби в чеській літературі, що спостерегаємо в шановного автора

Відбитка з збірника „Sborník Filos. fak. universitu Komenského v Bratislavě“. Лексичні дані різних старослов'янських пам'яток особливо свідчать про чимале число чехо-моравських слів, що в них знаходилися і, видимо, перейшли в тогочасну загальнослов'янську книжну мову ще на моравському ґрунті. Проф. П. А. Лавров у своїй цікавій статті „Георгій Амартоль въ изданіи В. М. Истрина“ („Slavia“ роčník IV, 3—4. Прага 1926, стор. 657 — 683 та інші) зробив висновок, що лексичний запас слов'янського перекладу Георгія Амартола чималою мірою припадає до такого-ж запасу найдавніших пам'яток не руського походження (значить, моравського й болгарського); якщо взяти до уваги сукупність інших даних, які показують з одного боку на моравську, а з другого — на південно-слов'янське оточення, то навряд чи можна буде обстоювати ту думку, що переклад, який сполучає такі риси, міг з'явитися на руському ґрунті (думка Істрина). На думку Лаврова, переклад Амартола прийшов на Русь зовні, можливо, з півдня, і вже на руському ґрунті, зазнавши редакційної переробки, набрав того вигляду, в якому ми його знаємо. Із слів, які наводить з нього Лавров, звертаємо особливу увагу на такі: *льгостині* — чеськ. *lehost, lhostejný* (у Гебауера), *ладвіа* — чеськ. *leďva, leďvina*; *завори, завирати, заврѣти* — чеськ. *zavíratí, zavora, zavřítí*; *ізбиточно* — чеськ. *zbytečně -ý*; *глезь* — чеськ. *hlezen* (кісточка на носі); *вскладати* — чеськ. *vzkládatí*, *неемь* — дикий з *неемьяз* — чеськ. *nejemný* (і *jemný* у Гебауера), *обаляти, обалятися* — *obalítí* (обгорнути), *раман* — пор. чеськ. *pařanpú* = надмірний, *росоховать* — пор. чеськ. *ro(z)socha, rozsochovatý*, *сърывати* — *shřvztí*, *сѣдальница* — *сѣдална*, *кафізма* — чеськ. *sedadla, sedadlný* і ин., що свідчать про західньо-слов. походження, найшвидше — чехо-моравське.

книги. Ми дозволили собі довше спинитися на цій добі через те, що має вона надзвичайну вагу в історичному житті та в письменстві чехо-моравського народу; адже поміж ученими є чимало прихильників того погляду, що ця доба справила певний вплив навіть на повстання й розвиток гуситського руху, а ще раніш, можливо, мимоволі відбилася на деяких заходах короля Карла I (IV), як от, наприклад, заснування Емауського монастиря з слов'янською відправою, листування його з папою в справі запровадження такої відправи й по інших місцях країни, то-що. Усі такі міркування мимоволі підказують думку, що проф. Махалові слід було-б довше спинитися на старо-церк.-слов'янській добі чеського письменства, дарма що це й не зовсім пасує до його лансонівського погляду; зробив-же він це, напр., для словінського вченого Коштіара, присвятивши його діяльності чимало місця (див. вище). Адже не треба забувати, що найдавніший період слов'янського письменства має свою самостійну вагу, дарма що, окріч дуже небагатьох винятків, не має він у собі тієї ознаки художности, що її вимагав від літературних творів Лансон. За тієї доби народня думка ставила письменству зовсім інші вимоги, принаймні, в тодішній інтелігенції, що висувала на чільне місце розробку й популяризацію духовно-моральних засад та релігійних питань; це найкраще мало сприяти християнській освіті народніх мас, що часто ниділи в природньому дикунстві й нецтві, оповиті забобонами, несвідомі в справах вищого духовного морального існування.

Щоб закінчити розгляд цього питання, треба ще сказати, що давньо-слов'янське письменство, починаючи з кирило-методіївської доби, було, за дуже малими винятками, по суті те саме у чисто всіх слов'ян, що його розробляли спільно всім їм книжною мовою, і що розглядати його можна було-б не за окремими краями, а наприклад, за окремими розділами творів: церковним та духовно-моральним, історичним, філософським, белетристичним, то-що; так наш автор іноді і робить, викладаючи, приміром апокрифічне письменство та староромантичне на стор. 52—67-ій. Ця спільна книжна мова слов'ян уже мала в собі, як зазначено вгорі, певні діалектичні одміни — звукові та особливо лексичні й правописні — залежно від тих країн, що на ґрунті їх її обробляли. Та ці одміни, надто на припочатку, не були такі великі, щоб порушувати її „спільність“. Ось чому можна говорити не про окремі в різних слов'ян кирило-методіївські книжні мови, ба тільки „про редакції“ або книжні „ізводи“ старо-церковно-слов'янських рукописів, що за них наука визнає тепер, як вже сказано, староболгарську редакцію, моравську, сербську та руську. Таких „редакцій“ додержано, наприклад, у відомій староцерковно-слов'янській хрестоматії небіжчика проф. В. Вондрака „*Sirkievneslovanská chrestomatie*“, що вийшла недавнечко другим виданням (Брно, 1925 р., стор. 303).

Певна церістість спільної книжної мови слов'ян у різних землях з'явилася вже геть згодом, і проти неї вчені книжники більш-менш уживали різних заходів, як от правописні реформи, що не завсіди були щасливі, але мали на меті виправити й по змозі послабити те небажане

явище, яке доводило часом до різних хибних тлумачень, навіть до взаємного нерозуміння й непорозумінь.

Важливий пункт нашої розбіжності з автором є так само питання про глаголичну абетку, що її він, без ніяких застережень, уважає на стор. 13-тій саме за те письмо, яке був винайшов для слов'ян Костянтин філософ-Кирило. По-над усякі сумніви, автор дуже добре знає про існування в науці поважних, дуже довгих і досі ще не скінчених суперечок за те, яку власне абетку вигадав Костянтин Кирило — глаголицю чи кирилицю. Отже, коли цього питання не можна вважати за остаточно розв'язане — адже оборонці більшої давности кирилиці проти глаголиці ще, як то кажуть, не здали своїх позицій супротивникам, — автор, будь-що-будь, повинен був за це згадати, а не викладати питання так аподиктично, як він це зробив; йому все-ж годилося-б поінформувати читачів, що є й інша думка, яку обстоює й тепер дехто з видатних учених, наприклад, акад. О. І. Соболевський у „Богословской Энциклопедии“, т. X, стор. 213—228. (Див. також „Русский Филологический Вѣстникъ“ 1910 р. Варшава, стор. 204—5). Ми особисто гадаємо, що Кирило винайшов власне глаголицю. Але наукова безсторонність повинна, на нашу думку, підказувати кожному славістові, по-перше, що питання про обидві слов'янські абетки, їх обопільні стосунки й давність усе ще не можна вважати за розв'язане; по-друге, що, виводячи оборонці глаголиці це письмо з грецького мінускульного IX в. (у проф. Махала „podle řecké kursivy“), подають ще тільки більш-менш дотепну гіпотезу, а не безумовно доведений факт. Навіть Гардтгавзен у своїй невеликій, але змістовній праці, яка більш-менш повно вичерпує питання, „Греческое письмо IX—X вв.“ у Ягічевій „Энциклопедии славянской филологии“, вип. 3, 1911 р. (вид. Рос. Акад. Наук), не відкидаючи можливості, що вигадуючи Кирило нове письмо міг мати за зразок „тексты греческаго минускула“, одночасно трохи чи й сам не заперечує свої думки, коли каже: „едва ли еще существует два рода письма, которые бы на первый взглядъ казались столь различными и относительно стилия дѣйствительно настолько расходились, какъ эти два письма“ (тоб-то глаголиця й грецький мінускул, стор. 43).

Здивував нас брак у книзі проф. Махала будь-яких вказівок на те, що-ж саме діялося в Болгарії, відколи припинилася в ній літературно-наукова діяльність після того, як звоювали країну турки наприкінці XIV віку, тоб-то від часу останнього патріарха Євфимія — стор. 24 й до того, як з'явилася праця Паїсія „Исторія славеноболгарская“ р. 1762, отже протягом по-над триста п'ядесят років (стор. 302—304). Тим більший жаль бере, що автор не надолужує цієї недоумитки бодай докладним описом болгарського народнього епосу, давши про нього на стор. 94 і 104 лиш декілька рядків. А тимчасом цей епос безперечно давав багато поживи фантазії, художньому почуттю та історичним запитанням народу. Переважно-ж автор каже за сербський епос, що справді заслуговує від історика літератури на особливу увагу. А втім це ані трохи не одзворює

його від обов'язку більш-менш докладно описати й не такий блискучий болгарський епос, не обмежуючись самою лиш короткою за нього згадкою, ніби мимохідь ¹⁾).

Питання про те, чим живилися в безталанній Болгарії народня думка й почуття за жахливої чотиривікової доби страшного турецького гнобительства, тепер працями проф. П. А. Лаврова, Мілетича, Цонева та інших мало не до краю розкрито та з'ясовано, й освітлено його досить правдиво. Мазмо на увазі між иншим і так звані „дамаскини“, тоб-то пам'ятки з середньої доби болгарського письменства, переважно проповідницько-навчальні й простолюдно-белетристичні (народня біблія та інші), складені не колишньою книжною старо-церковно-слов'янською мовою, а живою народньою. Відомо, як це цікаве явище повстало. Коли турки остаточно звоювали болгарську державу, місцева інтелігенція з останнім болгарським патріархом Євфимієм мусіла покинути рідний край: багато її представників розійшлося по інших слов'янських землях — Сербії, Русі, атонських слов'янських монастирях; а чимала частина її оселилася в Молдавії та Волощині, де й розвивала далі давнє церковно-слов'янське письменство. В самій Болгарії таке письменство поволі завмирало, а незабаром і до краю зникло, сами перекази про нього сливе зовсім забув народ. Шкіл та інших установ, де опрацьовували-б стару книжну мову, вже не було, і ніде було навіть навчитися її. Священики, котрі позалишалися в Болгарії, ще володіли нею, але вже наступні покоління їх могли хіба лиш аби-як читати богослужбові книги, передаючи це вміння один одному або здобуваючи його десь у „попівських“ школах; писати-ж

¹⁾ Можна було-б, наприклад, трохи спинитися бодай на так званих „гайдуцьких“ піснях, що на їх така багата болгарська народня поезія. В них яскраво відбився своєрідний побут гайдуків — цих палких борців проти турків, гнобителів дорогої їм болгарської батьківщини та святої християнської віри. Гайдуки нагадують наших козаків, що боролися з татарами за свій рідний край і віру. Прапор гайдуків — поле з хрестом. звязок між ними — присяга, аскетизм, побожність. [Художню ідеалізацію гайдуцтва див. хоча-б у поемі Раковського „Горски пїтник“, так само в віршах Борба-Хаджі-Димитра, в поемі „Хайдуги“, у повісті „Курджали“]. У XVIII в. тип гайдука трохи затьмарюється й помалу міняється в гірший бік звичайного розбишаки, безідейного та жорстокого.

З величвих гайдуцьких героїв визначається Стоян, уславлений у багатьох піснях. Між гайдуки пішов він тому, що його прокляла мати. Багато з того, що співається про Марка Королевича перенесено й на нього. Таке, напр., оповідання про те, як Стоян, на прохання материне, покидає гайдуцтво й починає жити з оранки, та оре не землю на хліб, а шляхи „прямоїзні“, причому, забивши подорожніх турків, віддає матері здобич, віби „виорав“ її з землі. У деяких піснях Стоян виступає навіть, як родич Марка Королевича... Діяльність Стояна щільно сполучена з містом Софією, де він і син його були за воєвод. Цікаво, як Стоян вибирає наречену: перед грекинею й волошкою він дав перевагу „голій та босій“ болгарці. В цьому як-найяскравіше виявився його патріотизм. Він визначається в боях з татарами й турками — ворогами християнства, а одного разу під Сливином (у східній Болгарії) поневолює й самого султана... А втім він служить і султанові, видавши йому між иншим свого побратима „немча-гайдука“. За це товариші-гайдуки його повисили. В иншій пісні він помирає в бою, і сивий сокіл закриває небіжчикові обличчя від сонця.

давньою книжною мовою, чи перекладати нею з грецької та інших мов уже було їм не сила. Очевидячки, щоб як небудь підживляти в бідному затурканому народі християнську свідомість, їм лишалося одно — говорити з ним про високі релігійні речі та духовно-моральні істини його рідною звичайною мовою, а коли вже писати що-небудь, наприклад, найпростіші казання, проповіді, то-що, то писати тією-ж-таки мовою, бо, знову кажу, знання давньої книжної мови рік-у-рік що-раз більше занепадало, доки, нарешті, зникло мало не до краю... Такі-от твори, складені для народу його живою щоденною мовою, й називаються „дамаскинами“ від імени грецького єпископа XVI-го в. Дамаскина-Студита — першого, хто зважився вживати простолюдної грецької мови для простих, народіві приступних казань, проповідів, то-що, бо знання й навіть розуміння старогрецької літературної мови для людей простих, невчених стало тоді вже надто важке. За прикладом Дамаскина пішло й болгарське духівництво, бо життєві обставини склалися більш-менш однаково ¹⁾).

Отже духовне питання не зовсім завмерло в Болгарії, як гадали за це давніш, а помалу жевріло, жило в ній народню свідомість і тим готувало її до того, щоб у ній зародилось і вона сприйняла те явище, яке зветься „відродженням“ письменства і перший, *prvý hlas*“, мовляв проф. Махал, що камінь до нього поклада згадана вище праця Паїсія. Тому тепер уже, коли відкрито й зібрано багато літературних пам'яток середнього періоду, можна вважати, що мало не 400-літню перерву в послідовному літературному розвитку запорожено. Цю перерву раніш уявляли собі немов якесь порожнє місце, дарма що, коли її не було запорожено, було цілком незрозуміло, чому повстало саме „відродження“ й чому такий величезний успіх припав рукописній Паїсієвій „Історії славеноболгарской“ (відомі 38 копій з неї, перше друковане видання зроблено допіру р. 1844 „Царственникъ или исторія болгарская“, Будим) — праці, як на теперішній погляд, певна річ, незначної, але такої, що свого часу була народіві до снаги. Про цей успіх документальні подає відомості й проф. Махал на 304 — 5 сторінках, не пояснюючи проте, яким чи-

¹⁾ Таке саме явище спостерегаємо, як відомо, і в давній південно-західній Русі. Там обставини народнього життя теж примусили проповідників і письменників уживати народньої мови в книзі. Це бачимо не тільки в XVI—XVII віках, а й давніш. Певна відчуженість від давньої книжної церковно-слов'янської мови, чималою мірою повсталала через забуття її та брак традиційного її розроблення; до цього спричинився новий політично-громадський стан країни, підлеглої спочатку Литві, а згодом Польщі. Все це само собою повинно було довести до того, щоб помалу, хоч-не-хоч запровадити в книгу живу народню мову й повільно розробляти її. Така розробка, що на ній де-далі більше позначався вплив польської літературної мови, кінець-кінцем призвела до великої одміни в долі літератури та книжної мови поміж Руссю північно-східньою й південно західньою: тимчасом як перша весь час додержувала давніх церковно-слов'янських літературних традицій і мови, друга через причину, зазначену попереду, неминуче повинна була від них відірватися й, замінивши народньою мовою церковно-слов'янську, почала потроху навертатися до цієї останньої вже після того, як здобула засоби вивчати й розробляти її, коли відкрито квіво-братську колегію та інші подібні школи.

ном він був можливий у країні, мало не до краю пригніченій турецьким ярмом і фанаріотським гнобительством, позбавленій, як каже автор, усіх людських прав — *všech lidskych prav* (302 стор.). Далі тепер уже, здається, можна цілком певно за починальника нового болгарського письменства вважати не Паїсія, а Пилипа Станіславава, католицького єпископа-місіонера між болгарами-павликіянами, що р. 1651 видав для своєї болгарської пастви першу друковану новоболгарську книгу „Абагар“ (див. М. Петровскій: „Первый печатный памятникъ новоболгарской литературы“ в II-му томі вид. „Славянскій Сборникъ“. Спб. 1877, стор. 1 — 12. М. Попруженко: „Абагаръ“ в „Извѣстіяхъ Отд. Русск. яз. и словесн. Акад. Наукъ“, т. X, кн. 4, 1905 г. Спб. Л. Милетичъ, Изъ історія та на българска та католицка пропаганда въ 17 в.“ Софія 1894. Його-ж: „Наши-тѣ павликяне“. Софія 1903). Абагар — від слова Авгар — ім'я царя, що писав, за апокрифом листа до Христа.

Мова „Абагара“¹⁾, правда, має в собі багато елементів хорватської мови, але один з дослідників, Петровський, слушно зауважає: „и звуки, и формы его носятъ на себѣ слѣды живой болгарской рѣчи; текстъ памятника не нуждается въ доказательствахъ, что онъ — достояніе болгарской литературы“. Будь-що-будь, зміст „Абагара“ свідчить, що його автор добре знав те оточення, що для нього він писав свою працю: це — здебільша молитви на різні більшої чи меншої ваги випадки людського життя — наприклад, „за жену неплодну“, — різні духовні та морально-навчальні статті, що ними XVII-й вік зв'язується з „дамаскинами“. Болгарська мова збірника, що його склав Станіславов, як каже Петровський, „въ печати появилась впервые въ разсматриваемомъ памятникѣ“. До речі треба сказати, що збірник Станіславава знав уже Кепшен — див. його „Библиографическіе Листы“, 489 — 585 стор. Що-до примірника цієї книги, який був у Чортківській бібліотеці, маємо відомості, вміщені в „Обозрѣніи славяно-русской библиографіи“. Спб. 1849, № 536. У каталозі Чорткова та в інших описах стародруків видання Ф. Станіславава має таку назву: „Молитвы на болгарскомъ нарѣчїи. Собралъ Филиппъ Станиславовъ одъ велике Булгаріе бискупъ. Римъ“.

Перейдімо тепер до дальших наших уваг. Нам здається, що оцінки деяких видатних слов'янських письменників, які зробив проф. Махал, іноді недостатні, надто що-до сербо-хорватів — відповідних польських письменників оцінено проти них вище. Для прикладу вкажемо хоч-би відомого славонського письменника Антона Рельковича (1732 — 98) або автора збірника історичних поезій „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ А. Качича-Міошича, що їм присвячено тільки півсторінки, а тимчасом „Сатиръ“ першого, а надто „Razgovor“ другого для своєї доби були

¹⁾ Пам'ятку цілком перевидав К. С. Кузьминський у вид. „Древности. Труды Славянской Комиссії Московскаго Археологическаго Общества“. Москва 1907. VIII + 332 + 67 стор. Додано й пояснювальну статтю видавця „О сборникѣ молитвъ“ „Абагар“. Зроблено й репродукції з образів святих, що добре віддають оригінали.

твори надзвичайно показові й важливі, будь-що-будь вони заслуговують на більшу до себе увагу й на докладніший огляд (про „Сатира“ див. між иншим у „Очеркахъ изъ исторіи славянск. литерат.“ А. Степовича. Київъ 1893, стор. 67—83).

Про письменство кашубів чи „кашебів“, як сами вони себе називають, проф. Махал, подібно до Караска, не каже ані слова, а цього нічим виправдати не можна. Якщо цих кашубів мало — разом близько 400.000, то й лужичан, що про них він таки дав невеликий нарис, ще вдвоє менше; якщо він, припустімо, кашубську мову вважає за наріччя польської, подібно до того, як деякі вчені вважають словацьку мову за наріччя чесько-моравської, а письменство їх має за несамобутне, то після праць Рамулта, Бодуена-де-Куртене, Лоренца, Бубриха ми маємо повне право визнати певну самостійність кашубської мови; коли-ж наш автор з цим не погоджується, то він міг хоч-би для-ради докладности, коли не історичної істини, оповідання про кашубську літературу та її діячів завести бодай до польської, як окремих підрозділ її. Взагалі що-до більшої чи меншої ваги кашубського письменства бодай у порівнянні з обома сербо-лужицькими, то про неї більш-менш докладні дані можна знайти, наприклад, у невідомій авторові книзі варшавського й саратівського славіста небіжчика А. Сіротінна „Россія и славяне“ 1913 р.; тут автор приділив мало не однакове місце і кашубській літературі (107—173 стор.), і обом сербо-лужицьким (174—220 стор.) і в жвавому, часом навіть яскравому оповіданні показав не аби-яку життєву силу її. У нього, приміром, зовсім непогано написано сторівки, присвячені поезії одного з видатніших ранніх заступників кашубської літератури — Яроша Дирди — Героніма Дердовського 1852—1902 р., автора гарної комічної поеми „O panu Czorlin'scim, со do Pucka po sece (= citi) jachoł“ — твору, який він „zełgoł dla swojeh druhow kaszebs'ciech“. Теплими рисами обмальовано особу й молодшого поета Вося Будзиша — псевдонім Яна Карновського (народ. р. 1876), що в його творах між иншим можна помітити яскраві відміни північно-кашубської мови проти польської, а саме рухливість і вигадливу мінливість наголосу, як і в українській та рос., в протилежність сталій польській акцентуації на другому від кінця складі та південно-кашубській — на першому, початковому складі, як у чеській. Отже виходить, що кашубське письменство трохи чи не одинокє з слов'янських письменств, що його проф. Махал обминув у своїй книзі¹⁾ (про кашубський наголос див. хорошу працю Д. Бубриха в „Известиях отд. русскаго языка Акад. Наук СРСР, т. XXVII, 1922, 1—194 стор.).

З дрібніших хиб і недоглядів у книзі проф. Махала, зазначимо лиш такі найважливіші. Викладаючи письменницьку діяльність славнозвісного

¹⁾ За білоруське письменство ми тут не згадуємо, бо проф. Махал мав до певної міри право проминути його в своїй викладі через те, що його дуже мало було розроблено; до того-ж властиво питання про нього з'явилося надто вже пізно — після світової війни та революції. Проте можливо, що автор торкається його в третьому томі своєї праці — доти краще з'ясується й саме питання, буде видано й розроблено більше літературного матеріалу...

Я. Амоса Коменського, конче треба було хоч трохи спинитися на одному з важливіших його творів — на алегоричній поемі „Лабіринт світу і рай серця“, а тимчасом у книзі наведено лиш титул її. (Про „Лабір. світу“ в російському письменстві див. „Сборникъ статей В. И. Ламанскому“. Спб. 1908, стор. 743—750). Отже, зупиняючись переважно на педагогічному та науковому значінні цього славетного письменника, автор нічого не сказав за його головний художньо-белетристичний твір усупереч своїй власній думці, висловленій у передмові до другого тому, що в поняття письменства „слідом за Лансоном, треба запроваджувати твори тільки більш-менш художні, відзначені красою форми“.

На стор. 141-й дано неправильну вказівку, що „чеські брати після нещасливої для слов'ян білогорської битви 1620 р. знайшли пристановище в Польщі, між иншим ніби-то в письменника Миколи Рея. Адже-ж Рей жив і помер задовго перед тією-битвою (1505—69 рр.). За середньовічну чеську драму сказано на стор. 141—2 менше, ніж випадало-б з огляду на її літературну вартість, так само вважаючи на не аби-яке громадське та культурне значіння її для того часу.

Є чимало недоглядів і в викладі фактів російської та української літератури, але ми, сподіваючись, що інші зроблять це краще й докладніше, зазначимо лиш деякі з них, ті, що мимоволі впадають в око, коли читасмо книгу. Так, галаємо ми, Кантемір, Державін, Боратинський варті трохи докладнішого викладу, відповідно до їх справжнього значіння й так-би мовити, питомої ваги. Тимчасом автор цього не зробив, не запровадив до свого оповідання нічого з їх творів, дарма, що в инших аналогічних випадках він це залюбки робить. На „Євгенії Онегіні“ Пушкіна можна було спинитися трохи більше й подати нові дані, з яких видно, що це, мовляв проф. Махал, „arcidilo“, через неможливі для вільнодумного письменництва тодішні умови, лишилося так-би мовити, приборканим і навіть властиво не скінченим: адже, замість теперішніх вісьмох розділів роману, малò бути десять, а може ще й більш; як гадав поет, Онегін кінець-кінцем повинен був прилучитися до декабристського руху, знайшовши тут, до чого прикласти останок сил свого невдалого життя, як це сталося з багатьма заступниками тодішньої бездольної російської інтелігенції“... ¹⁾

¹⁾ Про існування багатьох готових строф десятого розділу знали Мак. Ів. Тургенев і П. А. Вяземський — див. запис у його щоденнику 19 грудня 1830 р. Сам Пушкін казав братові Л. Сичу за долю Онегіна, що він у цьому розділі мав або загинути на Кавказі або прилучитися до руху декабристів. Поміж зацілілими строфами з X-го розділу в одному з зошитів Пушкіна, які переховуються у Всесоюзній публічній бібліотеці ім. Леніна, де між иншим поет занотував: „19 окт. сожжена X-я п'єсьн. 1830 г.“, є й такі, де він згадує про повстання Чернігівського полку під проводом Муравйова, про Пестеля та инших діячів руху. Дещо з X-го розділу „Онегіна“ збереглося у збірці автографів Пушкіна, що належала була Л. Н. Майкову, напр.:

...Властитель слабый и лукавый (Олександр І)
Плѣшивый щеголь, врагъ труда,

Нечаянно пригрѣтый славой,
Надъ нами царствовалъ тогда.

На стор. 218, де подано стислу характеристику художнього світогляду Пушкінового, немає навіть згадки про такий, можна сказати, повний поетичного аромату твір, як „Разговоръ книгопродавца и поэта“. Взагалі ліриці цього поета можна було-б віддати більше уваги, сказавши, напр., хоч що-небудь за його „Пророка“, спинившись хоч трохи на такому багатьма сторонами видатному творі, як славнозвісна, що так до вподоби припала Л. М. Толстому (див. його „Воспоминанія дѣтства“ 1905 р., так само розмову з ним д. Малахієвої-Мирович у Ясній Полянї, надруковану в „Русской Мысли“), поезія: „Воспоминаніе“ — „Когда для смертнаго умолкнетъ шумный день“. Можна було там, де мова йде за поезію Лермонтова „Люблю отчизну я“, зазначити, що своїм змістом вона стоїть у щільному звязку з тим уступом з „Онегіна“, де поет торкається тих самих по суті речей реального оточення в російському народньому житті: „Иныя нужны мнѣ картины“ („Странствованія Онѣгина“, XVI).

У розділі „literatura ukrajinska“, розглядаючи письменницьку працю Т. Г. Шевченка, можна було-б згадати й за його російські твори, що разом з його „журналом“ дуже характерні для великого українського поета, виявляють велику глибину та різнобічність його поглядів і жагу знання, а також і поривання увійти в російське письменство, хоч, можливо, і з міркувань сучасно-матеріальних. Що в визволенні III-ка з кріпацтва брав

Его мы очень смиреннымъ знали,
 Когда не наши повара
 Орла двуглаваго щипали
 У Бонапартова шатра.
 Гроза 12-го года
 Настала. Кто тутъ намъ помогъ?
 Остервененіе народа,
 Барклай, зима иль русскій Богъ?
 Но Богъ помогъ; сталъ ропотъ ниже
 И скоро силою вещей
 Мы очутились въ Парижѣ,
 А русскій царь — главою царей
 И чѣмъ жирнѣе, тѣмъ тяжелѣе...
 О русскій глупый нашъ народъ,
 Скажи, зачѣмъ ты въ самомъ дѣлѣ

 Витійствомъ рѣдкимъ знаменитымъ (?)

(Цей уступ про Мик. Ів. Тургенева брат його Ол-р Ів. навів у листі до нього з Мюнхену в Париж, де перебував тоді Мик. Ів., 1832 р.).

Такъ было надъ Невою льдистой.
 Но тамъ, гдѣ ранняя весна
 Блестятъ надъ Каменкой тѣнистой
 И надъ холмами Тульчина.
 Гдѣ Витгенштейновы дружины
 Двѣпромъ подмытыя равнины
 И степи Буга облекла —

У безпокойнаго Никиты (декабриста Му-
 [равйова),
 У осторожнаго Ильи (князя Долгорукого)
 Другъ Марса, Вахха и Венеры
 Имъ дерзко Лунинъ предлагалъ
 Свои рѣшительныя мѣры
 И вдохновенно бормоталъ,
 Читалъ свои поэмы Пушкинъ,
 Меланхолическій Якушкинъ,
 Казалось, молча обнажалъ
 Царевубійственный кинжалъ.
 Одну Россію въ мірѣ видя,
 Лаская въ ней свой идеалъ,
 Хромой Тургеневъ (Мик. Ів.) имъ внималъ
 И, слово „рабство“ (вар. плети) ненавида,
 Предвидѣлъ въ сей толпѣ дворянъ
 Освободителей крестьянъ.

Дѣла другимъ порядкомъ шли.
 Тамъ Пестель...
 И рать большую набиралъ
 Тамъ хладнокровный генералъ
 И Муравьевъ, его склоняя
 И полонъ дерзости и силъ
 ...торопилъ

(повстання Чернігівського полку).

участь переважно поет Жуковський, теж нічого не сказано. Яскраво „визвольний“ характер „Кобзаря“ не досить освітлено...

Можна пожалкувати, що в викладі сербсько-хорватського письменства нічого не сказано за жаден з романів відомого свого часу письменника Милована Видаковича (1780—1841), навіть за улюблений у сучасників „Любомиръ у Елізіуму“; цей твір передруковували ще в сімдесятих роках минулого віку, і ми навіть ще в дев'яностих роках минулого віку зустріли його не в одній сербській сільській хаті. Поміж творами Павла Витезовича (1652—1713) треба було хоч трохи спинитися на одному з значніших — на поемі „Родосудіе... господина Петра Алексѣевича... велике Русіе самодержца... и пр. списано 1710 г.“, де автор сподівається, що тільки російська держава спроможеться вигнати турків з Європи та визволити від них Святу Землю; цю думку, як відомо, висловлював ще й інший хорватський письменник тієї доби Юрій Крижанич (1618—83), напр., у своїх творах. 1659 р. „Putno-opisanie ot Levova do Moskvu“, вид. 1891 р. в Москві, та в „Політиці“ — „Razgovori ob vladateljstvu“, відзначених таким яскравим панславістським характером та різкою, надмірною зненавистю до німців — надто в „Політиці“.

Більше на прогалинах ми не спинятимемось. Скажемо тільки, що деякі з них пояснити випадає, може, не завжди доречним розподілом матеріялу. А втім автор, напевне, запорожить ці прогалини в третьому томі своєї праці. Так, на стор. 293 2-го тому автор проминув такого значного сербського письменника, як Лазар Кузьмич Лазаревич (1851—90), а інших новелістів, — його сучасників, до того-ж таких, напр., як Павла Адамова (1855—1907) він у книжці своїй зазначив. Другий приклад: факти й явища російського письменства в другому томі закінчуються добою Гоголя, а виклад літератури інших слов'ян доведено іноді мало не до кінця ХІХ в. Звідси виходить те, що ми маємо в книзі виклад літературної діяльності, напр., І. І. Крашевського (1812—1887), З. Качковського (1825—96), Св. Чеха (1846—1908) та інших, а про російських сучасників їхніх, напр., про Гончарова, Тургенева, Герцена, Григоровича та инш. нічого не довідуємось. Поміж російськими тогочасними поетами знаходимо М. Пл. Огарьова (1813—77), але не бачимо Ф. І. Тютчева (1802—73), А. С. Хомякова (1804—60), гр. О. К. Толстого (1817—75) і инш. Напевне, всіх їх ми знайдемо вже в 3-му томі, і читач, кінець-кінцем, нічого не втратить; тільки трохи не додержано буде історичної перспективи. А втім, можливо, що такий своєрідний розподіл літературного матеріялу стоїть у звязку з якимись нам невідомими міркуваннями проф. Махала.

Нарешті, спинімося ще трохи на бібліографії: у ній проминуто дуже багато й дуже важливого, але в цьому, звичайно, винен не автор, а ті обставини, що утворилися через світову війну й революцію та зруйнували налагоджені давніш обопільні книжні поміж слов'янами стосунки. Проте одзначимо найважливіші в цій ділянці прогалини. На стор. 165 — 7 проминено книгу В. Качановського про дубровницького поета Гледьевича

„А. М. Глеговичъ“ (1882 р., стор. II + 208. Спб.) і працю Князева про такого-ж поета Ветранича в „Сборникъ В. И. Ламанскому“ (1883. Спб.). У польській бібліографії треба було назвати книги А. В. Стороженка про Кленовича — відбитка з київських „Университетскихъ Извѣстій“ 1833 р. та Н. С. Глокке про Кохановського, також працю Губриновича „Romans polski za czasów St. Augusta“ (Львів 1904 р.). У чеській бібліографії слід зазначити велику книгу А. В. Стороженка „Очеркъ литературной исторіи Краледворской и Зеленогорской рукописей“ — відбитка з київських „Университ. Извѣстій“ 1879 — 80 та, як додаток до неї, працю А. І. Степовича „Къ литературной исторіи Краледворской рукописи“ (Москва. 1906 р.) — відбитка з видання „Труды XII Археологического Съѣзда въ Харьковѣ“. В російській бібліографії ми занотували такі прогалини: В. С. Иконниковъ, „Максимъ Грекъ“ — 2-ге вид., перероблене й поширене, Київъ 1915, 604 + 30 стор. з ілюстраціями (1-ше вид. 1867 р., зазначене у проф. Махала; удвоє менше). В. М. Истринъ Древнерусская литература (Петербург 1922, 248 стор.) — дуже цінний нарис; А. Д. Григорьевъ: „Повѣсть о премудромъ Акирѣ“ (Москва. 1913. X + 562 + 316 стор.); В. П. Адрианова: „Житіе Алексѣя челоуѣка Божія“ (Петербургъ 1917); В. И. Масловъ: „Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣва“ (Київъ 1912. 373 + 138 стор. з портретом), В. З. Завитневичъ, „А. С. Хомяковъ“, т. I, кн. 1. Київъ 1902, XVI + 866 + 14 стор.; т. II. Київъ 1913, XVII + 306 стор. — „Система философско-богословскаго міровоззрѣнія Хомякова“. Не названо праць В. Стоюніна про Пушкіна, Княжніна, Шішкова. У розділі „роман“ можна було згадати твори гр. Сологуба, Іскандера-Герцена. З видань Пушкінових писаннів не зазначено найкращі — академічне й особливо Брокгавса-Єфрона за ред. С. А. Венгерова — в серії „Библиотека великихъ писателей“ 6 великих томів з численними ілюстраціями — 7 том не вийшов через світову війну. Деякі з цих уваг автор можливо використає в додатках до з тому своєї поважної праці, що позитивні прикмети її безперечно перевищують ту суму огріхів, у нас поодзначуваних.

Книга проф. Махала, коли тільки він візьме на увагу думки тямущих критиків — з них надруковано, приміром, тільки рецензію на 1 том в „Известиях Отд. Русск. яз. Акад. Наук СССР, том XXX, 1925, ст. В. Чернобазва, — безперечно, добре вдовольнить потреби моменту; але треба дуже багато доповнень і поправок, щоб вона здобула в слов'янському науковому письменстві те місце, що свого часу належало книзі Пипіна. Автор мусів-би був не тільки загально поширити матеріал викладовий та поглибити предмет, ба й виклад фактів чеського письменства поставити врівень з иншим слов'янським матеріалом. Правда, в передмові він каже, що, призначаючи свою працю власне для чеських читачів, він гадав був спершу зовсім вилучити з неї виклад чеського письменства, але згодом, за намовою приятелів (*dobrých přátelů*), зрікся цього наміру й наважився занести в книгу принаймні головніші факти та явища її, відсилаючи чеських читачів по подробиці до відомих великих праць Я. Влчка або Якубця. Ми гадаємо, що це не так. Для слов'янської науки було-б більше

користи, коли-б такий досвідчений і тямущий автор, складаючи свою книгу, дбав не про самого лиш чеського читача, ба й про ціле слов'янство. Адже працю його, безперечно, буде перекладено й на інші слов'янські мови, і тоді чужослов'янський читач зовсім не вдовольниться з того короткого викладу чималого порівнюючи матеріялу чеського письменства, що його він знайде в книзі. Правда, колись так само зробив і Пипін, викинувши з 2 видання своєї книги виклад літератури російської — точніше великоруської, вирішивши вилучити її, вважаючи на величину й вагу предмету, в окрему книгу. Але те, що зручно було Пипінові, бо він викладав історично-літературний матеріял за окремими слов'янськими народностями, те навряд чи може придатись проф. Махалові, що додержується, як зазначено вище, иншого, Шафарикового погляду й викладає в своїй книзі предмет цілком одмінним способом. Звичайно, коли проф. Махал обстоюватиме призначення своєї книги самим лиш чеським читачам, змагатися з ним не доводиться; можна тільки пожалкувати та й терпляче чекати, що з'явиться в світ инша подібна праця, яка вже матиме на сці всеслов'янське поширення.

Закінчивши історичну частину нашої статті, перше ніж перейти до догматичної, ми зробимо ще одне коротке зауваження. Навряд чи проф. Махал має рацію, коли він, так-би мовити, вкраплює факти словацької літератури у виклад спорідненої з нею, а проте не тотожної чеської.

Взаємовідносини цих двох літератур по суті подібні до таких-же стосунків поміж письменством російським з одного боку та південно-західноруським, тепер українським і білоруським — з другого; хто визнає певну взаємну окремість трьох руських, або східно-слов'янських, народностей, той конче мусить додержувати такого-ж погляду на стосунки між чехами й словаками, які давно вже по суті одні від одних відокремилися. Дехто з учених, напр., небіжчик Т. Д. Флоринський, були неправі, визнаючи осібність словаків від чехів і в наслідок цього право перших на свою окрему літературу, і одночасно заперечуючи таке-ж саме право українцям. Тепер так само робить проф. Махал, вилучаючи факти українського письменства в окремі від російського розділи і заносючи — всупереч навіть Шафарикові — факти і явища словацького письменства на сторінки чеського. Тимчасом він, напевне, знає про існування в науці, між иншим, і такого погляду (Цамбель), що згідно з ним словаків зачисляють не до західного слов'янства, а швидше до південного — такі важливі відміни словацької мови від чеської... Нарешті, є й окремі „історії словацької літератури“, наприклад, книга Яр. Влчка (російський переклад. Київ 1884 р.).

Звернімось тепер до тих побажань, що їх можна-б висловити сподіваній в майбутньому праці, що має замінити книгу Пипіна. Її треба збудувати на принципах батька історії слов'янського письменства Шафарика, як це зробив і проф. Махал, а зовсім не на тих засадах, що їх додержував Пипін; отже вона повинна твердо додержувати тієї методи, щоб обіймати слов'янство в його цілокупності, розглядати його як сукупність

одна одній близьких одмін єдиного цілого, як існують наприклад, одмини німецькі, французькі, італійські. До того слід ще поглибити виклад предмету, висловуючи особливо ті періоди, коли і в житті, і в письменстві найдужче виявлялася яскрава свідомість близької взаємної спорідненості слов'ян, коли одна народність, перебуваючи даного часу в щасливому стані, йшла на допомогу іншій, знедоленій та пригнобленій або духовно ще немічній і нерозвиненій; такі були, наприклад, проминаючи кирило-методіївську добу, коли витворено спільну книжну мову слов'ян, другий південно-слов'янський вплив на російське письменство XIV—XV вв. (Див. напр., А. И. Соболевский: „Южно-славянское влияние на русскую письменность“ 14—15 вв. Спб. 1894), поширення церковно-слов'янських книг, видрукуюваних у друкарнях Москви, Києва, Львова, Острога, то-що (поміж південними слов'янами)¹⁾, чесько-гуситський „братерський“ вплив на поляків і словаків, руська духовна допомога сербам XVIII віку та вплив російського письменства XIX в. на сербів, а згодом на болгар та інших; старі чеськоглагольські звязки („Slavia“ VI, ст. Івшіча).

На зміну такому обопільному тяжінню, свого роду духовній центро-тяжності — надто яскраво виявилось це наприклад, в „Ілірстві“, у тому, що хорвати засвоїли сербську літературну мову — нерідко під чужими впливами виступала сила відштовхна, відбіжна. Отож історик письменства повинен звернути як-найпильнішу увагу й на це явище, глибше дослідити причини, що його викликали, зазначити, як воно відбивалося на процесі літературних явищ... Далі, викладаючи письменство новочасних слов'ян, історик звичайно не промине зазначити таке характерне для них явище, як певна демократизація, коли можна так висловитися, мови та й самого змісту продуктів літературної творчості: щоб стати приступною народові в усіх його верствах, книга не тільки починає вживати народньої мови, одкинувши давні, так-би сказати, аристократичні книжні мови, приступні тільки більш-менш освіченим людям — латинську в західних слов'ян, старо-церковну-слов'янську в південно-східних, — але й самий зміст творів, як то кажуть, зводить з неба на землю. Висловлюючись простіше, ці твори починають відбивати в собі вже всю дійсність народнього життя, а не тільки ті інтереси, що раніш були власністю лиш вищих верстов народу, його „вершків“, його „аристократії“ духа. Явище це, цілком природне й неминуче з погляду духовної еволюції народу, ані трохи не було вороже допіру підкресленій ідеї слов'янської взаємності; вона так само, як і давніш, а, може, ще й дужче діятиме і в дальшому поступі письменства, в процесі життя. Дозволимо собі застосувати до цілого слов'янства ті думки, що ми висловили в іншому місці з приводу зміни в російсько-сербських літературних стосунках після реформ Вука Караджича — а саме в книзі „Очерки истории сербо-хорватской литера-

¹⁾ Див., напр., М. Н. Сперанскій, Ив. Федоровъ и его потомство („Древности. Труды Моск. Археолог. О-ва“, т. 23, в. 2-й, стор. 87—88).

туры“, стор. 180—181: „Нова сербська книга в наслідок Вукових реформ відрізнялася від давньої сербської та від російської й болгарської і мовою, і правописом; старих божків розбито, і думку народню звернено цілком на майбутнє... Хто знає, може цей шлях, видимо, для сербського письменства неминуче потрібний, і сам доведе до того самого, за що так нещасливо змагались супротивники Вука, тоб-то до книжних взаємовідносин з Росією та до єднання з нею? Зате така взаємність, таке єднання — свідоме, засвоєне в цілому народі, розвиненому й освіченому саме завдяки Вуковій реформі, чи не буде воно міцніше й ґрунтовніше, ніж те, давнє єднання з нею, що власне звязувало з російським письменством самих лиш сербських книжників, які покидали народ у темряві нецтва, між иншим і тому, що мова їхніх книг, штучна й важка, була надто далека й тяжка для його зрозуміння?“ Ці думки, здається, можна прикласти й до цілого слов'янства, що шляхом довгого й тяжкого досвіду свого духовного життя, щоб зміцнити своє становище між народами світу, неминуче мусить прийти до єднання, принаймні на ґрунті книжної спільности. Для наочного прикладу, щоб яскравіше й виразніше зілюструвати дане теоретичне твердження, візьмімо хоч-би дві найнещасливіші тепер слов'янські народності — горішніх та долішніх лужичан, инакше лужицьких сербів, що живуть, як відомо, поміж саксонцями й прусаками, за них ми вже скількись разів згадували були попереду. Що лишається робити цьому бідоласному народові, так пригнобленому од німців, які після світової війни, видимо, наважились остаточно їх винищити? Тепер там письменство мало не виключно має характер, так-би мовити, простолюдний, задовольняючи тільки найелементарніші потреби сільської й почасти міської людности й таким чином ратуючи його поки-що від цілковитого знічнення та зберегаючи його народньо-слов'янську особистість. Але цілком справедливо Пипін на стор. 1091 свої книги каже так: „появленіє болѣе широкихъ потребностей образования будетъ и предѣломъ этой литературы, за которымъ она не въ состояніи уже дѣйствовать. Что же затѣмъ?“ — питає він. Потім, дамо ми відповідь, лишається один тільки вихід згада-ним народностям, якщо вони бажатимуть і їм судилося зберегти свою слов'янську самобутність: прийняти за знаряддя вищої науки й широкої освічености найближчі, цілком уже вироблені й міцно в своєму існуванні та дальшому розвитку забезпечені слов'янські мови; наприклад, „горішні“ лужичани могли-б літературно об'єднатися з чехами, бо їхня мова їм найближча, а „долішні“ з тої самої причини — з поляками. В протинному разі, коли цього не станеться, лужичани неминуче муситимуть загинути, бо не витримають змагання з околичними німцями, як це сталося з полабським та поморським слов'янством ще в середні віки. Tertium non datur, третього шляху, тоб-то існування лужичан, як таких, у майбутньому абсолютно не може бути. Стан речей у більш-менш близькому майбутньому той самий Пипін визначає так: „Для людей равнодушныхъ близокъ выходъ въ нѣмецкую жизнь, тѣсно охватывающую лужичанъ“

отношеніями умственными и матеріальними; для тѣхъ же, хто дорожить національно-правственнымъ достояніемъ своей народности, остается одинъ виходъ — примкнуть къ интересамъ общеславянскимъ“ (1092 стор.). Автор не показує для такого виходу практичного шляху, але зазначене вище прилучення до чеського й польського письменства та освіти — по суті єдино правильне й певне...

Усе, що сказали ми за лужичан, немалою, а іноді й повною мірою можна прикласти й до інших слов'янських народностей, надто кволих, щоб самотою боронити свою самобутність; до кашубів, що неодмінно мусять прилучитися до польського письменства й культури, до словінців, що неминуче повинні увійти в сербо-хорватське письменство — і навіть, може, до словаків, яким дуже зручно було-б літературно об'єднатися з чехами, хоч історична доля і вратувала їх поки-що від помад'ярєння...

Потім повільне зближення слов'янських літературних мов, можна-б переводити шляхом, наприклад, лексичних змін і запозичень, уживаючи слів і зворотів, більш-менш спільних усім, або, для початку, кільком слов'янським мовам. А, може, слов'яни порозуміються, нарешті, між собою і спиняться для спільних між собою зносин на одній з тих, що існують, живих, більше чи менше вироблених і поширених мов, коли настане слушний для того час і складуться сприятливі обставини?.. (От, як це сталося колись у німців... Див. напр., Б. Цонев¹⁾ „Общеславянски език“ у юбілейному збірнику „Слав. Беседа“, Софія. 1880—1905 і рецензію П. Лаврова в „Извѣстіяхъ отд. русск. яз. Акад. Наукъ“ 1906, т. XI, кн. 3, стор. 487—493). Так, чи інакше, дійшовши до такого свідомого єднання й спільности цілого в різноманітності окремих осібностей і одмін, історія слов'янського письменства мала-б немов скінчити коло свого діалектичного розвитку, де те за — первісна книжна взаємність та єднання слов'ян за кирилометодіївської та наступної доби — начало центротяжне, а н т и т е з а — на-

¹⁾ Б. Цонев гадає, що згодом у ролі спільнослов'янської для обоїлїних стосунків мови, — це не заваджатиме розвитку й окремих слов'янських мов, — має виступити мова російська як з огляду на її велику культурну вагу в людстві, як органа письменства, що здобуло вже світове визнання, так і тому, що вона через свій історичний розвиток дуже близька до давньоболгарської, бо запозичила од неї багато елементів, отже неначе продовжує ту мову, що 1000 років тому мало не зробилася була спільнослов'янською“. Зокрема для болгар російська мова найближча й найзнайоміша, бо вже 100 років живить болгарську книжну мову, й російська книга, наукова, поетична й інша править за живу джерело для болгарських письменників. Починаючи з Ціаїсія й кінчаючи першим-ліпшим з сучасних письменників — усі черпають науку світову й поезію з російської книги, й „ляхо тому нашому (болг.) письменникові, що байдуже промане це живуще джерело“. Ту саму думку про межислов'янську роллю російської мови недавно висловив і хорватський письменник М. Чурчин у вид. „Nova Evropa“ (кн. XIV, 1926. Загреб). На його погляд, — гадаємо, так само мало здійснений і трохи оптимістичний, як і думка небіжчика славїста Б. Цонєва, — „слов'янську справу загальмував брак єдиної спільно слов'янської мови для обоїлїних меж слов'янами стосунків; за таку мову могли-б вони взяти російську, але тільки тепер, поки Росія знов не стала велика й дужа, що згодом демократично настроєні, невеличкі слов'янські народи вважатимуть собі за погрозу“.

ступне розходження й диференціяція їх — начало відбіжне, нарешті, синтеза — їх остаточна спільність і цілокупність у різноманітності частин — ніби об'єднання тези з антитезою. Звичайно, ми не можемо обстоювати безумовної правдивости й певности такої історично-філософської концепції що-до еволюції слов'янського письменства, якої, можливо, інші й не поділяють. Ми здобули її лиш, як остаточний висновок з наших студій над тією еволюцією і як наслідок нашого розуміння того історичного процесу, що його переживало письменство слов'ян у своєму послідовному поступі й розвитку.

Проф. Андроник Степович.

Безсоновщина.

(З матеріалів до життєпису О. О. Потебні).

В історії Харківського університету навряд чи знайдеться ще одна людина, що накоїла-б йому так багато лиха, як професор слов'янських мов, Петро Олексівич Безсонов. У вісімдесятих роках минулого століття він був за якогось злого генія Харківського університету: влада його, певніше — страх перед ним, перед його доносами ширилися далеко по-за межі історично-філологічного факультету, ба навіть цілого університету; доносів його боявся навіть куратор шкільної округи — людина, що мала була під той час не аби-яку владу й значіння, — вважали на нього й ті, кому тільки випадково доводилося стикатися з Харківським університетом¹⁾. Чималу ролю відграв Безсонов і в житті Потебні, що завдяки йому він, власне, й потрапив до Харкова. Потебня „неоднократно говорилъ въ послѣдніе годы своей жизни, что единственнымъ грѣхомъ его жизни является приглашеніе Безсонова на кафедру славянскої філології въ Харьковскій университетъ“²⁾. Все це виправдує тую увагу, що ми приділяємо її Безсонову в цій роботі.

П. О. Безсонов (народ. 1828) діставсь до Харкова в 1878 році, маючи вже ім'я й двадцятилітній стаж роботи по різних інституціях відомства Народньої Освіти.

Служба не перешкоджала науковій і літературній діяльності П. О. Безсонова. Протягом двадцятьох з чимось років (1855—1878) він видав окремо й надрукував у періодичних виданнях близько півсотні книжок та статтів, що утворили йому досить відоме ім'я, дарма що з особливим відношенням до нього.

Люди, що оцінювали науково-літературну діяльність Безсонова за його життя, здебільшого давали їй різко негативні оцінки, не спиняючись навіть перед обвинувачуваннями в різних негарних вчинках. „Изданіе народныхъ пѣсень Кирѣвскаго“³⁾ идетъ непутно и страшно подозрительно“, писав відомий збирач народніх пісень П. І. Якушкін, — один з тих, кому

¹⁾ Див. про це хоч-би у М. Ф. Сумцова: „Спогади й замітки про Потебню. I. Мої взаємини з О. П. Потебнею“ (Бюлетень Редакційного Комітету для видання творів О. П. Потебні, ч. I, Харків 1922, ст. 58).

²⁾ Ист.-фил. фак., 131, друг. пагінації.

³⁾ Їх редагував Безсонов. Я. А. .

доручено було виготувати до друку фольклорну спадщину П. В. Кіреєвського¹). „Не родись богатъ-умень, а родись кудрявымъ“, — „говорить народъ“, — каже він далі, — „П. А. Безсоновъ родился совершенно кудрявымъ! Другихъ достоинствъ по изданію русскихъ пѣсень я за нимъ рѣшительно не знаю. Кто можетъ сказать, по какому несчастному случаю весь сборникъ пѣсень Кирѣвскаго, да и всѣ сборники пѣсень достались безконтрольно въ одни руки г. Безсонова? Гдѣ онъ проявилъ знаніе русской народной поэзіи? Онъ рѣшительно ничѣмъ не показалъ знанія народной жизни; только в послѣдствіе показалъ отсутствіе пониманія русской поэзіи и зависть къ заслугамъ Петра Васильевича Кирѣвскаго“ (ор. cit., 464). „Родственники ли, друзья ли Петра Васильевича Кирѣвскаго, никто не имѣлъ права его трудами позволить дѣлать имя кому-нибудь: это грѣхъ не только передъ памятью Петра Васильевича, но это уголовное преступленіе передъ обществомъ. Какъ могло Общество любителей русской словесности или кто другой позволить приписать труды покойника живому человѣку, на томъ основаніи, что покойникъ умеръ и ему не надобны блага мірскія, а живому человѣку, хотя бы этотъ человѣкъ и былъ П. А. Безсоновъ, отдать труды покойника для прославленія своего имени? Позволить на первыхъ же строкахъ трудовъ покойника обругать всю дѣятельность его!“ (ор. cit., 471). І, спиняючись на окремихъ місцяхъ „примѣчаній“ Безсонова до пісень Кіреєвського, Якушкін висловлює такі, напр., зауваження: „Соображенія у г. Безсонова не занимають статью, но пониманія того, чѣмъ онъ написавъ, еще больше: вы напишете Китай, станете читать — и выйдетъ Китай, а если г. Поприщинъ съ г. Безсоновымъ стануть читать — у нихъ выйдетъ не Китай, а Испанія!..“ (ор. cit., 469). Або: „Прочитавъ въ пѣсняхъ П. В. Кирѣвскаго замѣтки П. А. Безсонова, я столько узналъ новаго, что не могу не выразить ему своей благодарности, и вмѣстѣ съ благодарностью обратиться къ нему съ просьбой. Сдѣлайте одолженіе, г. Безсоновъ, пишите ваши замѣтки и оставьте изданіе пѣсень П. В. Кирѣвскаго: вамъ они или не по сердцу, или вамъ некогда. Какъ то, такъ и другое вѣроятно“ (ор. cit., 469 — 470).

Кілька років пізніш працям Безсонова присвятив спеціальну статтю М. Ф. Сумцов²), і знову ми зустрічаємось з гострими нападами, з кри-

¹) Сочиненія П. И. Якушкина. Изд. Вл. Михневича. СПб. 1884, стор. 462 — 480. („Кое-что объ изданіяхъ Безсоновымъ народныхъ стиховъ и пѣсень“), ор. cit., 470.

²) „Новая наука г. Безсонова“. Кієвъ 1897. „Кієв. Стар.“, 1897, ч. 1. Це — друга стаття М. Ф. Сумцова про Безсонова: першу було надруковано в 1886 р. під псевдонімом — Семенъ Тиндѣтниковъ „Безсоновское туранство малороссіянъ“ — „Кієв. Стар.“ 1886, № 2, стор. 395 — 398. Псевдонім цей виявив авторів цих рядків сам М. Ф. Сумцов в 1918 р. В листі до М. Ф. Сумцова од редактора „Кієв. Стар.“ Ф. Г. Лебединцева (од 29. І. 1886) знаходимо таке: „Пустилъ... слово на Безсонова, а подписалъ: Семенъ Тиндѣтниковъ. Подъ этимъ титуломъ разрѣшается Вамъ и впредь писать... Прозваніе благонамѣренное, ибо кончается на *овъ*, а слышится букетъ мѣстный. Одно еще скажу: хочъ бийте, хочъ лайте, а я неможко эту замѣтку погладилъ. Видно, что Вы наскоро и даже сторяча написали. По мѣстамъ было шероховато и даже неясно“. Як казав нам сам М. Ф., потім він уже ніяких псевдонімів не вживав.

тикою, що нищила й руйнувала ці праці. Статтю написано з приводу листа П. О. Безсонова до одної з московських газет („Москов. Вѣдом.“), де він повідомив, що, живучи в Харкові, записав багато українських пісень і стародавніх дум з уст бандуристів, і тепер треба лиш видавця, що дав-би йому спромогу розповісти *urbi et orbi* про пороблені в Харкові відкриття. „Чего жъ мы, сонливые, лѣнливые и нерадивые, можемъ ждать отъ г. Безсонова?“ — питає М. Ф. Сумцов. — „Какія новыя перспективы могутъ быть имъ открыты?“ (ор. cit., 1). Щоб відповісти на ці запитання, він переглянув кілька „трудовъ“ Безсонова й здобути наслідки з'єднав в окремі тези „новой науки“ Безсонова. Немає рації докладно спинятися на них; для наших завдань вистарчить навести двоє тверджень, вибраних навмання. „Новая наука“ г. Безсонова, — пише М. Ф. Сумцов, — чудное создание, передъ которымъ творенія Лукашевича о происхожденіи славянскихъ языковъ изъ еврейскаго, Красускаго о старшинствѣ малорусскаго языка надъ санскритскимъ, греческимъ и ларинскимъ языками — меркнутъ по силѣ авторскаго воображенія“ (ор. cit., 2). „...„Новая наука“ г. Безсонова чрезвычайно упрощаетъ филологію. Весь безконечный лингвистическій міръ, всѣ формы и слова въ языкахъ индо-европейскихъ, семитическихъ и монголо-тюркскихъ г. Безсоновъ можетъ вывести и дѣйствительно выводитъ изъ Дѣвы, Адовъ и Тура. Ады и Туръ — два кита, на которыхъ держится археологія, этнографія, этнологія и филологія г. Безсонова. Буй-Туръ въ „Словѣ о полку Игоревѣ“ отождествляется съ британскимъ Артуромъ (ярый туръ) и все это возводится къ туру; кентавръ = коне-туръ, коне-быкъ; Этруски, Турренны, Туссагеты, Турингы, Тирольцы, Турки, конечно, изъ помянутаго тура“. „Имя татаръ, — говоритъ г. Безсоновъ, редупликація или удвоеніе корня *tr*, являющагося уже въ извѣстныхъ намъ наименованіяхъ тигръ, туръ, тавръ“. Адамъ, Оккадъ. „Аякъс = Яковъ, Іудей, — все это происходитъ отъ Адовъ или Удовъ. Якуты — прямое соединеніе Яковъ и Уты“. Недурны другія филологическія словопроизводства г. Безсонова, наприкладъ: „Амазонка отъ манъ-жень, т. е. соединеніе воедино мужчины и женщины... Египетское слово кушиты происходитъ отъ славянскаго кочевать; сюда же отнесенъ и казацкій кошъ, кошевой...“ (ор. cit., 5—6). Закінчує М. Ф. Сумцов свою статтю великою цитатою з наведених вище зауважень П. І. Якушкіна й вказівкою, що „столь же неблагопріятно отозвались о Безсоновѣ А. А. Котляревскій, А. И. Кирпичниковъ, И. В. Ягичъ, А. И. Пыпинъ, Ф. И. Буслаевъ“ (ор. cit., 13).

Не спиняючись на характеристиках Безсонова, зроблених у працях названих дослідників¹⁾, — це, звичайно, не входить у наше завдання. Зазначимо все-таки спокійнішу й безстороннішу характеристику П. О. Без-

¹⁾ А. А. Котляревскій, напр., просто каже, що в працях Безсонова немає „никакого проку для науки“, а лагідний Ф. І. Буслаєв у друкованій обурювався на те, що „Общество Любителей Россійской Словесности“ дозволило зіпсувати збірку пісень Кіреєвського, приєднавши до неї величезну безсонівську передмову, що так мало має спільного з справжньою наукою.

сонова, що дав С. А. Венгеров¹⁾, зазначивши силу часу й марудної праці, що він поклав на складання таких збірників, як „Калики перехожі“, що без покликувань на них не можна собі уявити статті про російську народню поезію²⁾. С. А. Венгеров зве Безсонова „удачливимъ издателемъ и счастливымъ наслѣдникомъ піонерскихъ работъ другихъ изслѣдователей“ (стор. 341). Що-ж до тих робіт, де він робить узагальнення, то, як гадає С. А. Венгеров, вони „представляютъ удивительную смѣсь науки и водевиля. Тутъ и шумная апологія славянофильства и ‚народнаго направлення‘, а черезъ двѣ страницы столь же шумное, какъ и неожиданное заявленіе о своей тѣсной и непосредственной связи съ Шеллингомъ; рядомъ съ ссылками на сравнительное языкознаніе выдвигается Вавилонское столпотвореніе и смѣшеніе языковъ, рядомъ съ насмѣшливымъ отношеніемъ къ ‚фантазіямъ‘ міеологовъ, вдругъ, на основаніи мимолетнаго замѣчанія Надеждина объ ‚алатырь-камнѣ‘, создается какой-то ‚алатырскій періодъ‘, рядомъ съ серьезнымъ знаніемъ предмета попадаются образчики поразительнаго невѣжества, въ родѣ толкованія Полкана, какъ русскаго героя“, то-що (стор. 345). Закінчує свою характеристику Венгеров покликуваннєм на А. Н. Пипіна. Цей завважив, що „произволъ толкованій доходитъ у г. Безсонова до научной невмѣняемости“, а більшість його філологічних та мітологічних дослідів „столь необычайны и странны, что останавливаться на ихъ разборѣ бесполезно“.

16 вересня 1878 року П. А. Безсонову присуджено диплом Казанського університету на ступінь доктора слов'янської філології honoris causa; для нього самого це було „совершенно сюрпризомъ“, що про нього він довідався від тих професорів, котрі були надіслали йому свої привітання. А 20 вересня 1878 року він уже писав до О. О. Потєбні величезного (на 8 сторінках великого поштового формату) листа; з нього ми наведемо тут кілька чималих виписок, бо цей лист дуже багато дає для характеристики Безсонова.

„Я прошуъ о занятіи у Васъ каедры Словянской филологіи, имѣя свѣдѣніе о свободѣ ея³⁾; но я не знаю, нѣтъ ли у Васъ своихъ, подготовленныхъ, обнадеженныхъ или ожидающихъ; нѣтъ ли особенныхъ обстоятельствъ и расчетовъ, если не въ Факультетѣ, то въ Совѣтѣ; нѣтъ ли даже и враговъ мнѣ или моему имени, тѣмъ болѣе опасныхъ, что ни въ цѣломъ Харьковѣ, ни въ Университетѣ и въ Вашемъ Факультетѣ у меня рѣшительно нѣтъ друзей, не ожидается и сторонни-

¹⁾ „Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ“, т. II. СПб. 1891, стор. 333—346.

²⁾ Свого часу, вважаючи саме на цю силу праці, Н. С. Тіхонравов підчас 33 присудження Демідовських нагород і висловивсь за те, щоб присуджено Безсонову почесну оцінку.

³⁾ М. С. Дринов, що мав катедру, з серпня 1877 року був у розпорядженні завідувача цивільними справами при головному командирі Дунайської армії, а в травні 1878 року його призначено на керівника відділу (міністра) народної освіти й церковних справ у Болгарії.

ковъ, не насчитывается близкихъ, да и мало знакомыхъ, всего трое. Очень можетъ быть, что я рискую, что репутація моя требуетъ предостереженія или огражденія, что мнѣ нужно бы съ Вашей стороны посоветовать или даже отсоветовать, тѣмъ паче — просто написать мнѣ, сообщить, извѣстить. Ничего — или почти ничего изъ этого не существуетъ и лишь двое моихъ знакомыхъ по Москвѣ — О. И. Пеховскій и А. Ст. Лебедевъ (о которомъ не знаю еще, въ Харьковѣ ли онъ теперь), — они лишь могутъ снисходительно кое въ чемъ меня информировать. — Но признаюсь, это самое положеніе, для другихъ безысходное, оно-то по привычкѣ и даетъ мнѣ смѣлость. Я привыкъ во всемъ, а наипаче въ дѣлѣ науки, Руси и Словянства, рассчитывать не на другихъ, не на людей, даже не на самого себя, а на самое дѣло, а на правоту или прямоу его, на пользу и необходимость для блага истиннаго, на безпристрастіе и честность. Къ счастью, обращаясь къ Вамъ, я имѣю передъ собою ученаго, котораго заочно, по трудамъ привыкъ и умѣю уважать; еще болѣе: челоуѣка, о добротѣ и радушіи котораго во всякомъ полезномъ дѣлѣ и въ палацахъ науки слышалъ я много отъ москвичей, у Васъ бывшихъ, державшихъ экзамены служившихъ. Этого мнѣ и достаточно, чтобы отнестись къ Вамъ съ искреннею довѣренностью, которою я привыкъ всегда руководиться болѣе, чѣмъ расчетомъ и ловкостью. — Прибавлю, что я челоуѣкъ съ большою семьею и безъ всякихъ средствъ внѣ службы или гонорара за статьи, да въ добавокъ усердно ищущій случая избавиться отъ царства интригъ, надоѣвшаго мнѣ въ здѣшнемъ университетѣ. „Успѣхъ въ Казанскомъ университетѣ, — закінчує свого довгого листа П. О. Безсонов, — столь для меня неожиданный и прямо имѣющій для меня смыслъ вовсе не награды по достоинству, а вызыва и призыва къ вящей дѣятельности, внушаетъ мнѣ такую же точно смѣлость и рѣшительность предъ Вашимъ почтеннымъ союзомъ. То-есть, я думаю, если Вы меня не отринете (а въ этомъ случаѣ, конечно, благоволите меня откровенно предупредить), то Ваше принятіе въ среду, какъ ни почетно оно мнѣ, истолкую я отнюдь не увѣнчаніемъ, а, напротивъ, любезнымъ толчкомъ — ступай впередъ“¹⁾).

Потебня, як видно, відповідаючи, обіцяв допомогти²⁾, бо вже за тиждень Безсонов надіслав другого листа, дякуючи „за любезность скорого отвѣта и обіщанное содѣйствіе“ і прохалочи, коли можна, прискорити справу³⁾).

Тимчасом Потебня вдався до факультету, пропонуючи обрати Безсонова на другого викладача при катедрі слов'янської словесности й до цього приєднав таку заяву: „Честь имѣю по дѣлу о приглашеніи П. А. Безсонова

¹⁾ Невиданий лист од 20 вересня 1878 р.

²⁾ Листи О. О. Потебні до Безсонова не дійшли до нас: по смерті Безсонова його бібліотеку розпродано мало не на вагу, а великий архів розійшовся між численними спадкоємцями.

³⁾ Невиданий лист 28 вересня 1878 р. Дякуючи за швидку відповідь, Безсонов пише: „Я никогда не забуду этого вниманія“. Як цю обіцянку він виконав — буде ясно з дальшого.

профессоромъ по кафедрѣ славянскихъ нарѣчій донести слѣдующее: не считая нужнымъ распространяться о томъ, что слѣдуетъ воспользоваться представляющимъ рѣдкимъ случаемъ и приобрести для университета второго преподавателя по названной выше кафедрѣ, какъ извѣстно, весьма сложной, укажу какъ на матеріалъ для представленія совѣту о г. Безсоновѣ, а) что г. Безсоновъ уже около 20 лѣтъ преподаетъ словянскія нарѣчія, при томъ, какъ можетъ засвидѣтельствовать между прочимъ А. С. Лебедевъ, весьма успѣшно; б) что ученая извѣстность г. Безсонова не только въ Россіи, но и между заграничными славистами, весьма велика; в) что о семъ существуетъ отзывъ академика И. И. Срезневскаго, помѣщенный въ 'Отчетъ о 18 присужденіи наградъ графа Уварова', 1876, 12—3, изъ коего я приведу слѣдующія мѣста: 'г. Безсоновъ принадлежитъ къ числу самыхъ трудолюбивыхъ дѣятелей въ области исторіи отечественной литературы'. Останавливаясь на болѣе замѣчательныхъ его трудахъ, г. Срезневскій указываетъ прежде всего на тотъ, которымъ онъ самъ пользовался, съ признательностью, какъ важнымъ пособіемъ; это — матеріалы для біографіи Калайдовича. По обилію данныхъ, собранныхъ въ этомъ трудѣ, по стройному ихъ расположенію, по справедливой оцѣнкѣ дѣятельности Калайдовича, трудъ этотъ достоинъ полного уваженія, какъ одинъ изъ лучшихъ біографическихкихъ очерковъ нашихъ писателей'. Въ какой степени умѣлъ г. Безсоновъ идти по тому же пути, по которому шелъ достойно чтимый имъ и всѣми Калайдовичъ, показываютъ многія работы его и между прочимъ изданіе памятниковъ, напр. 'Пчелы' по древнимъ изводамъ, съ обширнымъ введеніемъ въ которомъ, между прочимъ, помѣщено сравненіе словянскаго перевода съ подлинникомъ'. Еще не такъ давно о замѣчательномъ сербскомъ писателѣ и мыслителѣ XVII вѣка Крижаничѣ почти ничего не было извѣстно; г. Безсоновъ первый обратилъ на него вниманіе, издалъ замѣчательнѣйшія изъ его произведеній и собралъ матеріалы для его біографіи'. По части народной словесности: за болгарскія пѣсни г. Безсоновъ взялся еще въ то время, когда не было издано ни одного, сколько-нибудь значительнаго, изданія ихъ, когда самое нарѣчіе болгарское было мало кому знакомо, какъ предметъ науки: г. Безсоновъ собралъ рукописные сборники пѣсенъ, извлекъ изъ нихъ все, что казалось годнымъ, привелъ въ порядокъ и сличилъ болгарскія пѣсни съ сербскими. Его изданіе болгарскихъ пѣсенъ не потеряло и теперь своего значенія, несмотря на выходъ съ того времени въ свѣтъ нѣсколькихъ сборниковъ болгарскихъ пѣсенъ'. Русскіе духовные стихи въ то время, когда ими занялся г. Безсоновъ, были извѣстны почти только изъ одного небольшого сборника, изд. Кирѣевскимъ'. Г. Безсоновъ... обогатилъ литературу сборникомъ столь же обширнымъ по объему, сколько и богатымъ по содержанію'. Не менѣе труда положено было г. Безсоновымъ и на изданіе собранія русскихъ пѣсенъ, связаннаго съ именемъ Кирѣевскаго. Изъ всѣхъ, доселѣ изданныхъ собраній русскихъ пѣсенъ этотъ сборникъ самый богатый и самый замѣчательный, необходимый для всякаго, занимающагося народною русскою словесностью". —

Въ томъ же „Отчетъ“ О. Ф. Миллеръ заключаєть свой разборъ „Пѣсенъ Кирѣвскаго“ словами: „Не признать долготѣтнихъ трудовъ г. Безсонова, не увѣнчать его несомнѣнныхъ заслугъ премією, значило бы поступить совершенно несправедливо“¹⁾.

Цікаво звернути увагу на тон рапорту Потебні: обіцяючи Безсонову свою допомогу, щоб провести його в професори Харківського університету, він усе-таки, як видно, не наважувався висловити отверто свою особисту думку про праці аспіранта й ніби ховався за загальні, туманні й незначні похвали в думках І. І. Срезневського та О. Ф. Міллера. З такими прикладами читач зустрінеться кілька разів на сторінках нашої роботи; що-разу це переконувало нас у тому, що Потебня (а він дуже критично ставився до своїх думок), мусівши піти наперекір своїм пересвідченням, скидає, так-би мовити, з себе відповідальність за обрання Безсонова.

І факультет, і рада поставилися до кандидатури Безсонова дуже спочутливо: 2 листопада його одноголосно обрано на екстраординарного професора катедри слов'янської філології, а 23 листопада рада одноголосно ствердила вибори й було одержано санкцію від міністра. При цьому мали на увазі доручити йому викладати переважно практично-лінгвістичну частину в катедрі слов'янських мов. Як спочутливо поставилися в університеті до П. О. Безсонова, видно хоч-би з того, що йому було одночасно доручено викладати італійську мову з винагородою 1.000 крб. на рік, беручи на увагу, що йому важко було існувати в Харкові на платню екстраординарного професора.

Як повідомляє М. Г. Халанський у своєму життєписові Безсонова, факультет закликав його, як людину з певним науковим ім'ям, а саме, як доброго практичного знавця слов'янських мов, як прегарного знавця народньої поезії й пильного видавця творів народньої поезії та пам'яток старого письменства. Малося на думці доручити Безсонову практичну роботу з студентами — навчати їх слов'янських мов, бо факультет знав про успішну діяльність Безсонова в цій галузі в Москві. Але виявилось, що П. О. Безсонов людина вперта, не визнає своїх помилок, занадто самовпевнена й самолюбна, щоб підлягати вказівкам окремих осіб факультетського складу, особливо таких делікатних, як О. О. Потебня. Замість слов'янських мов, П. О. Безсонов зосередив свої лекції саме на викладі тих своїх поглядів і теорій, де він був, як влучно висловився Пипін, як вчений, не на місці. До того-ж Безсонов виявив багато надзвичайно не-симпатичних рис своєї вдачі: надмірний гонор, що стояв на межі з само-закоханістю, невживчивість, якусь душевну неохайність.

Не спиняючись докладно на „діяльності“ Безсонова в Харківському університеті, зазначимо тут один характерний випадок. На початку 1880 р.

¹⁾ Протоколю засѣданія Совѣта Харьковск. Ун-та, 2 ноября 1878 г., ст. 14. Див. „Записки Харьковск. Унив.“ 1879, т. I, ст. 9—11; тут-же ст. 2—8 вміщено цікаву записку й curriculum vitae П. О. Безсонова (передруковано у С. А. Венгерово „Критико-біографическій словарь, т. II, СПб, 1891, ст. 334 — 336).

П. О. Безсонов звернувся з доповідною запискою безпосередньо до міністра народної освіти, прохаючи „опредѣленія его ординарнымъ профессоромъ“ його катедри „съ содержаніемъ изъ источниковъ по его ¹⁾ усмотрѣнію, собственною его властью и по праву, исключительно ему представленному, тѣмъ болѣе, что назначить его ординарнымъ онъ (г. Министръ) уже въ двухкратныхъ официальныхъ отзывахъ изъявлялъ свою готовность“. Міністр народної освіти (Д. О. Толстой) запропонував університетській раді вирішити, чи не визнає вона за можливе балотувати проф. Безсонова на ординарного професора, взявши потрібні на це 1.000 крб. з лишків од утримання особового складу Харківського університету. „Совѣтъ университета, и вообще университетъ, былъ поставленъ въ нѣкоторыя затрудненія этими предложеніями г. Министра“, як говорить сам Безсонов; він зовсім не чекав, що міністр так поверне справу, і мусів був зняти своє балотування ²⁾.

Але апогея свого „діяльність“ Безсонова досягла в двох епізодах з дисертаціями М. Ф. Сумцова і М. Г. Халанського. Обидва ці епізоди свого часу примусили за себе багато говорити; до друку про них потрапили самі лиш коротенькі відомості ³⁾. Тимчасом, епізоди ці цікаві вже хоч-би тим, що найближчі дійові особи в них були такі визначні наукові сили, як О. О. Потебня, М. С. Дринов, М. Ф. Сумцов, М. Г. Халанський, — з одного боку, а П. О. Безсонов — з другого. Зокрема обидва епізоди (надто другий) дуже близько зачепили й Потебню, що дає нам право приділити їм місце в життєписові славетного вченого.

Микола Федорович Сумцов закінчив курс у харківському університеті р. 1875 з золотим медалем за роботу з історії демонології; О. І. Кіріпичников залишив його при університеті готуватись до професури на катедру всесвітньої літератури; проте згодом під впливом Потебні він перейшов на катедру російської літератури. В 1878 р. він зачитав дисертацію *pro venia legendi* про В. Ф. Одовського, і його було призначено спершу на приват-доцента, а потім на доцента при кафедрі історії російської літератури. В 1881 р. він подав до факультету й зачитав магістерську дисертацію „О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ“; офіційними опонентами були О. І. Кіріпичников і О. О. Потебня. Перший свої заперечення надрукував у рецензії на книгу М. Ф. Сумцова ⁴⁾, другий після короткої, виключно фактичної рецензії в факультеті ⁵⁾ об'єднав

¹⁾ Себ-то міністра. Я. А.

²⁾ „Архивъ Харьковскаго Университета“, Дѣло Совѣта, 1879, № 2.

³⁾ Див. „Историко-Филологическій Факультетъ Имп. Харьков. Унив. за первые 100 лѣтъ его существованія (1805—1905)“, стор. 163—164, 165 перш. пагін. (Ист. Факультета), стор. 104, 113—114.

⁴⁾ „ЖМНПр.“ 1881, № 7 отд. II, ст. 172—184.

⁵⁾ Дуже коротко переказавши зміст книги М. Ф. Сумцова, Потебня пише: „Хотя сочиненіе г. Сумцова даетъ не мало поводовъ къ возраженіямъ по свойству предмета и обилію затронутыхъ авторомъ частныхъ; но, миѣ кажется, оно принадлежитъ къ числу тѣхъ, которыя имѣютъ не одно лишь обстоятельственное значеніе, но и приносятъ пользу послѣдующимъ изслѣдователямъ... Согласно съ этимъ считаю сочиненіе

свої заперечення в кількох розділах першого тому своєї відомої праці „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсенъ“ (Варшава 1883): „Малорусскія пѣсенныя выраженія мысли ,что къ чему идетъ‘, ,что къ чему пристало‘, ,ровно‘ (ст. 1—16), Лелю-полелю, диди-ладо“ (ст. 17—38)¹⁾. Як докторську дисертацію, М. Ф. Сумцов подав наприкінці 1884 р. дві свої роботи, об'єднані спільним заголовком: „Къ исторіи южнорусской литературы XVII ст., виш. I Лазарь Барановичъ, Харьк. 1885, II + 183 + III ст., вып. II Іоанникій Галятовскій, Кієвъ 1884, I + 85 + I ст.“.

9 жовтня 1884 р. Потебня подав до факультету рецензію про дисертацію М. Ф. Сумцова, що в основній її частині можна звести до таких думок: „Значеніє соч. г. Сумцова о Л. Барановичѣ можетъ (быть) видно изъ слѣдующаго.“

Обыкновенный читатель за свѣдѣніями о Л. Барановичѣ скорѣе всего обратится къ немногочисленнымъ страницамъ, посвященнымъ этому лицу Н. И. Костомаровымъ (Русск. ист. въ жизнеописаніяхъ, II, 379—83) и, вѣроятно, вынесетъ такое мнѣніє: Л. Барановичъ былъ человекъ незамѣчательный ни достоинствами, ни недостатками. Онъ не возвышался надъ невысокимъ среднимъ уровнемъ нравственности своего времени. Успѣшно проходилъ путь почестей; говорилъ тогда, ,когда это было безопасно, умѣлъ и молчать‘; ладилъ съ сильными и угождалъ имъ; льстилъ Государю Московскому; добивался того, чтобы казна покупала его сочиненія. Какъ проповѣдникъ, онъ невыгодно отличался отъ современниковъ своихъ Галятовскаго и Радзивиловскаго: въ проповѣдяхъ его — вычурность; напыщенность при скудости мысли, бѣдности воображенія и отсутствіи чувства. Какъ стихотворецъ, онъ достаточно характеризуется обращениями, какъ „Иисусъ и Марія по пять литеръ мають“ и пр. Единственная черта, которая можетъ вызвать сочувствіє, та, что онъ очень соболѣзновалъ о неправосудіи и утѣсненіяхъ, какія причиняло воеводское управление.

Сочиненіє г. Сумцова представляєть попытку болѣе внимательнаго изученія жизни и сочиненій Барановича. То, что здѣсь говорится о пастырской дѣятельности Л. Б., какъ учрежденіє протопопій, намѣстничествъ, постройка церковей и монастырей, забота о благосостояніи духовенства, о школахъ, типографіи, о дѣятельности политической и литературной заключаетъ въ себѣ немало данныхъ для болѣе благосклоннаго сужденія объ этомъ дѣятелѣ, котораго св. Димитрій Ростовскій, вѣроятно, не въ силу однихъ своихъ дружественныхъ отношеній къ нему, называетъ великимъ столпомъ церкви (Сумц. Л. Б. 183)...

г. Сумцова соотвѣтствующимъ цѣли — высказываюсь въ пользу допущенія ея къ публичному защищенію“ („Дѣло Совѣта“, 1881 р., № 54). Як видно з зацілілих листів М. Ф. Сумцова до Потебні, останній знайомився з роботою М. Ф. в рукопису; за його вказівками, зроблено в них чималі зміни; останнє ствердив і сам М. Ф. у розмові з автором цих рядків.

¹⁾ У примітці до першого розділу Потебня писав: „Эта и слѣдующія замѣтки вызваны сочиненіємъ Н. Ф. Сумцова ,О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ“, Харьковъ, 1881, V + 206, уже обратившимъ на себя вниманіє нѣсколькихъ ученых“ (ор. cit., I).

Мнѣ кажется, что автора можно упрекнуть не въ пристрастіи къ Л. Б., а въ недостаточно оправданной рѣзкости сужденій о нѣкоторыхъ чертахъ характера этого лица. Такъ, когда авторъ говоритъ, что „Архіепископъ Лазарь небылъ свободенъ отъ сребролюбія“ (145); что онъ „былъ усердный собиратель маетностей“ (147), неумѣренно заботливый объ увеличеніи средствъ Черниговской архіепископіи, чѣмъ вызывались жалобы на него и тяжбы (147—8); то онъ какъ бы хочетъ, чтобы мы невѣрили Лазарю, который много разъ жаловался на бѣдность, а вѣрили ему, автору, утверждающему, что эти жалобы были напрасны, ибо у Лазаря были села и сѣножаты (144). Но Барановичъ былъ не только монахъ, но и устроитель епархіи, и я со своей стороны готовъ вѣрить его словамъ, что все его стяжаніе безъ остатка шло на церковь, братію и прислужниковъ (146). Подобнымъ образомъ, считаю совершенно голословнымъ, когда авторъ говоритъ: „въ характерѣ Барановича милосердіе незанимало виднаго мѣста... онъ ждалъ перваго благопріятнаго случая, чтобы раздавить (Адамовича) окончательно...“ (157).

О литературной дѣятельности Барановича говорится на стр. 51—63, 110—42. Наибольшій интересъ представляютъ здѣсь свѣдѣнія о сборникѣ стихотвореній Б. „Lutnia Arolinowa“, хотя, мнѣ кажется, изъ этого сборника можно бы извлечь больше, чѣмъ это дѣлаетъ авторъ, данныхъ для характеристики времени и личности Барановича.

2-е сочиненіе г. Сумцова „Іоанникій Галятовскій“ нелишено значенія и послѣ довольно обстоятельнаго обзора сочиненій Галятовскаго, сдѣланнаго Н. И. Костомаровымъ (Ист. въ жизнеоп. II, 355—77). Отмѣчу здѣсь стр. 8—16: „Что прочитано Галятовскимъ и какъ онъ воспользовался прочитаннымъ“. стр. 29—35: свѣдѣнія о природѣ у Галятовскаго и его современниковъ.

Для составленія своего сочиненія г. С. долженъ былъ прочесть значительное число русскихъ и польскихъ сочиненій Барановича, Галятовскаго, Гизеля и др. сочиненій въ настоящее время весьма рѣдкихъ, по содержанію и формѣ малопривлекательныхъ. Г. С. многимъ бы увеличилъ цѣну своихъ изслѣдованій, если бы, исполнивъ свое намѣреніе, приложилъ къ нимъ сборникъ извлеченій изъ сочиненій вышеназванныхъ писателей, или, еще лучше, Сб. образцовъ южнорусск. (по авторамъ), русской и польской по языку письменности XVII в.

Само собой, что такой спеціальнй сборникъ могъ бы заключать въ себѣ образцы большаго объема, чѣмъ тѣ, которые вошли въ Историч. Христом. И. Сл. и Рус. яз. Буслаева (1223—43, 1147—58, 1161—70 и др.).

Впрочемъ и безъ этого соч. г. Сумцова можетъ, мнѣ кажется, считаться полезнымъ вкладомъ въ исторію Русск. словесности и, какъ диссертация на степень доктора, можетъ быть допущена къ публичному защищенію“.

Про дальшу долю диссертациі М. Ф. Сумцова автор цих рядків довідався від нього самого: факультет погодився з рецензією Потєбні, було признано день диспуту, навіть, здається, було дано по газетахъ відповідні

оголошення, але за два дні перед диспутом його скасовано, ніби через те, що загрожували студентські заклоти...

Як згодом довідався Сумцов, усенька історія повстала через виказ Безсонова, бо в книзі про Лазаря Барановича М. Ф. Сумцов, за відомим істориком Соловйовим, згадав про те, що московські вояводи наприкінці XVII в. викликали на Україні невдоволення і Лазар навіть скарживсь був на них цареві¹⁾.

Нам невідомо, який був зміст доносу, що зробив Безсонов, але, як бачимо з наслідків, він був досить страшний.

Вражіння ця історія справила величезне. Сам М. Ф. Сумцов, що прагнув закінчити з дисертацією раніш, ніж буде заведено новий університетський статут, був ладен видати нову дисертацію (про „Хлѣбъ“), але друзі рішуче його від цього відмовляли. „Не подавайте другий дисертації — писав йому О. І. Кірічніков, — а жалуйтеся й захищайте вѣ Петербургѣ ‚Барановича‘. Это мнѣніе не меня одного, но и такихъ солидныхъ и правительственныхъ людей, какъ Л. Майковъ и Бычковъ. Подать другую дисертацію, значило бы признать за Безсоновымъ право такъ дѣйствовать, иначе говоря, признать свою дисертацію возмутительной. Какое Вамъ дѣло до неприятностей Безсонову? И какъ изъ диспута могутъ выдти студенческіе беспорядки? 2—3 шиканія й революція далеки другъ отъ друга. Бычковъ говоритъ: можно пускать по билетамъ и не пускать толпу студентовъ. А по моему гораздо проще ректору порекомендовать Безсонову остаться дома и возраженія свои напечатать вѣ Журналѣ Мин. Нар. Просв. Кроме того: профессоръ русской лит. долженъ владѣть и устной словесностью (probatur первой диссертації) и письменностью (должно быть доказано второй), а „Хлѣбъ“ есть эпизодъ изъ ‚Свадеб. обрядовъ‘, только развитой“²⁾. І далі в тому-ж-таки листі: „Думаю, что надо быть очень глупымъ, чтобы повѣрить донесенію Шелкова³⁾ и возможности студ. беспорядковъ и недогадаться устранить отъ диспута Безсонова — источникъ всѣхъ гадостей“. А 15-го лютого Кірічніков писав М. Ф. Сумцову: „По всему, что я слышалъ, Вашъ ‚Барановичъ‘ здѣсь пройдетъ и хорошо пройдетъ. Мой совѣтъ: лучше здѣсь ‚Барановичъ‘, чѣмъ вѣ Харьковѣ ‚Хлѣбъ‘. Къ преждеприведеннымъ причинамъ могу присоединить: страхъ передъ здѣшней публикой напрасенъ: нѣтъ публики, которая приличнѣй держала бы себя на диспутахъ, чѣмъ Петербургская. Провинціаламъ она всегда покровительствуетъ; всегда умѣренно, но прилично похлопаетъ. Вашъ главный противникъ, О. Миллеръ, человекъ души превосходной, какъ научная сила, теперь нуль. Вы будете съ нимъ деликатны, но если онъ начнетъ наѣзжать, деликатно

¹⁾ Див. також акад. Сумцов, Спогади й замітки про Потебню. Бюлетень Редакційного Комітету для видання творів О. П. Потебні, ч. I, 1922, ст. 58—59.

²⁾ Невиданий лист од 31 січня (1885 р.) з архіву М. Ф. Сумцова (Центральний Історич. Архів).

³⁾ Ректор Харків. ун-та. Я. А.

можете его вздуть. Въ студенч. кружкахъ ‚исторія‘ съ Барановичемъ будетъ извѣстна и они по принципу будутъ за Васъ. Далѣе: Вамъ какъ работающему челоуѣку, съ Петербургомъ дѣло имѣтъ придется (а при новомъ уставѣ и того болѣе: теперь всѣ отсюда). Вы теперь (съ молвой о доносѣ Безсонова) явитесь въ самый благопріятный моментъ и завяжете прочныя связи. Деляновъ, когда я былъ у него въ послѣдній разъ, самъ заговорилъ о Безсоновѣ и началъ его ругать. ‚Какой чудакъ невообразимый‘. Всѣ Ваши дѣла здѣсь извѣстны. Моментъ отличный“¹⁾. А вѣтъ, не вважаючи на це, на цілу низку попередніх аналогічних порад²⁾, М. Ф. Сумцов усе-таки взяв дисертацію назад: момент був переходовий, новий статут, що знищував штатну посаду доцентів і переводив їх (хто не мав докторського ступеня) у становище позаштатних матеріально незабезпечених приват-доцентів, повинен був набрати чинности, — і М. Ф. Сумцов, після деяких вагань, подав, як дисертацію, свою чергову роботу: „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ“ (Харків 1885, I + 137 + II стор.).

Як і попередні роботи М. Ф. Сумцова, цю розвідку передано на рецензію О. О. Потебні. Він подав рапорта такого змісту:

„Въ предисловіи авторъ говоритъ, что это его сочиненіе есть продолженіе прежнихъ его трудовъ по исторіи русскаго быта, изъ коихъ напечатаны: ‚О славянскихъ народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка‘, ‚О свадебныхъ обрядахъ‘, ‚О вечерницахъ‘, ‚Къ исторіи малорусскихъ свадебныхъ обычаевъ‘.

Сочиненіе это раздѣлено на 7 главъ. Въ I гл., составляющей вступленіе, говорится, между прочимъ, о различіи пріемовъ изслѣдованія обрядовъ и пѣсенъ, вытекающемъ, по мнѣнію автора, изъ меньшей устойчивости послѣднихъ. При изученіи обрядовъ отдается предпочтеніе точкѣ зрѣнія археологической: ‚Обрядъ... прежде всего подлежитъ объясненію миѣологическому‘, если ‚представляются къ тому достовѣрныя, внутри его лежащія данныя‘. При изученіи пѣсенъ главная точка отправления ‚этнографическая, историко-литературная‘; ‚изслѣдователю лучше ограничиться тѣсными этнографическими предѣлами‘. — Мнѣ кажется, что это противоположеніе не можетъ быть проведено послѣдовательно. Въ обоихъ случаяхъ одинаково требуется постепенное расширеніе круга наблюдений. Необходимость миѣологическаго объясненія и въ первомъ случаѣ благо-разумно ограничена авторомъ посредствомъ ‚если‘. Данныя для такого

¹⁾ Невиданий лист од 15 лютого (1885 р.) з архіву М. Ф. Сумцова (Центр. Историч. Архів у Харкові).

²⁾ Так у листі від 3 грудня (1884 р.) О. І. Кірпічников писав М. Ф. Сумцову: „Спѣшу увѣдомить Васъ о томъ, что мнѣ сейчасъ сообщилъ Л. Н. Майковъ: Министръ потребовалъ Вашу диссертацію (по доносу Безсонова?), передал ее на разсмотрѣніе Бестужеву и спросилъ мнѣніе Бычкова. И Бестужевъ, и Бычковъ не нашли въ Вашей диссертаціи ничего противузаконнаго. Совѣтъ Вамъ отъ Майкова и К-о: не брать диссертаціи назадъ. Мой, конечно, такой же. Еще совѣтъ отъ Майкова (но уже не отъ меня): въ крайнемъ случаѣ представить диссертацію незамедлительно, въ другой Университетъ. Помимо всего этого: представить ее на Уваровскую премію (я присоеди-няюсь)“.

объясненія обряда могутъ заключаться не въ дѣйствии или изобрѣтеніи, а въ связанномъ съ ними наименованіи, формулѣ, столь же устойчивыхъ и неустойчивыхъ, какъ и пѣсня.

Въ той же главѣ приводятся свидѣтельства языка и письменности о земледѣліи и хлѣбныхъ растеніяхъ у Русскихъ и другихъ Славянъ.

Въ 2-й главѣ говорится объ обрядномъ употребленіи обсыпанія зерномъ и хмелемъ и обрядной кашѣ. Авторъ думаетъ, что обсыпаніе было нѣкогда приурочено исключительно къ свадьбамъ и что языческій первообразъ (1 сл. нрз.) Рождественскихъ святокъ нѣкогда составлялъ со свадьбами одно религіозное празднество (35—6, 53—5). Значеніе обсыпанія уясняется сходствомъ этого обряда съ обливаніемъ и окропленіемъ водою (37 сл.).

Въ гл. 3-й и 4-й разсматривается обрядное значеніе печенаго хлѣба (каравай, калачъ и др.) на свадьбахъ и въ годовые праздники.

5-я глава посвящена народнымъ пѣснямъ, имѣющимъ отношеніе къ хлѣбу. Въ числѣ безспорныхъ положеній, отчасти неимѣющихъ прямого отношенія къ главному предмету (на пр., предпочтеніе народной поэзіей конкретныхъ образовъ отвлеченнымъ выраженіямъ, 96—98, перечисленіе нѣкоторыхъ пѣсенныхъ сравненій, 104—7), здѣсь встрѣчаются мнѣнія сомнительныя и невѣрныя, на пр., что ,колядки и волочebныя пѣсни состоятъ преимущественно въ прославленіи силъ и явленій природы'.

Гл. VI-я говоритъ о миеологическомъ значеніи обряднаго хлѣба. Изъ нея лучше было бы исключить выписку на стр. 113—4 изъ сочиненія Фаминицына, представляющую не столько ученое мнѣніе, сколько стилистическое упражненіе, а также (стр. 117) ссылку на статью Древлянскаго, которая есть лишь сплетеніе выдумокъ и искаженій. Болѣе существенно слѣдующее:

Въ разныя времена и у разныхъ народовъ кровавыя человѣческія и животныя жертвы въ силу смягченія нравовъ и по побужденіямъ экономическимъ замѣнялись изображеніями, между прочимъ, сдѣланными изъ тѣста, на что указывали и славяне, и германскій обычай придавать обрядному хлѣбу видъ животныхъ и называть именами животныхъ. На этихъ основаніяхъ авторъ, согласно съ нѣкоторыми другими исследователями думаетъ, что ,коровой замѣнилъ жертвоприношеніе коровы', что видно и изъ его названія и формы' (123—124). Дѣлаемое авторомъ при этомъ сближеніе скр. бгати въ выраженіи ,коровой бгати' съ Богъ считаю ошибочнымъ. Кромѣ этого значенія коровой, по мнѣнію автора, имѣетъ и другія символическія (13 см.).

Въ гл. 7-й приводится нѣсколько данныхъ объ обрядномъ употребленіи хлѣба при юридическихъ сдѣлкахъ и пр.

Сочиненіе это, повидимому, написано довольно поспѣшно. Оно не свободно отъ общихъ мѣстъ и недостаточно мотивированныхъ положеній. Тѣмъ неменѣе, по моему мнѣнію, оно можетъ быть допущено къ публичному защищенію на степень доктора, между прочимъ въ виду того, что сужденіе объ ученыхъ заслугахъ автора должно быть основано не на

этомъ одномъ сочиненіи, но и на другихъ, написанныхъ и напечатанныхъ имъ послѣ его магистерской диссертациі „О свадебныхъ обрядахъ“. Х. 1881. Таковы его сочиненія, относящіяся къ исторіи Русской Литературы, напечатанныя въ 1884 и началѣ 1885 г.

- 1) Лазарь Барановичъ,
- 2) Іоанникій Голятовскій,
- 3) Иннокентій Гизель,
- 4) Характеристика южнорусской литературы XVII в.

Первыя два изъ этихъ сочиненій были представлены въ Факультетъ, и я, разсмотрѣвъ ихъ по порученію Факультета, въ представленномъ мною отзывѣ высказался въ пользу допущенія ихъ къ публичному защищенію¹⁾.

Для Потебні надзвичайно характерный кінець цієї рецензії, де він, звичайно послідовний і отвертий, зазначав і нагадував про свої попередні рецензії, що їх факультет був прийняв, а потім одкинув за вимогою од „высшаго начальства“.

Рецензію О. О. Потебні на книжку М. Ф. Сумцова, позначену в рукопису 11 березня 1885 р., зачитано на засіданні факультету 16 березня. При цьому П. О. Безсонов зробив внесення, що він теж має намір подати рецензію на роботу М. Ф. Сумцова, і факультет ухвалив звичайну в таких випадках постанову: „имѣть сужденіе о сочиненіи г. Сумцова по представленіи отзыва профессоромъ Безсоновымъ“. Останній оголошено на засіданні факультету 15-го квітня 1885 р.

Немає потреби виписувати цілу рецензію П. О. Безсонова, як ми це робили вище для рецензій О. О. Потебні: кілька уривків досить яскраво виявлять значіння й вартість цього багатомовного й туманного твору:

„Сочиненіе г. Сумцова ‚Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ‘ прежде всего и главнымъ образомъ есть сборникъ матеріаловъ²⁾, относящихся по преимуществу къ жизни и поэзії народной. Но нигдѣ нѣтъ слѣда, чтобы сочинитель собиралъ что-либо самъ и непосредственно изъ источника, т. е. что-нибудь слышалъ и записывалъ самъ въ народѣ, какомъ бы то ни было, открывалъ, подмѣчалъ и впервые передавалъ литературному міру; сборникъ въ этомъ отношеніи не представляетъ никакого значенія. Авторъ только выписываетъ изъ книгъ и прежнихъ изданій или сочиненій, и часто не изъ прямыхъ источниковъ, не изъ тѣхъ, въ коихъ записанъ и изданъ народный памятникъ народнымъ же словомъ. Мало такого рода источниковъ въ печатныхъ изданіяхъ у разныхъ Славянъ, даже у Русскихъ (цѣлыя, а изъ нихъ многіе старшіе и лучшіе сборники пѣсенъ, сказаній, пословиць, описанныхъ обрядовъ и т. д., отъ Чулкова, Новикова, Трутовскаго, Прача и до нынѣшнихъ, напр., Донскихъ или Вологодскихъ и Самарскихъ) осталось у него не тронуто и, можна думать, поэтому, неизвѣстно ему: слѣдовательно и полноты

¹⁾ Протоколи засідань істор.-філол. фак. за 1885 р.

²⁾ Підкреслення — скрізь авторове. Я. А.

отсюда нельзя ожидать; а поелику значительная доля данных занята изъ сочиненій и разсужденій того или другого писателя (напр., Снѣгирева, Терещенка и т. п.), безъ подлинныхъ словъ и выраженій народнаго памятника, посему даже въ смыслѣ сборника и матеріала, чужими руками собраннаго и сторонними лицами разобраннаго, трудъ г. Сумцова скорѣе походить на компиляцію. Правда, авторъ оговариваетъ („предисловіе“), что „матеріала — море“, но въ это море онъ не пустился ни на кораблѣ, ни на утлой лодкѣ, ни вплавь, ни даже при берегѣ. Или (стр. 59) — „матеріалу накоплены горы, и въ новомъ этнографическомъ и народно-позитическомъ сырѣ не ощущается надобности. Нужно разобратся въ томъ, что собрано“. Къ сожалѣнію, при явной недоступности для автора матеріаловъ новѣйшихъ, мы не находимъ у него множества прежнихъ или „старшихъ“, именно не разобрано далеко и то, что уже собрано. „Практическій научный интересъ (какъ прибавляется тамъ же у автора) требуетъ не столько полноты въ перечисленіи фактовъ, сколько основательности въ ихъ выборѣ, группировкѣ и объясненіи“: къ прискорбію, опять авторъ, вмѣсто подлинныхъ народныхъ данныхъ, образовъ и выраженій, сообщаетъ ихъ намъ нерѣдко въ формѣ разсужденія или взгляда тѣхъ писателей, у которыхъ выписываетъ (и даже у такихъ, какъ Афанасьева — стр. 132, 118, 88, 86, 81, 78, или Фаминицына стр. 113—114); а дальше фильтруетъ еще сквозь приемы собственнаго взгляда или пониманія“.

Вставивши такую тезу, П. О. Безсонов низкою фактів і висновків силкується її довести. „Какъ мифологъ, — пишетъ він, — г. Сумцовъ повторяетъ далекіе зады науки, будто народное міросозерцаніе отличается „обоготвореніемъ силъ и явленій внѣшней природы“ (111), или будто „древніе русскіе поклонялись солнцу, какъ богу“ по „документальнымъ свидѣтельствамъ“ (112). Онъ трактуетъ часто какого-то Бѣлбога или Бѣгуна (113 и др.), минуя Велеса или Волоса, и цитуетъ Ярилѹ, не упоминая о Хорсѣ; въ знаменательномъ и древнѣйшемъ обрядѣ „завивать бороду“ (на жнивѣ) усматриваетъ только „насмѣшку и игривое настроеніе духа“, вѣроятно противу кацаповъ (95; ср. противорѣчіе на стр. 119), не догадываясь или не зная, что это борода или вообще убранство волосъ у Волоса (о чемъ еще у Фукидида и во всѣхъ преданіяхъ Греческихъ, не говоря о Славяно-Русскихъ); — Купалу пишетъ то *ла* то *ло*, не различая даже ея подлиннаго пола и прибавляя глубокомысленное замѣчаніе, что въ Купалѣ „скрывается указаніе на праздникъ съ обрядовымъ купаньемъ“ (113 и др.), между тѣмъ какъ самый корень этихъ наименованій различный (одинъ съ носовымъ звукомъ, другой съ простымъ или даже краткимъ *у*). Наконецъ эта прелестная мифологія, притомъ архаическая (стр. 38): „Самой характерной архаической чертой представляется, что осыпающая зерномъ (молодыхъ) имѣетъ на себѣ шубу, вывороченную на изнанку. Осыпаніе въ вывороченной шерстью вверхъ шубѣ указываетъ на тучу, изливающую дождь; хотъ бы вспомнить, что мѣхъ устраняетъ вліяніе влажности и не терпитъ ее...

Какъ миѳологъ-этнографъ, Сумцовъ относитъ земледѣліе или земледѣльство къ заключительному періоду челоѳческой культуры или, лучше, слагавшейся народной жизни (въ чемъ мы, разумѣется, съ нимъ согласны, ибо это — азбука), а въ то же время увѣряетъ, что именно въ сей-то періодъ, выдвигается обоготвореніе (замѣтимъ лишь неточность термина) — неба и земли, какъ высшей супружеской пары' (6). Объ этомъ даже какъ-то неловко намъ напоминать автору: Уранъ и Гайя представляютъ самый первый, старшій періодъ въ религіозномъ созерцаніи и миѳѣ, этнографически же соотвѣтствуютъ самымъ первымъ племеннымъ вѣтвямъ на Кавказѣ, Аріямъ и Гайямъ — Якхамъ. Если же авторъ еще добавляетъ, что за земледѣльческимъ періодомъ и міросозерцаніемъ, какъ его послѣдствіе, появляются амазонки, паляницы удалыя' (6) и вообще культъ дѣвы, то это противоположно самымъ первымъ понятіямъ о вѣрѣ, творчествѣ, и жизни народовъ, ибо этотъ культъ неизмѣримо раньше предваряетъ собою послѣдующее представленіе о матери, въ томъ объемѣ о ,матери-землѣ'.

Какъ чистый этнографъ (хотя и мудроно быть такимъ при средствахъ и методахъ автора), онъ противорѣчитъ самымъ первымъ началамъ Этнографіи и Этнологіи, не давши себѣ труда поближе съ ними ознакомиться. Остановимся лишь на одномъ образцѣ: ,Въ пастушескій періодъ народной жизни жертвоприношеніе богамъ состояло исключительно изъ животныхъ' (119). Такимъ образомъ, авторъ смѣшиваетъ (невозможно для ученаго) пастушескій періодъ съ кочевымъ; какъ разъ именно въ пастушескій періодъ животные только приручались, а не приносились въ жертву, да ихъ было и слишкомъ мало (скотъ, большими стадами, съ обозами, является лишь при кочевьи); приносились же въ жертву самородные земные и древесные плоды, медъ, позднѣе молоко и т. д.“.

Якщо книга М. Ф. Сумцова, очевидножки, писана нашвидку (це, як ми бачили попередю, зазначав і О. О. Потебня), була характерна для нього, то не менш характерна для П. О. Безсонова була й рецензія, що в неї ми навели найістотніші місця. Чого варте саме зауваження про амазонок, про діву, то-що! Закінчує свою рецензію П. О. Безсонов такою тирадою:

„Мы убѣждаемся окончательно, что, при матеріалѣ, у автора есть взгляды, но никакихъ выводовъ (въ собственномъ смыслѣ), ибо нѣтъ ни разсужденія, ни изслѣдованія. Правда, авторъ въ самомъ началѣ завѣряетъ, что при матеріалѣ и его группировкѣ ,лучше всего ограничиться предѣлами родного для изслѣдователя края, такъ какъ въ такомъ только случаѣ выводы будутъ отличатся истинностью и правдивостью' (5). Но обѣщанія своего авторъ не сдержалъ, ибо выводы не оказались, а родной край, т. е. Малорусскій, оказался сырьемъ отовсюду выписанныхъ и произвольно группированныхъ матеріаловъ, безъ критики и розысканій науки. Что тутъ открыто, доказано, выведено и съ какими цѣлями? Ничего подобнаго: это ряды фактовъ и ихъ амальгама. Попробуйте извлечь отсюда тезисы для диспута или защиты! Мѣсто ихъ занимаетъ въ концѣ, и по справедливости, ,Оглавленіе': но его невозможно

обратити ни в теми розсудженія о книгѣ, ни в положенія диспута для оцѣнки свѣдѣній диспутанта.

Всѣмъ этимъ мы нисколько не предупреждаемъ мнѣній Факультета и не думаемъ склоняють его рѣшеній в ту или другу сторону. Мы, напротивъ, сколько ни были обязаны къ безпристрастной рецензії, желали бы на практикѣ уклониться отъ всякаго рѣшающаго голоса касательно Докторской степени автора: такъ какъ наше неизмѣнное „Мнѣніе“, изложенное здѣсь для приложенія къ дѣлу и представленія Начальству, состоитъ в томъ, что книжка г. Сумцова есть литературный очеркъ, умѣстный в какомъ-нибудь журналѣ, но не имѣеть существенныхъ признаковъ Диссертациі и не можетъ быть обращена в таковую, особливо же для снисканія высшей ученой степени“.

Останні слова „отзыва“, отверто загрожуючи доносом, як видно, примусили факультет ухвалити — „имѣть окончательное сужденіе в одномъ изъ слѣдующихъ засѣданій Факультета“¹⁾. Тільки 7 травня факультет „окончательно“ ухвалив „допустити г. Сумцова къ публичному захищенію представленной имъ диссертациі в сентябрѣ мѣсяцѣ, согласно выраженному имъ желанію“²⁾.

Зачитання дисертаціі було призначено на 6 жовтня й на офіційних опонентів закликано М. С. Дринова й О. О. Потебню³⁾. Нарешті, 6 жовтня відбувся диспут, і працю М. Ф. Сумцова визнано за цілком добру.

Така зовнішня історія докторського диспути М. Ф. Сумцова, що ховала в собі й не пояснювала внутрішніх, захованих спружин, що саме й керували нею. Нам уже доводилося зазначати в иншому місці склад історично-філологічного факультету Харківського університету в 70—80 рр. і ті партійні угруповання, що тоді існували в середині факультету. В 1884—1885 рр. до „російської партії“ „лібералів“ належали: О. О. Потебня, М. С. Дринов, Ф. А. Зеленогорський і А. С. Лебѣдев, до „німецької“, „консерваторів“ — В. К. Надлер, М. Н. Петров, А. К. Деллен, О. І. Пеховський, П. О. Безсонов, В. І. Шерцль. На початку 70-х років обидві партії були приблизно рівні; це иноді, підчас голосування, давало перевагу „лібералам“⁴⁾. Але цю рівність було порушено в 1884 р., коли вийшов Кірпічніков. Коли-б М. Ф. Сумцов здобув докторський ступінь і звязану з ним професуру, знову-б зміцніла партія „лібералів“; отож супротивники вжили всіх засобів до доносу включно, щоб зберегти якнайдовше свою перевагу. Увійшовши до складу факультету, як повноправний член, М. Ф. Сумцов справді відіграв певну ролю в боротьбі зазначених двох партій, особливо в справі про дисертацію М. Г. Халанського.

¹⁾ „Журналь засѣданій Ист.-Филол. Фак.“ 15 квітня 1885 р.

²⁾ „Журналь засѣданій Ист.-Филол. Фак.“ 7 травня 1885 р.

³⁾ „Журналь засѣданій Ист.-Филол. Фак.“ 28 вересня 1885 р.

⁴⁾ Згадаймо, що, наприклад, р. 1883 дисертацію П. Н. Будинського про Богдана Хмельницького більшістю п'яťох голосів (Кірпічніков, Зеленогорський, Дринов, Лебѣдев і Потебня) проти чотирьох (Шерцль, Пеховський, Петров і Надлер; останні два — фахівці-історики) було визнано за недостатню, й диспут було перенесено до Київа.

До останнього часу про інцидент з дисертацією М. Г. Халанського ¹⁾ по суті було відомо лиш кілька рядків з його автобіографії. Склавши іспита на магістра російської словесности, він подав до історично-філологічного факультету Харківського університету свою дисертацію: „Великорусскія былины Кіевскаго цикла“ (Варшава 1885, 229 ст.). Факультет прийняв дисертацію, але „въ виду противодѣйствія къ принятію диссертаціи“ з боку проф. Безсонова, він питання про те, чи має дисертація наукову вагу, передав до Петербурзького університету на суд акад. Веселовського. У Петербурзькому університеті дисертацію теж було прийнято (як одночасно було прийнято й в Одеському університеті) і магістерський диспут одбувся в Петербурзі, в квітні 1888 р. ²⁾

Тепер ми маємо цілу низку коштовних документів, що висвітлюють цю справу, де вперше зішлись в отвертій боротьбі з одного боку О. О. Потебня, з другого — П. О. Безсонов. Це, здається, дає нам право присвятити цій справі чимало місця в нашій роботі.

Закінчивши магістерські іспити, М. Г. Халанський одразу подав давно вже виготовану дисертацію до факультету; на засіданні 13 жовтня 1887 р. ухвалено: „разослать сочиненіе г. Халанскаго гг. членамъ Факультета для прочтенія, а г. профессора А. А. Потебню просить представить отзывъ“. 11 листопада рецензію О. О. Потебні зачитано в факультеті; вона викликала заяву П. О. Безсонова, „что онъ имѣеть также представить отзывъ о диссертаціи г. Халанскаго къ ближайшему засѣданію факультета“.

Далі ми подаємо рецензію Потебні мало не цілком, хоч вона й чималенька, не тільки тому, що вона як-найближче стосується до теми нашої роботи, але й тому, що ця рецензія дає дуже виразне уявління про зміст і характер книжки М. Г. Халанського. Ось ця рецензія.

„Авторъ не задаетя цѣлью обозрѣть весь существующій, весьма обширный матеріалъ: ,нежелая повторять задовъ', онъ ,старается указывать только на то, что', по его мнѣнію, ,было до сихъ поръ незамѣчено' (13). Мнѣніе ,о южнорусскомъ', въ частности Кіевскомъ' (9), ,происхожденіи всѣхъ былинъ Владимірова цикла' онъ считаетъ ,принятымъ на вѣру' (2) и отвергаетъ присоединившуюся сюда гипотезу о переходѣ этихъ былинъ изъ Кіевской области на сѣверъ вмѣстѣ съ массою населенія этой области. Согласно съ В. Б. Антоновичемъ, онъ считаетъ ,рѣшоннымъ въ отрицательномъ смыслѣ вопросъ о запустѣніи Кіевской Руси въ періодъ Татарскаго владычества, о переходѣ населенія на сѣверъ и сѣверовостокъ и о занятіи мѣста его выходцами изъ Галиціи и Волини' (4). Колонизація Сѣверовосточной Руси принадлежитъ, главнымъ образомъ, сѣвернорусскимъ племенамъ' (9). Отдѣльные ,переселенцы могли занести

¹⁾ Михайло Георгіевич Халанський (1857—1909), згодом професор Харківського університету на кафедрі російської мови й словесности, відомий знавець російських говірок, усної російської й слов'янської словесности.

²⁾ Ист.-філ. Факультетъ, стор. 113—114. Рецензію О. М. Веселовського надруковано в „Вѣстникъ Европы“ (1888, № 7, ст. 144—162: Русскій эпосъ и новыя его изслѣдователи).

на сѣверь Кіевскія сказанія', но занесенное могло состоять лишь въ отрывкахъ', при чемъ часть зашедшаго матеріала должна была затеряться въ новой средѣ, другая — радикально переработаться сообразно съ характеромъ и симпатіями мѣстнаго населенія' (9). Т. о. авторъ старается держаться середины между мнѣніемъ, выражающимся въ названіи былинъ Кіевского круга Южнорусскими, и другимъ (Н. И. Костомарова), по которому ,былины (впрочемъ, съ важною прибавкою: ,въ ихъ настоящемъ видѣ') — произведеніе русскаго сѣвера, исключительно великорусской вѣтви, а малорусскому племени совершенно чужды' (211—2).

Изъ такихъ соображеній авторъ выводитъ свои задачи: предполагая а priori единства Кіевского эпоса, отыскиваетъ, какія былины туземны, какія заимствованы? какія историчны, какія фантастичны? какія зашли съ юга, какія принадлежатъ Руси Сѣверовосточной, Владимірской и Московской? ,Въ результатѣ могутъ получиться данные для рѣшенія вопросовъ объ историческомъ развитіи русскаго эпоса, о томъ, когда и какъ произошло объединеніе былевого матеріала во Владиміровъ кругъ и почему объединяющимъ принципомъ явились Кіевъ и Владиміръ?' (11).

Частнымъ изслѣдованіемъ авторъ предпосылаетъ главу о названіи богатыря въ древней Руси. Согласно съ мнѣніями, высказанными уже раньше (такъ, въ соч. Дашкевича ,Быль объ Алешѣ Поповичѣ', 13—4), до появленія слова богатырь (впервые въ формахъ богатуръ и богатырь, встрѣчаемаго въ Ип. л. подъ 1240 г. О Татарскихъ военачальникахъ) такимъ названіемъ было Хоробръ, вр. хороберъ, храбръ у ЮЗап. славянъ. ,Замѣчательно, — говоритъ авторъ, — что въ раннихъ письменныхъ сказаніяхъ, относящихся къ борьбѣ съ Татарами, русскіе герои не называются богатырями, и это послѣднее названіе приписывается только Татарскимъ витязямъ'. Такое различеніе (храбръ для своихъ, богатырь — для чужихъ) неудержалось и ,свое слово вытѣснено чужимъ' (23).

За исходную точку для сужденія о древнерусскомъ эпосѣ' авторъ принимаетъ мысль о своеобразіи русскихъ племенъ', усилившемся ,съ раздѣленіемъ русской земли на удѣлы', и о ,существованіи нѣсколькихъ областныхъ эпосовъ': Старокіевского, Суздальскаго, Московскаго, б. м. Чернигово-Сѣверскаго' и, конечно, Новгородскаго. ,Содержаніе ихъ состояло въ подвигахъ мѣстныхъ ,хоробровъ', сходство — главнымъ образомъ, въ формальныхъ приемахъ (211—2). ,Историческіе ,хоробры' были служилые люди, отличавшіеся силою и удалью. Ихъ образы вполне реальны' (23). ,Хоробры, стоявшіе въ челѣ княжескихъ дружинъ', переходили отъ одного князя къ другому'; ,вмѣстѣ съ ними' (уже въ дотатарское время), могли переходить и сказанія объ ихъ подвигахъ', при чемъ ,дружинные пѣвцы были естественными разнощиками мѣстныхъ преданій' (212). Въ XIII в. славными хоробрами' залѣсской земли ,являются Алеша Поповичъ, Тимоня и др. Татарское иго выдвинуло Илью. Тогда же созданы образы, олицетворявшіе силу вражескую (Идолище). ,Татарщина' разбила русскую землю на трое, при чемъ центромъ Сѣверовостока стала Москва. Преимущественно тогда (XIV — XVI) заполь туда эпосъ южный и вступилъ

въ сочетаніе со старо-Суздальскимъ' (213). ,Москва, собирательница Русской земли, явилась въ періодъ отъ XIV до XVI в. (221) и ,собирательницей Русскаго эпоса, неоднороднаго ни по мѣсту, ни по времени составляющихъ его сказаній' (211—3). Аналогично съ этимъ стремленіе Московскихъ грамотѣевъ собирать и приводить въ извѣстный порядокъ разбросанныя по областямъ древнія лѣтописи, сказанія, житія, результатомъ коего были компилятивные сборники, какъ Четыи Минеи Макарія, Никоновская лѣтопись и др. (219).

Сосредоточеніе былевого матеріала въ одинъ кругъ и немогло совершиться въ Кіевской Руси. ,Заключеніе эпическихъ пѣсенъ въ циклъ происходитъ всегда послѣ событій, послужившихъ основаніемъ' для этихъ пѣсенъ и ,требуетъ затишья въ народной жизни', котораго небыло въ Кіевской Руси. И ,письменные памятники недаютъ основанія утверждать, что кн. Владиміръ былъ въ дотатарскую эпоху центральнымъ лицомъ русскаго эпоса' (214). Руководясь мѣслью о консерватизмѣ устнаго народнаго творчества, авторъ соглашается съ мнѣніемъ пр. Ягича, что старокіевскій эпос, который могъ сохраниться на мѣстѣ до казацкихъ войнъ (7), въ формальномъ отношеніи былъ похожъ на теперешнія малорусскія думы, ,необнаруживающія стремленія къ циклизации' (214). ,М. б. малорусскій народъ, болѣе великорусскаго склонный въ поэзіи къ реальной правдѣ', вовсе не въ состояніи образовать строгаго эпическаго цикла, требующаго въ интересахъ централизаціи отрѣшенія пѣвцовъ отъ исторической группировки былевого матеріала, введенія въ кругъ пѣсенъ о быломъ сказочныхъ сюжетовъ, въ видахъ пополненія недостающихъ звеньевъ въ народныхъ... воспоминаніяхъ. Раздробленность въ южнорусскихъ сказаніяхъ была одною изъ причинъ, почему они не обнаружили такой устойчивости, какъ вр. былины и рассыпались съ одной стороны по думамъ, съ другой по лирическимъ пѣснямъ' (215). Трудно было бы объяснить ,чистомеханическую роль Кіева' (изображаемаго въ былинахъ сказочными чертами, какъ Царьградъ, Ерусалимъ, какъ у Финновъ Пойола, 2—3) и кн. Владиміра (надѣляемаго чертами Московскаго царя, 2), если бы ,дѣйствительно Кіевскій циклъ установился въ Кіевской Руси'. ,Непремѣнно было бы болѣе жизни въ лицѣ Владиміра и болѣе географической опредѣленности въ изображеніи Кіева' (215). ,У Сербовъ и Болгаръ есть особый кругъ пѣсенъ, въ которыхъ дѣйствіе переносится въ Стамбуль, дѣятельность героевъ связывается съ Султаномъ', но, говоритъ авторъ, ,недумаю, чтобы можно было родиною подобныхъ пѣсенъ считать окрестности Константинополя' (3).

,Въ Московскомъ царствѣ' были ,обстоятельства, способствовавшія систематизаціи эпоса въ Кіевскій кругъ'. Это, кромѣ упомянутаго затишья и политическаго собиранія земли, ,память о первенствующемъ значеніи Кіева, матери городовъ русскихъ' (215) и слава Владиміра, съ котораго, а не съ Рюрика, начинается родословіе сѣверорусскихъ князей (207). Кружокъ былинь, въ коихъ дѣйствіе происходило въ Кіевѣ при Владимірѣ, частью возникшихъ въ Сѣверовосточной Руси на почвѣ дѣйстви-

тельныхъ отношеній къ Кіеву, частью зашедшихъ съ Юга, оказалъ ассимилирующее вліяніе на всѣ прочія, несвязанныя первоначально съ Кіевомъ и кн. Владиміромъ, относившіяся къ другимъ событіямъ и лицамъ, другому мѣсту и времени (215—8).

Изъ Московской Руси, какъ центра, эти былины, объединенныя идеализаціей Кіева и кн. Владиміра, распространялись во всѣ стороны. Главная масса ихъ перешла на сѣверъ, гдѣ они встрѣтились съ былинами Новгородскими. Уходившіе въ казаки на Донъ и Волгу, заносили былины туда и б. м. передавали ихъ Запорожцамъ. Во время этого, отчасти обратнаго движенія прикрѣпились къ Кіеву сѣвернорус. сказанія объ Ильѣ и Михайликѣ (219—21).

Таковы главнѣйшія общія положенія автора. Отвергая дѣленіе богатырей на ‚старшихъ‘ и ‚младшихъ‘, какъ произвольное, авторъ въ другомъ смыслѣ дѣлитъ ихъ на а) богатырей періода дотатарскаго (Добрыня, Ив. Даниловичъ, Демьянъ Куденевичъ, Алеша Поповичъ и др.); б) богат. періода татарскаго (Идолище, Ильа, Василій Игнатьевичъ) и в) богатырей Московскаго періода (Соловей Будиміровичъ, Тугаринъ, Жидовинъ, Святоторъ, Дюкь). Къ послѣднему, Московскому отдѣлу авторъ относитъ и передѣлки книжныхъ сказаній въ былины (211). Изъ частныхъ отмѣчу слѣдующее.

Добрыня. Авторъ присоединяется ко мнѣнію Буслаева и др., что въ Добрынь соединены два образа: Кіевскаго Добрыни и какого-то рязанскаго богатыря, м. б. Тимона (42). Изъ мотивовъ, связанныхъ съ именемъ Добрыни, авт. разсматриваетъ два: а) Мотивъ о встрѣчѣ Добрыни съ великаншею сближается съ серб. пѣснею о Маркѣ и разсказомъ Пятигорскихъ Татаръ. Послѣднее сближеніе даетъ поводъ къ предположенію, что образъ великанши могъ быть заимствованъ изъ Кіевскихъ сказаній, что вообще связи Руси съ Кавказомъ во всѣ періоды Русской Исторіи должны были оставить слѣды въ Русск. сказаніяхъ. Это авторъ старается подтвердить разборомъ мр. преданія о Бонякѣ и мотивѣ усыновленія (37). б) О Добрынь, Настасѣ и Алешѣ. Авторъ неодобряетъ попытокъ усмотрѣть въ этомъ широкораспространенномъ мотивѣ мифологическую основу (42).

Иванъ Даниловичъ. Разсказъ Никоновской лѣт. о битвѣ на Супоѣ подъ 1136, въ коемъ говорится о смерти Ив. Данилова ‚богатыря‘ и ‚многихъ мужей сильныхъ и храбрыхъ‘ авт. считаетъ ‚самымъ раннимъ и достовѣрнымъ свидѣтельствомъ о кіевскомъ богатырскомъ кругѣ‘ (44) и принимаетъ за фактъ, что богатырь вр. былины Михайликъ или Ив. Даниловичъ назывался Ив. Даниловичемъ, — жилъ въ XII в. и былъ на службѣ у кн. Ярополка Володиміровича (45). Самую былинку авт. отдѣляетъ отъ был. о Васильѣ пѣяницѣ и стрѣльбѣ изъ лука и отъ мр. сказанія о Михайликѣ и сближаетъ съ думою про Ивася Коновченка и серб. пѣснею о гибели Сендлы на Косовѣ полѣ (49).

Демьянъ Куденевичъ. Въ Никонов. лѣт. (подъ 1147—8) говорится о якобы служившемъ кн. Изяславу Мстиславовичу ‚богатырѣ‘ Демьянѣ Куденевичѣ, который въ отсутствіи прочей дружины самъ-семь со слугою

Тарасомъ отбиваетъ отъ Переясловля кн. Глѣба Юрьевича, потомъ одинъ и безъ доспѣховъ отражаетъ Половцевъ и, раненый стрѣлою, отвѣчаетъ князю, который даетъ ему дары и обѣщаетъ волости: ‚кто мертвъ сый желаетъ даровать тлѣнною?‘ Въ этомъ отвѣтѣ авторъ видитъ оскорбленную гордость (58) и на этомъ основаніи сближаетъ рассказъ Никон. л. съ мотивомъ был. объ Ильѣ и Сухманѣ, посаженныхъ Владиміромъ въ тюрьму (56).

Олеша. То, что говоритъ авторъ объ этомъ богатырѣ на основаніи Тверской и Никон. лѣт. представляетъ мало новаго сравнительно съ изслѣд. проф. Дашкевича ‚Был. объ Александрѣ Поповичѣ (21—3, 51—3). Оба автора сходятся въ томъ, что Олеша принадлежитъ первоначально Ростову и XII вѣку, что отнесеніе его ко времени Владиміра Св. есть позднѣйшее наслоеніе, равно какъ и сословный характеръ Олеша (56—69). Авт. отвергаетъ связь Олеша съ Алексѣемъ Поповичемъ мр. думы; эта послѣдняя и былина о Садкѣ могли возникнуть независимо одна отъ другой подъ вліяніемъ книжныхъ житій, изъ коихъ приводится 4 (69—74).

Богатыри Татарскаго періода. Послѣ нашествія Татаръ, особенно съ образованіемъ московскаго княжества ‚сложился образъ богатырей, стоящихъ на заставѣ, оберегающихъ границы Русской земли‘ (75), подобно московскимъ станичникамъ (77—9). ‚Идеальнымъ героемъ дотатарской Руси былъ дружинникъ-хороберъ; в Московско-татарскую пору такимъ сталъ ‚стоятель-оберегатель‘, противоположность, выразившаяся, между прочимъ, въ томъ, что когда въ ‚Сказан. о Кѣвскихъ бог.‘ Владиміръ приказываетъ б-рямъ неразѣзжаться, а беречь Кіевъ, они отвѣчаютъ: ‚сторожемъ въ земли мы неизводились жить; только мы изводились въ чистомъ полѣ ѣздити‘ (76).

Въ отличіе отъ мнѣнія проф. Веселовскаго, что ‚русс. эпосъ почти не коснулся татарина‘, авт. полагаетъ, что ‚періодъ борьбы съ Татарами имѣлъ для вр. нар. поэзіи такое же значеніе, какъ для Серб. и Болг. время борьбы съ Турками (79—80). Болѣе раннія письменныя отраженія былинь авт. видитъ въ сказаніи о смерти ряз. кн. Феодора и самоубійствѣ его жены и о Евпатіи Коловратѣ, которыя онъ обставляетъ сходными мѣстами изъ устныхъ памятн. (80—7).

Взглядъ на Идолище, какъ на представителя язычества, авторъ считаетъ произвольнымъ и на основаніи мѣстъ, гдѣ ‚Идолище‘ есть эпитетъ Батня, Татарина, согласно съ болѣе позднимъ мнѣніемъ О. Ф. Миллера, думаетъ, что ‚былины объ Идолищѣ примыкаютъ къ лѣтописнымъ сказаніямъ о насиліяхъ Татарскихъ пословъ, баскаковъ. Совпаденія съ лѣтописными фактами въ нѣкоторыхъ случаяхъ такъ характерны, что приходится былины объ Идолищѣ относить къ разряду Историческихъ пѣсенъ Татарской эпохи (89).

Илья Муромецъ. Нѣкоторые мотивы, какъ о чудесномъ исцѣленіи и сидѣннѣ въ темницѣ находятся въ связи съ житійными сказаніями (94—7). В сказ. ‚О Кѣвскихъ богатырѣхъ‘ (Ильѣ съ товарищи), какъ ‚ходили въ Царьградъ и учинили себѣ честь‘ роль Царьграда едва ли объясняется одними воспоминаніями о походахъ Руси въ Грецію. Это сказ. по

времени и тенденціи — одного разряда съ возникшими въ XV—XVI в. о присылкѣ Константиномъ Мономахомъ Владиміру Мономаху царскихъ регалій и о Новгородскомъ бѣломъ клобукѣ, мысль коихъ — связать пзвѣстные явленія русской жизни съ Византією и тѣмъ ихъ освятить и возвеличить (97—100).

Лесота въ концѣ XVI в. неназываетъ Илью (Mogowlin) святымъ и помѣщаетъ его тѣло не въ Пещерахъ; по сообщенію, сдѣланному автору Професс. Петровымъ и Порфирьевымъ, стар. русс. агіологическіе памятники еще незнаютъ святоѳо Ильи Муромца, почивающаго въ пещерахъ. Поэтому авт. думаетъ, что прославленіе Ильи святымъ относится лишь къ XVII в. и возникло въ Кіевѣ подъ вліяніемъ вр. богомольцевъ, занесшихъ туда и нѣкоторыя былины. Древность и историчность эпитета Муромцу (Mogowlin Лесоты 1594, Муравленикъ Кмиты Чернобыльскаго 1574 г.) сомнительны (100—5).

Сближая был. о Васильѣ пьяницѣ и стрѣльбѣ изъ лука въ осаждающихъ съ мр. сказаніемъ о Михайликѣ, авт. какъ лѣтописную параллель къ послѣднему приводитъ лѣтописный рассказъ о добровольномъ выѣздѣ кн. Михалка Юрьевича на осажденнаго Володиміра на Клязьмѣ. Онъ предполагаетъ, что мр. сказаніе есть пересказъ вр. былины (106—10).

Исходя отъ мнѣнія пр. Ключевскаго, что сказаніе Сербя Пахомія Логоета ‚Объ убіеніи царя Батыя‘ (въ коемъ герой принимаетъ при единоборствѣ сторону врага) есть книжная обработка южнославянской пѣсни, авторъ разсматриваетъ Серб., Болг., Мр. пѣсни сходнаго содержанія и приходитъ къ заключенію, что был. объ Иванѣ Годиновичѣ, Настасьѣ и царицѣ Кошерицѣ есть передѣлка южнославянской пѣсни, занесенной на сѣверъ черезъ южную Русь (111—26).

Былины о томъ, какъ перевелись богатыри на Руси, сближены съ соотвѣтственными Болгарскими, приуроченными къ завоеванію Балканскаго полуострова Турками. Авт. думаетъ, что тѣ и другія могли возникнуть независимо другъ отъ друга изъ общаго книжнаго источника, идущаго отъ античнаго сказанія о борьбѣ гигантовъ (127—139). Предполагаемое литературное сказаніе о наказаніи небесной силой возгордившихся своимъ могуществомъ людей ассимилировалось съ туземными пѣснями о гибели храбровъ не только на Калкѣ 1224, гдѣ по позднѣйшему сказанію убить Алеша Поповичъ съ дружиною, но и на Сити и въ другихъ мѣстахъ (140—3).

Къ былинамъ Московскаго періода отнесены тѣ, которыя слабо связаны съ Кіевскимъ богатырскимъ кругомъ и 3-мя главными его представителями: Ильей, Добрыней и Алешей, и съ татарщиной, а, между тѣмъ, отличаются ‚обиліемъ бытовыхъ фактовъ Московскаго времени‘. Таковы былины о Микулѣ Селяниновичѣ, Хотенѣ, Чурилѣ, Данилѣ Ловчанинѣ, Сорока каликахъ и Соловьѣ (144).

Запѣвъ былины о Соловьѣ Будимировичѣ (‚Высота ли‘) сближается съ книжными сравненіями (147—8). Вся былина — въ связи съ вр. свадебными пѣснями, такъ что Соловей — туземная идеализація жениха (178—66).

Былины о Тугаринѣ Зміевичѣ принадлежатъ къ одной группѣ съ южнославянскими сказаніями о змѣѣ и змѣевичахъ' (167). На сходствѣ имени Тугарина и Тугорхана Половецкаго нельзя строить никакихъ убѣдительныхъ выводовъ (176).

'Жидовинъ' былины неимѣетъ связи съ Хазарами и ихъ жидовствомъ. Это имя, какъ эпитетъ врага, могло появиться сначала въ духовныхъ стихахъ книжнаго происхожденія. Самая былина есть вариантъ мотива о встрѣчѣ богатыря съ сыномъ, который есть, между прочимъ, въ числѣ нартовскихъ сказаній (178—82).

Для сравненія съ русскими сказаніями о Святогорѣ и др. (якобы) 'старшихъ' богатыряхъ представляютъ интересъ кавказскія сказанія о столкновенияхъ Нартовъ съ великанами" (184).

Былины о Дюкѣ разсматриваются преимущественно со стороны отраженія въ нихъ быта московскаго боярства XVI—XVII вв. (187—207).

'Храбры татарской и дотатарской поры защищаютъ Русскую землю отъ враговъ. Въ эпоху князей-собирателей Руси являются лица съ мирными свойствами: крестьянинъ Микула, женихъ Соловей, богачъ Дюкъ, щоголь Чурило'. „Высокіе мотивы дѣятельности героев... смѣняются въ былинахъ Московской эпохи мелкими житейскими отношеніями, интригами, подъ часъ и дразгами'. „Въ богатырскихъ образахъ ранняго времени иногда удавалось отыскать... историческія лица; героями былинъ Московскаго періода являются... чистыя созданія народной фантазіи', что обнаруживается уже въ ихъ именахъ и прозвищахъ: Дюкъ (богачъ, мр. дука), Соловей Будиміровичъ, Микула Селяниновичъ, Чурило м. б. первоначально Ща пленковичъ, а потомъ Ща п-плен-ковичъ и просто Пленковичъ (208).

Изслѣдованіе г. Халанскаго весьма содержательно. Кругъ наблюдений его довольно обширенъ. Приемы въ общемъ кажутся мнѣ правильными. Если нѣкоторыя его сближенія слишкомъ блѣдны или и неудачны, то многія другія заслуживаютъ вниманія и одобренія. Т. о. я думаю, что сочиненіе это вполне заслуживаетъ допущенія къ публичной защитѣ" ¹⁾.

А 21 листопада 1887 П. О. Безсонов подав свою докладну рецензію про роботу М. Г. Халанського „для прочтенія въ предстоящемъ засѣданіи факультета и затѣмъ для присоединенія къ Дѣлу о Магистерствѣ ищущаго сей степени". Рецензія Безсонова надто велика, щоб наводити її всю, як рецензію О. О. Потебні, але кілька чималих цитат дадутъ нам досить яскраве уявління про її характер і зміст.

„Лично — г. Халанскій и его познанія мнѣ мало извѣстны, — починає П. О. Безсонов, — какъ студентъ, у меня слушавшій лекціи, онъ далеко не отличался успѣхами; по представленію и рекомендаціи нѣкоторыхъ уважаемыхъ гг. сотоварищей-профессоровъ, я соглашался на оставленіе его

¹⁾ „Дѣло Совѣта И. Харьковскаго Университета" 1888, № 270: „О напечатаніи отзывовъ профессоровъ А. А. Потебни, П. А. Безсонова и М. С. Дринова, представленныхъ ими по поводу диссертациі г. Халанскаго". Наведену рецензію О. О. Потебні помічено 2 листопада 1887.

стипендіатомъ при Университетѣ¹⁾, на сколько знаю, г. Халанскій вскорѣ отъ этого отказался и избралъ поприще гимназическаго учителя. Впослѣдствіи, именно магистерскій ему экзаменъ происходилъ, къ сожалѣнію, въ моемъ отсутствіи (первый 28 апрѣля сего года, предъ моимъ возвращеніемъ изъ кратковременнаго отпуска, другой же 9 Сентября, также предъ окончаніемъ моего отпуска для излѣченія): такимъ образомъ, въ свѣдѣніяхъ магистранта, особенно по Церк.-Славянскому языку и другимъ Слав. нарѣчіямъ, я не имѣлъ случая убѣдиться; литературно же мнѣ были извѣстны только нѣсколько отпечатанныхъ г. Халанскимъ Русскихъ пѣсней (собранныхъ и записанныхъ гг. Зибровскимъ и археологомъ Эварницкимъ). А за тѣмъ для сужденія остается мнѣ лишь подлежащая книга, которую я и ограничусь строго, въ предѣлахъ ея содержанія и изложенія. Прибавлю, что во всякомъ другомъ подобномъ случаѣ я совершенно полагался бы на отзывы другихъ почтенныхъ гг. сотоварищей и былъ бы ими удовлетворенъ вполне: но предметъ книги — народное пѣснотворчество составляетъ слишкомъ давнюю и многолѣтнюю мою спеціальность и оно-то и побуждаетъ меня присоединить здѣсь отзывъ свой собственный. Кромѣ того, если бы дѣло шло только о литературной статьѣ или рядѣ такихъ статей, какъ печаталась и подлежащая книга очерками въ одномъ изъ журналовъ²⁾, я пробѣжалъ бы ее съ большимъ или меньшимъ любопытствомъ, но промолчалъ бы о своемъ мнѣніи; но она представлена Факультету въ качествѣ диссертациі, ищущей признанія ученой степени, а это значительно увеличиваетъ требованія, такъ какъ въ этомъ случаѣ необходимы — 1) достаточный матеріалъ и сильная обработка его, для сужденія о трудѣ и опытѣ; 2) проникающіе матеріалъ взгляды съ извѣстною системой и теоріей, какъ свидѣтельство о наукѣ и запасѣ научныхъ свѣдѣній; 3) сколько-нибудь замѣтные и ощутительные результаты, выводы самого автора, которые можно бы возвести въ тезисы — для установленнаго спора и самозащиты. Я обязанъ имѣть въ виду эту именно цѣль, значеніе книги, какъ магистерской диссертациі. И обязанъ даже вдвойнѣ по самому ея предмету: народное пѣснотворчество со стороны матеріала требуетъ въ особенности личныхъ наблюденій, непосредственнаго знакомства съ народомъ, съ областью его творческихъ силъ и произведеній (здѣсь, какъ въ политикѣ, нельзя оставаться челоѣкомъ кабинетнымъ и ожидать практическихъ выводовъ изъ работы по однимъ книгамъ или на бумагѣ); научныхъ же и литературныхъ взглядовъ здѣсь слишкомъ много, они очень распространены и обобщены, а потому выдаться впередъ взглядами самостоятельными, системою или теорією, довольно не легко; наконецъ, съ тѣмъ вмѣстѣ, готовятъ здѣсь тезисы, — прочные и надежные, или хоть сколько-нибудь интересные для ученыхъ, сколько необходимо, столько же требуетъ усилій напряжен-

¹⁾ М. Г. Халанскаго залишив при университеті М. С. Дринов. Я. А.

²⁾ „Русск. Филол. Вѣстникъ“. Я. А.

ныхъ; — такъ что, если уже кто беретъ за все это, вѣрно уже очень на себя надѣется.

Такимъ образомъ, изъ уваженія ко всякому труду въ этомъ родѣ и по расположенію къ каждому начинающему здѣсь автору, я не „пробѣжалъ“ только, а прочелъ книгу съ большимъ вниманіемъ, съ сочувствіемъ къ предмету ея и съ искреннимъ желаніемъ успѣховъ въ немъ. Но, къ прискорбію, я вынужденъ сейчасъ же, заранѣе и впередъ, признать, что со всѣхъ трехъ помянутыхъ сторонъ диссертация несколько не удовлетворила — ни желаній моихъ и надеждъ, ни даже интереса, сколько-нибудь научнаго и серьезнаго“.

Після цього вступу, де упередженість та особлива перекрученість фактів і міркувань одразу впадає в око, П. О. Безсонов переходить до прикладів, попереджаючи, що вибиратиме лиш „головне“.

„Матеріаль, „спеціально“ состоящій въ распоряженіи сочинителя, заключается а) въ 17-ти строкахъ какой-то изуродованной пѣсни съ фабричнымъ складомъ, „записанной“ имъ самимъ (стр. 165—166); б) въ выноскѣ нѣсколькихъ строкъ изъ хронографа, принадлежащаго извѣстному для автора старовѣру (174—75, что, впрочемъ, можно было найти въ спискахъ „Александрій“ или „Алексаидрейды“, гораздо лучшихъ и древнѣйшихъ, отчасти уже изданныхъ; в) въ напечатанномъ у автора „сообщеніи“, которое сдѣлалъ когда-то преподаватель гимназіи г. Линда в Харьк. Ученомъ Обществѣ о бракахъ въ народѣ на Югѣ Россіи (157—58), и, наконецъ, г) въ пословицѣ, слышанной авторомъ въ Бѣлгородѣ (стр. 209). Всего этого, хотя бы „слышаннаго“ и рукописнаго, разумѣется, слишкомъ мало для изслѣдователя въ той области, гдѣ, при изученіи народнаго творчества, Русскіе дѣятели науки до сихъ поръ отличались всегда тѣмъ, что сами собирали и записывали съ устной передачи въ народѣ, долго знакомясь и сближаясь съ нимъ, или отыскивали пополнительныя данныя съ большимъ трудомъ по архивамъ и среди рукописей ненапечатанныхъ¹⁾. Такимъ образомъ, источниковъ изъ первыхъ рукъ непосредственно, или первостепенныхъ и вновь открытыхъ, у автора не было: онъ перепечатываетъ въ свою книгу только отпечатанное у другихъ, и увѣряетъ при томъ, что „мы лично воспользовались всѣми тѣми печатными матеріалами, которые можно было достать въ Харьковѣ“ (13). Хотя для этого была возможность и обязанность заглянуть куда-нибудь и дальше Харькова, но и въ данномъ объемѣ авторъ неправъ, такъ какъ, напр., онъ не обращался къ бібліотекѣ моей собственной (помѣщенной для пользованія желающихъ большею частью въ самомъ Университетѣ), а здѣсь онъ нашелъ бы матеріалы и именно для „эпоса“, гораздо обильнѣе и во многихъ случаяхъ лучше (и рукописные, еще не напечатанные, и неизвѣстные автору изданія). — Такое общее опущеніе отразилось у сочини-

¹⁾ Тут, між иншим, зайвий раз виявлено надзвичайну зарозумілість та пиху Безсонова: не записавши в своєму житті жадної пісні безпосередньо, він зате дуже багато запозичив з рукописних та архівних матеріалів Я. А.

теля на виборѣ данныхъ и на пользованіи ими. Въ дѣлѣ народнаго творчества, гдѣ у насъ привыкли съ осторожностью и осмотрительностью звѣривать каждое слово, каждый звукъ и литературно каждую букву, онъ выбираетъ матеріалъ безъ всякой критики текста, видимо, не зная, лучшій ли онъ и даже подлинный ли, напр., отъ Сахарова (ст. 19—21 и др.), поддѣлки котораго давно уже обличены и доказаны, или изъ очерка Архангельской губ. (стр. 60—62, 64—65, 137—138, особенно стр. 137-я), гдѣ изданныя пѣсни бросаются всякому въ глаза своею искусственностью и позднѣйшей обработкой... Даже изъ статьи проф. и акад. Ягича о древнѣйшихъ слѣдахъ эпоса и вообще о пѣснетворствѣ у славянъ, изъ статьи, которая должна бы служить автору если не источникомъ (а онъ беретъ источники и хуже), то въ числѣ первѣйшихъ руководствъ, г. Халанскій выписываетъ данные (стр. 22), не по подлинной статьѣ, а изъ перевода ея въ Кіевскомъ „Славянскомъ Ежегодникѣ“, повторяя, разумѣется, и ошибки сего послѣдняго, такъ какъ здѣсь текстъ пѣсней ошибочно напечатанъ и въ переводѣ прямо перевернанъ... Так. обр. первостепенными источниками нерѣдко являются у автора изданія въ родѣ упомянутаго „Ежегодника“, а затѣмъ хорошо еще, если сочиненія Ор. Миллера, А. Н. Веселовскаго, частью Н. И. Костомарова и Христоматія (даже не другія сочиненія) Буслаева... „Всматриваясь, — пишетъ П. О. Безсоновъ далі, — убѣждаемся, что источникъ самыхъ свѣдѣній о матеріалѣ или текстѣ пѣсенъ, содержится для автора большею частью лишь тамъ, въ сочиненіяхъ ученыхъ, а г. Халанскій только разводитъ матеріалъ въ возможной длиннотѣ“. І далі йде довгенький перелік „неумѣренныхъ“ виписок з текстів тих авторів, що їх цитував М. Г. Халанський.

Звертаючись потім до „ошибокъ и промаховъ“ „въ дѣлѣ пользования текстомъ“, рецензент одразу-ж попереджає, що ніяк не приймає й цілком відкидає всякі покликування на писані чи друкарські помилки: „съ 1885 года, когда издана книга, т. е. въ теченіе двухъ лѣтъ и въ виду представленія ея на степень, автору было слишкомъ достаточно и времени и побужденія исправить ошибки случайныя, указать и оговорить. Я вынужденъ брать все буквально, au pied de la lettre“. І далі йдуть обвинувачування М. Г. Халанського в друкарських помилках у його книжці; так напр., у посмертній збірці Гильфердингових творів, у тексті „Коссовской былины“ було надруковано: „одъ жалости живе сѣрце распукнуло“, замість правильнішого живо; ту саму помилку повторено й в книзі у Халанського. „Стало быть, — робить висновок Безсоновъ, — извлекая изъ посмертнаго изданія сочиненій Гильфердинга, а не изъ Миклошича и Богишича, издателей Гильфердинга послѣдующихъ, самихъ — славянъ, да сверхъ того, повторивъ опечатку, устраненную ими, нашъ авторъ вовсе не видалъ этихъ обоихъ издателей, по кр. мѣрѣ Богишича, хотя и цитуетъ его въ другихъ мѣстахъ, очевидно, пользуясь выписками другихъ сочинителей“. Такого-ж роду й інші завваження рецензентові; ми тут не спинаємося на них докладніш, бо

з деякими з них читач познайомиться нижче з відповідів рецензентові О. О. Потебні й М. С. Дринова.

„Въ заключеніе ‚отзыва‘ — пише П. О. Безсонов — по порядку мы предполагали сказать о ‚тезисахъ‘, неизбежно ожидаемыхъ въ той диссертациі, которая ищетъ автору ученой степени черезъ защиту отъ возраженій. Но, послѣ предложеннаго выше разбора книги, мы не въ силахъ даже представить себѣ и не въ правѣ ожидать, чтобы ясно представили себѣ другіе, — какіе же ‚тезисы‘, съ надеждою на ихъ твердость, въ состояніи былъ бы авторъ вывести изъ того матеріала, какой мы осмотрѣли, при тѣхъ приемахъ обращенія съ нимъ, которые мы видѣли, и на той степени знаній, какую авторъ доказалъ своими взглядами, выводами и самыми возраженіями? Кто сталъ бы въ ущербъ великодушію возражать на нихъ, или какъ бы защищалъ ихъ авторъ, когда самое первое указаніе на матеріальные запасы, на основы и выдающіяся отличія книги должны смутить сочинителя? Запросами только усугубились бы въ отвѣтѣ ошибки. Не говорю этимъ, что авторъ въ самой книгѣ не даетъ мѣста какъ имъ-нибудь ‚положеніямъ‘ или ‚тезисамъ‘, въ смыслѣ рѣшительнаго приговора, къ которому, напротивъ, сочинитель всюду склоненъ съ крайней смѣлостью. Таковы, напр., рѣшенія его: 1) о томъ, что былины, по содержанію, приемамъ и складу являющіяся на самомъ дѣлѣ историческимъ фактомъ, да и всѣми доселѣ при серьезномъ обсужденіи принимаемыя — какъ произведенія цикла Кіевскаго — Владимірова, при томъ и располагаемыя доселѣ народомъ въ томъ же самомъ смыслѣ, — не имѣютъ — по принципу автора — ничего общаго съ Южно-Русскою древностью и тамошнимъ старшимъ эпосомъ, ибо авторъ увѣряетъ, напримѣръ (начиная съ первыхъ же строкъ книги, стр. 2), что ‚въ тѣхъ чертахъ, которыми обрисовываются Кіевъ и Владиміръ, нѣтъ ничего дѣйствительнаго, историческаго, Кіевскаго и Южно-Русскаго‘, а что самъ ‚Владиміръ былинъ (прибавимъ отъ себя — съ постояннымъ эпитетомъ ‚князь ласковъ й‘) — по увѣренію автора — личность съ чертами Московскаго Грознаго царя‘; — далѣе, 2, у автора рѣшено, что былины эти созданы, почти всѣ, Московскимъ, исторически болѣе позднимъ складомъ, бытомъ, людомъ, и это на многихъ страницахъ, напр., на 144: ‚Кіевъ и Владиміръ въ нихъ не болѣе, какъ псевдонимы... По обилію чертъ Московской жизни, происхожденіе ихъ съ большими правами слѣдуетъ отнести къ Московскому періоду русской исторіи‘, а въ то же время авторъ прибавляетъ, 3, что ‚героями былинъ Московскаго періода являются идеальные образы, чистыя созданія народной фантазіи‘ (стало быть, выходитъ уже, что они безъ всякой почвы исторической, дѣйствительной и реальной; стр. 208; еще далѣе сочинитель утверждаетъ, 4, что въ характеристикѣ героя Южнаго и До-Татарскаго, въ отличіе отъ послѣдующаго — подъ вліяніемъ Татаръ и Москвы, слѣдуетъ опредѣлять черты такъ: ‚Идеаломъ до-Татарской Руси былъ дружинникъ хороберъ‘ (стр. 76 — т. о. выходитъ уже, что идеальные-то герои были старыя на Югѣ, а не въ Москвѣ; да мы и спросили бы автора, — какой это дружинникъ, земскій“

или ,княжескій' и государственный); напротивъ, — продолжаетъ авторъ — ,въ Татарско-Московскую пору такимъ сталъ богатырь-стоятель и оберегатель' (и это говорится у автора о герояхъ, которые, по былинамъ, безпрестанно проѣзжаютъ тысячи верстъ и почти никогда не стоятъ, а тѣмъ паче не сидятъ на мѣстѣ — это о возникшихъ тогда же казакахъ, вольницѣ по рѣкамъ, станичникахъ, подвижникахъ по окраинамъ въ сотни верстъ протяженія, — все это по автору ,стоятели'!); — наконецъ, 5, вытекающее положеніе въ родѣ того, что такого состава и содержанія былинны изъ Москвы и черезъ Москву передвинулись на дальній Сѣверъ, на Онегу, за Онегу или къ морю, гдѣ въ точномъ и развитомъ употребленіи народа держатся доселѣ, — и т. д., и т. д. Итакъ, ,положенія' имѣются: но въ какомъ намѣреніи предполагается ихъ защита. Не говорю уже о противорѣчіи между ними на каждомъ шагу, противъ чего можетъ еще авторъ спорить, ибо возможно и ночью увѣрять, что солнце свѣтитъ, такъ какъ луна носить отраженіе его свѣта. Но я опять считаю долгомъ напомнить, что при такихъ ,положеніяхъ', автора смутятъ его собственные любимые и риторическіе ,loci communes': какъ совершилась вся эта процедура — перенесеніе съ Юга, созданіе въ Москвѣ, передача на дальній Сѣверъ и сохраненіе тамъ наличнаго эпоса, кѣмъ, гдѣ и по какому историческому пути, когда, *sic quomodo, quibus, auxiliis*, и т. д. Ибо равно при вопросахъ и отвѣтахъ въ этомъ родѣ неминуемо будетъ обратиться къ пѣснотворческому матеріалу, фактамъ, пониманію ихъ опытности въ разборѣ, общимъ собраніямъ научнымъ и т. п., а этого-то всего и не достаетъ автору. Потому, я считаю необходимымъ снисхожденіемъ и участіемъ къ автору, не подвергать его подобной публичной пыткѣ, и, если еще осуждаю возможность его тезисовъ, то лишь потому, что самую защиту ихъ, на основаніи подлежащей книги, считаю совершенно невозможною и недопустимою.

Позволяю себе даже недоумѣніе, какъ могла возникнуть самая книга и поставить своимъ вопросомъ самозащиту — при нашемъ Факультетѣ, гдѣ извѣстно нѣсколько знатоковъ и специальныхъ ученыхъ въ области народнаго творчества: если я здѣсь подробно разобралъ книгу, то по большей части изъ уваженія къ ихъ присутствію въ Факультетѣ. А если сожалею о нѣкоторой обширности отзыва, далеко еще, впрочемъ, не пересчитавшаго всѣхъ ошибокъ автора, то единственно лишь съ той стороны, что я употребилъ на это больше труда, чѣмъ на какое-нибудь собственное сочиненіе, ибо много легче было бы о томъ же предметѣ самому написать двѣ книги, чѣмъ ,разобрать' одну подлежащую.

Мнѣнія и сужденія мои, выраженные въ семъ ,отзывѣ', я готовъ отстаивать всѣми доступными мнѣ мѣрами и всюду, а самый ,отзывъ' имѣю честь представить для установленнаго присовокупленія къ дѣлу о магистерствѣ г. Халанскаго“.

Наприкінці, в останніх словах безсонівської рецензії чути було отверту, нічим не прикриту загрозу доносу: недавній випадок з докторською дисертацією М. Ф. Сумцова дозволяв чекати як-найгірших наслід-

ків. Спраді, як повідомляє сам М. Г. Халанський у своєму „Опытѣ исторіи историко-филологическаго факультета“, Безсонов про свою рецензію на дисертацію сповістив куратора округи й визначного урядовця в міністерстві народної освіти А. І. Георгієвського, що ревізував узимку 1887 р. харківські школи. В усних коментарях до своєї рецензії, якими Безсонов намовляв куратора Воронцова-Вельямінова, а той переказав їх проф. М. С. Дринову, викликавши його на особисту розмову, він зазначив, між иншим, що в дисертації Халанського немає патріотичної тенденції, накидаючи йому зовсім невірне твердження, ніби-то „былины — наша національная гордость и достояніе, сочинены какимъ-то московскимъ подъячимъ“ ¹⁾. І хоч факультет у засіданні 2 грудня 1887 р. ухвалив дозволити М. Г. Халанському захищати дисертацію, куратор повідомив декана, В. К. Надлера, що він не хоче дозволити диспута в Харкові ²⁾. Щоб уратувати становище, керівники роботою М. Г. Халанського в університеті О. О. Потебня та М. С. Дринов, що мали бути його опонентами на диспуті, подали свої контр-заперечення Безсонову, цікаві як для характеристики цього останнього, так і їхніх авторів.

Відповідь М. С. Дринова цілком офіційна й подає низку фактичних вказівок на помилки, неточності й перекручування, що їх допустивсь у своїй рецензії П. О. Безсонов. Приміром, він дав „указаніе на то, что онъ (Х-ський) неправильно называетъ извѣстныя пѣсни ‚Букаришицами‘ вмѣсто ‚букаршиц‘. Что касается остальныхъ, изъ относящихся сюда доводовъ профессора Безсонова, то всѣ они, по моему мнѣнію, оказываются несоответствующими своему назначенію и даже производятъ иногда странное впечатлѣніе, особенно въ виду той рѣшительности съ какою изложены“. Кілька прикладів стверджують цю думку.

„На страницѣ 22-й своей книги г. Халанскій приводитъ небольшой отрывокъ, шесть стихковъ изъ одной хорватской комедіи, напечатанной въ VII томѣ извѣстнаго изданія Загребской Академіи — ‚Stari pisci hrvatski‘. При этомъ онъ на надлежащемъ мѣстѣ очень ясно указываетъ, что стихи эти взяты имъ не прямо изъ Stari pisci, а черезъ посредство славянскаго (Кіевскаго) ежегодника, т. е. изъ помѣщеннаго въ послѣднемъ русскаго перевода извѣстной статьи Ягича о славянской народной поэзіи. А между тѣмъ, профессоръ Безсоновъ, не замѣтивъ, очевидно, этого указанія, утверждаетъ, что Халанскій тут скрылъ источникъ, откуда взялъ наванные стихи... По поводу этихъ же шести стихковъ профессоръ Безсоновъ сдѣлалъ еще два замѣчанія, также очень характерныхъ. Въ Славянскомъ Ежегодникѣ, кромѣ подлиннаго текста этихъ шести стихковъ, помѣщенъ и русскій переводъ ихъ, которымъ, нужно сказать, г. Халанскій совсѣмъ не пользовался. Профессоръ Безсоновъ останавливается и на этомъ переводѣ, называетъ его ‚варварски перевраннымъ‘, при чемъ утверждаетъ, что слова хорватскаго подлинника — ‚i ne želi što t'ne more,

¹⁾ Истор.-фил. Факультетъ, ст. 163—164.

²⁾ Ibid., 164.

hrabro biti' слѣдуетъ переводить такъ: ,не желай невозможнаго тебѣ,— быть женихомъ моимъ'. По нашему мнѣнію, предлагаемый тутъ профессоромъ Безсоновымъ переводъ означенныхъ хорватскихъ словъ не лучше того перевода ихъ, который онъ называетъ ,варварски перевраннымъ', ибо не подлежитъ сомнѣнію, что слова эти, заключающія въ себѣ отвѣтъ дѣвушки заигрывающему съ ней парню, значатъ: ,не желай, добрый молодецъ ¹⁾, того, чему не слѣдъ быть (что не должно быть)'. Далѣе профессоръ Безсоновъ утверждаетъ, что Славянскій Ежегодникъ искажилъ, будто бы и самый текстъ занимающихъ насъ здѣсь стиховъ, употребивъ въ немъ неправильную пунктуацию (безъ запятой послѣ ,не жели' и съ запятой послѣ ,не море'), и что г. Халанскій въ точности повторилъ у себя такую ошибочную пунктуацию'. По наведенной нами справкѣ оказывается, однако, что какъ Славянскій Ежегодникъ, такъ и г. Халанскій тутъ не при чемъ, ибо текстъ этотъ изданъ совершенно такъ, съ такою же точно пунктуациею и въ подлинной статьѣ Ягича. Здѣсь мы имѣемъ наглядное доказательство того, что профессоръ Безсоновъ и не заглядывалъ въ подлинную статью Ягича, непосредственное знакомство съ которой считаетъ обязательнымъ для г. Халанскаго".

Надзвичайно показовий і цікавий для характеристики наукових за-собів П. О. Безсонова — і інший факт. „На стр. 113 г. Халанскій перепечатуєть изъ сборника Богшича одну Дубровницкую пѣсню, въ которой встрѣчается выраженіе ,турскомъ сили'. Профессоръ Безсоновъ находитъ, что форма ,турскомъ' тутъ ошибочно напечатана Богшичемъ вмѣсто ,турско' и ставитъ въ вину Халанскому то, что онъ не замѣтилъ и не исправилъ этой ошибки. Оказывается, однако, что тутъ никакой ошибки нѣтъ. Дѣло въ томъ, что дательный и мѣстный падежи сложнаго склоненія женск. рода единств. числа съ окончаніемъ *ом* (вмѣсто *о*) встрѣчается очень часто въ Дубровницкихъ пѣсняхъ Богшича. Напримѣръ: ,по зеленом, по ливади', ,у том кнъизи', ,у том тамници', ,тамници деспотовом', ,будимском младом кральцици', ,С вилојевиѣ Михајло сестри својом говорише', ,али Булиѣ Степане Лъуби својом одговара'²⁾ и пр. и пр. Къ этому прибавлю еще, что въ предисловіи въ своему сборнику, на стр. 37 Богшичъ прямо указываетъ, что встрѣчающееся въ такихъ случаяхъ окончаніе *ом* вмѣсто *ој* составляетъ характеристическую особенность Дубровницкаго говора. Такимъ образомъ, разсматриваемый примѣръ, которымъ профессоръ Безсоновъ доказываетъ незнакомство г. Халанскаго съ сербско-хорватскимъ языкомъ, доказываетъ только то, что профессоръ Безсоновъ во 1-хъ совершенно незнакомъ съ одной любопытной особен-

¹⁾ „Сравни в той же хорватской комедіи слѣд. мѣсто, отдѣленное лишь четырьмя строками отъ занимающихъ насъ тутъ шести стиховъ: bit ću, mladi hrabro, tvoja, kad mi геће тајка моја“ (прим. М. С. Дринова).

²⁾ Последній изъ этихъ примѣровъ я привожу изъ Косовской пѣсни, о которой такъ часто говорится въ рецензіи г. Безсонова. Не лишнимъ считаю замѣтить еще, что примѣръ этотъ „лъуки своіом“ встрѣчается не только въ изданіи Богшича, но и въ Гильфердинговскомъ изданіи этой пѣсни“. Прим. М. С. Дринова.

ністю сербско-хорватської діалектології, во 2-х злишком поверхностно знаком зь сборникомъ Богишича, о которомъ такъ много распространяется въ своей рецензії“. Ціла низка такихъ прикладів доводять з одного боку, що Халанський бувъ правий, з другого — демонструють перекручування, а иноді й просто неучтво рецензента.

О. О. Потєбня теж виступив з докладною відповіддю П. О. Безсонову. Він не тільки виявив численні помилки, неучтво й перекручування фактів у рецензії Безсонова, але й обвинувачував його. Ця відповідь є офіційний документ, але вона виходить по-за межі тільки документу, даючи низку цінних рис для характеристики його автора, як полеміста: оскільки відомо, це другий документ такого роду (за перший ми вважаємо „Отвѣтъ П. А. Лавровскому“) і це надає йому в очах біографа особливої ваги¹⁾.

„Находя сочиненіе г. Халанскаго ‚Вр. былины Кіев. цикла‘ несвободнымъ отъ ошибокъ въ приводимыхъ имъ текстахъ и дѣлаемыхъ имъ сближеніяхъ, — пише О. О. Потєбня, — я тѣмъ не менѣе думаю, что сочиненіе это заключаетъ въ себѣ многое, заслуживающее вниманія и, съ нѣкоторыми оговорками, одобренія, напр. гл. II, VIII, XI, XII; что оно вообще свидѣтельствуетъ о здравомысліи автора и его способности къ ученымъ трудамъ и потому можетъ быть допущено къ публичному защищенію.

Напротивъ, проф. Безсоновъ говорить: ‚Позволяю себѣ даже недоумѣніе, какъ... книга (г. Х-скаго) могла... поставить своимъ вопросомъ самозащиту при нашемъ факультетѣ, гдѣ извѣстно нѣсколько знатоковъ и специалистовъ ученыхъ въ области народнаго творчества‘ (стр. 10 об.). Онъ спрашиваетъ: ‚кто сталъ бы въ ущербъ великодушію возражать‘ (т. е. публично) ‚на взгляды автора, высказываемые имъ ‚съ крайней смѣлостію‘, и изъ великодушія нежелаетъ допустить къ публичной защитѣ представленнаго г. Х-кимъ сочиненія, въ коемъ не находитъ ничего, кромѣ невѣжества и самомнѣнія.

Со стороны считаю нужнымъ сказать нѣчто для объясненія столь рѣзкаго разногласія мнѣній.

Я думаю, что въ большинствѣ случаевъ мѣра, предлагаемая проф. Безсоновымъ къ личности и сочиненію г. Х-каго, вполне субъєктивна, для другихъ необязательна да и невозможна. Вотъ нѣсколько подтвержденій этого мнѣнія.

‚Какъ студентъ (говорить пр. Б.) у меня слушавшій лекціи, Х-й далеко неотличался успѣхами‘. ‚Онъ не обращался къ бібліотекѣ моей собственной (помѣщенной для пользованія желающихъ большею частію въ самомъ Университетѣ), а здѣсь онъ нашель бы матеріалы, а именно для эпоса гораздо обильнѣе и во многихъ случаяхъ лучше (и рукописныя,

¹⁾ Досі про цей „Отвѣтъ“ Потєбні було відомо лиш кілька рядків в історії факультету М. Г. Халанського, де було сказано, що в своїх завваженнях О. О. Потєбня „далъ рѣзкую, но яркую и вѣрную характеристику Безсонова, какъ псевдо-научнаго дѣятеля, какъ псевдо-собираателя и неудачнаго издателя пѣсенъ, подобную той, какал напечатана была поздиѣе въ біограф. словарь Венгерова“. (Ист.-Фил. Фак., 163).

еще неотпечатанныя, и неизвѣстныя автору изданія) (стр. 2). Объясненіе г. Х-мъ имени храбръ было бы удовлетворительнымъ, если бы только онъ зналъ источники лучшіе (а для этого, положимъ, обратился бы хотя къ намъ). Можно бы разяснить ему... и пр. (стр. 5).

Ставши на другую, болѣе объективную точку, можно найти обстоятельства, смягчающіе вину г. Х-го. Такъ, условія пользованія частною, хотя почему-то и помѣщенной въ стѣнахъ Университета, библиотекой, были неизвѣстны г. Х-му, какъ неизвѣстны они мнѣ и многимъ другимъ. Эти условія могли оказаться невыносимыми для независимаго изслѣдователя, какимъ я считаю г. Х-го, напр., могли состоять въ одобреніи мнѣній проф. Безсонова. Между тѣмъ ‚крайняя смѣлость‘ взглядовъ, приписываемая проф. Безсоновымъ г. Х-му (стр. 10 отч.) состоитъ именно въ томъ, что онъ нераздѣляетъ мнѣній пр. Б-ва о былинахъ Владимірова цикла, о появленіи предковъ нынѣшнихъ малороссіянъ въ Кіевской области лишь въ XIII—XIV в.; о богатыряхъ старшихъ и младшихъ, о толкованіи мифическихъ образовъ въ томъ духѣ, что, напр., богатыри, бѣжавшіе въ пещеры и окаменѣвшіе, это — земля (въ см. земщины), ушедшая подъ землю, внутрь себя, къ духу своему и т. п.

Ставя отношеніе къ себѣ, свое я мѣриломъ, пр. Б-въ своеобразно расширяетъ это я: ‚Мы считаемъ, — говоритъ онъ, — что самый добросовѣстный совѣтъ‘ (г. Х-му) ‚и личный и со стороны науки и ея ученыхъ, состоялъ бы именно въ томъ, чтобы никогда не заниматься народнымъ творчествомъ, — къ этому онъ рѣшительно неспособенъ — ...а заниматься... чѣмъ угодно, лишь бы не народнымъ устнымъ пѣснотворчествомъ и въ особенности не его былинами‘ (стр. 9 об.). Т. о. пр. Б-въ, отличая себя отъ ‚науки и ея ученыхъ‘, въ то же время даетъ совѣтъ отъ ихъ имени; но такъ какъ никакіе ученые полномочія и привилегіи на добросовѣстность пр. Б-ву не давали, то ясно, что пр. Б-въ произвольно расширяетъ свою личность до отождествленія ее съ ‚наукой и ея учеными‘ и, въ сущности, прилагаетъ къ г. Х-му лишь свою личную мѣрку. Этотъ пріемъ отождествлять себя съ наукой уже давно замѣченъ въ пр. Б-въ покойнымъ Котляревскимъ, который говоритъ: ‚кончая свои замѣтки о богатыряхъ, г. Б-въ изъясняетъ свою радость, что многія его положенія приняты всѣми критиками... какъ нѣчто непреложно-истинное. Незнаемъ, на чемъ основалъ г. Б-въ свое убѣжденіе въ такомъ ‚неожиданномъ успѣхѣ‘, по крайней мѣрѣ, сколько намъ извѣстно, никто изъ критиковъ не попытался стать на почву... г. Б-ва, провѣрить его положенія и оправдать ихъ‘ (дальше рѣчь о томъ, что такое оправданіе и невозможно; ‚Старина и народность‘ за 1862, 36—7).

Столь же субъективенъ полемическій пріемъ пр. Б-ва, состоящій въ томъ, что пр. Б-въ приписываетъ г. Х-му то, чего онъ вовсе не говорилъ, и затѣмъ негодуетъ или издѣвается по этому поводу. Вотъ нѣсколько примѣровъ:

Проф. Б-въ говоритъ: ‚Гдѣ-то сочинитель попалъ на указаніе, что гр. *ἀρχή* значитъ не только ‚мужъ‘ но и, любовникъ‘, и строитъ на этомъ

выводы: конечно, любовникомъ бываетъ непременно мужчина, ...а не женщина, но обратно — предоставляю это классикамъ' (4 об.). Но X-й говорить только (стр. 23): ‚въ языкахъ близки представлѣнія сильнаго... храбраго... и мужа, и любовника, напр. мужъ и пр.‘.

Вслѣдъ за вышеприведенной выходкой пр. Б-въ говоритъ: ‚понятно послѣ такихъ свѣдѣній, что авт. имя ‚Идолице‘ въ нашихъ былинахъ считаетъ простымъ ‚браннымъ эпитетомъ‘, и самъ бранить ‚чистѣйшимъ произволомъ‘ тотъ взглядъ, по которому ‚всѣ ученые‘ (пріемъ, упомянутый мною выше) ‚видятъ здѣсь олицетвореніе язычества‘: X-ій, очевидно, забылъ, что это слово по происхожденію греческое и получило настоящій техническій смыслъ со временъ христіанскихъ для обозначенія всего языческаго‘ (4 об.). Навязывая г. X-му забвеніе греческаго происхожденія сл. идолъ, пр. Б-въ опускаетъ 3 цитаты, которыми г. X-й подтверждаетъ, что ‚идолице‘ (слово, отмѣченное какъ бранное и въ слов. Дала) дѣйствительно встрѣчается въ былинахъ, какъ эпитетъ татарина, а также ссылку на уважаемаго ученаго, О. Миллера (Галаховъ, Ист. р. сл., I, 93), который говоритъ: ‚особую отрасль былинъ о расправѣ съ татарщиной составляютъ былины объ Идолицѣ Поганомъ. Въ нѣкоторыхъ пересказахъ онъ (Идолице) прямо называется Батыгой Батыговичемъ‘.

Пр. Б-въ говоритъ, что у г. X-го единственное ‚основаніе для сравненія и тожества мр. Коновченка съ древнимъ богатыремъ Михайлою Даниловичемъ — locus communis — неудача ихъ подвига‘ (7 об.). На самомъ дѣлѣ у X-го вовсе не это одно, а и слѣд.: въ думѣ Филонъ предлагаетъ ‚стариннымъ‘ козакамъ выйти на первый бой съ турками; тѣ отвѣчаютъ молчаніемъ и вызывается только юноша Коновченко. Филонъ замѣчаетъ ему, что онъ для этого еще молодъ, на что Коновченко отвѣчаетъ ему притчею объ утяти. Черты соотвѣтственныя этимъ, между прочимъ притчу о гоголѣ, г. X-й находитъ и въ был. о Мих. Док. (стр. 45 об.).

Пр. Б-въ говоритъ: ‚многочисленныя выписки автора по сравненію самыхъ разнообразныхъ памятниковъ (стр. 114—24), основаны на locus communis или, что то же по термину автора, на былевой формулѣ — убіеніе женщины за невѣрность. Тутъ попались и Владиславъ Венгерскій, и сербскій Трахиня, и Марко... и всевозможные герои Серб., Болгар. и Русскіе, съ очень дѣльнымъ‘ (иронія) ‚замѣчаніемъ автора, что эпизоды такого рода представляютъ особый интересъ для занимающихся вопросомъ объ устойчивости народнопоэтическихъ мотивовъ‘ (X. 114). ‚Дѣйствительно, такой мотивъ, какъ невѣрность женщины, очень устойчивъ во всѣхъ странахъ...‘ (стр. 8). Но основаніемъ сближеній, дѣлаемыхъ г. X-мъ, служить вовсе не та нелѣпость, которая приписана ему пр. Б-мъ, а нѣчто другое: герой настигаетъ врага, похитившаго его сестру или жену, невѣсту, вступаетъ съ нимъ въ единоборство, при чемъ похищенная принимаетъ сторону врага и за это наказана.

Пр. Б-въ говоритъ: ‚чувствуя слабость колядокъ для приписанной роли‘ (т. е. для восстановленія древ. южнорусскаго эпоса) ‚сочинитель предлагаетъ отыскивать слѣды мнимаго или прошлаго эпоса уже въ лѣ-

тописяхъ, и, что для насъ неожиданно, объѣщаетъ даже наукѣ (путемъ научнаго анализа) найти въ лѣтописяхъ съ одной стороны самую древнюю исторію края, съ другой — современную малорусскую пѣсенность, такъ, что выходитъ, современныя колядки возводятся къ древнему эпосу, но для этого нуждаются въ лѣтописяхъ, лѣтописи же, открывая намъ древнюю исторію (чего мы прежде не знали), открываютъ вмѣстѣ и слѣды современныхъ пѣсней въ купѣ съ нынѣшними колядками (чего мы еще менѣе ожидали, — ибо это значитъ — слѣды настоящаго въ прошедшемъ и источникъ для возстановленія прошлыхъ явленій въ настоящемъ). Если бы кто неповѣрилъ, вотъ подлинныя слова автора (стр. 225), не съ великорусскими былинами въ рукахъ (такъ называетъ онъ сохранившіяся на сѣверѣ и воспѣвающія доселѣ Кіевъ съ княземъ Владиміромъ), а съ лѣтописью нужно отыскивать слѣды древней исторіи. И современной малорусской пѣсенности. Оставляя на отвѣтственности автора такое убѣдительное положеніе и поученіе, мы скажемъ.. и пр. (8 об.). Нелѣпость происходитъ здѣсь отъ того, что пр. Б-въ замѣнилъ въ цитатѣ предлогъ *в* союзомъ *и*. Вѣрна или нѣтъ мысль г. Х-го, но пр. Б-въ глумится не надъ нею, а надъ своимъ измышленіемъ, ибо г. Х-й (I. с.) говоритъ слѣдующее: наиболѣе пользы... должно принести изученіе мр. нар. поэзіи безъ великорусскихъ тенденцій. Не съ великорусскими былинами въ рукахъ, а съ лѣтописями нужно отыскивать слѣды древней исторіи въ современной малорусской пѣсенности.

Когда въ сочиненіи, относящемся къ исторіи словесности, говорится о возстановленіи древняго эпоса по уцѣлѣвшимъ слѣдамъ, то казалось бы понятно, что тутъ рѣчь о томъ возстановленіи прошедшаго, къ которому стремится палеонтологъ, историкъ быта и пр.; о томъ, что пытались у насъ дѣлать историки словесности, напр. Буслаевъ, собирая ,разрозненные члены эпическаго преданія, отыскивая ,слѣды эпическихъ формъ' малорусской поэзіи въ русской и вообще славянской литературѣ IX—XII в. (Буслаевъ, Очерки, I, 214, 217 и др.). Никто не станетъ глумиться надъ попытками палеонтологіи на томъ основаніи, что, напр., возстановленныя нею жвачныя не станутъ жевать жвачки. Между тѣмъ, когда г. Х-й говоритъ: ,древній южно-русскій эпосъ возстанавливается путемъ научнаго анализа новѣйшаго' (221—2), то это возмущаетъ пр. Б-ва: ,возстановленіе эпоса черезъ современныя колядки принадлежитъ къ числу самыхъ необычныхъ въ наукѣ диковинъ и окончательно доказываетъ, что къ исторіи народнаго творчества авторъ неимѣетъ никакого прикосновенія, а къ самому творчеству ни малѣйшаго чутья, подавно же знанія въ немъ и опыта' (8—9), ибо если бы кто и сочинилъ это небывалое и припомнилъ по своему забытое, народъ не признаетъ этого, отвергнетъ, какъ небылицу, и никакъ уже не запоетъ передъ нами подобнаго эпоса' (9).

Давно сдѣлано и остается доннѣ вѣрнымъ замѣчаніе Котляревскаго (Ст. и народн. за 1861, 31—2): ,г. Б-въ... много разъ предостерегаетъ... изслѣдователей народной поэзіи отъ увлеченій и ни на чемъ неоснован-

ныхъ гипотезъ; иногда... онъ бичуетъ непокорныхъ и предаетъ позору, называя ихъ то помѣшанными, то школьниками, то бездарными невѣждами; между тѣмъ ,всѣ вѣжливыя упреки свои г. Б-въ съ большимъ правомъ и истиною могъ бы обратить къ себѣ самому'. Такъ и въ нынѣшнѣмъ ,Отзывѣ' пр. Безсонова вижу отсутствіе того, что мѣры, прилагаемыя имъ къ себѣ и къ другимъ, различны. Напомнивъ о томъ, что ,предметъ книги' X-го ,народное пѣснотворчество, составляетъ слишкомъ давнюю, его, пр. Б-ва ,спеціальность' (стр. 1), пр. Б-въ говоритъ: ,если уже кто (какъ X-й) ,берется' за изслѣдованіе по народной поэзіи, ,то вѣрно уже очень на себя надѣется', ибо народное пѣснотворчество... требуетъ личныхъ наблюденій, непосредственнаго знакомства съ народомъ, съ областью его творческихъ силъ и произведеній (здѣсь, какъ въ политикѣ, нельзя оставаться челоуѣкомъ кабинетнымъ и ожидать практическихъ выводовъ по однимъ книгамъ или на бумагахъ)' (стр. 1 об.). Этому требованію отъ пишущаго по народной поэзіи едва ли удвлетворяютъ вполнѣ и такіе люди, какъ Буслаевъ, О. Миллеръ, Веселовскій, Миклошичъ, Ягичъ, сами несобиравшіе изъ народныхъ устъ, подобно Кирѣевскому, Якушкину, Рыбникову, Гильфердингу и др., или собиравшіе очень мало, сравнительно съ объемомъ и значеніемъ своихъ изслѣдованій. Самъ пр. Б-въ, по мнѣнію, съ нѣкоторыми ограниченіями раздѣляемому многими, далеко неподходитъ подъ мѣру, которую онъ признаетъ обязательною для другихъ. Якушкинъ, одинъ изъ сотрудниковъ П. В. Кирѣевского, говоритъ: ,Кто можетъ сказать, по какому несчастному случаю весь сборникъ Кирѣевского, да и всѣ сборники' (о коихъ упомянуто имъ выше) ,достались безконтрольно въ одни руки г. Б-ва? Гдѣ онъ проявилъ знаніе русской народн. поэзіи? Онъ рѣшительно ничѣмъ непоказалъ знанія народной жизни; только вполсѣдствіи доказалъ отсутствіе пониманія русской поэзіи и зависть къ заслугамъ П. В. Кирѣевского... Г. Б-въ... взялъ себѣ часть, м. б. лучшую, именно духовныя стихи изъ сб. Кирѣевского и издалъ ихъ въ своихъ ,Кал. пер.', да при этомъ ни одной строки не вложилъ въ собраніе, порученное его благодѣяніямъ...'. ,Родственники ли, друзья ли П. В. Кирѣевского, никто не имѣлъ права его трудами позволить дѣлать имя кому-нибудь, это грѣхъ не только передъ памятью П. В., но это уголовное преступленіе передъ обществомъ' (Соч. П. Якушкина, 464, 471).

Что до г. Халанскаго, то какъ ни малы его собранія, все же они болѣе того, что изъ нихъ извѣстно пр. Б-ву, который говоритъ, что ему изъ прежнихъ трудовъ г. X-го ,литературно' ,извѣстны' только нѣсколько рус. пѣсенъ, ,собранныхъ гг. Зибаровскими и археологомъ Эварницкимъ'. Не слѣдуетъ думать, что г. X-кій приписываетъ себѣ чужіе труды: свѣдѣнія, какъ записаны упомянутыя пѣсни (,Образцы народныхъ говоровъ ю. части Кур. и сѣв. Харьк. г. Р. Ф. В. 82—83 г., отд. 1—34), сообщены на 1-й стр. самимъ X-мъ. Имъ самимъ, кромѣ 9-й, записаны пѣсни, изданныя въ Р. Ф. В. раньше и позже упомянутыхъ, именно: ,Р. н. п., запис. въ Щигров. у.' (Р. Ф. В. 80—1 г., отд. отд. 1—30 и 1—58) и ,О нѣкотор. осо-

бенностяхъ народн. гов. въ сѣв. части Путивльск. у. (Р. Ф. В. 86 г., отъ 220 до 39). Кстати упомяну двѣ статьи г. Х-го: ‚О серб. п. Косовскаго цикла‘ (Р. Ф. В. 82 г., отд. отт. 1—63), ‚Замѣтки по слав. поэзи‘ (ст. у Р. Ф. В. 84 г., отд. отт. 1—56).

Пр. Б-въ обвиняетъ г. Х-го, что онъ на стр. 19—21 приводитъ пѣсни изъ Сахарова, поддѣлки котораго давно уже обличены и доказаны. Сахаровъ позволялъ себѣ поправлять отдѣльныя выраженія пѣсни, но пѣсень невыдумывалъ. Если бы въ его большомъ сборникѣ, которымъ ученые продолжаютъ пользоваться и дальше, и нашлись пѣсни цѣликомъ подложныя, то заключеніе отъ нихъ ко всему сборнику было бы несправедливо. По этому способу можно бы отвергнуть и весь сб. Бр. пѣсень, изданныхъ пр. Безсоновымъ, п. ч. здѣсь напр., на стр. 35, № 80, пр. Б-въ не только приводитъ, какъ народную п., грубую поддѣлку, но и прилагаетъ къ ней мифологическое толкованіе. Что касается въ частности до двухъ вар. пѣсни, приводимой изъ Сах. г. Х-мъ, то многочисленныя ея вар., записанныя разными лицами, а равно ея сходство съ пѣснями мр-й и серб., убѣждаютъ въ ея подлинности и древности.

Такимъ же образомъ вмѣняется въ вину г. Х-му, что онъ нераздѣляетъ огульнаго и потому несправедливаго мнѣнія пр. Б-ва, что въ ‚Очеркѣ‘ Арх. губ. Ефименка (т. е. въ Матер. по этн. рус. нас. Арх. губ. 2 т. 40) ‚пѣсни‘ (вообще) бросаются всякому въ глаза своею искусственностью и позднѣйшей обработкой. Этимъ почтеннымъ изданіемъ пользуется не одинъ Х-й, но и Веселовскій, и О. Миллеръ и др.

Замѣчательно обвиненіе въ томъ, что г. Х-й ‚факты о Чурилѣ заимствуетъ у новѣйшаго польскаго собирателя Кольберга, видимо не зная, что объ этомъ гораздо обстоятельнѣе собрано еще на мѣстѣ, среди Галичанъ и издано еще у Жеготы Паули, а подавно невѣдая о разныхъ, опубликованныхъ однако подробностяхъ касательно Чурилы, напр., о находкѣ его камня и т. п.‘ Г. Х-й не могъ не знать, что у Паули есть пѣсня съ именемъ ‚Джурило‘, ибо у Кольберга (Рок. II, 156), котораго онъ цитируетъ, сдѣлана буквальная выписка изъ сб. Жег. II., въ коей опущено только несущественное, именно цитаты изъ Др. Р. Стихотв. изъ Несецкаго о шляхетскомъ родѣ Чуриловъ и вполне недостовѣрное свѣдѣніе о божествѣ Чурѣ и его идолахъ. Паули, по весьма вѣроятнымъ свѣдѣніямъ, сообщеннымъ печатно Я. Ф. Головацкимъ, принадлежитъ именно къ такимъ, которые прямо изъ устъ несобирали, а печатали чужіе труды, тогда какъ Кольбергъ вообще и въ настоящемъ случаѣ (гдѣ онъ, кромѣ вар. Паули даетъ еще 3, Рок. I, 176; II, 155—6), записываетъ на мѣстѣ, прямо съ голоса и съ голосомъ. Что до извѣстнаго пр. Б-ву камня, то пусть пр. Б-въ самъ имъ и пользуется.

Пр. Б-въ говоритъ, что ошибки Х-го ‚живе сердце‘ вм. ‚живо‘ и ‚бугарштите‘ вм. ‚бугарштите‘, обличаютъ въ немъ незнаніе серб. яз. Далѣе пр. Б-въ указываетъ нѣкоторыя, по его мнѣнію, ошибки въ болг. п., приводимыхъ Х-мъ, и спрашиваетъ: ‚Какъ гдѣ бы то ни было, особенно въ на-

родномъ пѣснотворчествѣ, гдѣ все связано съ стихіями¹⁾ (стр. 3 об.) слова, звуки и буквы передающей, строить выводы, а найпаче смѣлые, отличающіе нашего автора. И какъ намъ довѣрять выводамъ, при такомъ пользованіи матеріаломъ. Но г. Х-й строить выводы не на этихъ ошибкахъ. Да и что значать такія ошибки, такое незнаніе начинающаго, сравнительно съ тѣми, которыя въ изобиліи могутъ быть найдены въ русскихъ текстахъ, изданныхъ пр. Без-мъ, но неподготовленныхъ къ изданію другими, и въ толкованіи текста, именно въ его ‚Бѣлорусскихъ пѣсняхъ‘. Приведу лишь немногіе образцы: пр. Б. говоритъ, что въ слѣдующей пѣснѣ: дѣвушка перекрываетъ мѣсяць, чтобъ не свѣтилъ никому, кромѣ милаго:

Ясенъ мѣсяць перекрою: (пр. Без. ставятъ:)

Ни свяци нікому... (Бр. п. 34)

Это извѣстное во множествѣ пѣсенныхъ вариантовъ выраженіе мр. и бр. п. ‚Ой місяцю перекрою, не свѣти нікому‘ пр. Без., вопреки извѣстному закону, по которому въ мр. и бр. ‚ы‘ въ крыю, мыю и пр. непереходитъ въ ‚о‘, какъ въ вр. краю, принимаетъ звательный существительнаго перекрой за 1-е лицо ед. ч. отъ перекрыти, которое по бр. какъ и по мр. звучитъ перекрыю, мр. перекрию.

Или: пр. Б-въ печатаеть стихъ извѣстнѣйшей въ мр. и бр. нар. пѣсни т. обр.:

„Гость у леси клѣнь дзѣр я в ы й розно“

и объясняетъ что ‚дзѣр я в ы й‘ значить ‚развѣсистый‘ (Бр. п.) и все это вм.

„...у леси клен-дз е р а в о розло“,

в мр.

„Ой у полі клен-д е р е в о р і з л о“.

Или: опять извѣстнѣйшую мр. (и бр.) пѣсню печатаеть такъ:

Щука-рыба краснó (вм. краснá) ткала

А рак на буйрак цивки сучить,

и въ примѣчаніи говоритъ, что буйракъ въ ‚подлинникѣ‘ буеракъ, и что это буйракъ значить boggaго, боярыкъ (?), боярышникъ; бураки свекла; лыковое (!) ведерцо на бураки, а цивки значить ‚жилки; сѣтъ; лычки‘ (ib. 54). На самомъ дѣлѣ стихъ этотъ звучитъ такъ:

...Що щука-рыба кросна ткала,

А рак-неборак цівки сучить.

Извѣстно, что мр. неборакъ, пол. niebogak въ м. р. то же, что въ жен. небога.

Пр. Б-въ (2 об.) говоритъ: ‚Никакъ не принимаю и совершенно отвергаю всевозможныя ссылки на описку или опечатку‘, т. к. г. Халанскому было время исправить. Да, онъ могъ бы исправить при менѣе оптимистическомъ взглядѣ на правоту суда, которому можетъ подвергнуться его книга. Вопреки пр. Б-ву многое изъ отмѣченнаго пр. Б-ымъ, въ томъ числѣ и ‚еже‘ вм. раздѣльнаго ‚е же‘, ‚кака на тутъ девица‘ вм. ‚кака ни‘ (X. 26—7)

¹⁾ Над цим словом, выписаным у рукопису Безсонова дуже нерозбірливо, рукою Потебні, але зеленим атраментом надписано: „отличіями“.

считаю за опечатки. На стр. 26 г. X-й говоритъ: „Удивленный Добрыня сомнѣвается въ своей силѣ:

Смѣлость у Добрынюшки по прежнему,
Видно, сила у Добрыни не по старому“.

Эту вѣрную (кромѣ — ему вм. попрежнему) цитату изъ Гильф. 37. пр. Б въ ставитъ г. X-му въ вину, говоря „совершенно наоборотъ: „смѣлость у Добр. по старому, видно сила у Добр. не по прежнему“. Такое обвиненіе произошло отъ того, что пр. Б-въ не прочелъ у Гильф. всей стр., а остановился на половинѣ, при чемъ переименовалъ текстъ: у Г-а стоитъ:

Видно смѣльстью (опечатка вм. смѣлостью).
Добрынюшки по старому,
Видно сила у Добрыни не по прежнему.

Какъ это ни маловажно, но отсюда можна видѣть, что не только въ книгѣ, печатанной заглазно, но и въ рукописи автора, столь, по его словамъ, внимательнаго къ стихіямъ языка, могутъ встрѣчаться искаженія цитируемыхъ текстовъ. Невсякое лыко въ строку.

Пр. Б-въ возмущается тѣмъ, что г. X-й въ русскомъ переводѣ болг. пѣсни употребилъ выраженіе „исполать тебѣ, милый Боже“ и затѣмъ переходитъ въ иронію: „жалъ, что авторъ не воспользовался еще этимъ исполать для сближенія съ именемъ исполиновъ и споловъ. Но „милый Боже“ есть выраженіе не только болг. и серб., но и польское, и малорусское (нерѣдко въ колядкахъ и др. пѣсняхъ), и бѣлорусское (напр. Ром. Бр. сб. I, 447), а иронія пр. Б-ва лишена основанія, т. к. X-й именно и нерасположенъ къ той высшей этимологической премудрости, обладаніе коей безспорно принадлежитъ пр. Б-ву и образцы коей онъ представляетъ и въ „отзывѣ“.

Пр. Б-въ говоритъ: „увы, X-й опустилъ и дѣльное разысканіе о древнемъ имени „богатырь“... и отнесъ это имя ко времени послѣ татаръ“... Это тѣмъ болѣе странное опущеніе, что авторъ совершенно забылъ при этомъ и нашихъ древнихъ буй-туровъ съ яръ-турами и множество соотвѣтственныхъ названій этнографическихъ, начиная съ Геродота, уцѣлѣвшихъ доселѣ, и языки всего Востока древняго, вкупѣ съ индусами (послѣднихъ, вѣроятно, онъ даже не забывалъ)“. Отсутствіе этого я ставлю въ заслугу X-му, ибо установленіе какого-то разряда „нашихъ др. буй-туровъ съ яръ-турами“ (на основаніи лишь извѣстныхъ выраженій Сл. о. п. Иг. и Суда Любуши, въ который вѣритъ пр. Б-въ) и сближеніе „буй-туръ“ съ богатырь, это — то, что нѣкогда, по имени сочиненія покойнаго Пл. Лукашевича, у насъ назвалось „чаромутіе“.

Или: Въ извѣстіи Лавр. и Ип. Л. о битвѣ, на Сункѣ (?) подь 1136 г. говорится о взятіи въ плѣнъ многихъ бояръ кн. Ярополка Владиміровича въ томъ числѣ „Станислава добраго Тудковича“. Этотъ кіевскій бояринъ въ позднѣйшемъ пересказѣ, въ Никонов. лѣт. названъ „благороднымъ“; г. X-й замѣчаетъ: „Эпитетъ благородный отдаетъ болѣе эпосомъ, чѣмъ исторією“ (44). Дѣйствительно, ни придавать значенія тому, что Ник. л.

вм. „добрий“ ставить „благородный“, ни видѣть въ этомъ послѣднемъ что-то эпическое, нѣтъ основанія. Пр. Б-въ видить въ замѣчаніи г. Х-го „доказательство, какъ дѣло изученія народнаго творчества вообще серьезно и требуетъ опытности, живого чутья, науки, а съ другой стороны — доказательство, что всего этого именно недостаетъ автору“. Самъ же пр. Б-въ утверждаетъ тутъ же, что „сверхъ самого имени „Станиславъ“... „благородный“ означаетъ прямо шляхтича и что, это подтверждается еще и отчествомъ Станислава, по имени отца Туд-ко (уменьшительное изъ Тудъ, то есть извѣстное Толодъ (ср. Кейстудъ, Витаудъ). Т. о. въ примѣръ серьезности и живого чутья самого пр. Б-ва здѣсь приводится, что Станиславъ (между прочимъ — имя одного изъ сыновей кн. Влад. Святославича, а также Серб., Чешск.) — есть имя исключительно Польское; въ подтвержденіе полонизма и шляхетства Станислава сближается имя его отца съ именами Литовскими, при чемъ принимается, что у Литвы въ XI—XII в. была шляхта; ради сближенія съ предполагаемымъ Тудъ искажаются литовскія имена, ибо форма съ „д“, „Кейстудъ“ весьма сомнительна (въ др.-литов.-русск. грамотахъ „Кейстютій“), а форма Витаудъ неслыханна: есть болѣе поздняя ф. въ поль. памятникахъ , а болѣе ранняя и близкая къ литовскому произношенію — въ грамотахъ самого Витовта — Витовтъ, подлинность и древность которой подтверждается литов. именами сходнаго образованія: Кгитовтъ, Кгаштовтъ (кг — лат.), Минтовтъ, Товти — виль, а также извѣстнымъ сближеніемъ — товтъ съ латыш. tauta страна, tautas чужіе люди сваты.

Мнѣніе мое покорнѣйше прошу присоединить къ дѣлу о допущеніи г. Халанскаго къ публичному защищенію“¹⁾.

Як уже зазначено було вище, ця рецензія дає нам кілька нових рис для характеристики самого О. О. Потебні: а саме, вона характеризує його, як полеміста. Крім зазначених в одному з попередніх розділів критичних і полемічних засобів Потебні — звичайної стриманості й стислості й, так-би мовити, сконцентрованості заперечень, точного й загостреного формулювання як тверджень опонента, так і своїх власних завважень (зазначимо тут до речі й маніру Потебні переказувати думку супротивника його-ж-таки власними словами; цей засіб взагалі широко вживає Потебня, як вчений і письменник), тут ми зустрічаємося з деякими одмітними особливостями, що наочно виявляють душевний стан — сильну роздратованість Потебні під той час, коли він писав був „отвѣтъ“. Ми маємо на увазі гострі репліки, що прохоплюються иноді в Потебні: „что до извѣстнаго пр. Б-ву камня, то пусть пр. Б-въ самъ имъ и пользуется“, „невсякое лько въ строку“ й т. ин. Репліки ці, що властиві виключно промовцям і тільки врядигоди трапляються в друкові, з одного боку ясно демонструють різницю між стилем мови й писання у О. О. Потебні, з другого — наочно виявляють той ступінь роздратування, що викликала в нього ціла ця історія...

¹⁾ „Дѣло Совѣта Имп. Харьковскаго Университета“, 1888, № 270.

Нам залишилося коротко доказати епізод з дисертацією М. Г. Халанського. Заперечення М. С. Дринова й О. О. Потєбні, оголошені на факультетському засіданні 24 лютого 1888 р., викликали вдруге постанову факультету дозволити М. Г. Халанському прилюдно захищати дисертацію¹⁾. Проте, не вважаючи на це, куратор, як уже зазначено вище, переказав деканові В. К. Надлерові свою постанову не дозволити захищати цю дисертацію в Харківському університеті, і декан, що сам належав до безсонівської партії, не повідомляючи факультет, усно сповістив магістранта про цю постанову²⁾.

М. Г. Халанський, не ждучи дальших заходів факультету і своїх прихильників, передав свою справу на суд акад. О. М. Веселовського і Петербурзького університету та А. І. Кірпічнікова й Новоросійського університету. Диспут відбувся в Петербурзі 17 квітня 1888 р.

Тимчасом М. С. Дринов на факультетському засіданні 14 березня 1888 р. виступив з такою пропозицією: „Отзывъ профессора Безсонова о диссертации магистранта Халанскаго, содержащей въ себѣ весьма тяжкія противъ молодого ученаго обвиненія, косвеннымъ образомъ относящіяся и ко мнѣ, какъ руководителю занятіями г. Халанскаго по славянскимъ нарѣчіямъ и его экзаминатору по этому предмету, былъ читанъ въ факультетѣ въ присутствіи г. г. приватъ-доцентовъ, которые между тѣмъ не могли присутствовать при чтеніи моихъ оправдательныхъ по сему дѣлу замѣтокъ. Кромѣ того, отзывъ проф. Безсонова сдѣлался извѣстнымъ, помимо факультета, господину попечителю, судя по заключительнымъ словамъ этого отзыва, можно ожидать, что онъ будетъ доведенъ такимъ же путемъ и до господина министра. Въ виду всего этого я нахожу весьма желательнымъ напечатаніе вышеназваннаго отзыва профессора Безсонова вмѣстѣ съ вызванными имъ отвѣтами“.

Відповідаючи на цю пропозицію, П. О. Безсонов, теж зробив заяву, де не погоджувався на друкування „отзывовъ какого-либо другого изъ г. г. Профессоровъ...“, какъ принадлежащій ихъ доброй волѣ“, высловлював „рѣшительное несогласіе“ на друкування своєї рецензії „отъ Факультета, т. е. офіційально и наряду съ другими подобными“. „Я до сихъ поръ, — писав він, — неимѣлъ особеннаго повода выступить въ печать съ моими мнѣніями о сочиненіи г. Халанскаго, преимущественно щадя автора книги и избѣгая публичной огласки многочисленныхъ его ошибокъ или несообразностей (подобнымъ образомъ, были случаи и прежде, когда я также воздержался отъ печатанія своей критики на представленныя диссертаци, и по тому же побужденію, за что одинъ разъ получилъ даже прямое одобреніе со стороны высшаго начальства). Но такъ какъ, съ другой стороны, я неимѣю никакихъ научныхъ или литературныхъ причинъ скрывать свои мнѣнія о данномъ предметѣ, то, въ случаѣ необходимости, или будучи къ тому вынужденъ чѣмъ-либо и когда-либо, я, естественно, оставляю за собою

1) Журналь Засѣд. Ист.-Фил. Фак. од 24 лютого 1888 р.

2) Ист.-Фил. Фак. 164.

право, состоящее въ полной волѣ моей, напечатать отъ себя, помимо прежняго отзыва оффиціального, сужденія о книгѣ, которая вышла давно, и самимъ авторомъ два года назадъ была доставлена мнѣ для ученой критики, а вмѣстѣ изложить таковую въ гораздо обширнѣйшемъ видѣ, съ указаніемъ еще весьма многихъ сторонъ, подлежащихъ разбору, что я не успѣлъ еще, или счелъ лишнимъ сдѣлать въ отзывѣ письменномъ и оффиціальномъ“.

Не вважаючи, однак, на цю заяву П. О. Безсонова, факультет, заслухавши ще думку про це питання М. Ф. Сумцова¹⁾ більшістю голосів ухвалив: „войти съ соотвѣтствующимъ ходатайствомъ къ высшему начальству“²⁾).

28 березня проф. Безсонов удався до факультету з новим рапортом, де знову дуже протестував проти проекту друку, вважаючи на „прекращеніе дѣла о диссертациі Халанскаго въ Харьковскомъ Университетѣ и изъятіе ее авторомъ изъ разсмотрѣнія и рѣшенія факультета“. Проте справа дійшла до університетської ради й в засіданні 29 вересня (ст. ст.) 1888 р. було ухвалено резолюцію: „отложить до выясненія вопроса объ остаткахъ отъ расходовъ изъ спеціальныхъ средствъ смѣты текущаго года“. Цим, фактично, справу було припинено.

Ми навмисне спинилися в цій роботі так докладно і на особі профес. П. О. Безсонова, і на двох епізодах — з дисертаціями М. Ф. Сумцова й М. Г. Халанського. З низки аналогічних „справ“ за сімдесятих і вісімдесятих років (Л. Ф. Вовводського, А. І. Кірпічнікова, П. Н. Буцинського, В. І. Семевського та ин.) ці дві особливо важливі для нас: окрім того, що вони дуже добре характеризують П. О. Безсонова, як особу й наукового діяча, що в них ми знаходимо цікаві й цінні для біографариски, що характеризують О. О. Потебню, окрім усього цього, в них особливо яскраво й виразно, як у склі, що дуже побільшує, відбилася ціла та щоденна атмосфера, якою дихав О. О. Потебня в університеті, факультетське життя з усім його брудом і дрібницями. І з цього боку весь матеріал надзвичайно цінно доповнює той розділ нашої роботи, що говорить про зовнішні періоди життя О. О. Потебні за цей час.

Ми гадаємо, що особу П. О. Безсонова досить яскраво окреслено наведеними документами й характеристика його, що зробив О. О. Потебня й яку ствердили інші, не потребує узагальнень і зводу. Але гадаємо,

¹⁾ Думку цю в журналі засідань висловлено так: „По вопросу о напечатаніи отзыва... Безсонова, Потебни и Дринова о диссертациі М. Г. Халанскаго, профессоръ Сумцовъ находилъ, что гласность въ области научной критики вообще полезна, и университеты могутъ только выиграть, если отзывы о научныхъ работахъ, представленныхъ для полученія ученой степени въ факультетъ, будутъ въ скоромъ времени доходить въ печатной формѣ до свѣдѣнія какъ высшаго начальства, такъ и всѣхъ лицъ, интересующихся успѣхами русской науки. Вѣрная и безпристрастная критика не боится свѣта“.

²⁾ Журналъ засѣданій Ист.-Филол. Фак. 14 березня 1888 р.

що для повноти характеристики слід навести два факти, дві зайві речі. Перша — з'ясовує згадки в рецензії П. О. Безсонова й запереченнях О. О. Потебні про книгозбірню, що належала П. О. Безсонову. На засіданні університетської ради в Харкові 23 грудня 1881 р. слухали „сообщение правления о разрешении профессору Безсонову перенести часть его библиотеки со шкапомъ въ корпусъ аудиторіи, для большаго удобства при занятіяхъ со студентами на лекціяхъ“. Ухвалено: „Изъявить профессору Безсонову благодарность Совѣта“¹⁾. Друга — уривок з листа Е. Деллена до Потебні: „Я видѣлъ своими глазами, — пише Е. Деллен, — письмо, посланное П. А. Безсоновымъ В. И. Шерцлю, въ которомъ онъ напоминаетъ Шерцлю, что черезъ два дня исполнится 35-лѣтіе его учено-литературной дѣятельности (8-го апрѣля), и проситъ его прислать ему (Безсонову) поздравительную телеграмму и стараться привлечь Кочубинскаго къ участию въ телеграммѣ. За достовѣрность этого я отвѣчаю, да и самъ Шерцль готовъ подтвердить его. Денегъ на телеграмму Безсоновъ не прислалъ и телеграммы, конечно, онъ не получилъ“²⁾.

Гадаю, що наведені факти досить яскраво й певно доводять, чому Потебня називав „главнымъ грѣхомъ своей жизни“ свою допомогу провести Безсонова в професори Харківського університету³⁾.

Ярема Айзеншток.

¹⁾ „Записки Имп. Харьк. У-та“, 1888, т. IV, ст. 160 (протоколи засідань).

²⁾ Невиданий лист Емілія Деллена до О. О. Потебні з Одеси, 26 квітня 1887 р.

³⁾ Г. А. Ильинскій, Памяти профессора М. Г. Халанскаго. СПб. 1911, стр. 2.

А. Свидницький та його літературні сусіди.

(Про спільні мотиви в творах Свидницького „Люборацькі“, Лотоцького — „Воспоминанія“ і Помяловського — „Очерки бурсы“¹⁾).

„Критика наших днів у своїх... спостереженнях... знайшла цілі ряди однакових сюжетів і мотивів, що розсіпані по всьому світу в неоглядній кількості різноманітних варіантів на спільні теми. От шлях, по якому дослідники повинні були прийти до думки про однаковість основних елементів загального всьому людству літературного переказу“²⁾. „Самий факт літературної взаємності між європейськими народами не підлягає сумніву“³⁾.

На думку Ол. Веселовського, Перетца і инш., літературні явища не можна вивчати ізольовано, бо „література кожного історичного народу є література міжнародня“⁴⁾. І при літературних дослідках „у масі випадків порівняння виявляє літературне запозичення“⁵⁾.

Але питання про літературний вплив і літературне запозичення одного письменника від инших є дуже складне й розв'язати його не завжди буває легко. Встановити вплив чи запозичення можна тільки детальними дослідками над окремими темами чи групами. Тут потрібні дуже уважні студії, щоб вислідити й вилучити запозичені елементи. Згадаймо різні думки цілих груп критиків про літературний вплив на Т. Шевченка. Дашкевич, Франко, Третяк і инш. помічають на Шевченковій творчості вплив Міцкевича; Ол. Дорошкевич сюди приєднує ще й вплив французьких утопістів Сен-Сімона, Консідерана і Фур'є; М. Петров і один час Огоновський захищали вплив російської літератури; Колесса — вплив польської й російської літератури разом.

Легше це питання розв'язати в віршованих творах, де часто той чи инший мотив⁶⁾ разом з словесною формою так міцно вривається в пам'ять письменника, що він мимоволі переносить його разом із формою до свого

1) Доповідь зачитана на засіданні Кам'янецької Наук.-Досл. Катедри історії й економіки Поділля в 1924 р.

2) Ф. Буслаяевъ, Мои досуги.

3) Ibid.

4) В. Перетцъ, Изъ лекцій по методології ист. рус. литер. К. 1914, ст. 175.

5) Ibid., 175.

6) Під мотивом будемо розуміти простішу оповідальну одиницю. Таке визначення мотиву взято з „Поэтики сюжетовъ“ Ол. Веселовського, СПб 1913, ст. 11.

твору. Важче відрізнити запозичене в прозі, де оповідач вільно комбінує мотиви і втілює їх в свою власну словесну форму. „Взагалі, в порівнянні з словом ритмічним, а особливо з поезією обрядовою, поезія оповідальна, в широкім значінню слова, далеко менш традиційна і консервативна... Оповідач уважає своїм правом змінити, перекладати, комбінувати до волі її мотиви і загальні місця, — далеко свободніше ніж у пісні. Се-ж свободна гра фантазії, забава інтелекту. Вона змінна до крайности, хоч певні загальні місця, мотиви, „атоми“ її, бувають досить постійні і стрічаються по цілім світі... Вже Бенфей рлучно порівняв ці комбінації прозових оповідальних мотивів з калейдоскопом. В них справді „все тече і все рухається“ ¹⁾. Через це й буває надзвичайно важко зміркувати, чи даний мотив запозичено з літератури, чи взято просто з життя, чи створено уявою письменника.

Спільність деяких мотивів „Люборацьких“ А. Свидницького з мотивами „Очерковъ бурсы“ М. Помяловського навела декого з критиків на думку про те, що один письменник запозичив ці мотиви від другого, а саме, Свидницький від Помяловського. Про це, бодай, згадує Ф. Матушевський в ст. „Жертвы переходной эпохи“ ²⁾. Видані-ж у Кам'янці Под. в 1910 р. „Воспоминання Каменецкаго Протоірея Іуліанія Даниловича Лотоцькаго“, що теж містять у собі деякі з цих мотивів, добавлять сюди ще одного автора, — значить думка про запозиченість ще більш поширюється.

Це й примушує нас зупинитися над цим питанням детальніш, переглянути й проаналізувати його.

Із згаданих авторів найстарший І. Лотоцький (1808—1876). Він народився в с. Майдані Поросятківському (тепер майдан Олександрівський) Ушицького повіту на Поділлі. В 1819 р. скінчив Кам'янецьку духовну школу, а в 1829 р. Подільську духовну семінарію. З 1829 по 1832 р. був учителем Приворотської духовної школи (Ушицьк. пов.). В 1832 р. висвятився на священника в кам'янецьку Петропавлівську церкву, де й перебував до самої смерті, служивши одночасно в різних кам'янецьких установах і бравши активну участь у різних організаціях; напр., з 1832 по 1840 р. був учителем і інспектором духовної школи, в 1850 р. був членом і скарбником комісії для збудування нових будинків духовної семінарії, в різні часи був членом комітету, що вивіряв звідомлення духовної семінарії і школи, і т. инш.

Коли Лотоцький писав свої автобіографічні записки („Воспоминанія“), невідомо. Ніяких дат про час написання в записках немає. Може на останній сторінці рукопису дата й була, але останні сторінки загублено. Після смерті Лотоцького записки опинились у його дочки Любови, що в 80-х роках передала їх викладачеві Подільської духовної семінарії М. Бачинському; р. 1909 Бачинський погодився, щоб вони були

¹⁾ М. Грушевський. Історія української літератури. Частина перша. К.-Л. 1923, ст. 137.

²⁾ „Кієвск. Стар.“ 1902, липень — серпень, ст. 193.

надруковані. Записки перериваються на опису евакуації з Кам'янця архівів та опису тієї метушні, що зчинилася була в Кам'янці 1854 р., коли боялися, що почнеться війна з Австрією. Можливо, що в відірваній частині вони оповідали й про дальші події. Те, що записки являють собою не щоденник, а одно цільне оповідання автора про своє життя, примушує гадати, що вони були складені в один час, а не склалися протягом багатьох років, і той час складання був не раніший од 1854 р.

В своїх записках Лотоцький досить детально описує не тільки своє життя, а характеризує вдало й вміло і тих осіб, з якими йому доводилося здибатись. Він зупиняється також на поставі навчальної та виховальної справи в духовних школах і семінарії. Ці школи він добре знав з власного досвіду та з довгорічних спостережень підчас шкільного життя та підчас служби в духовній школі. Записки мають історичний характер, — автор розказує про події свого й суспільного життя з особливою простодушністю й епічним супокоєм, називаючи осіб їх власними йменнями та визначаючи дату подій.

А. Свидницький (1834—1871) народився в с. Маньківці, Гайсинського пов. на Поділлі. Вчивсь у Крутянській духовній школі (Балтськ. пов.) (1843—1851), у Подільській духовній семінарії (1851—1856) і потім у Київському університеті. Перша більша частина „Люборацьких“, де він описує життя свого героя Антося Люборацького в крутянських духовних школах, датована Миргородом, де автор учителював з 23 грудня 1860 р. до літа 1862 р.¹⁾, другу частину не датовано і через те точно визначити час її написання не можна. Треба припустити, що писано її безпосередньо після першої, бо обидві утворюють одно ціле як змістом, так і стилем. Можна гадати, що „Люборацьких“ Свидницький почав писати р. 1861, заохочений надрукованою в „Основі“ його статтею „Великдень у подолян“.

М. Помяловський (1835—1864) народився й жив увесь час у Петербурзі, вчився в духовній школі (1843—1851) і духовній семінарії (1851—1857), значить був у духовних школах за ті самі роки, що й Свидницький; жив увесь час у бурсі й переніс увесь тягар цього життя на своїх плечах. Закінчивши семінарію, надумав був „продати бурсу“, себ-то виставити на всенародні очі картину бурсацького виховання, і почав писати оповідання „Данилушка“; героя цього оповідання хтів він провести через усю бурсу, але потім відклав роботу. „Він не відважувався роз'ятрити на дні своєї душі старі напівзагоєні рани і знов переживати вражіння бурси і разом з тим боявся бути необ'єктивним“²⁾. Так цілого задуманого оповідання про бурсу йому й не пощастило написати. Про бурсу він написав тільки чотири нариси і п'ятий незакінчений: „Зимній вечір вь бурсѣ“ (1862), „Бурсацкіє типи“ (1862), „Женихи бурси“ (1863), „Бѣ-

¹⁾ В січні 1862 р. першу частину „Люборацьких“ Свидницький уже надіслав до друку в „Основу“. Див. лист Свидницького до Гнєлосірова („Україна“ 1924, кн. 4, ст. 95).

²⁾ Н. Благовѣщенскій, Полное собр. соч. Н. Г. Помяловскаго, СПб. 1897, ст. XXXIX.

гуны и спасенные бурсы“ (1863) і незакінчений „Переходное время бурсы“ (1863).

Таким чином, маємо трьох авторів, що виховувалися у школі одного типу: Свидницький і Помяловський в одні й ті-ж роки, а Лотоцький далеко раніш, але в одній з Свидницьким духовній семінарії. Всі вони, звичайно, добре знали поставу справи в цих школах і картину її намалювали в своїх творах. Правда, у Лотоцького малюнок вийшов досить блідий. Коли припустити, що й Лотоцький писав свої записки в 60-х роках, то всі вони писали одночасно в різних містах (Кам'янець, Миргород, Петербург). То був час великих уповань і захоплень нашої молоді, коли розбивалися віковічні ланцюги кріпацького права..., коли суспільство заговорило раптом про такі речі, про які ніколи попереду не говорило, коли кожна суспільна комашка й мошка силкувалася, вкупі з іншими, вимовити слово відродження... В той час важко було не захопитися: навіть старі люди захоплювалися¹⁾. Це був короткий час ліберальних настроїв та ліберальних реформ, що точився від севастопільської війни до перших подихів реакції (1856—1863). Наші автори теж, захопившись широким настроєм суспільства, захтіли, не ховаючи, розкрити перед очима суспільства ту глибоку педагогічну болячку, що була в школах, де виховувалися майбутні керівники церкви, а разом з тим і вчителі темних народніх мас.

Треба зазначити, що Лотоцький, будиши священиком і беручи активну участь у справах духовних шкіл, стриманіш, сухіш, спокійніш і прозаїчніш подає факти з шкільного життя, тимчасом як Свидницький і Помяловський, порвавши на завісиди звязки з духовною кастою, сміливо, з усією силою свого поетичного хисту й молодого запалу картають таку ганебну „бурсу“, художньо малюючи й виставляючи на всенародні очі картини знущання над особою, занпащення таланту й життя. Буржуазні суспільні верстви з обуренням одвернулися від цих картин і не хтіли вірити тому, що за їх часів можуть бути такі вчинки, і вважали це за простий наклеп, але ті, кому доводилося переживати це все, були вдячні письменникам.

Лотоцький у своїх записках розказує про своє перебування в духовній школі й семінарії, Свидницький свого героя Люборацького провів через ті-ж школи, Помяловському-ж не пощастило закінчити оповідання „Данилушка“, де він думав теж провести героя через усю бурсу, а в „Очеркахъ бурсы“ він дає тільки окремі картини з бурсацького життя.

Композиція записок Лотоцького дуже проста, — автор крок за кроком описує головні моменти свого життя; життя-ж інших осіб і школи він торкається лиш остільки, оскільки йому доводилося здібатись з ними, не даючи повної їх характеристики.

Композиція „Люборацьких“ багато складніша; тут, окрім головного героя Антося Люборацького, виводиться цілий ряд інших осіб з більш-

¹⁾ Ibid., ст. XXX.

менш повною характеристикою, даються яскраві картини життя школи і „не тільки дасться певне побутове явище, а виясняється його довга генеза, воно малюється в процесі розвитку“¹⁾,

Помяловський в оповіданні „Данилушка“ привів свого героя тільки до бурси, і яка-б була композиція цілого оповідання, сказати важко. В нарисах-же, як вже сказано, він показує тільки окремі моменти бурсацького життя, не даючи генези їх, але композиція нарисів досить складна, автор одночасово виводить багато осіб, характеризуючи їх, а з ними вкупі й різні боки шкільного життя.

Отже „Люборацькі“ в композиції мають спільне з записками Лотоцького те, що в обох творах послідовно описується життя головних героїв протягом усього часу перебування їх у духовних школах, з „Очерками“-ж Помяловського в композиції вони нічого спільного не мають.

Форма цих усіх творів — оповідання; „Люборацькі“ й записки Лотоцького подані в формі побутової хроніки.

Що-до окремих сюжетових мотивів цих творів, то треба зазначити, що головною болячкою духовних шкіл того часу було знущання педагогів з учнів. Цій болячці досить уваги віддають усі три автори. Тут є спільні мотиви, над якими й зупинимось докладніш.

Коли Лотоцький перший раз прийшов у духовну школу, то бачив, як карали там учнів. Коли учень Більчанський ударив Лотоцького тричі по голій спині поясом, Лотоцький каже: „спина моя, привыкшая къ подобной сѣкуціи, ничуть не пострадала“²⁾. В день своїх іменин Лотоцький з товаришами, теж іменинниками, приніс до класу відро вишень, у класі зчинився шум і бійка, „учитель Базалицький, прийшовши на шум і бійку і взявши про причину, задав хлости іменинникам“³⁾. За те, що учні без дозволу наглядача школи ходили до архиврея проситись на прохідку, їх по черзі випарили. „Въ Шаргородѣ, — каже Лотоцький, — не щадили розги и сѣкли учениковъ безъ пардона и пощады, еле только можно было“⁴⁾.

Яскравішими фарбами малює це Свидницький. Коли Антося вдома „розказав, як там (у школі) катують, Мася аж перехрестилась, Орися й собі, і Текля за ними“⁵⁾. „Як завізьмуться (бити різками) і, як дадуть дві, то відлежиш, бо до кости розсіче“⁶⁾. „Вже на кого завізьмуться, то й різки осібні плетуть на того: виберуть самі луччі прутики, попарять, сплетуть, як батіг, і як увірве, то наче в ката вчився. Другий ще й волосіни приплете. Був такий, що й дріт уплітав“⁷⁾. „А в сінях чути: — гу! гу! — То б'ють... Налічили і сорок, і п'ядесят, і шідесят... Все стихло, тільки чути: о-го-го-го! о-го-го-го!“⁸⁾ „На третій день Антося знов вибили, на четвертий ізнов. Так і що-день били до суботи“⁹⁾. „Роз-

¹⁾ Ол. Дорошкевич, „Підручник історії укр. літератури“. Харків—Київ 1924, стор. 145.

²⁾ І. Лотоцький, Воспоминанія. Кам'янець 1910, ст. 11.

³⁾ Ibid., ст. 19. ⁴⁾ Ibid., ст. 26.

⁵⁾ А. Свидницький, „Люборацькі“. Київ 1901, ст. 50.

⁶⁾ Ibid., ст. 145. ⁷⁾ Ibid., ст. 146. ⁸⁾ Ibid., ст. 152. ⁹⁾ Ibid., ст. 153

тягли сірому і вчистили мало не копу“¹⁾. „Учителі наче один одного хотіли перейти в жестокості: той б'є, а той ще лучче“²⁾. „Нема такого, щоб не битим вийшов з духовних шкіл — не за одно, то за друге, або просто за те, що не битий, розтягнуть і дадуть, аж не присядеш“³⁾.

Ще більш накладає на це фарб Помяловський. „С'єкундаторь“ вчився свого майстерства“⁴⁾ — каже він. „В бурсі били жорстоко, так жорстоко, що після катування відносили в лікарню на рогожці“⁵⁾. Учні гадали: „чи буде бити завтра вчитель, чи ні“⁶⁾. „В бурсі склалась пісня, яка каже, що ‚блаженні народи нев'їдаючіє наук‘, що треба мати ‚кріпку природу‘ для шкільних ‚мук‘, що учень ідучи в клас ‚воетъ‘, він ‚рабъ‘, його ‚терзають“⁷⁾. Мордували за вину й без вини. У вчителя Долбьожіна „було покладено за найсвятенніший обов'язок протягом курсу обов'язково дати хлости всім... коли з його класу в кінці курсу залишилися все-таки небиті ні разу двох, що тримали себе надто обережно. Причепитись було ні до чого, але він вишукав таки оказію. Один раз він уже пропустив був свою лекцію, і учні весело чекали дзвінка, але раптом хвилин за п'ять до нього Долбьожін показався на кінці шкільного двору; обличчя його було якось особливо грізне (він був сильно випивши), очі його були звернені на вікна свого класу... Один із небитих в той час глянув у вікно й швидко сховався в класі.

— Елеонський (небитий) — крикнув, входячи в клас, Долбьожін.

Елеонський, трясучись усім тілом, підійшов до нього.

Долбьожін ударив його в обличчя кулаком і скривавив його, із носа й рота потекла кров...

— „Отодратъ его“. — Елеонського скатували.

Залишився один тільки небитий. Того, навпаки, скарав Долбьожін в самому веселому настрої.

— Душенька, сказав він йому, з усмішкою: — іди до порога.

— Та за що-ж?

— За те, що тебе ні разу не били⁸⁾.

Учитель Батька по черзі катував увесь клас: так парта за партою й висувались до грубки“⁹⁾. „Чого він тільки не придумував: примушував кланятись грубці, цілувати різки, бив і солив побитого, одно слово — артист у своїй ділі“¹⁰⁾. Часто катували „під дзвоником, серед двору, праворуч і ліворуч сипали штук по триста“¹¹⁾. Одним із жорстоких засобів мордування було „на воздухах“. „Лобов (вчитель) розлютувався, і почулось його грізне — на воздухах. Зараз-же вискочили чотири парубки, схопили його (учня), роздягли, взяли за руки й за ноги, так що він повис в поземному положенню, а праворуч і ліворуч почався свист лози“¹²⁾ Один раз „велено було учням зібратися у п'ятому номері. Туди приво-

¹⁾ А. Свидницький, „Люборацькі“. Київ 1901, ст. 156.

²⁾ Ibid., ст. 160. ³⁾ Ibid., ст. 161.

⁴⁾ Н. Помяловський, „Полное собр. соч.“. СПб. 1897, ст. 318.

⁵⁾ Ibid., ст. 460. ⁶⁾ Ibid., ст. 339. ⁷⁾ Ibid., ст. 399. ⁸⁾ Ibid., ст. 375.

⁹⁾ Ibid., ст. 379. ¹⁰⁾ Ibid., ст. 381. ¹¹⁾ Ibid., ст. 366. ¹²⁾ Ibid., ст. 373.

локли звязаного Меншинського (учня), повалили його на підлогу, роздягли, два служники сіли йому на плечі, два на ноги, два стали з різками по боках і почалась хлоста“¹⁾. Гороблагодатський (учень) „протягом сімох років був скатований разів триста“²⁾. Карася (учень, під яким розуміється сам Помяловський) „протягом шкільного життя били разів чотириста“³⁾.

Другий спільний мотив, це знущання фізично сильних учнів над слабшими.

Лотоцький каже, що його один учень так штовхнув у бік і живіт, що він упав, як мертвий, його підняли й віднесли на квартиру ще тільки тепло, він захорів і відлежував довго.

Свидницький описує, як сильніші учні посиляли слабших красти і відбирали все накрадене собі, нічого не залишаючи тим, що крали, а відмовитись від такого доручення не можна було, бо коли своїм учням не догодити, то „зайдять і свої соученики, і з других класів“⁴⁾.

Помяловський і тут дає живішу картину. „Гороблагодатський схопив Семенова ззаду й поклав на парту. По спині його загупали важкі удари. Він хитався, коли підвівся“⁵⁾. Карася першого дня в бурсі сильніші товариші побили декілька разів, а один „ні з того, ні з сього сильно вдарив його в спину. Дух завмер у Карася, бо удар прийшовся проти серця“⁶⁾. Іншого разу „на Карася повалили других, на других третіх, і пішла історія. Карасеві живіт тискали, Карась задихався, Карась землю їв, Карась плакав“⁷⁾.

Крім зазначених, важливих спільних що-до змісту елементів для всіх трьох авторів більш нема, але зокрема в творах Свидницького й Помяловського є ще багато спільного. Напр., розправа учнів з донощиками, що доводили до адміністрації про ті чи інші вчинки. Про такого донощика Робусинського Свидницький розповідає, що, коли Антосьо запитав товаришів, чого Робусинський зробився такий гидкий, що в нього ніби віспа була, йому відповіли: „Добра віспа! з руками! То школа справи-лась“⁸⁾, і розповіли Антосеві, що коли Робусинського товариші злапали на шпигунстві, то один з них „махнув у столярню й виніс політуру, а трохи чи не сирвасер у пляшці з квачиком і наполітурували йому собачий вид... Ота політура й поправила, мовляв той, Робусинському обличчя“⁹⁾. Коли Робусинського виключили з семінарії, товариші зробили йому такі проводи:

„Загуркотала богословія, стали в дві лаві від стола до порога і кричать: — вон, прісна душа! вон! А Робусинський лиш оком виблискує.

1) Н. Помяловскій, „Полное собр. соч.“. СПб. 1897, ст. 468.

2) Ibid., ст. 312. 3) Ibid., ст. 379.

4) Свидницький, „Люборацькі“ 1901, ст. 145.

5) Помяловскій, „Полв. Собр. Соч.“ 1897, ст. 327.

6) Ibid., ст. 420. 7) Ibid., ст. 426.

8) Свидницький, „Люборацькі“ 1901, ст. 220.

9) Ibid., ст. 223.

— Хто дужчий, під шахи його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороли-б, зближаються до Робусинського, і один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парти і повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийники візьме. Втік-би або вихитрував, та за вуха держать цупко і чуб аж тріщить. Так випроводили донощика аж до порога, що за кожним ступнем брав по парі ошийників, а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом заповор у сінці. Тут стояли вже готові філософи і підхопили його знов у дві лаві... Обплюваного, обгидженого філософи подали ретарві. Між сими велетнів не знайшлось, то філософи прислужились: повели й через нижче пльондро, де була реторика і друге „отдѣленіє“ філософії. Ретори — то ще як-би і дівора. Сі вже не били, а штовхали, щипали, шарпали як те цуценя: кусь та й втікло“¹⁾.

Помяловський про розправу з донощиками розповідає так: „Увечері, коли стемніло в бурсі, а світла ще не подано, в бурсі почались гри, але вони раптом припинились“. Рознісся гострий благаючий репет... „Браття, що це? браття, залишіть! ратуйте!“ Товариші не зразу взнали, чий це голос... Комусь заткали рота... от повалили на підлогу... чути тільки мукання... Що там таке твориться? Прошло хвилин зо три мертвої тиші... потім ясно визначилось свистання різок у повітрі й удари їх по тілу людини... Очевидячки, когось б'ють. Спочатку була мертва тиша в класі, а потім тихий шепіт...

— Десять... двадцять... трицять.

Іде рахунок ударів.

— Сорок, п'ядесятъ...

— А-я-яй! — вирвався крик...

Тепер усі взнали голос Семенова й зрозуміли, в чому справа“²⁾.

Серед таких постійних знущань учні звикали до них, робились байдужі і до хлостя, і до науки, дичавіли і шукали випадків, щоб і самим познущатися з інших. Одним із варварських засобів такого знущання була „пинфа“ (у Помяловського „пфимфа“), що нею учні не дають один одному спати й мучать.

„Пинфа от що, — каже Антосьо Люборацький, — візьме паперу та бавовни і скрутить папір в дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот обережно і подме. То так сапне, диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш... так закашляєшся, що ну! бухикавш та й бухикавш. І слъози котяться, наче блии“³⁾.

¹⁾ Свидницький, „Люборацькі“ 1901, ст. 298.

²⁾ Помяловський, „Полное собр. соч.“, ст. 334.

³⁾ Свидницький, „Люборацькі“, К. 1901, ст. 49.

Помяловський це описав так: „три фігури подалися в куток і там зупинилися біля ліжка Семенова... Один із учнів тримав у руках суверток паперу, у формі конуса, набитий бавовною. Це й була пфимфа — один із варварських винаходів бурси. Той, що тримав пфимфу, босими ногами підкрався до Семенова. Він запалив вату з широкого отвору сувертка, а вузьким обережно вставив у ніс Семенову... сильно дмухнув у вату, що горіла; густий звій сірчаного диму охопив мізок Семенова; він застогнав у непритомності. Після другого, ще сильнішого дмухання він схопився, як божевільний. Він намагався крикнути, але всеньку середину його грудей було опалено й прокопчено димом. Задихаючись він упав на ліжку... Чулося глибоке хропіння Семенова, що переривалось важким стогнанням. На другий день його лиш теплого віднесли в лікарню“¹⁾.

Звичайно, не всі учні мирились з таким режимом, — сильні натури постійно ставили опір шкільному дикунству, хоч-би звідки воно походило, і дарма що багато їх надало в боротьбі, та вони прочищали шлях до кращого майбутнього.

Суха схоластика й мертвечина духовних шкіл, жахливе вбивання в голову того, що нікому непотрібне, що на кожному кроці суперечить і здоровому розумові, і нормальному моральному почуванню, притягли увагу Свидницького й Помяловського в однаковій мірі.

Примусове вбивання в голову непотрібного викликає повну огиду до книжки. „Як скінчу, доки житиму і в руки ніколи книжки не візьму“²⁾, — заприсягається один із героїв Свидницького, кидаючи патристику або догматику в куток... „Та кому така наука не надійсть до живих печінок? — запитує автор. — Душа-ж жива, тільки наче обмерзла, наче в шкарлупі, як курча в яйці, — то вже хіба і не треба їй ульги?“³⁾.

„Головна властивість педагогічної системи в бурсі, — каже Помяловський, — це долбня, долбня ужасающая и мертвящая. Вона пройшла в кров і кістки учня... навчання тут — фізичне страждання“⁴⁾. „Нащо ця праця й страждання? для чого ця сидня з ранку до вечора над остогидлим підручником? хіба ми не люди?“⁵⁾ — заявляють герої Помяловського.

Ще в спільні мотиви в Свидницького й Помяловського про „женихів бурси“ і „казених закріплених наречених („невіст“), про радість, веселість і сум'яття, що зчиняється в школах перед розпуском на вакації, коли „все вие й стогне в усіх кутках... наче стіни й склепіння валяться, одно на одне“⁶⁾, про погляд батьків на вчителів духовних шкіл,

¹⁾ Помяловскій, „Полн. собр. соч.“, ст. 347.

²⁾ Свидницький, „Люборацькі“, ст. 230.

³⁾ Ibid., ст. 234.

⁴⁾ Помяловскій, „Полн. собр. соч.“, ст. 340.

⁵⁾ Ibid., ст. 342.

⁶⁾ Ibid., ст. 476.

як на „мучителів“, „невірних душ“, що дитину „ощипають окаянні“ і т. ин., але обробкою вони ще більш різняться, ніж наведені.

Зазначені мотиви кожен автор обробив по-своєму, своїм стилем, що тісно зв'язаний з стилем цілого даного твору, стиль усіх творів рівний і відповідає звичайним засобам і способам авторів. Лотоцький коротко й сухо зазначає самі факти, у Свидницького ширше й живіше про факти розповідає третя особа, Помяловський-же малює перед нами в усій ширині картини болячок бурси. Це можна з'ясувати тим, що Свидницький і Лотоцький не мали за головну мету показати зазначені болячки школи, тимчасом як Помяловський, користуючися саме з цих болячок, і хотів „продати бурсу“.

На підставі наведеного матеріялу, на наш погляд, можна поробити такі висновки.

„Люборацькі“ Свидницького, бодай перша частина, і два перших нариси бурси Помяловського писались одночасово (якщо „Люборацькі“ не попереду), а саме в 1862 р.¹⁾ в різних містах (Миргород, Петербург). Свидницький, як довідуємось із біографії, ніколи не виїжджав з України, а Помяловський із Петербурга. Так що ці два письменники не були особисто знайомі між собою, не могли ділитися думками ні особисто, ні через свої твори. Більше можливостей для запозичень могло бути у Свидницького від Лотоцького, підчас перебування в Кам'янці (1854—1856). Але Н. Яворовський у передмові до записок Лотоцького зазначає, що „про складання протосвєрем Ю. Лотоцьким автобіографічних записок нікому в Кам'янці не було відомо“²⁾ і коли-б Лотоцький показував їх кому, то показував-би своїм близьким знайомим та рівним що-до соціального становища, а не бідному семінаристові Свидницькому, що жив у Кам'янці десь за Вітряною брамою, тимчасом як Лотоцький жив у центрі міста біля Петропавлівської церкви.

Спільні мотиви в зазначених творах нічого спільного не мають у способах їх обробки й стилю, і виникли вони у наших письменників не через запозичення, а через те, що виникли однакові умови соціально-політичного життя, і письменники разом, одночасно заходились розроблювати їх. Наведені мотиви відбивають історичні факти, що про їх відомості, ми знайдемо в кожнісінькому архіві духовної школи і в багатьох історичних працях³⁾. Усі ці факти нашим письменникам довелося пережити, передумати, все це у них наболіло, і цілком зрозумілива річ, що, коли настала можливість (60-ті рр.) голосно про це заговорити, вони одночасно й заговорили.

¹⁾ Тепер, коли відшукано листа Свидницького до Гвилюсирова („Україна“ 1924, кн. 4, ст. 95), можна з певністю сказати, що першу частину „Люборацьких“ написано 1861 р.

²⁾ Лотоцький, „Воспоминанія“, ст. 2.

³⁾ Див. напр. „Матеріали для ист. дух. просвѣщенія въ Подоліи“ І. Янушевського і В. Следникова“ „Труды Под. ист.-арх. о-ва“ Кам'янець 1916 і т. инш.

Що-до спільності сюжетових композицій, то у творах Свидницького з Помяловським нічого спільного нема.

„Очерки бурси“ Помяловського й записки Лотоцького А. Свидницькому під той час, як писав він „Люборацьких“, були невідомі і тому не можна говорити тут про літературне запозичення.

Ми, звичайно, не хочемо тут сказати, що хроніка-повість „Люборацькі“ не має за собою традиції. Традиція та була, ми можемо, напр., вказати на роман Наріжного „Бурсак“, на „Семейную хроніку“ Аксакова і инш., що певне були відомі Свидницькому і Помяловському. Як відомо, роман Наріжного вже впливав і на М. Гоголя, коли тому довелося торкнутися бурсацького побуту. Але Свидницький оригінально поведивсь із своїм матеріалом і один з перших поклав початок своєрідній етнографічно-реалістичній течії в українській літературі.

Юхим Філь.

До історії Руїни

Доба Руїни зовсім несправедливо занедбана в нашій історіографії. Блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій. Інтерес до широких народніх рухів, що особливо визначав шляхи дослідів Костомарова, на жаль, мало не цілком усунув інші моменти, — не масового руху, а певних течій, хай вужчих, зате безперечно чіткіших у виявленні та обґрунтуванні своїх соціально-економічних змагань. Через це якось блідли й дробилися ідеології; боротьба ідей і настроїв того бурхливого часу втрачувала свою логічну ясність і історичну тяглість; окремі борці відривалися від їхнього оточення й — то надмірно підносилися над шляхами історичного процесу, то десь ставали непомітними й зникали з поля тієї історії. До того ще через специфічні властивості доби — адже-ж і названо її Руїна — змішувало до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти. Особливо не пощастило державній думці, яка втрачує в писаннях істориків Руїни свою невідмінну тяглість та закономірність, одривається від конкретних обставин соціальної економіки. Щоб правдиво зрозуміти ту епоху, неодмінно треба зв'язати Руїну з одного боку — з революційними часами Хмельниччини, з другого боку — з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного; треба з того хаотичного матеріалу виділити окремі процеси; в тій невизначній купі „людей Руїни“ роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу. Іноді-бо люди, що переживали певну добу, як-найкраще зв'язували її з новою добою. Це безперечно стане нам у пригоді для розуміння розвитку української державної думки та й усього українського життя тогочасного. Цю розправу й хочемо присвятити діяльності одного з видатних українських політичних діячів за часів Руїни.

Михайло (в чернецтві Мелетій) Васильович (?)¹⁾ Вуяхевич²⁾-Височинський³⁾ народивсь, певне, десь близько 1630 року (див. нижче). Дата його народження невідома. Але р. 1690 він, „гораздо въ старости суцій“⁴⁾, був „уже въ шедивихъ жизни своая лѣтъхъ“⁵⁾, хоча говорити про якусь

прастарість його тоді ще було передчасно⁶⁾. За молоді роки Михайла Вуяхевича знаємо дуже мало. Певне, цей час було присвячено шкільним студіям. Бо-ж Михайло Вуяхевич у своїй громадсько-політичній діяльності виступав, як людина добре освічена, з виразним світоглядом, що вмiло орієнтувалася в довоколичних обставинах. Скінчивши шкільний курс (можливо у Київ-Могиланській Колегіі), він кілька років служив, як писар у Київ-Печерській Лаврі. „Отци Печерскіє“ в листі до гетьмана від 4/І р. 1691 писали, що Вуяхевич „отъ юности своєя въ ней (=Лаврі) на значнихъ писарскихъ трудахъ, аще и въ мірскомъ чину, немало лѣтъ полезно ей послужилъ“⁷⁾. Цей звязок Вуяхевича з Лаврою цілком зрозумілий, якщо згадати, що за одного з впливових лаврських „соборних старців“ був ероманах Рафаїл Вуяхевич, що підписавсь на акті 25/І р. 1647 про обрання печерського архімандрита Йосипа Тризни⁸⁾. Це, певне, був близький родич (чи не дядько?) Михайла Вуяхевича⁹⁾. Служба — і то впливова — безперечно на-завсiди звязала М. Вуяхевича з Лаврою. Бо він і надалі „всякое благодѣяніе той же обители святой Печерской, яко свойственній ея поборникъ и ревнитель. . всеусердно творилъ“¹⁰⁾.

Тая служба безсумнівно була першою політичною школою для молодого Вуяхевича. Там він здобув і певні національно-політичні прагнення й ще певніші соціалні погляди. З Лаври-бо на той час був не тільки притулок для тих, кого революція 1648 року була повикидала з дідизн шляхетсько-польського ладу¹¹⁾. То був свого роду політичний клуб, де питання української політики — хай sub specie господарчих інтересів багатющого монастиря — ставилися досить глибоко та актуально. В особі архімандрита Й. Тризни Лавра бере активну участь в українськiм політичнiм життi підчас революції. Для того київського політичного гуртка, що намагався прищепити революційному урядові свої плани й інтереси¹²⁾, Лавра чи не була за основну матеріяльну та ідеологічну базу. Активна участь у політичнiм життi країни, великий вплив на різні політичні групи — не виводили проте Лавру на ширші шляхи політичної акції. Вона лишалася все-ж ізольованою від бурхливих хвиль соціально-політичного життя, зберегала свою незалежність і вмiло користалася з усіх матеріяльних вигід за нового стану речей¹³⁾. Це безперечно відбилося на особі й діяльності М. Вуяхевича. З другого боку, служба в Лаврі одкривала молодому Вуяхевичеві можливість дальшої кар'єри, бо сприяла новим і серйозним звязкам з різними впливовими політичними колами й особами.

Не знати, коли саме розпочалася державна діяльність Вуяхевича. Блискуча доба старого Хмельницького мабуть не бачила його в революційних лавах¹⁴⁾. На політичному кону з'являється Вуяхевич пізніше, за часів Сомка. Це сталося чи не р. 1661, на-весні. „А писарь при гетманѣ (=Сомкові) новой, послѣ рады (=Биковської); а родомъ писарь Остра городка. Какъ Остръ городокъ сдался гетману, въ ту пору его и взялъ; а писарю имя Михайло Яковлевъ“ — подавав до відома свого уряду мо-

сковський посланець Стровєв у липні ¹⁵). Отож служба Вуяхевичева в Сомка почалася десь у травні р. 1661 (Остер здався Сомкові 1—2 травня) ¹⁶). Звичайно здибаємо Вуяхевича у Військовій Канцелярії, де колишньому писареві Лаври мабуть забезпечено було перше місце. Рр. 1661—1663 Вуяхевич був за військового (генерального) писаря ¹⁷). Політика Сомка, власне тих кіл, що висували його кандидатуру на гетьмана, була досить складна. Лівобережна старшина, після чуднівської угоди, хотіла уникнути реституції польського ладу, але разом з тим запобігти й московській навалі. Стоячи на засадах самостійної Української держави, хоч у практичних акціях часто-густо подаючи яскраві зразки політичного опортунізму, лівобережна старшина шукала певної рівноваги між Московщиною й Польщею, а тому ладна була тримати стосунки з обома сусідами й не цуралася комбінацій, зв'язаних з поверненням Юрія Хмельницького на Лівобережжя. У такому стані позиція керманців українського державного корабля не могла бути стала. Сомко ще й був зв'язаний дуже щільними родинними й особистими зв'язками з правобережною старшиною, зокрема з родинами обох наступників Богдана — Виговськими й Хмельницькими, а далі й третього наступника — Павла Тетері ¹⁸). Отож не дивно, що врешті в Сомка переважає західня орієнтація (на Правобережжя й Польщу) ¹⁹). Соціальна природа лівобережної старшини за часів Сомка виявляється вельми яскраво. То була політика „значних“, що безперечно певною мірою продовжувала справу старого Хмельницького щодо зміцнення старшинсько-шляхетського землеволодіння та господарства й козацької старшини, як керуючої й пануючої суспільної верстви. Тут гостро визначаються тії верстви й угруповання, що на них спирався Сомко, й ще гостріш ті, що діяли супроти нього й вищої старшини. Надзвичайно важливо, що на Сомковім боці була частина вищого українського духовництва того часу, зокрема київські церковні кола, які сподівалися підтримки з цього боку в своїй боротьбі з московським наставником єпископом Методієм Филімоновичем, „блюстителем мітрополії Київської“. Зносини київського духовництва з Сомком надзвичайно цікаві. Позиція київських монастирів, зокрема Лаври, цілком зрозуміла. Їхні маєтності були й на Лівобережжі й на Правобережжі, в сфері впливів московського й польського. Отож треба було не припустити до роз'єднання Правобережжя й Лівобережжя, принаймні тримати добросусідські стосунки і з Заходом і з Сходом. В цих умовах проблема української державності перетворювалася на практичне завдання київської церковної політики. Втілити в життя ці надії й прагнення мав Сомко. То і не дивно, що писар Лаври стає за військового писаря в Сомка ²⁰). Соціальне й національно-політичне обличчя Михайла Вуяхевича яскраво визначилося в цей перший період його державної діяльності.

На великий жаль, дуже мало знаємо за цю добу в житті Вуяхевича. Як генеральний писар, він керував усією зовнішньою політикою й мав не аби-який вплив на урядові справи. Певне, тоді-ж-таки виявилися його великі здібності, як дипломата. На початку р. 1663 він провадив пересправи

з московським посланцем Лодиженським²¹). Того-ж-таки року Сомко доручив Вуяхевичеві місію до Ромодановського прохати допомоги проти Хмельниченка, що тоді підступив до Переяслава²²). Цілком можливо, що доводилося Вуяхевичеві пильнувати й деяких військових справ. Проте перший виступ молодого державного діяча закінчивсь катастрофою. Того-ж-таки р. 1663, після падіння Сомка, Вуяхевича було заслано до Москви, а далі, здається, до Сибіру²³). Певне, він зазнав тоді чималої матеріальної шкоди²⁴). Відтоді випускаємо його з ока мало не на 4 роки²⁵). Впзволено його десь на кінці р. 1667, безперечно в зв'язку з заходами Дорошенка що-до українських засланих на Московщині²⁶).

Друга доба в політичній діяльності Вуяхевича зв'язана була з тим гуртком „кращих людей Правобічної України“²⁷), що зібравсь навколо Петра Дорошенка. Участь Михайла Вуяхевича в правобережно-українському уряді за часів Дорошенка — то безперечно найцікавіші сторінки його життя. Певне, р. 1668, в-осени, він здобував уряд генерального писаря²⁸). І обов'язки державного канцлера України Вуяхевич пильнує аж до кінця гетьманування Дорошенка. Безумовно, фігура самого гетьмана трохи одсувала генерального писаря. Вуяхевичеві навряд чи доводилося самостійно керувати політичним життям держави. Проте вже високий урядовий стан Вуяхевича, активна участь у найважливіших справах української політики тогочасної, складне міжнародне становище України, — безперечно підіймали цю взагалі не аби-яку людину на верхів'я українського політичного життя. Цьому були в пригоді як організаційно-адміністративні здібності Вуяхевича, так особливо його дипломатичний хист. Зв'язки Вуяхевича з лівобережною старшиною, його давні стосунки з київськими церковними колами, звичайно, мали вагу за-для гетьмана й мітрополіта Йосипа Нелюбовича-Тукальського. З другого боку, спільна державна робота щільніше зв'язувала гетьмана й генерального писаря, змінювала тії особисті стосунки, що віддавна зблизили Вуяхевича з родиною Дорошенків²⁹). На впливову ролю Вуяхевича в Чигрині вказували сучасники. Р. 1675 підлеглий Вуяхевичеві В. Кочубей, що свовчасно перескочив на лівий берег, казав, що „въ самомъ Чигиринѣ ни полковника, ни обозного и отъ меншихъ казаковъ нѣтъ ему (= Дорошенкові) желателного, кромѣ братіи его да писаря и судьи, которые во всемъ по немъ говорятъ“³⁰).

Але основні засади міжнародної політики України за часів Дорошенка, після Андрусівської угоди 1667 року, було визначено ще до Вуяхевича. Чорноморська орієнтація Дорошенка звичайно залежала не від особистих інтересів чи симпатій поодиноких державних діячів. Отож ініціатива Вуяхевича тут не могла бути яскрава. До того-ж пересправи з Туреччиною, що завершилися були трактатом р. 1669, провадив попередник Вуяхевича на уряді генерального писаря Лукаш Бускевич (Буткевич). Зате реалізація угоди припала вже на часи Вуяхевича. Йому доручається кілька місій до Туреччини (рр. 1672, 1675)³¹). Опріч того, Вуяхевич бере ту чи іншу участь у переговорах з Московщиною й Ліво-

бережжям (напр., рр. 1668, 1676)³²⁾, певне з Прусією (р. 1671)³³⁾, звичайно з Польщею³⁴⁾. Р. 1670 його призначено на голову української делегації на конференції в Острозі, де український уряд підніс був думку про поновлення гадяцьких пактів 1658 року³⁵⁾. Війна Туреччини з Польщею р. 1672 поставила українському урядові цілу низку важливих військових та політичних завдань. Після Бучацької угоди р. 1672 Вуяхевич їде в цих справах до Царгороду, де й залишається деякий час³⁶⁾. Окрім того, доводилося Вуяхевичеві іноді виконувати військові доручення: так р. 1668 він був „старшиною“ в Гадячі³⁷⁾. Але в умовах московсько-польської експансії на Україну, коли турецька допомога поступінно перетворюється на чужоземну окупацію, коли Крим намагався покусати українсько-турецькі взаємини, а спроби Дорошенкові знайти підтримку на Заході не дали добрих наслідків, — велика господарча криза руйнувала працю правобережно-українського уряду. Р. 1676 у серпні Дорошенко зрікся гетьманувати, а zarazом Вуяхевич зложив свій уряд і перейшов на життя до Лівобережжя³⁸⁾. Отож блискуча й гаряча доба його діяльності скінчилася.

„Лутчихъ людей“³⁹⁾ Правобережної України Самойлович зустрів досить чемно, але подарувати їм минувшину, звичайно, не міг. Вуяхевич опинивсь у почеснім, але дуже й дуже невизражнім стані „значного військового товариша“ й намагавсь себе якось реабілітувати. Того-ж-таки р. 1676 він Самойловичеві „сказывалъ и сказку на писмѣ за своєю рукою далъ“ про змову Рославця й Адамовича⁴⁰⁾. Та це не повернуло його до державних справ. Він оселився в жіночому маєтку — с. Жукині (на Остерщині)⁴¹⁾ й, певне, заклопотаний був своїми, мабуть-таки занедбанними інтересами маєтків⁴²⁾. Гетьманський універсал ствердив був йому Жукині⁴³⁾.

Час ішов, дорошенківська епопея поволі відходила до минулого, спільність класових інтересів зближувала колишніх політичних ворогів⁴⁴⁾. Отож Вуяхевич знову з'являється при гетьманському дворі. На початку р. 1678 Гетьман послав його до Остра „для прієму тамошнього города“ від московського воеводи⁴⁵⁾. На кінці р. 1678 Вуяхевич постійно мешкав у Батурині⁴⁶⁾. З р. 1679 він, маючи те-ж звання „значного військового товариша“, близько стає до Генерального Суду⁴⁷⁾. Як член Військового Суду, він бере участь у всіх визначних судових процесах того часу (напр., процес Дмитрашка — Райчі р. 1683)⁴⁸⁾. Нарешті р. 1683 Вуяхевич здобув високий і впливовий уряд генерального судді⁴⁹⁾, якого він пильнував аж до початку 1691 року⁵⁰⁾.

Загальний характер Вуяхевичевої діяльності за доби генерального судійства безперечний. Це сумлінне виконання службових обов'язків, позбавлене широких політичних горизонтів, впливова служба урядовця, а не розмах державного діяча. Можливо, спокійний трафарет актів Мотинського чи Сулимівського Архіву — „передъ нами...“ — закрив од нас живі, драматичні моменти громадського життя тогочасного. Можливо, спокійна, поставна фігура генерального судді закрила колишні молоді

поривання одного з найближчих друзів Сомка й Дорошенка. Мабуть, вже й літа не служили. Лиш двічі чи тричі Вуяхевич з'являється на політичному кону. Підчас походу р. 1687 він бере участь у змові проти гетьмана Самойловича, що на чолі її були колишні дорошенківці. 7/VII р. 1687 він підписав доноса на Самойловича, коли генеральна старшина скористалася з слухного часу, щоб звести рахунки з старим гетьманом⁵¹). Не видно, щоб Вуяхевич стояв на чолі змови. Але взагалі симпатії старого дорошенківця не могли бути на боці Самойловича. В реєстрі скарг на гетьмана змовці згадали й за справи судові. „Судейскаго уряду уже отъ четырехъ лѣтъ не отдаеть, для того что никого за добраго человекъ не имѣеть, и хочеть, чтобъ тотъ судѣйской урядъ за великіе деньги былъ куплень. Государево жалованье, соболиное и обьяринно, на двухъ(=суддів) присланное, себѣ забралъ; а въ небытіи судей погасло право, и обидимымъ людемъ нѣтъ управы, и отъ того плачуть много“⁵²). Це було що-найменше неточно. Мова мовиться очевидячки про те, що Самойлович не обсаджував кілька років уряду другого генерального судді, а надавання, що на той уряд належало, забирав був собі, замість оддавати його єдиному репрезентантові Генерального Суду, себ-то Вуяхевичеві⁵³). Кандидатура Мазепа, колись політичного однодумця Вуяхевича, була мабуть не випадкова. На деякий час Вуяхевичеві дістається впливова роля при новім гетьмані. Вдячний Мазепа, ще перед подорожжю до Москви, надав Вуяхевичеві універсала на великі села Буромку й Шилевичі (в Прилуцькім полку); це надання ствердила Вуяхевичеві царська жалувана грамота р. 1689⁵⁴). Ідучи до Москви р. 1689, Мазепа залишив Вуяхевича наказним гетьманом. Це було вельми відповідальне — надто-ж на ті бурхливі часи — доручення, й Вуяхевич трохи розгубився. Він повідомляє гетьмана, що йому тяжко пильнувати громадського спокою, й прохає, щоб гетьман як-найшвидше повертався до України. Цей лист Вуяхевича, один з небагатьох його листів, що збереглися до нашого часу, надзвичайно цікавий для характеристики автора. „Що можемо зробити — писав стурбований наказний гетьман — з якими-небудь кількома тисячами дворян супроти великого числа неслухняних. Не так страшні-бо нам татари, як свої нехристі, що страха Божого не знають і уряду не слухають. Багато їх прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорозці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра, коли тії ходили по ягоди й дрова“⁵⁵). На початку р. 1690 (січень — березень), Вуяхевич, як посол їздив, до Москви⁵⁶), де надано було йому, з нагоди народження царевича Олексія, звання стольника⁵⁷).

Це був чи не останній політичний виступ старого дипломата. Політика Мазепа (на початку його гетьманування) далеченько одбігла тих планів, що їх колись плекали „кращі люди“ Правобережжя. Найголовніше те, що Україна й надалі бере участь в антитурецькій лізі й провадить боротьбу з Кримом, що як-найтяжче відбивалося на економічних і політичних інтересах України. В цих умовах з'являється досить впливова

старшинська опозиція, яка звертає увагу на Південь і за всяку ціну намагається вилучити Україну з тої коаліції. Натурально, що колишні дорошенківці беруть участь у цій опозиції: адже-ж на чолі її був генеральний писар Кочубей. Припускаємо, що туди-ж схилився й колишній патрон Кочубея — генеральний суддя Вуяхевич⁵⁸). Питання про взаємини Мазепи й Вуяхевича ще цілком не освітлено. Проте є підстава гадати, що між колишніми однодумцями пробігла чорна кішка. Недобррозичливість з боку гетьмана, в умовах московського панування, була досить загрозлива і для старого діяча, певне, важка. Вуяхевич змушений був стати осторонь. 6 листопада року 1690⁵⁹), звичайний представник уряду на елекції Печерського архімандрита — генеральний суддя Вуяхевич зовсім незвичайно був обібраний на архімандрита Києво-Печерської Лаври⁶⁰). 4 лютого р. 1691 він зложив уряд генерального судді й поїхав до Лаври⁶¹).

Обрання Вуяхевича на першу архімандрію на Україні справило велике вражіння на сучасників⁶²). З одного боку, гетьман, видимо, був трохи збентежений цим⁶³). Що-правда, сходяв з політичного кону видатний представник старшинської опозиції⁶⁴); але-ж опозиція, що втратила в особі мітрополіта Гедеона Святополк-Четвертинського свого прибічника⁶⁵), знову здобувала певний вплив на вище українське духівництво, тим паче, що надалі цілком імовірна була-б кандидатура Вуяхевича на київську мітрополію. Та найгостріше поставилися до кандидатури старого дорошенківця на Москві. Патріярх Адріян, покликуючися на світський стан кандидата і його прастарий вік, одмовив був свої згоди⁶⁶). Почалося листування в цій справі між гетьманом, українським духівництвом і патріярхом⁶⁷). Врешті патріярхові довелося поступитися; він навіть одмовився від попередньої вимоги — висвятити Вуяхевича у Москві⁶⁸). 9 грудня р. 1691 Мелетій Вуяхевич (що перед тим постригся у ченці) був висвячений у Києві від мітрополіта Варлама Ясинського⁶⁹); а лиш у лютому р. 1693 патріярх видав Мелетієві ставлену грамоту⁷⁰).

Приточилася ще справа, яка мала безперечний звязок з обранням Вуяхевича на Печерську архімандрію, й яка тоді набула принципового значіння. Йдучи до монастиря, Вуяхевич хтів зберегти свої маєтності, щоб далі передати їх Лаврі. Проте гетьман натрапив на деякі труднощі принципового характеру й вдався в цій справі до Москви. 11/II р. 1691 він писав: „обретаетца за нимъ, бывшимъ судьею Михаилом Воехъевичемъ, маєтности и мельницы бывшихъ гетмановъ и моего даяния, которые милостивою в. ц. п. в. грамотою ему в вотчину утвержены; а онъ безродный и никакихъ постороннихъ свойственниковъ не имѣетъ; тѣ вотчины ему именованныя маєтности взять съ собою в монастырь или иному кому для своего пожитку отдати похочетъ“. Підкреслюючи, що так само може бути й надалі з іншими особами, Мазепа зазначав, що „бывшие гетманы, а особно Иванъ Самойловичъ имели такое дерзновение, что такие маєтности возвращали по своему разъсмотрению и не токмо по смерти таковыхъ особъ женамъ и дѣтямъ ихъ маєтностями владети никогда не допускали и грамоты Ваши монаршескіе

у нихъ имали, но некоторымъ и при животе то чинилї, что по какомъ нибудь гневу своему, отъ чести отдаляючи, отъдаляли и от маетности“. Мазепа висловлюється проти цього, але боїться, що „если маетности в монастырь отдати, то за продолжениемъ времени таковымъ особомъ (=старшині та иншимъ врядникамъ, „которые без маетностей и мелницъ быти не обykle“) мало что будетъ и давати“. Отож і в справі Вуяхевича гетьман, „ничего собою не чиня“, вдається до царського уряду⁷¹⁾. Мабуть Мазепа не хотів задовольнити прохання Вуяхевичеве, але, зважаючи на те, що надання Вуяхевичеві було стверджено царською грамотою, хотів забезпечити себе з цього боку. Справді, царська грамота від 14/III забороняла передати Вуяхевича маетності Лаврі, ніжє володіти йому після постригу⁷²⁾. Проте, маетності якось залишилися в руках Вуяхевича, а згодом перейшли до Лаври⁷³⁾.

Не будемо роздивлятися в діяльності Вуяхевича, як Печерського архімандрита. Нові рамці були-б занадто вузькі для старого дорошенківця, коли-б не той вік. Проте Мелетій Вуяхевич⁷⁴⁾ багато дбає про господарчі справи Лаври, великої уваги присвячує лаврській друкарні, а перед смертю чимало ширить володіння Лаври, передаючи їй села Жукин, Буромку, Шиловичі⁷⁵⁾ й двір з пляцом у Києві. Помер він 6 лютого 1697 року⁷⁶⁾.

ПРИМІТКИ:

¹⁾ О. Тят о в ъ, Типографія Києво-Печерской Лавры, т. I (Київ, 1918), ст. 386. На жаль, автор не позначає джерело своїх відомостей. Приступні нам документи не дають імени Вуяхевича батька. У синодику Межигірського монастиря (див. нижче) серед родичів Михайла Вуяхевича згаданий „Василій“. Проте, якщо згадка за „Михайла Яковлева“, писаря в Сомка (Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, т. V, ст. 73), стосується до Мих. Вуяхевича, то ім'я батькове — Яків.

²⁾ Прізвище це писали різно: Вуяхевич, Вояхевич, Вухевич, Восхевич, Вуяхович, то-що. Сам він підписувався *Вуяхевич*.

³⁾ Підпис М. Вуяхевича на акті р. 1688 в нашій збірці рукописів.

⁴⁾ Архивъ Юго-Западной России, ч. I, том 5, стор. 296 (грудень р. 1690). Тоді-ж-таки в листуванні з приводу обрання Вуяхевича на печерську архімандрію, говориться про „старостные лѣта“ Вуяхевича (*ibid.*, 325—326, 375), що має „совершенная лѣта“ (*ibid.*, 328), „исполненнаго... дней совершенства“ (*ibid.*, 375).

⁵⁾ С. Величко, Лѣтопись событій въ Юго-Западной России, т. III (Київ, 1855), стор. 91. „Въ лѣтѣхъ подешлій“ — р. 1688 (документ з нашої збірки).

⁶⁾ Надзвичайно цікаво, що на старість Вуяхевича особливо покликався патріарх московський Адріян (пор. Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, стор. 314—316 і 325—327). Ні Варлам Ясинський, ні намісник Лаври Паїсій, ні врешті сам М. Вуяхевич нічого про це не говорять. Звичайно, р. 1690 Вуяхевич був людина поважного віку, але старість його мабуть не була так „горазда“, як запевнює патріарх (див. Архивъ ЮЗР, ч. I, т. V). Портрет М. Вуяхевича, в сані архімандрита, малює Вуяхевича кременним і бадьорим ще дідусем 60—65 років (додано до вищеназваної книги Тітова, т. I, стор. 387).

Питання про походження Михайла Вуяхевича надзвичайно складне. Костомаров, певне, на підставі слів гетьмана Мазепа, вважав його за „безсемеяного и безроднаго“ (Н. И. К о с т о м а р о в ъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI — СПб. 1905, — ст. 426). Але Лазаревський довів, що Вуяхевич мав родину (принаймні був одружений).

На його думку, дворянська фамілія Вуяхевичів (попівська фамілія с. Кривоносівки у Новгородсіверським повіті) походить просто від Михайла Вуяхевича, якого Лазаревський уважав за „правобережного шляхтича“ (А. Лазаревський, *Описание Старой Малороссии*, т. III — Київ, 1902, — ст. 228, пр. 4 на ст. 228—229). Гр. Милорадович каже, що М. Вуяхевич був родом з м. Козельця на Червігівщині (Гр. Г. А. Милорадовичъ, *Родословная Книга Черниговскаго дворянства*, т. II — СПб., 1901, — „приложенія“, ст. X, XII). Р. 1921 в своїй доповіді про М. Вуяхевича, поданий в Історичнім Товаристві Нестора Літописця при У.А.Н., автор цієї статті висловив думку про галицьке шляхетське походження Вуяхевича. Припускаючи за Лазаревським, що Вуяхевич був шляхетського (і то правобережного) походження — адже-ж він користувався гербом шляхетським Когсзак (?) (печатка на документі р. 1688 з нашої збірки; герб на портреті Вуяхевича, поданому у названій книзі Тітова. Див. В. К. Лвкомскій и В. Л. Модзалевскій, *Малороссійскій Гербовникъ* — СПб., 1914, — ст. 27), — ми, на підставі підпису М. Вуяхевича на акті р. 1688 — Вуяхевич-Височинський, доводили, що Вуяхевичі — то одна парість або галицького роду Васичинських (Wasiczyński на Rusi z Wasiczyna), або-ж відомого галицького роду Височанських (Височанів). Проте, є серйозні заперечення проти такої гадки. Не кажучи про те, що не можна довести звязок Вуяхевичів-Височинських з вищезгаданими фаміліями Галичини, треба зважати на деякі досить серйозні дані, які доводять, що Вуяхевич був чи не з духівництва. Ось „родъ пана Михайла Вуяхевича“, записаний у синодику Межигірського монастиря: „і е р о м о н а х а Іова, і е р о м о н а х а Рафаила, і е р о м. Вениамина, і е р е я Стефана, Андрея, Татіану, и н о к и н ю Анастасію, Стефана, Григорія, Кирилла, Андрея, Свміона, Іоанна, Теодора, Александра, Іеремѣя, Стефана, Андрея, Марію, Татіану, Пелагію, Анну, и н о к и н ю Екатерину, Софію, Домникію, Рафаила, Самойла, Павла, Григорія, і е р о м о н а х а Самойла, Елисавету, Анну, Марію, Марію, Софію, Пелагію, Марію, Іоанна, Анну, Анастасію, Константія, Александра, Татіану, Екатерину, Іоанна, Василія, Елену, Теодору, і е р е я Павла, Марію, Іоакима, Антонія, Лукьяна, Марину, Ірину, Іоанна, Андрея, Лаврентія, Карпа, Варвару, Михайлу, Іосифа, Марію, Христину, Мелетія, Пелагію, Евфимію, і е р е я Іоанна, Андрея, и н о к и н ю Марію, Анну, Іоакима, Михайла, Василія, Григорія, і е р о м. игуменовъ Мелетія, Германа, Теодосія, Іеремѣя, Варнаву“ (угорі з боку: „Мелетий архимандритъ Печерский былъ“) (Синодик Межигірського монастиря, арк. 45. — Відділ рукописів бібліотеки Київської Духовної Академії, Муз. 528). Треба визнати, що цей реєстр імен за-для нас вельми неясний. Сюди безумовно увійшли й не родичі М. Вуяхевича (нпр., реєстр игуменів на кінці). Проте безсумнівно те, що в фамілії Вуяхевичів було дуже багато духовних осіб, зокрема ченців. Окрім того, мати Михайла Вуяхевича була теж „старицею“ в одному з київських монастирів, де р. 1676, після капітуляції Дорошенка, її одвідував син (Акты ЮЗР, XII, 777). Нарешті, певне дядько Вуяхевича був сромахак Рафаїл Вуяхевич, „соборний старецъ“ Печерської Лаври р. 1647. Знаємо ще р. 1655 священика Вуяхевича в Могилеві, що до нього писав „прелестное письмо“ архимандрит Київно-Михайлівського Золотоверхого монастиря Теодосій Василевич. Отож припускаємо, що М. Вуяхевич вийшов був з духівництва, хоча, звичайно, не виключено можливість шляхетського походження цієї фамілії. Що-до батьківщини М. Вуяхевича, то не відкидаючи цілком правобережного походження атенатів, все-ж мусимо схилитися до думки про лівобережну батьківщину самого М. Вуяхевича. Звязок його та його родичів з Київом, одруження з Жукинською, з відомої боярської фамілії на Остерщині, далі початок його державно-політичної діяльності на Лівобережжі, — нарешті наявність осіб на прізвище Вуяхевич і цілої фамілії Вуяхевичів на північному Лівобережжі за XVIII ст. (Лазаревський, *Описание*, III, 228—229, пр. 4; *ibid.*, I, 191—192; Н. И. Петровъ, *Акты и документы, относящиеся къ исторіи Киевской Академіи*, відд. II, т. IV — Київ, 1907, — ст. 250) — припускають це. Тоді цілком зрозумілий звязок М. Вуяхевича (якщо це тільки було не через Жукинських) з Козельцем, де до р. 1688 були „кгрунта наши (= Михайла й Катерини Вуяхевичів) власние и нѣкому не пѣнные дѣдизние, тоест дворъ стоячий въ Козельцу подля цѣркви рынокой Сїѣса Сѣѣго и поле наше до того-жъ двора належачое“ (документ з нашої збірки). Якщо визнати, що тут була дідизна саме Михайла Вуяхевича, то твердження Милорадовича було-б цілком підперто.

Є ще одна згадка, що правда — не цілком ясна, яка може ствердити це. Московський посланець до гетьмана Сомка Строев у червні р. 1661 писав: „писарь при гетманѣ новой, послѣ рады; а родомъ писарь Остра городка. Какъ Остръ городокъ сдался гетману, въ ту пору его взялъ: а писарю имя Михайло Яковлевъ“ (Акты ЮЗР, V, 73). Це, певне, був Михайло Вуяхевич, бо-ж иншого писаря з цим ім'ям у Сомка не було (єдине, що може заперечувати цьому, це ім'я батька — Яків: адже-ж у синодику Межигірському серед родичів М. Вуяхевича не знаходимо цього ім'я). Можливо, що додаток до прізвища М. Вуяхевича — „Височинський“ — вказує на те, що мати його була з Височинських (певне, правобережного або західньо-українського походження). Тоді можна було-б цілком помирити „правобережні“ й „лівобережні“ доводи.

⁷⁾ Величко, III, 93—94. Розбивка скрізь наша.

⁸⁾ Архивъ ЮЗР, ч. II, т. I, стор. 340.

⁹⁾ У Синодику Межигірського монастиря серед родичів М. Вуяхевича здибаємо на другому місці: „іеромонаха Рафаила“.

¹⁰⁾ Величко, III, 94.

¹¹⁾ Див. Latopisiec albo Kroniczka J. Jerlicza, t. I (Petersburg, 1853), str. 69—70.

¹²⁾ Про цей гурток див. М. Грушевський, Хмельниччина в розцвіті (1648—1650) — Київ—Відень, 1922, стор. 123—128.

¹³⁾ Див. Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. III, т. IV, ст. 53—54, 343—346, 402—408, 431.

¹⁴⁾ Якщо припустити, що Вуяхевичеві р. 1690 було років 60 (або 69 з гаком), то народився він десь близько 1630 року. Отож тому було 18—20 років, коли розпочалося повстання 1648 року. Зрозуміло, що виступає він, як державний діяч, вже після Хмельниччини, десь наприкінці 50-х або-ж на початку 60-х років.

¹⁵⁾ Акты ЮЗР, V, 72. Р. 1661 у липні Сомко казав московському посланцеві Протасьєву: „писарь де у мене ново, — и такой великаго государя дѣла мѣ и писарю не за обычай“ (ibid., 87); С. М. Соловьевъ Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III, вид. „Общ. польза“, ст. 99.

¹⁶⁾ Див. Акты ЮЗР, V, 68—69.

¹⁷⁾ Величко, II, 27; Лазаревський. Описаніе, III — Київ, 1902, ст. 228, прим 4 на 228—229. Див. Акты ЮЗР, VII, 362. Перша згадка про писарювання Вуяхевичеве від 24/VI р. 1661 (Акты ЮЗР, V, 73).

У реєстрі осіб, що їх р. 1663 було разом із Сомком заарештовано, М. Вуяхевич згаданий під № 4 „писарь Вассевичъ“, один з трьох писарів (військових бо окремо згадується секретаря Сомкова). Інші двоє: „писарь (Самійко) Савицкой“ й „писарь Фома Трысничъ“ (Кіевская Старина, 1888, V, ст. 137; див. ibid. 125). З них „Фома Трысничъ житель Переяславскій, нынѣ (= 28/IV р. 1661) въ Смоленску въ вязенѣхъ пребываетъ“. Сомко прохав одпустити його додому (Акты ЮЗР, V, 60). Очевидячки його було звільнено й на Україні він посідає уряд Переяславського полкового писарства (див. Акты ЮЗР, 240; Дополненія къ Актамъ историческимъ, т. VI, ст. 75), й фактично виконує обов'язки одного з військових писарів. Добре поінформований самовидець (Р. Ракушка) каже, що р. 1662 „писарь Сомковъ.. потаємне перенятій былъ отъ Васюты“ (Самовидець, 68), але кого з трьох писарів має тут на оці Ракушка — тяжко сказати. Костомаров (Монографія, V, Спб., 1905 — ст. 161) згадує за писаря Сомкова Глосовського, що був на боці Золотаренка, але про цю особу нічого не відомо. Про С. Савицького — див. В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія Малороссійскаго духовенства съ Московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича (Москва, 1899), ст. 178, прим. 369 на стор. 178—179; Акты ЮЗР, VIII, 54.

¹⁸⁾ Див. Акты ЮЗР, VII, 344, 348, 352.

¹⁹⁾ Костомаровъ, Монографія V, 167; Соловйов, op. cit., III, 111—113; Кіевская Старина, 1888, V, 132.

²⁰⁾ Див. Эйнгорн, op. cit., стор. 183 і далі, 191, 195, 196, 198, 203, 211—214, 229, 233—234. Про вплив київського духівництва на політику Сомка казав Бруховецький московському посланцеві Лодиженському р. 1663 (Акты ЮЗР, VII, 349). Характерно,

що Сомко р. 1662 підтримував кандидатуру печерського архієвдрита Інокентія Гізеля на блажителя Київської мітрополії (Акты ЮЗР, V, 118).

²¹⁾ Акты ЮЗР, VII, 354—355, 358, 362, 365, 366.

²²⁾ Величко, II, 27.

²³⁾ Костомаров, V, 184, пр. 2; Соловйов, III, 115. Див. Самовидець, 79.

²⁴⁾ Самовидець, 76, 77.

²⁵⁾ Див. Чтенія въ имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1858, кн. I, ст. 206.

²⁶⁾ Акты ЮЗР, VI, 232—233; Костомаров, VI, 97.

²⁷⁾ О. М. Уманець, Гетманъ Мазепа (Спб., 1897), ст. 39. Див. Акты ЮЗР, XI, 76.

²⁸⁾ У вересні р. 1668 за Вуяхевича згадували, як за писаря (генерального) в Дорошенка (Акты ЮЗР, VII, 82). Проте відомо, що за військового (генерального) писаря в Дорошенка ще на початку р. 1668 був Лукаш Бускевич (Акты ЮЗР, VI, 248—249, 252—254). Певне, він пильнував цього уряду до осені р. 1668 (див. Акты ЮЗР, VII, 103), коли його послано було до Туреччини з важливою дипломатичною місією, що закінчилася трактатом 1669 року (Акты ЮЗР, VII, 93, 103, 153; Костомаров, Монографіи, VI ст., 149—152; див. Акты ЮЗР, VIII, 229). Дорошенко (що правда, ad hoc) казав, що він послав до султана „съ не знатнымъ челоувѣкомъ полковникомъ или инымъ какимъ старшином, толко съ слугою своимъ Буткевичемъ“ (Акты ЮЗР, VII, 83). Проте Бускевич був, будь-що-будь, військовий писар, а доручення йому такої важливої місії свідчить про те, що Бускевич користувався певним довір'ям і впливом. Дорошенко міг мати на оці, що Бускевич був нова людина в українському уряді, без великих заслуг попередніх. Повернувся Бускевич на Україну десь у березні (чи в лютому) р. 1669 (Акты ЮЗР, VII, 173), але невідомо, чи він виконував надалі обов'язки генерального писаря. Про нього — див. Чт. Моск.-Общ. Ист. и Др., 1858, I, 190, 193—196, 207. Можна припустити, що р. 1668, після об'єднання Правобережної й Лівобережної України в руках Дорошенка, було, згідно з старою традицією, утворено уряд другого генерального писаря (див. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, вип. II—Київ, 1926, — стор. 122—123), який і обійняв представник Лівобережжя — Вуяхевич. Починаючи з 1669 року, певне, був один генеральний писар — Вуяхевич.

²⁹⁾ Припускаємо, що з Вуяхевичем підчас московського заслання затоваришував і може особисто заприятелював Григорій Дорошенко (див. Акты ЮЗР, VI, 240). Звичайно, Вуяхевич своє визволення завдячив як Григорієві Дорошенкові, так і персонально гетьманові.

³⁰⁾ Акты ЮЗР, XII, 236. Див. *ibid.*, XI, 566.

³¹⁾ Акты ЮЗР, XI, 76; *ibid.*, XII, 136, 235.

³²⁾ Акты ЮЗР, XII, 730; Костомаров, Монографіи, VI, 268.

³³⁾ Н. Маркевичъ, Исторія Малороссіи, IV (Москва, 1842), стор. 462—466; І. Креведцький, „Під протекцію курфюрста“. (До історії політики П. Дорошенка) (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. 117—118, стор. 127—136).

³⁴⁾ Див. О. Целевич, Причинки до зноски Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. XXV).

³⁵⁾ Акты ЮЗР, IX, 196—208; Відділ рукописів бібл. Київського Університету, № 97, ч. III, стор. 213—235; Костомаров, VI, 164; Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши съ козацествомъ во второй половинѣ XVII и началѣ XVIII вѣка (Київ, 1899), ст. 167—170.

³⁶⁾ Акты ЮЗР, XI, 76.

³⁷⁾ Акты ЮЗР, VIII, 202—203; Волк-Карачевскій, *op. cit.*, 210—211.

³⁸⁾ Акты ЮЗР, XII, 730, 733, 749. Тоді-ж-таки він виявив бажання переїхати „на житьє“ до Лівобережжя (*ibid.*, 777) й здобув відповідного дозволу (*ibid.*, 801). Після відставки поїхав був до Києва, щоб одвідати свою матір (*ibid.*, 777). Далі він їде по дружину до Чигрина (*ibid.*, 811); що 5/XII р. 1676 його ще не було на Лівобережжі (*ibid.*, 801).

³⁹⁾ Акты ЮЗР, XI, 76.

⁴⁰⁾ Акты ЮЗР, XII, 726, 727, 739, 782, 815, 852—855, 858, 866. Див. Костомаров, VI, 278; Соловйов, III, 830. А втім сам Дорошенко засвідчив не на користь Рославця й Адамовича, що до них, як прибічників московського уряду, він певне ставивсь негативно (див. Акты ЮЗР, XII, 815, 866).

⁴¹⁾ Акты ЮЗР, XII, 811; Костомаров, VI, 281. М. Вуяхевич був одружений з Катериною (Семенівною?) Жукинською (див. Лазаревський, III, 228, прим. 4 на ст. 228—229). Побралися вони перед р. 1663, бо ще Сомко ствердив подружжю Вуяхевичів с. Жукин, що було на віно за К. Жукинською (див. Акты ЮЗР, XII, 811). К. Жукинська була до 1676 р. в Чигрині (*ibid.*). Вона жива була ще в лютому р. 1688 (документ з нашої збірки), але, певне, незабаром після того померла. Припускаємо, що це сталося не пізніше р. 1690. Жукинські — „*ludzie słuzebni stanu szlacheckiego*“, бояри Остерського староства, діядичі с. Жукина. Їм же належав „пляц Жукинскій“ у Київі (збірка Лазаревського, № 4, арк. 92; див. Лазаревський, III, 228, прим. 4 на ст. 228—229), а також поле, „называемое Жукинщиною“, під Козельцем, що його надали р. 1688 Межигірському монастиреві подружжя Вуяхевичі (документ з нашої збірки; Лїтопись занятій Археографической Коммиссії, XVII, 53). Про Жукинських за XVI—XVII ст. — див. Александрович, Остерскій уїздъ, вип I—Київ, 1881, — ст. 25, 26, 105; Арх. ЮЗР, ч. III, т. IV, ст. 46; ч. VIII, т. V, ст. 282; *Zródła dziejowe*, XXI — Warszawa, 1894, — str 29, 41, 87, 192, 354, 356, 363; Лазаревський, Описаніе, III, 228, прим. 4 на ст. 228—229. У синодику Межигірського монастиря записаний „родъ пана Сумеона Жукинского“ (чи не батька Катерини Вуяхевичевої): „Козму, Софію, Оеодора, Антипу, Прокопія, Варвару, Екатерину, Іоанна, Оеодора, Евдокію, Стефана, Василя, Марію, Михаила, Еватерину, Скѣва (?), Параскевію“ (Відділ рукописів бібліотеки Київської Духовної Академії, Муз. 528, арк. 31 зв.). Дітей у подружжя Вуяхевичів мабуть не було. Що правда, в одному документі р. 1686 сказано: „спокойне ему, малжонцѣ и потомкомъ того пляцу заживата“, але це просто певна юридична формула (збірка Лазаревського, № 4, арк. 92). Документ 1688 року, про надання Межигірському монастиреві (з нашої збірки) віде не згадує за дітей у подружжя Вуяхевичів; аналіза цього документу цілком стверджує нашу гадку. Врешті р. 1691 Мазепа в листі до царів називає Вуяхевича „безроднымъ“ (Відд. рукоп. бібл. Київ. Ун., № 97, ч. V, ст. 141). Отож новгородсеверські Вуяхевичі, всупереч твердженню Лазаревського (ор. *cit.*, III, 228, пр. 4 на ст. 228—229), може бути тільки інша галузь той-ж-таки фіамілії.

⁴²⁾ М. і К. Вуяхевичам належали: с. Жукин (у Київському полку) „надъ рѣкою Десною лежащее со пчельными бортми, съ озерами, съ рыбными ловли, съ перевозомъ и съ язомъ на рѣкѣ Деснѣ обыкновенно будучими, съ сѣнными покосы, съ пахотными полями, съ лѣсами и съ роцями и со всѣми угодья, которые издавна къ тому надлежатъ и какъ въ своемъ обмежеваніи суть сохранены“; „кгрунта... власние... дѣдизвие, то ест двор стоячий в Козелцу подле цѣкви рыноковой Сѣса Сѣго и поле... до того ж двора належачое“, прозиваемое Столицѣ, лежачое тут же под Козелцем, над рѣкою Остремъ“ (документ з нашої збірки); цей двір з полем Вуяхевичі 10/II р. 1688 надали на монастир Межигірський (документ з нашої збірки; вже 13/II акт був прийнятий до Козелецьких міських книг. 3/IX р. 1691 універсал гетьманський ствердив був це надання. — Лїтопись занятій Археографической Коммиссії, XVII, 53); „дворъ в городѣ... Подолномъ Киевѣ... положенемъ межѣ двѣма улицами з ринку мимо монастир Братскій, по обохъ сторонахъ ку берегу Днѣпровому идучими... з его пляцомъ, з будинками, з садомъ и зо всѣми до того прыналежностями“ (збірка Лазаревського, № 4, арк. 49. Сюди належав ще „пляцъ Жукинского“, що його, мабуть за перебування М. Вуяхевича в Чигрині, родичі К. Вуяхевичевої перепустили були Жданові Тадрині, війтові київському, який пізніш замість того віддав Вуяхевичеві „пляцъ Тетеревковскій“ — *ibid.*, арк. 92; див. Лазаревський, III, 228, пр. 4 на ст. 228—229). Про Жукин універсал Мазепа від р. 1695 каже, що Вуяхевич володів ним „черезъ нѣсколько десятъ лѣтъ“, „имѣя его по универсаламъ гетмана Богдана Хмельницкаго и иныхъ“ (Евгеній, митрополитъ, Описаніе Кіево-Печерской Лавры — Київ, 1826, — додатки, ст. 120). Це неточно. Жукин „взялъ онъ (= Вуяхевич) за женою въ приданыхъ“; держання це ствердив Сомко,

а потім (р. 1676) Самоїлович (Акты ЮЗР, XII, 811; Костомаров, VI, 281). Проте вказівка р. 1695 чи не дозволяє нам припустити, що Богдан Хмельницький ствердив Жукинським володіння Жукиним. Окрім того, у Прилуцькому полку М. Вуяхевичеві належали з надання Мазепи (р. 1687?) села Буромка й Шиловичі, „съ мельницами вешнечками, съ Варичевскимъ и Вишневымъ на вершинѣ рѣчки Удая стоячими, съ лѣсами, съ пахотными землями, съ сѣнокосы и со всѣми къ нимъ надлежащими угодья“. Ці маєтності надав був Вуяхевичеві гетьман Мазепа скоро після свого обрання, а р. 1689 Вуяхевич здобув на ці маєтності царську грамоту (М. Євгеній, ор. сіт., додатки, 118—121; Костомаров, VI, 408; Лазаревський, III, 228). Цим Вуяхевич володів був „до ласки військової“. Юридичний характер прав Вуяхевича на всі ці маєтності десь чітко з'ясовує універсал Мазепи р. 1695.

⁴³⁾ Костомаров, VI, 281. Див. М. Євгеній, ор. сіт., додатки, ст. 120.

⁴⁴⁾ Можливо, Самоїловича й Вуяхевича зближувало ще й однакове ставлення до родини Многогрішних. Адже-ж Василь Многогрішний казав р. 1672, що Вуяхевич йому „великой недругъ“ (Акты ЮЗР, IX, 798).

⁴⁵⁾ Акты ЮЗР, XIII, 463.

⁴⁶⁾ Ibid., 739.

⁴⁷⁾ Рукопис збірки Лазаревського. Р. 1682 маємо підпис Вуяхевича, як „товариша військового“ на присяжнім листі на вірність цареві Петру I (Палеографічеській Изборникъ, вип. I — Київ, 1899, — № 58, ст. 19).

⁴⁸⁾ Мотыжинскій Архивъ (Київ, 1890), ст. 123, 124.

⁴⁹⁾ Точна дата початку його урядування тут невідома. Та безперечно, це було між січнем і травнем р. 1683. Ще в січні Вуяхевич, як „значний товарищъ войскової“, бере участь у суді над Дмитрашкою-Райчею (Мотыжинскій Архивъ, 123, 124), а в травні того-ж-таки року підписується вже, як генеральний суддя (рукопис збірки Лазаревського).

⁵⁰⁾ На цьому уряді Вуяхевич згадується: р. 1684 (збірка Лазаревського, № 4, арк. 132); р. 1685 („ви сей часъ“, — Лазаревський, Обзоръніе Румянцовской Описи — Черн., 1866, — ст. 247); р. 1686 (ibid., 249; Лазаревський, Описаніе, III, ст. 228, прим. 4 на ст. 228—229; збірка Лазаревського, № 4, арк. 92); р. 1687 (Чт. Моск. Общ. Ист. и Др.; 1858, I, 304); р. 1688 (Сулимовскій Архивъ — Київ, 1884, — ст. 25; Мотыжинскій Архивъ, ст. 1—2, 3, 131; Мухинъ, Киево-Братскій училищный монастырь — Київ, 1893, — ст. 363, 368; документ р. 1688 з нашої збірки); р. 1689 (збірка Лазаревського, № 6³, арк. 20—20 зв.; Величко, III, 84); р. 1690 (листування з приводу обрання Вуяхевича на Печерську архимандрію — Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, то-що); р. 1691 (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, ст. 140—141).

⁵¹⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 304, 320; Величко, III, 12, 24; Костомаров, VI, 360.

⁵²⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1858, I, 302—303.

⁵³⁾ Уряд другого генерального судді того-ж-таки р. 1687 дістався генеральному писареві Саві Прокоповичеві: Маркєвич, Історія Малороссіи, III, 319; див. збірка Лазаревського, № 6³, арк. 29; Модзалевський, Родословникъ, IV, 433).

⁵⁴⁾ Костомаров, VI, 408 (Лазаревський, III, 228. „А вїздячи на Москву, оставилъ въ Батуринѣ наказнимъ гетманомъ Михайла Вуяхевича... которій для учиненія ясира ижъ учиненъ наказнимъ гетманомъ и зостаєть зъ войскомъ въ поготовости на отпоръ неприятелемъ, взявши килко тысячъ войска зъ сотенъ засеймскихъ и по близу Батурина сущихъ, приходилъ зъ ними ажъ до Лубенъ; а въ Лубняхъ зколко недѣль помѣшкавши, и жадной вѣдомости о неприятелехъ не заслишавши, повернулъ до Батурина передъ Покровою и войско распустилъ въ дома ихъ“ (Величко, III, 84). Див. збірка Лазаревського, № 6³, арк. 20, 20 зв.

⁵⁵⁾ Костомаров, VI, 410—411.

⁵⁶⁾ Відд. рук. бібл. Київськ. Ун., № 97, т. V, ст. 45—81, 91—95; Чтенія въ Обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. XV, вип. I, відд. III, ст. 22.

⁵⁷⁾ Відд. рук. бібл. Київськ. Ун. № 97, т. V, ст. 95.

⁵⁸⁾ Див. нашу статтю про „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом р. 1692“ (Юбілейний Збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія — Київ, 1927, — ст. 726—728).

⁵⁹⁾ Дату можна встановити точно, після листа патріярха Адріана до гетьмана в грудні р. 1690 з покликом на лист Мазепи до патріярха від 2/ХІІ р. 1690 (Архивъ ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 297; мітрополіт Євгеній, *op. cit.*, ст. 119; П. Л(ебединців), Кіево-Печерская Лавра въ ея прошедшемъ и нынѣшнемъ состояніи (Київ, 1894, ст. 127).

⁶⁰⁾ У липні р. 1690 печерська капітула вдалася до Москви з проханням про дозвіл обрати нового архімандрита „зъ межі братіи Печерской Кіевской“ (Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 294—296; К. В. Харламовичъ, Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I—Казань, 1914, — ст. 243). У церкві с. Жукина зберегавсь рівний срібний напрестольний хрест з написом унизу: „1690 р. декабря 1 дня сей крестъ храма Св. Христ. Николая въ с. Жукинѣ надалъ благодарный рабъ Божій Михайлъ Вуяхевичъ судья войск.“ (повідомлення завідувача Остерським Музеем А. Г. Розанова р. 1921). Певне, це надання зв'язано було з обранням Вуяхевича.

⁶¹⁾ Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, ч. V, стор. 140—141. Отож Величкове оповідання про ці події не зовсім точне. Він каже, що Вуяхевич „прошлого лѣта чили осени зложилъ зъ себе урядъ судейства а пожегавши Гетмана и старшину, за вѣдомомъ ихъ Царского Пресвѣтлого Величества и благословеніемъ святѣйшого Адріана, нового тогда патріярха Московского, отехалъ зъ Батурина зовсѣмъ въ монастырь Кіево-Печерскій, и въ скоромъ часѣ яко принялъ на себе и воческій образъ... такъ волноу елекціею и голосами всеи братіи тоеи-жъ Печерской Лаври избранъ зосталъ архімандритомъ оной... и посвященъ вскорѣ на священство“ (Величко, III, 91—92).

⁶²⁾ Історію цього обрання пізніше оповито було чимсь містичним. І старі історики Лаври — мітрополіт Євгеній (*op. cit.*, 119—120) і П. Л(ебединців) (*op. cit.*, стор. 127) — і новітня книга проф. Тітова (*op. cit.*, I, 336—387; подробиці в брошурі того-ж-таки автора „Кіево-Печерская Лавра, какъ ставропигіальный монастырь“ — Київ, 1919, — ст. 38) малюють обрання Вуяхевича, як щось цілком несподіване й надприродне. Так малює цю подію й Маркевич (Історія Малороссіи, V, 188, прим.). Проте ще Костомаров намагався з'ясувати справжні причини: „безсемеинный и безродный онъ (= Вуяхевич), чувствую уже подходящую старость, счелъ за лучшее искать пристанища въ стѣнахъ св. обителя“ (Монографія, VI, 426). Та це тлумачення, мимо того, що воно не з'ясовує головного — мотивів обрання Вуяхевича від печерської капітули, є й по суті неправдиве. Бо-ж багатому й впливовому генеральному судді нема чого було шукати якогось особливого притулку на старість. До того ще Лазаревський зазначив, що Вуяхевича навряд чи можна вважати за „безсемеинного и безродного“ (Описаніе, III, 228, пр. 4 на стор. 228—229). Лазаревський цілком слушно висунув другий бік справи. На його думку, Вуяхевич був бажаний для Лаври, як власник кількох сіл, з яких прилудські володіння були дуже коштовні (*ibid.*). Справді, позбавлена своїх правобережних маєтностей, Лавра опинилася в гіршому супроти лівобережних монастирів стані. Вже архімандрита Мелетій Вуяхевич писав патріярхові р. 1692: „отчинъ в святой обителя зѣло малая часть, и что есть — аки нѣсть; тѣми отчинами святой обятѣли нашей в велицѣмъ росходѣ прожити нечямъ. А которые превеликіе отчины, межі которыми и города съ уѣздами были, и тѣ всѣ в державу королевскую отошли“ (Архивъ ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 363). Хоч маєтності Вуяхевича й не одразу дісталися Лаврі (див. нижче), в кожному разі це передбачалося (див. грамоту гетьмана до Москви в цій справі — 11/II р. 1691 — Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, т. V, ст. 139—145). Цілком слушно каже Лазаревський (почасти й Костомаров), що Вуяхевича вабив не самий-монастир, а зарані визначене керуюче становище в ньому (Лазаревський, *op. cit.*, 228, пр. 4 на стор. 228—229; Костомаров, VI, 426). Проте залишається неясним, що спонукало Вуяхевича зректись генерального судійства. Цілком освітити це тепер не можемо. Гадаємо, що це було в зв'язку з діяльністю старшинської опозиції. Вуяхевич бачив, що в тогочасних умовах української й міжнародньої політики неминуча була колізія соціальних і національно-політичних інтересів української старшини. Отож старий суддя

й волів податися з українського державного корабля, а про всякий випадок справді забезпечити собі незалежне й впливове становище супроти урядової групи й московського уряду. Може були ще якісь особисті причини (можливо смерть дружини, то-що). Вік, звичка, спогади, нарешті влучний збіг привели його в Лавру. Попередні пересправи, певне, були; в кожному разі наслідки виборів були заздалегідь Вуяхевичеві відомі (див. лист лаврської капітули до гетьмана від 4/І р. 1691. — Величко, III, 91—94).

⁶³⁾ Це помітно з листа Мазепа до царів од 11/II р. 1691 (Відд. рукоп. бібл. Київ. Ун., № 97, ч. V, ст. 139—145). Очевидячки, свої сумніви гетьман подав у листі до патріярха.

⁶⁴⁾ Отож пізніше Мазепа не заперечував, ба навіть обстоював кандидатуру Вуяхевича (Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, стор. 328).

⁶⁵⁾ Див. Юбілейний Збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія, стор. 728.

⁶⁶⁾ Архівъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. V, ст. 296—298 (лист Адріяна гетьманові в грудні р. 1690).

⁶⁷⁾ Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 311—319.

⁶⁸⁾ Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 323—330.

⁶⁹⁾ Дата висвячення Мелетія спірна. Мітрополіт Євгеній (ор. cit., 120) і проф. Тітов (ор. cit., I, 389) подають 9/XII р. 1690; П. Лебедянців (ор. cit., 127) — 9/XII р. 1692 (але на ст. 118 — р. 1691, хоча й невизначено). Немає сумніву, що обидві дати — неточні. Р. 1690 Вуяхевич не міг бути висвячений на архімандрита. У грудні р. 1690 гетьман, що допіру одержав офіційне подання від Вуяхевича й Лизогуба, вдався був до царів і патріярха, який тоді-ж-таки відповів гетьманові (Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, 296—298). Можливо, що гетьман зажадав од Печерської капітули докладніших пояснень. 4/І р. 1691 „печерські отці“ відповіли гетьманові докладним листом, вельми цінним для біографії Вуяхевича (Величко, III, 92—94). 11/II р. 1691 гетьман писав царям про те, що „оноу Михайло Вуеѣхѣвичь, за урядъ генерального судейства войскового намъ, гетману, старшине и всему Войску челомъ ударя, выѣхал из Батурина февраля 4 дня, едучи в Киевъ к нареченному месту“ (Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету, № 97, т. V, ст. 140—141). Послідовні ступені чернецтва й священства Вуяхевич проходив протягом 1691 року, в кожному разі після отримання грудневого (р. 1690) листа від Адріяна (Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 298) й відповідного дозволу від царів і гетьмана (див. Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 312, 318). „Нареченим“ архімандритом Вуяхевич підписавсь був у листі до патріярха в вересні (?) р. 1691 (ibid., 316). Ще у вересні р. 1691 Лавра просила в патріярха дозволу висвятити Мелетія в Києві (ibid., 311—314). 31/X р. 1691 Адріян нарешті дав згоду (ibid., 323—330). У січні р. 1692 намісник Лаври Паїсій сповіщав патріярха про те, що Мелетій „на преславный день честнаго славнаго ея (= Богородицы) зачатія... произведение и посвящение на достоинство архімандрита тоя Печерскія совершенно получилъ“ (ibid., 335), а 18/XI р. 1692 патріярх звертається до Мелетія, як до архімандрита (ibid., 359). Отож висвячено було Мелетія 9 грудня р. 1691 (цьому не суперечить взагалі поплутана хронологія цих подій у Величка — т. III, стор. 91—94). Твердження Лебедянцева оперто на неясній даті в патріяршій грамоті (див. Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 375, 376), яка зважає на московський початок нового року — 1 вересня.

⁷⁰⁾ Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 364—367, 373—380. Див. Харлампович, ор. cit., 243—244. Мелетій не поїхав до Москви й після висвячення (Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 359, 364—367), й надалі відносини Мелетія й патріярха були напружені (див. Арх. ЮЗР, ч. I, т. V, ст. 358—364). Р. 1696 патріярх, по доносу одного ченця, заборонив Мелетієві правити, й лиш втручання гетьмана й мітрополіта примусило патріярха скасувати це розпорядження (Величко, III, 344—346; Харлампович, 244).

⁷¹⁾ Відд. рукоп. бібл. Київськ. Ун., № 97, ч. V, ст. 139—145. Див. ibid., 165—167.

⁷²⁾ Ibid., ст. 180—186.

⁷³⁾ Отож є помилкове твердження Костомарова (Монографія, VI, 426), що Мазепа „исходатайствовалъ оставление за нимъ (= Вуяхевичем) его прежнихъ маестностей“. Право власности на ці маєтності Лавра набула згодом, а саме р. 1695. Р. 1690 Вуяхе-

вич клопотався лиш про те, щоб йому тії маєтності „съ собою в монастырьъ взяти“ (Відд. рукоп. бібл. Київськ. Ун., № 97, ч. V, ст. 144). Лиш р. 1695 гетьман надав був і ствердив „Мелетію Воехевичу, архимандриту тоя Святыя Лавры, и всей братіи во обще капитулярное владѣніе, ко общему пожитку и того мѣста ко вспоможенію“ села Буромку та Шиловичі, ствердив архимандриті й капітулі с. Жукии і додав сюди ще с. Воропаїв „со воѣми къ тому селу принадлежностями“. Того-ж-таки року (25/V) царська грамота ствердила оці всі надання (М. Євгеній, ор. сіт., додатки, ст. 118—121; див. Петровъ, Описаніе Церковно-Археологическаго Музея при Киевской Духовной Академіи, вип. I — Київ, 1875, — ст. 189—190). Наступник Вуяхевича на Печерській архимандрії Йоасаф Кроковський писав р. 1698, що київський двір Вуяхевича дістався Лаврі „правом спадовим“ (збірка Лазаревського, № 4, арк. 49). Отож помилково каже Лазаревський (Описаніе, III, 228 і прим. 4 на стор. 228—229), що Вуяхевич усі свої маєтності „тогда же (= після обрання) отдалъ Лаврѣ“. Р. 1720, після славнозвісної пожежі Лаври в 1718 р., нова царська грамота ствердила Лаврі права на Жукии і Воропаїв (див. Рум'янцівський Опис, полк Київський, т. 264. — Відділ рукописів бібліотеки Київського Університету).

⁷⁴⁾ Про це див. Харлампович, ор. сіт., 244, 246, 453; Тітов, I, 390—391, 393—395, пр. 457); Тітов, Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. (Київ, 1924), ст. гка, уна, уна, уѣк, уѣф, ѱо — ѱог. Див. Модзалевський, ор. сіт., IV, 612.

⁷⁵⁾ Твердження Лазаревського (Описаніе, III, 228, пр. 4), що Вуяхевич був власник чотирьох сіл — мабуть неточне. Бо с. Воропаїв, колись військове, Самойлович надав був „на власть полковничюю“ р. 1672 київському полковникові К. Солонині, якому р. 1676 це надання стверджено було царською грамотою (Модзалевський, IV, 710). Після смерти Солонини, гетьман р. 1695 надав Воропаїв Лаврі, і це стверджено було тоді-ж-таки царською грамотою (м. Євгеній, ор. сіт., додатки, 118—121). Невідомо лиш, коли тее село належало Мазепі то його матері (можливо, що це було короткий час після смерти Солонини), і як р. 1713 воно могло перейти до Лаври (див. „Генеральное Слѣдствие о маєтностяхъ“ Київського полку р. 1720. — Чтенія въ Обществѣ Нестора, VII, відд. III, ст. 35, 61). Особисто Вуяхевичеві це село ніколи не належало (див. м. Євгеній, ор. сіт., додатки, 118—121).

⁷⁶⁾ П. Строевъ, Списки іерарховъ и настоятелей монастырей Россійскія церкви (Спб., 1877), ст. 13. Див. Лѣтопись... Дамитрія, митрополита Ростовскаго, ч. II (Спб., 1796), ст. 382.

Проф. Олександр Оглоблін.

Роздільчий акт на маєтки Хоткевичівські 1587 року.

Акт з'ясовує історію виродження феодального ладу на західніх частинах України. Він дає уявлення про співжиття фільваркового господарства з боярсько-службовою системою. Інвентарні описання великих панських маєтків XVI століття уявлення про це не дають. Акт до того дає нам більш-менш суцільний обрахунок великопанських власностей. З цього обрахунку бачимо, що земельні володіння становили найбільшу частину цієї власности, а такі як кам'яниці в Вильні незначну частину. Але в склад володінь входили міста й містечка з торговельною людністю, що прибутки від неї (чинші, то-що) були великі. Роздільчий акт Хоткевичевих маєтків належить добі, коли на Волині ліквідовано останки феодальної системи. Ліквідація йшла й через утворення нових правових відносин серед самих феодалів. Бачимо з цього роздільчого акту, що два спадкоємці ділять усе майно й колишніх „васалів-бояр“ по своїй уподобі, нікого не питаючись, без участі цих самих „васалів“. Ясно, феодальний принцип тут порушили зверхники й васали могли шукати собі нових сюзеренів. Але своїх земель, поміряних вже на влоки, вони напевно не могли взяти з собою. Єдиний випадок такого взяття міг бути хіба тоді, коли васал-боярин переходив до найвищого сюзерена короля, тоб-то одержував права шляхтича. Після цього остаточно складалася шляхетська верства й нищилися всякі пережиткові васалітетно-службові форми підлеглости місцевим феодалам. У роздільчому акті бояри вже є господарі-власники вимірної землі, отже частини господарчі, а не полігичні, навіть не соціально-класові. Вони визначаються нарівні з орендами, містечками, маєтками, фільварками і селами, не відд ляючись в окрему групу.

Відома суперечка між польськими дослідниками й російськими про литовський феодалізм. Останнім, здається, висловився, з цього приводу в своїй рецензії на працю М. Любавського dr. Prochaska. За властивість феодального порядку польські дослідники вважають залежність правового стану особи від землі, що вона посідала ¹⁾. Тому вони в XVI столітті вже не знаходять феодалізму в Польщі та вбачають останки його в Литві й на Україні. Російські дослідники здебільшого вважали шляхетські, поль-

¹⁾ Виразно це сформульовано в розвідці: Baranowsk'ogo Sprawa szlachty poddanczej w starostwie tykocińskiem... („Przegląd Historyczny“, t. 13, 1911). Перегляд гадаєть що-до феодалізму в Польщі, головне старіших дослідників склав І. Балацький. (Праці Комісії для вивчення з.-р. та укр. права, в. II).

ські порядки за феодалістичні, а навіть і російські кріпацькі схилялися туди зарахувати. Дехто з марксистів, особливо Покровський, виразно визначає кріпацтво, як приналежність торговельного капіталізму, а не феодалізму. Треба визнати за влучне розуміння феодалізму, що дав останніми часами М. Weber, як системи ступеневого підпорядкування взаємно зобов'язаних розпорядчиків-користувачів певними територіями. Право кожного тут визначали не земля або держава, а форма зобов'язання зверхніх і нижчих, але рівноправних взаємно членів феодалістичної верстви. За таким розумінням феодалістична система зруйнувалася в Польщі та Литві ще протягом XVI століття та не існувала від часів Ягайла та Вітовта. В Короні та властивій Литві феодалістична система зруйнувалася тоді, як вона ще була міцна, але своєрідна на Україні. Нижча військово-службова верства, „васалітет“, на Україні складався з суто-українських елементів і безпечніше було тримати цю верству в підлеглих через нечисленних українських феодалів-князів ніж нею урядувати. Тільки після того, як польська шляхетська колонізація на Україні зміцнилася, можна було виступати супроти українських феодалів-князів. Цей політичний і економічний натиск почався від половини XVI століття. Діяльність князя К. Острозького під цей час є вияв безнадійної спроби української феодалістичної системи боротися з польською шляхетською державою. Поданий у нас розподіл навіть у підписах польських і руських відбиває обидві стихії одна одній суперечні в цей момент. Його тому можна вважати за вияв-останок добровільного на економічній вигоді заснованого порозуміння українського феодалізму з переможною польською шляхетчиною. У таких документах український князівський феодалізм назнаменовував смертельний присуд сам собі, як певній системі та й як національній силі.

Проф. Шимпн Клименко.

Я Паве(л) ¹⁾ Паць на рожанце воевода и староста Метиславъски(й) ви(ль)комирски(й) и дисенски(й), де(р)жавца радомско(й), А я ма(л)жо(н)ка его мсти Ганна Хо(т)кевичовна, вше(м) посполиге и кождому вособливе кому то ведати належати будети теперешни(м) и напото(м) будучи(м) взнаймуе(м) и визнавае(м) писмо(м) нинешни(м), ижъ за зъберание(м) наши(м) тутъ до берестью сполны(м), зъи(х) млстями, вельможны(м) пано(м) станицлаво(м) радимински(м) на радимине кашталяно(м) Чирски(м) старостою ливски(м) и каменецки(м) и малжонъкою его мсти княжною Александрою романовною сангушковною, з его млтью княжате(м) романом романовиче(м) Сангушко(м) вовводичо(м) brasлавски(м) участниками моими Анъны пацовой в добра(х) право(м) приржоны(м) на мене Анъну Хо(т)кевичо(в)пу по родича(х) и по братья мои(х) Анъны Хотъкевичовъны з в(д)нов А на и(х) млти княжну Федору радиминъскую княжну Александру Заславскую Сангушковны и княжа романа Сангушка по матре ихъ млти А сестре мое(й) рожоно(й) зъ другог стороны по половицы припалы(х) ниже(й) поменены(х) дель вечисты(м) межи собою учинивши тые

¹⁾ В () поставлено титлови надписання.

реестра того делу альбо имене(м) которие ся на части ихъ млти пановъ участниковъ мои(х) преречоны(х) досътали способо(м) ниже(й) написаны(м) справленые и(х) млти выше(й) поменены(м) учаснико(м) мои(м) по(д) нашими печатями и с по(д)писы рукъ наши(х) вла(ст)ны(х) и тежъ по(д) печатями люде(й) зацны(х) прияте(л) наши(х) ниже(й) поменены(х) дали есмо и даем.

На про(д)

Дворъ заблудовскы(й) зо вси(м) будованье(м) спляцо(м) дво(р)ны(м) зъ гумно(м) зъ садами зъ сажовка(ми) зъ ѡбора(ми) з ѡгорода(ми) и зо вси(м) селищомъ того двора заблудовского по(д) ты(м) дворо(м) на рече милятинѣ ставъ и млынъ и пастовники на полы а пашни дво(р)ное на тую половицу волокъ пятнадъцати.

Место Заблудо(в)

На перо(д) вше(д)ши в рынокъ зъ улицы дворное перея по лево(й) руке улицы саражъское почавши ѡ(т) дому наро(ж)ного северина Жука ку дому богдановое старуное а другая перея почавши ѡ(т) дому на-рожного яцъка тишкевича ку улицы хороцъско(й) в ты(х) дво(х) переяхъ пляцовъ осмъ а на ни(х) домовъ двана(д)цать

до того улицы дворное идучи з двора до ринку пола(ть)левая в не(й) пляцовъ се(м) А домовъ се(м)

тамъ же пляцу церковного на которо(м) церко(в) и шпиталь стоить прutowъ пе(т)на(д)цать до тоѣ церкви вси(х) уча(ст)никовъ спольное подаванье

улица саражъская з ринку в которо(й) пляцо(в) ше(ст)деся(т) два а домовъ на ни(х) ѡмдеся(т)

улица шевцовская в которо(й) пляцо(в) сорокъ ѡдинъ а домовъ сорокъ три

улица левашковская затыльная которая ся починае(т) ѡ(т) речки ѡтъ дому Андрея Бондара в не(й) пляцовъ се(м)десять пять а домовъ на ни(х) чотырна(д)цать.

Ѣ городаы

При пляца(х) улицы шевиоровское ѡгородовъ сорокъ тамъ же при улицы бельско(й) на розны(х) местца(х) в на(д)давка(х) ѡгородовъ два и полъ

тамъ же за улицую бельскою на(д) волоками попо(в)ски(ми) ѡгоро-довъ ѡдинадцать прutowъ се(м) и полъ

Ку тому пере(д) ворота улицы саражское и Хороцъское ѡгородовъ два(д)цать пять прutowъ два и полъ

Ку городъку вдучи з мосту по левой руке ѡгородов чотырнадъцать та(м) же едучи до горо(д)ка по право(й) руке ѡгородо(в) се(м)на(д)ца(ть) прutowъ ѡсмъ

За тыми жъ ѡгородами в другомъ шаньцу ѡгородо(в) чотыры и полъ

За тыми жъ шаньци в четвертомъ шаньцу ѡгородо(в) двадцать пять и полъ

тамъ же речкою теръпичовькою в шаньцу перьво(м) шгородовъ тридцать

За ты(м) в шаньцу друго(м) шгорода(в) два(д)ца(ть)

Моркги за место(м)

На перо(д) ш(т) стены мо(й)сеевы шанецъ в которо(м) е(ст) мо(р)кго(в) пя(т)деся(т) девять а вынято з него до пе(р)шое части мо(р)кго(в) трина(д)цать по(л) прудо(в) три по(л) и ш(д)на четверть пруда

та(м) же шанецъ ку то(й) же стене мо(й)сеево(й) по(д)ле шаньцу клиноватого кгрунту добро(го) мо(ргов) сорокъ прудо(в) се(м) и поль тамъ же шанецъ кгрунту доброго моркговъ два

та(м) же шанецъ клиноваты(й) на(д) гостинцо(м) хоросцки(м) кгру(н)ту доброго моркговъ шдина(д)цать

За мосто(м) школо печица при стене села рафало(в)ско(го) кгру(н)ту доброго мо(ргов) ш(с)мъ а сере(д)него моркго(в) шмнадца(т) а подлого моркго(в) два(д)цати чотыри та(м)же шанецъ малы(й) кгрунту по(д)лого моркговъ два в то(м) же положенью шанецъ в не(м) кгрунту по(д)лого моркго(в) пя(т)на(д)цать еще в трети(м) шаньцу по(д)ле того жъ по(д)лого кгру(н)ту моркговъ два(д)цать шдинъ.

За речкою терпичовкою при стене месцки(х) волок(к) А па(ш)ни дворное во(д)во(х) шаньца(х) кгрунту доброго мо(р)кговъ пя(т)деся(т) шесть та(м)же по(д)тою жъ речкою теръпичовькою при шгорода(х) месцких кгрунту сере(д) него мо(ркгов) пе(т)на(д)цать под ковалевца(ми) на боровищу при багне кгрунту по(д)лого моркговъ два(д)цать два

волокъ месцки(х) на сюю часть пе(т)деся(т) лежачи(х) штъ го(с)тинца город(д)кового

а кгрунту Костела ри(м)ского и церкви руское волок(к) ше(ст) до того шбое сторона подавцами быти масти.

Аренды з млыновъ торгового померного покотельного такъ же ш(т) горелки и ш(т) ины(х) пожитковъ яко и пе(р)ве(й) по половицы мливо в млыне(х) на по(т)ребы дворъные на полы.

Села вольни и моркги при ни(х)

Село добриневки волокъ сорокъ две

село игнатюки волокъ чотырна(д)ца(т) и по(л) мо(ргов) два(д)ца(т) два

село миневичи волокъ три з моркгами

село шстровки волок(к) три(д)ца(т) ше(ст) мо(ргов) се(м)деся(т) девять

село пасынки волокъ два(д)ца(т) ш(д)на мо(ргов) двесте пя(т)деся(т) чотыри

село ковалевцы волокъ осмъ мор(гов) пя(т)деся(т) три

село малынка с фольварко(м) друкаро(в)ским(м) волок(к) два(д)ца(ть) ш(с)мъ

село шльшанка волокъ дванадцать

село шгоро(д)ники в не(м) шгорода(в) дванадцать

Сума волокъ сто шестьдеся(т) чотыри и по(л) мо(ргов) чотыриста шсмъ шгородовъ двана(д)ца(ть).

Именья землянские

Дворъ и село Германовщина с фольварко(м) Германовски(м) волокъ три(д)цать деветь

дво(р) и село белы(й)стокъ с фольва(р)ко(м) стефановъски(м) волокъ два(д)цать семь моркговъ трина(д)цать

дво(р) и село Козлики с фольварко(м) Жуковски(м) волокъ два(д)-цать шесть моркго(в) чоты(р)на(д)ца(ть) и по(л)

село ла(ш)пиновщина волокъ чотыри

село голицки(х) волокъ пе(т)на(д)ца(ть) моркгъ ѡди(нъ)

село ѡ(х)ремовичи волокъ пять

село загрушье с фольварко(м) Рокгале(в)ски(м) воло(к) деветь

село волица на каменицы лукаша сенкевича воло(к) ше(ст). Сума вси(х) волокъ землянски(х) сто три(д)цать ѡ(д)на моркго(в) ѡсмна(д)цать и полъ.

Именье и дво(р) Каракули

дво(р) Каракули зо вси(м) будованье м) и с фольва(р)ко(м) з млына(ми) Каракульскими с половицою пуци Каракульское село ѡгоро(д)ники в не(м) ѡгоро(д)на(в) двана(д)цать в которы(х) моркговъ сто ѡсмъ.

село Каракули в не(м) волокъ два(д)цать А в застенку волока ѡ(д)на моркговъ деветь.

село совье в не(м) волокъ два(д)цать

село грабовка в не(м) волокъ пятна(д)цать А в застенъку моркговъ шесть

село Куръяни в не(м) волокъ два(д)цать пя(ть) в засте(н)ку волокъ пять.

село до(й)нова в не(м) волокъ се(м)на(д)цать А в застенъку волокъ две моркговъ два(д)цать пять.

село печу(р)ки в не(м) волокъ два(д)цать ѡ(д)на

село левковка в не(м) волокъ два(д)цать ѡсмъ А в засте(н)ка(х) волокъ двана(д)цать

село соболевски(х) с фольварки и(х) воло(к) ше(ст)деся(т) мор(к)говъ два(д)цать два пратовъ десеть

село багновскихъ волокъ чотырна(д)ца(ть) моркговъ два(д)цать чотыри.

Село Скорупачи с фольварки и(х) волокъ дванадъцать моркговъ два(д)цать чотыри

Сума всего кгрунту того имения Каракульского з боярскими волокъ двесте семьдеся(т) деветь моркго(в) два(д)цать ѡсмъ пру(т) десе(т)

Пуца каракульская ижъ ся на тот ча(с) на поли роздели(ти) и розъграничити немогла тое по половицы уживати мае(м)

Именье замокъ и место пески и дво(р) белавичи

Замокъ пески зо вси(м) будованье(м) яко ся в собе мае(т) место пески в не(м) домовъ пя(т)деся(т) по(д) ни(м) пляцо(в) три(д)...ать ѡсмъ в которы(х) пратовъ пя(т)со(т) семдеся(т) чотыри и ѡ(д)на чъверть.

шгородовъ месцки(х) в ни(х) моркговъ шемъдеся(т) тры волокъ мес-
 цки(х) сорокъ ш(д)на
 млынъ на реце зеливе
 дворъ белавичи зо вси(м) будованье(м) до которого на пашню двор-
 ную такъ же въ шгороде(х) всего волокъ шес(т)на(д)цать и моркговъ сто
 прудо(в) семъ по(л)
 село рыбаки зельвяне в не(м) волокъ ше(ст)деся(т)
 село шгоро(д)ницкое в не(м) волокъ пять мо(р): чоты(р)на(д)ца(ть)
 по(д) бояры шестыма и по(д) попо(м) волокъ тры(д)цать шестъ и по(л)
 село зарудаваая в не(м) волокъ сорокъ
 село Коледячи в не(м) волокъ сорокъ А в засте(н)ку волокъ пять
 моркговъ пе(т)надцать
 Село мирово в немъ волокъ два(д)цать А в застенку мо(р): два(д)цать
 Село туровъляне в не(м) волокъ двадцать шестъ, а в застенку мо(р):
 деветь
 Село левчпчи в не(м) волокъ се(м) А в засте(н)ку мо(р)кговъ десеть.
 Село штовъяны в не(м) волокъ тры(д)цать
 Сума вси(х) волокъ трыста тры(д)ца(ть) моркговъ два(д)цать чотыри
 прудо(в) се(м) и по(л) моркговъ месцки(х) и сельски(х) сто сорокъ шди(н)
 прут чотыри и ш(д)на чверть прута.

Именье дво(р) и место быхо(в)

а напре(д) дворъ такъ вместе яко и в селе тайманове зо всимъ бу-
 дованьемъ дворны(м)
 по(д) ты(м) дворо(м) што в месте быхове пляцу дворъного изъ шго-
 родомъ шовщовы(м) прудовъ двадцать пляцу церковного и поповского
 прудовъ пя(ть) и по(л)
 пляцовъ боярски(х) и мешчаньски(х) се(м)надца(ть) въ ш(ст)розѣ а за
 шстро(м) пляцовъ тры(д)цать шди(н) та(м) же шгоро(д)в) деветь
 всего сумою волокъ месцки(х) с церковъными трына(д)цать мо(р)
 ше(ст) прудо(в) два(д)цать два шзеръ две названы(х) ухлять и шкра

К грунты боярские

васько яцкови(ч) шсипъ шлтушко А микола(й) волокъ пять Иванъ
 з шаричъ А се(р)гей с поплечника(ми) свои(ми) волокъ пять
 Жихаръ А ра(д)ко Титови(ч) волокъ пять то(т) же Жиха(р) у се-
 лищу Холстове волока ш(д)на
 макаръ шфанасови(ч) А толстуки волокъ пя(ть)
 макаръ Тимошкови(ч) а мелешко и тарасовичи волокъ пя(ть)
 гришко Лапойта а иванъ Костюковичъ волокъ пять
 Сидько бирзовичъ волокъ пять
 Дми(т)ръ яцковичъ А шнике(й) при сем селицу воло(к) пя(ть) служки
 путные волокъ пять
 вси(х) волокъ по(д) бояры сорокъ ше(ст)

В О Л О С Т И

Село та(й)маново в не(м) волокъ три(д)цать чотыри А в засте(н)ка(х) моркго(в) два(д)цать три прutowъ деве(т)надца(ть)

при томъ селе млынъ ѡди(н) на реце кретишце прито(м) же селе на реце ставокъ пусты(й) при которо(м) земли моркговъ три.

Село Комаричи в не(м) волокъ три(д)ца(ть) ѡ(д)на

Село лутъчичи в не(м) волокъ три(д)ца(ть) две мо(р)кго(в) пѣ(т) прutowъ три(д)цать два полъ А в застенка(х) мо(р)кговъ три(д)цать пя(ть)

Село Холстово в не(м) волокъ три

Село Лазаровичи в не(м) волокъ сорокъ ѡдна при том же селе ѡстровъ названы(й) рожински(й)

Село ѡбидовичи в не(м) волокъ три(д)цать се(м) мо(р)кго(в) сто два та(м) же ѡзеро на устьи днепрово(м) тоне(й) три

Село вѣтъ в не(м) волокъ шесть А в застенка(х) мо(р) два(д)цать шесть прут(т) два(д)цать девять

та(м) же озеро сѣти

Село Хотовня в не(м) волокъ десе(ть) мо(р) деветьдесе(т) прutowъ петнадцать.

Село полениновичи в не(м) волокъ девя(т)на(д)цать мо(р) шестьдесе(т) пять прут(т) два(д)ца(ть)

Село исканъ в не(м) волокъ ѡсмь мо(р) два(д)ца(ть) пя(ть) и по(д) село усо(х) в не(м) волокъ чоти(р)надцать моркговъ се(м)десе(т)ь два

Село селице в не(м) волокъ ѡпрочь боярскихъ се(м) та(м) же въ волости ѡбидовско(й) слобода на(д) речью ситихою содится

Сума вси(х) волокъ в быхове месцк(х) сельски(х) и боярски(х) триста три(д)цать три мо(р) пят прут(т) ѡсмна(д)цать

а што ся дотычетъ пушцы войменяхъ наши(х) то е(ст) в заблудо(в)ю, каракуля(х) и горо(д)ку которо(в) на сесь ча(с) на полы роздели(ти) не могъли есьмо ино въ вси(х) тро(х) именья(х) заблудовью каракуля(х) и горо(д)ку на полы уживати маемъ

Ку тому каменица у вильно лежащая за це(р)ко(в)ю руского заложенья светы(х) кузьмы и демиана проти(в) Каменицы пана миколая Сапеги воеводы меньского пополовицы там же у вильни за тою жъ каменицою его млсти пана воеводы меньского дворъ деревены(й) по(д) которы(м) склепъ мурованы(й) по половицы

в месте городеньско(м) пляцы и по(д)данные по половицы в месте трюцком пляцы и по(д)данные по половицы а што ся дотычетъ именья нашего берестовицы в повете городеньско(м) лежачого так же муравицы и кнежинина в повете луцко(м) коториз намъ по половицы яко и иные именья належа(ть) ино и(ж)тые именья на сесь ча(с) в рука(х) ѡбъчи(х) сути которы(х) еще доходити маемо А доше(д)ши и ото на полы поделити буде(м) повинъни до того пляцы дома подданные в берестью на полы такъ же подаванье монастыра супрасльского того мы вси спольне подавцами быти мае(м), по(д)лугъ которого реестру ми потомки го(д)ное помети

кнжати романа сангушка воеводи бра́славско(го) за спо́льны(м) зезво-
ленье(м) его млсти вельможного пана павла паца воеводи мстиславского
и малъжонки его млсти панее ганъны хо(д)кевичовны тые выше(й) мене-
ные на сторону нашу дело(м) вечисты(м) проти(в) половицы ее милости
панее воеводиное мстиславское узяли есьмо, до того есьмо печати наши
приложивши руки свои по(д)писали. А при томъ были и того добре
будучи сведоми за очевистою прозьбою нашою печати свои приложити
и руки свои подписати рачили и(х) милости панове приятели наши его
млсть ясневельможный панъ янъ глебовичъ на дубровъне воевода
тропки(й) староста упи(т)ский и ѡкшутеньски(й)(?) и его милость панъ
Федоръ пате(й) писаръ зе(м)ски(й) бересте(й)ский его милость панъ Фе-
до(р) заборовский А его млость пан василий семашко старости(ч) кремь-
нецьки(й) Писан у берестью по нароженью Иисуса Христа сына божого
тысяча пя(т)со(т) ѡ(с)мдеся(т) семого мца декабра ѡсмого дня.

відтиска шости печаток
відтиска п'яти печаток

Pawel Pac
Woiewoda Starosta Mstislawski Ręka swa
Гавна Хоткевичовна
рукою своєю
Sta(n) Radzyminski Cas: czer: z reky swey... (не відч.).
Fedora x. Sanguszkowa reka swa

Jan Hlebowicz, jako proszony Fedor Potey
pieczętku z ruke podpisuję ko... pisarz zemski
Aleksandra Sanguszkowna
zasławska ręką swą

Роман Сангушко Janusz Zasławski
власною рукою ręka własną

Wasilj Siemaszko ręką własną

Федо(р) Забо(р)о(в)ский вла(с)ву руку

(Київський Центральний Архів Давніх Актів).

Подав проф. Пилип Клименко.

Матеріяли до „Словника псевдонімів українських письменників“.

Псевдоніми або вигадані прізвища письменників, підписані під їх статтями, згадуються в історіях літератур ще навіть з часів класичних (псевдоніми Темістокла та инш.). Коли поширилося друкова́не слово, вони з'являються частіш, а особливо багато їх повстало в другій половині XVIII віку у Франції (псевдоніми Вольтера, Паскаля та инш.). На сході Європи раніш псевдоніми з'являються на Україні (в XV віці Кирила Філософа та инш.), на півночі, у Московщині, пізніше. З того часу і до цього моменту письменники з різних причин уживають псевдонімів де-далі все частіше й більше.

Особливо багато псевдонімів українських письменників з'явилося в XIX віці підо впливом російських драконівських законів та цензурних утисків проти українського письменства взагалі й української преси зокрема, що їх, мабуть, не знала жадна література в усенькому світі.

Тимчасом коли в західніх народів вже давно заходилися виучувати літературні псевдоніми письменників та складати словники їх псевдонімів (напр. багатотомове видання Словника псевдонімів французьких пись-

менників Барб'є), таке виучування на сході починається раніш у російській літературі і тільки з кінця 50-их років XIX віку (перша праця „О псевдонимахъ въ древней русской словесности“ акад. Н. Сухомлинова вийшла 1855 року). Після цього, коли-не-коли з'являються по різних часописах невеличкі замітки з відомостями про нові псевдоніми. Тільки року 1891 виходить перший „Опытъ словаря псевдонимовъ русскихъ писателей“ — В. С. Карцова та М. Н. Мазасва, Сюди запроваджено псевдоніми й українських письменників, але з чималими помилками в українській частині (напр. М. Лобода — зазначено як псевдонім М. Старицького, дарма що так він ніколи не підписувався, то-що).

У нашій українській бібліографічній літературі досі ніхто псевдонімів письменників не вивчав, словника псевдонімів українських письменників не було, хоч який він потрібний.

Подаючи далі таку першу спробу „Словника псевдонімів українських письменників“ на підставі зазначених нижче джерел, куди запроваджено українських письменників XIX та XX віків, але також згадується чимало розкритих псевдонімів українських письменників XVII—XVIII вв., — ми хочемо зауважити, що, складаючи цього словника псевдонімів, ми керувалися такими правлами:

1) Псевдоніми з прізвиськом і йменням ми в словнику містимо так: прізвисько, протинка і ймення; це на те, щоб не було повторювань;

2) літературні ініціали авторів ми не друкуємо зовсім у словнику, бо їх дуже багато однакових;

3) під кожним розкритим псевдонімом окремо ми джерел не зазначаємо, бо, на жаль, у більшості друкованих джерел їх немає, а подаємо окремо реєстр джерел взагалі: чимало псевдонімів нам розкрили сами автори;

4) псевдоніми латинськими літерами, цифрами й окремими знаками ми в словнику ставимо окремо — перед поіменним покажчиком;

5) словник складено в абетковому порядку з нумерацією кожного письменника (з лівого боку), щоб легше було користуватися поіменним покажчиком;

6) після словника псевдонімів містимо поіменний покажчик усіх авторів.

Всіх псевдонімів ми зібрали поки-що близько 1340, але, не претендуючи на вичерпливу повноту цього словника, ми сподіваємося, що ця перша спроба викличе нові надсилання матеріялів ¹⁾ од самих авторів та інших осіб, і таким чином спільними силами складеться повний „Словник псевдонімів українських письменників“.

Джерела:

1) Огоновський О., проф. — История литературы русской. Львів, 1887 р.

2) Петров Н., проф. — Очерки истории украинской литературы XIX в. К. 1884 р.

¹⁾ Матеріяли прохаємо надсилати на адресу: Київ, Українська Академія Наук. Володимирська вул., № 54 — Науков. співроб. О. О. Тулубові.

- 3) Дашкевичъ Н., проф. — Отзвъвъ о сочиненіи г. Петрова. „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій“, Спб. 1888 р.
- 4) Левицькийъ Ів. Ем. — Галицько-руська бібліографія. Львів, I—V тт.
- 5) Єфремовъ С. — Історія українського письменства. К. 1917 р.
- 6) Геннади Г. — Справочный словарь русскихъ писателей, умершихъ въ 18 и 19 ст. Берлін, 1876 та 1880, тт. I—II.
- 7) Геннади Г. — О псевдонимахъ русскихъ и франц. — „Библиотека для Чтенія“ 57 г., № 9, стор. 58—71.
- 8) Геннади Г. — Списокъ русскихъ анонимныхъ книгъ съ именами ихъ авторовъ и переводчиковъ. Дополненіе къ каталогу Сопикова, Глазунова и др. Спб. 74 г., стор. III. + 47.
- 9) Карцовъ В. С. и Мазаевъ М. Н. — Опытъ словаря псевдонимовъ русскихъ писателей. Спб. 1891 г.
- 10) Библиографъ. (Васильевъ П. П.) Показатель псевдонимовъ (русск. писат.) Каз. 68 г.
- 11) Венгеровъ С. А. — Критико-біограф. словарь, т. т. I—VI.
- 12) Кобеко Д. — Нѣсколько псевдонимовъ въ русской литературѣ. „Библиографич. Записки“, 61 г.
- 13) Ефремовъ П. — Опытъ словаря псевдонимовъ современныхъ русскихъ писателей. „Искра“. — 63 г., № 12.
- 14) Мильчевскій. Литературные псевдонимы и анонимы. — „Книжный Вѣстникъ“ 63 г. № 24.
- 15) Бычковъ П. — Матеріалы для словаря псевдонимовъ (А—Л). „Русскій Библиографъ“ 81 г., № 17 („Дополненія“ Мордовцева там-же в № 21).
- 16) Желѣзнякъ С. (С. И. Пономаревъ). Матеріалы для словаря псевдонимовъ. Русскій Календарь А. С. Суворина 81 г., стор. 281—300.
- 17) Васильевъ. — Словарь псевдонимовъ русскихъ писателей. „Колосъ“. 84 г., № 6.
- 18) Сержпутовскій И. и Смирновъ А. В. — Дополненія къ Карцеву и Мазаеву. „Библ. Записки“ Шибанова — 1892 г. № 2, 5, 6 и 11.
- 19) Лисовскій Н. М. — О псевдонимахъ и анонимахъ въ русской литературѣ. — „Библиографъ“ 84 г., № 1.
- 20) —кто. — Матеріалы для словаря псевд. русскихъ писателей. „Антикваръ“ 1903 г., № 5—8.
- 21) Франко І. — Очерки історіи укр. літератури та інші.
- 22) Пыпинъ А. — Малорусская этнографія. Спб.
- 23) „Историческій Вѣстникъ“ рр. 1883—85 (статті В. Катенева, А. Чумикова та инш.).
- 24) „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові“, тт. 1—143.
- 25) „Кіевская Старина“ та „Україна“ за всі роки.
- 26) Літ.-Наук. Вістникъ 1898—1923 р. „Нова Громада“ — 1906 р.
- 27) Українські газети: „Громад. Думка“ 1905 р., „Рада“ 1906—14 р., „Нова Рада“ 1917—18 рр.

А.

1. Абищо Хома — О. Твердохлі-
[бов.
А—в П. — Г. Квітка.
А—вич С. — С. Єфремов.
Авксентій — Аф. Голинський.
Авраменко — Ол. Черняхів-
[ський.
Аггей — Ант. Колосовський.
Агроном Сергій Р. — С. Розов.
Агроном Ф. Осипович — Заїкин.
Азовський Ів. — Ів. Пархоменко.
10. А—й. — А. Ніковський.
Аіфалевич Іван — Ів. Витошин-
[ський.
Александров — Ем. Попович.
Александровця М. — В. Гале-
[вич.
Александрович С. — С. Єфре-
[мов.
Александръ — Адр. Подгорчен-
[ко (Подгориченинъ).
Алексійко — А. Щербан.
Алов В. — М. Гоголь.
Амбодик — Нестор Максимо-
[вич.
- Амвросій — А. Зертич-Колесн-
[ський.
20. Андыбер — Ал. Андрівський.
Андрієнко — І. Іванов.
Анело — О. Косачева (народж.
[Драгоманова).
Ан. Я—ч. — А. Ніковський.
Андѣйчук — Юл. Целевич.
Андріанович В. — В. Ігнатієн-
[ко.
Андр. Ал. — Ал. Андрівський.
Андрійко Мих. — М. Могилян-
[ський.
Андр—скій Ал. — Ал. Андрі-
[євський.
А—ч С. — С. Єфремов.
30. Айдаров — В. Пассек.
Антипенко — Ол. Корсун.
Антонович Кость — К. Левиць-
[кий.
Архидіакон Спижскій — Ал.
[Духнович.
А—скій Ал. — Ал. Андрів-
[ський.

Б.

- Бабенко А. — Анд. Бибики.
Бабуся — О. Косачева (народж.
Драгоманова).
Б—а К. — К. Бондаренкова.
Балагура Яцько — Як. Голо-
[вацький.
Балагур Я. — теж.
40. Баладиженко К. — К. Шпроць-
[кий.
Баламута Юрко — В. Дубров-
[ський.
Баламут Юрко — Трикулев-
[ський.
Б. Александр — Ол. Барвин-
[ський.
- Барв. Ал. — теж.
Барвінок Ганна — Ол. Кулі-
[шева.
Барвінок Василь — Вол. Бар-
[винський.
Барвинський Василь — теж.
Барвінський Павло — Павло
[Ізраїльченко.
Б—а С. — С. Буда.
50. Ба[е]сарабєць — Вол. Бернато-
[вич.
Бахтинський Федір — Ф. Сен-
[галєвич.
Баштовий І. — Ів. С. Левиць-
[кий.

- Байда Петро—П. Нищинський.
 Баян—М. Лисенко.
 Б—в С.—С. Бердяєв.
 „ Б. Гнв.—Д. Мордовцев.
 „ Б. Гнв.—Н. А. Білозер-
 [ська.
 Безіоров І. Р.—Ігн. Рожко-
 [вич (Рошкович).
 Б—з А.—А. Н. Мордовцева.
 60. Бережанець—Вл. Масляк.
 Беркут І.—Ор. Левицький.
 Берне изъ Бердичева—Д. Мор-
 [довцев.
 Бешір—А. Кримський.
 Біберштейн—Ф. Левицький.
 Бібліограф П.—С. Понома-
 рьов.
 Б—ий Олександр—Ол. Бар-
 [винський.
 Б—ій Д.—Д. Багалій.
 Б—й Л.—Котик.
 Білик Ів.—Ів. Рудченко.
 70. Білило Цезар—Кес. Білилов-
 [ський.
 Билшович М.—Мод. Левиць-
 [кий.
 Білокопитий М.—М. Вербиць-
 [кий.
 Білоусенко О.—Ол. Лотоць-
 [кий.
 Б—кий Ю.—Богацький.
 Б—ко.—Байздренко.
 Блоха Ст.—Ст. Нос (Ніс).
 Б—м В.—В. Беренштам.
 Б—нський Олександр—Ол.
 [Барвинський.
 Богдан-Сокольський А.—Ан.
 [Богданович.
 80. Богдан А. Д.—Б. Дідицький.
 Богданко—теж.
 Богдан из Подолья—Вол. Сте-
 [бельський.
 Богдан из под Солоксы—Ф. Ли-
 [сяк.
 Богданъ Л—чъ—Ф. Леонтович.
 Богд. П.—П. Ф. Богданович.
 Богун—Єв. Тимченко.
 Богучаров І.—М. Костомаров.
 Бода Варвинець—Ос. Бодян-
 [ський.
 Бодак Музика—В. Луцик.
 90. Бондаршин Т.—Т. Бордуляк.
 Бондарь Ст.—Ст. Нос (Ніс).
 Бойко—Іс. Пасічинський.
 Бойко І.—теж.
 Бойко С.—теж.
 Бойко Сидор—теж.
 Бойко Сидор из над Краснян-
 [ська—теж.
 Борковський М.—М. Котур-
 [ницький.
 Боровий—А. Терниченко.
 Бойчук Гнат—М. Попель.
 100. Бочков—Д. Загул.
 Боянист—Ор. Авдиківський.
 Бруть Фома—Д. Мордовцев.
 Брут Хома—Евг. Ганейзер.
 Брут Хома—Понятенко.
 Б. Семінарист—В. Піснячев-
 [ський.
 Б. Сергій—С. Буда.
 Б—скій Н.—М. Білозерський.
 Бувший Селянин—Лоський.
 Бувший український посол—
 [П. Чижевський.
 110. Будай С.—С. Буда.
 Будеволя—Д. Танячкєвич.
 Будеволя Д. Т.—теж.
 Будеволя Грицько—теж.
 Будегріш Богдан—Б. Дідиць-
 [кий.
 Будовий—Ол. Черняхівський.
 Бужаненко І. Н.—Ів. Наумо-
 [вич.
 Буки Аз—Варвара Чередни-
 [ченко.
 Буковинець—Д. Загул.
 Буковинець—Кракалія.
 120. Буковинський Пономарь—Ам.
 [Шапковський.

- Буркун В. — Ол. Кониський.
 Бурчак Л. — Л. Абрамович.
 Б'їл—Цезар. — Кес. Білилов-
 [ський.
 Б'їлокопытый—М. Вербицький.
 Б'їлокопытый М. — теж.
 Б'їлокреницький Б. — Б. Пірко.
 Б'їлокреницький Богдан — теж.
- В.**
- Вагилевич Далибор — І. Ваги-
 [левич.
 Вадим* — В. Пассек.
 Вакула з Лубень — Ол. Ко-
 [ниський.
 Валдбург Оскар - Рудольф —
 [О. Попович.
 Варламович Вл. — Вол. Міяків-
 [ський.
 Вал—Гал. — Галевич.
 Вартовий П. — Б. Грінченко.
 140. Василій К. — В. Курняк.
 Василько Ан.—А. Ніковський.
 Василькович Надежда — І. Е.
 [Бецький.
 Васильченко Степан — С. Па-
 [насенко.
 Вас—ко А. — А. Ніковський.
 Вацлав з Олеска — Вац. За-
 [леський.
 Вега — Галевич.
 Велентій! — Вол. Різниченко.
 Велико-Мостинец — Вл. Шаш-
 [кевич.
 Венелін Юрій — Ю. Гуц.
 150. Вержбицький В. — Коваль.
 Верниволя — Ол. Кониський.
 Верниволя О. — теж.
 Верниволя Федор — теж.
 Верховинець — Костів.
 Верходуб Ол. Др. — Радом-
 [ський.
 Веселенко — Г. Полянський.
 Веселенко Г. — теж.
- Бывший подчиненный Биляр-
 [ский — С. Пономарьов.
 Бывший Подчиненный — теж.
 130. Бывший учитель — І. Кулжян-
 [ський.
 Б—й А. — А. Боровковський.
 Б—ч І. — Бабоч.
- Ветлина — Т. Бордуляк.
 Вець Харко — П. Грабовський.
 160. Вечерницький—Кузьмінський.
 Вешняк — П. Куліш.
 Вівченко Е.—Юх. Квасницький.
 Вік П. — В. Піснячевський.
 Віктор П. — теж.
 Виборний Макогоненко—М. Ле-
 [вицький.
 Викторин Кость — К. Студен-
 [ський.
 Вильд. М. — М. Корнилович.
 Вільний Н. Е. — І. Тарасенко.
 Вільхівський Б.—Б. Грінченко.
 170. Вінковський Теодот — Б. Бар-
 [винський.
 Вірний Богдан — Б. Антонен-
 [ко-Давидович.
 Вітрогон — Г. Чупринка.
 Виборець — Порш.
 Виборець з Полтавщини —
 [М. Михновський.
 В—й А. — Кузьмінський.
 Викторович М. — Симонович.
 Вир. Евг. — Евг. Вировий.
 Вишиваний Василь — Архі-
 [князь Вільгельм.
 Впшня Остап — П. Гурський.
 180. В—ко Ан. — А. Ніковський.
 В—ко — теж.
 В—ко Н. — М. Василенко.
 В—ко К. — М. Гехтер.
 В—ко.—Панасенко.
 В—ко.—Піснячевський.

- Владимір — Е. Фенцик.
 Влодимір из под Галича —
 [В. Стебельський.
 В-ний — М. Вороний.
 В-ний М. — теж.
 190. Вовк Хв. — Ф. Волков.
 Вовчок Марко — М. Марко-
 [вичка.
 Волинський Н. Г. — Ол. Ко-
 [сачева.
 Военный — Піснячевський.
 Войцеховська Марія — Голобо-
 [родько.
 Войцеховська М. — теж.
 Волинець — Ор. Левицький.
 Волиняк — Дм. Маркович.
 Володимир Б. — Буряченко
 Волк Заклика — І. Вагилевич.
 200. Волна — Б. Маркевич.
 Володимирко Ст. — В. Сте-
 [бельський.
 Володко — теж.
 Володко Ст. — теж.
 Володко Г. — В. Ганкевич.
 Волосожар — С. Єфремов.
 Волох С. — В'яч. Прокопович.
 Волошка Людмила — Люд. Мо-
 [рзова.
 Воля Харько — П. Грабовський.
 В-р-ля О. — Ол. Кониський.
 210. Ворона Ю. — Ф. Заревич.
 Ворона Юрко — теж.
 Ворчин Юліян — Ю. Носаль-
 [ський.
 Вроцький Н. А. — А. Навроцький.
 В. С-кий. — Степанківський.
 В-цький Н. — Н. Велецький.
 Вуйцьо Влодзьо — В. Масляк.

Г.

- Гаврилович Д. — Д. Третьяк.
 Гаврилович Дмитрій — теж.
 Гаврилов Дмитро — теж.
 220. Гаврило из-под Стрыпы —
 [Г. Крижановський.
 Гавриш А. — Вас. Гнілосиров.
 Гавриш — теж
 Гадячанин — С. Драгоманів.
 Гадячанин С. — теж.
 Гаенко Н. — Настя Грінчен-
 [кова.
 Гай П. — П. Газько.
 Гай С. — С. Гаєвський.
 Галайда — Тищенко.
 Галайда Гнат — Гнат Хотке-
 [вич.
 230. Галенко Гр. — Г. Голоскевич.
 Галичанин — А. Петрушевич.
 Галичанин — Як. Головацький.
 Галицький Михайло — М. Дра-
 [гоманів.
 Галичаненко А. — А. Петруше-
 [вич.
 Галка Ієремія — М. Костома-
 [ров.
 Галузенко — П. Морачевський.
 Галузенко Хв. — М. Морачев-
 [ський.
 Гамма В. — В. Страшкевич.
 Ганнусенко — Ф. Матушев-
 [ський.
 240. Гетьманець Гр. — Гр. Кова-
 [ленко-Коломацький.
 Гетманець — М. Старицький.
 Гетьманчук Я. — Шерстюк.
 Г-ко В. — В. Горленко.
 Г-ко А. — Піснячевський.
 Г-ко М. — Порш.
 Глаголь — В. Горленко.
 Гладкій штаб-лекарь — П. Ку-
 [ліш.
 Глечикъ П. — М. Гоголь.
 Г. Наталія — Наталія Глади-
 [лович.
 250. Гнатович Д. — Д. Андреюк.
 Г-нин С. — С. Драгоманів.

- Гнащенко — Г. Джурик-Жу-
[ренко.
- Гни—біда — О. Косачева (на-
родж. Драгоманова).
- Го—ко М. — Григор'єв.
- Голка — Вл. Коцовський.
- Головацький Ярослав — Як.
[Головацький.
- Голос — Г. Голоскевич.
- Голота — Гр. Грушевський.
- Гончаренко Левко — Л. Сиро-
[чинський.
260. Гордієнко М. — Порш.
- Гореніус — Н. Молчановський.
- Горза Ів. — П. Куліш.
- Горленко Андрій — В. Пісня-
[чевський.
- Горницький — П. Куліш.
- Горобець Тіберій — Кузьмін-
[ський.
- Горовенко — Ол. Кониський.
- Горовський — Ів. Верхрат-
[ський.
- Городецький П. — П. Гаєнко.
- Городисский — Ол. Кістяків-
[ський.
270. Горянський М. П. — М. Біля-
[шівський.
- Граб—ко Андрій — Сокурєнко.
- Грабуль — С. Буда.
- Граб Павло — П. Грабовський.
- Граб П. — теж.
- Граф Ченко — Д. Андреюк.
- Графъ Виберштейнъ — Ф. Ле-
[вицький.
- Граф Библио — С. Понамар'єв.
- Гребенкин Евгений — Ев. Гре-
[бінка.
- Григорієвичъ Григорій —
[Г. Цеглинський.
280. Григ... М. — М. Гехтер.
- Григоренко [Грицько] — Оле-
[ксандра Косачева.
- Григорієв-Наш — Н. Григорієв.
- Григоренко [Грицько — Граф
[Г. А. Куселєв-Безбородько.
- Григорович—Ос. Барвінський.
- Григорович М. — М. Гехтер.
- Григорович — теж.
- Григорович А. — А. Терпи-
[ченко.
- Гримач М. — Б. Грінченко.
- Гриценко — Гр. Чупринка.
290. Грицько — Граф Куселєв-Без-
[бородько.
- Грицько Б. — Гр. Коваленко.
- Грицько Б. — Д. Танячевич.
- Грицько Г. — С. Черкасенко.
- Грицько К. — Гр. Коваленко.
- Грич М. — М. Гехтер.
- Гр. Ков. — Гр. Коваленко.
- Гр...ський С. — С. Грушевський.
- Громадянин — Степура.
- Громадянин — М. Драгоманів.
300. Громадянин — А. Терниченко.
- Грущенко С. — С. Іваницький.
- Гургурдядько — П. Куліш.
- Гурт К. — Київський Гурток.
- Гуцул-Невѣрь — О. Федькович.
- Гр.—Ш—ч.— М. Грушевський.

Д.

- Даниленко Н. — Н. Думит-
[рашко, свящ.
- Данилович П. — М. Вороний.
- Данило М. — Д. Мордовцев.
- Данько М. — М. Троцький.
310. Дармограй — Т. Шевченко.
- Деде — В. Винниченко.
- Деканський В. — В. Корольов.
- Денис — В. Ільницький.
- Денис из Покуття — теж.
- Денис из над. Серета — теж.
- Денисьєв Д. — Д. Мордов-
[цев.
- Джеджалик — Ів. Франко.

- Джемс Плумпудині ексгор —
[Д. Мордовцев.
- Дзвонарь. — Ів. Шешенко.
320. Дідусь Кенір — Л. Глібов.
- Дикий Ів. — Селецький.
- Дикий — теж.
- Д-й В. — В. Доманицький.
- Димитрій В. — Д. Вінуков-
[ський.
- Динко М. — М. Грінченкова.
- Д-ко Д. — Дм. Дорошенко.
- Дмитренко Гр. — Гр. Саливон.
- Дмитренко — Понятенко.
- Д. Лука — Л. Данкевич.
330. Дмитро из-под Дністра —
[Д. Вінуковський.
- Дмитро из О. — теж.
- Дмитро из Остри — теж.
- Дмитрус — Митрус.
- Дніпрова Чайка — Людм. Ва-
[силевська (нар. Березипа).
- Дніпровенко Р. — С. Єфремов.
- Добро-Нос. — Ст. Нос (Ніс).
- Довбиш Я. — Довбишенко.
- Довгоносенко — Синельників.
- Довгоносенко Петро — теж.
340. Доленга-Ходаковський Зорі-
[ан — Ад. Чарноцький.
- Доленко М. — М. Грінченкова.
- Долиняченко Келестин —
[К. Скоморовський.
- Доля В. — Галевич.
- Дописуватель — Ол. Русов.
- Дорошенко М. — М. Орехов.
- Дорош С. — Ол. Дорошкевич.
- Драган — Я. Романчук.
- Драганець П. — П. Брояков-
[ський.
- Драгоманова О. — О. Косачева
[народж. Драгоманова).
350. Дрібний — Ол. Кониський.
- Дроздишин — Ст. Ковалів.
- Дрозд — теж.
- Дрозд — Ол. Кониський.
- Др. І. Антоній — І. Ролле.
- Д-рґ Г. — М. Галин.
- Дротар — Н. Устиянович.
- Д-ській Гр. — Г. Данилев-
[ський.
- Д-ській В. Д. — В. Доманиць-
[кий.
- Д. С-о М-ь — Д. Мордовцев.
360. Ду-ко Н. — Н. Думитрашко.
- Д-цов Дм. — Дм. Донцов.
- Дядько Данило — Д. Танячке-
[вич.
- Дядя Афанасій — А. Афанасьєв.

Е.

- Евг. Вир. — Е. Вировий.
- Евсей Пімен — Петро Могила.
- Евшан М. — М. Федюшка.
- Економист — Гехтер.
- Ельбе — Л. Абрамович.
- Екуртьжа Ф. — Л. Яновська.
370. Елисавета попадя — Павло Ле-
[онтович.

- Емеліян (Омельян) из Гриво-
[рова — Ом. Огоновський.
- Е-мов С. — С. Єфремов.
- Ерина — Панна Окуневська.
- Есаул — І. Попко.
- Е. Сергій — С. Єфремов.

Ж.

- Желѣзняк С. — С. Пономарьов.
- Ж-ій Ир. — Ир. Житецький.
- Жихаренко Олесь — Ол. Жи-
[харьов.

- Жук — Ол. Кониський.
380. Жук Семен — теж.
- Журавель — теж.
- Журба О. — О. Котова.

Журба Павло—П. Грабовський.
Журбенко Олександр — Ол.
[Коваленко.

Журман — Ол. Кониський.
Жученко М. — Дм. Дорошенко.

З.

- Забощень Петро — П. Куліш.
Заволока М.—М. Грушевський.
Заволока Михайло — теж.
390. Загірний Николай — Ст. Кача-
[ла.
Загірний М. — теж.
Загірня М. — М. Грінченкова.
Залізничий служачий—М. Ле-
[вицький.
Залужний — М. Сумцов.
Залукевич — В. Масляк.
Заневич — Ос. Терлецький.
Запека Гринь — Дм. Третяк.
Запорожець Ісько Материнка —
[Ос. Бодяньський.
Зборовський Василь — Ю. Ви-
[слобоцький.
400. З—в М. — М. Зеров.
Звонков Тарасій — С. Поно-
[марьов.

- Зелений чоловік — Г. Дани-
[левський.
Земець — С. Єфремов.
Земець К. — Варавва.
Земляк — А. Метлинський.
Земляк — С. Пономарьов.
Земляк изъ Глухова — теж.
Земляк — Кузьминський.
Землячок — Яблонівський.
410. Зимнев С. — С. Бердяєв.
З. Іоаким — І. Зарицький.
Зірка Олеся — Ольга Криве-
[нюк (Косачева).
Зірка — С. Драгоманів.
Зл...ський В. — В. Злотинев-
[ський.
Зор'єв П. — П. Филипович.
З. Ром. — Р. Заклинський.
Зуб Евдокін — Д. Мордовцев.

І.

- Іван з Берлог — Ів. Ем. Ле-
[вицький.
Іван из над Лукви — теж.
420. Іван із под стріхи — Ів. Бе-
[лей.
Іван Ф. — Ів. Франко.
Іваненко — Вол. Самійленко.
Іваненко М. — М. Павловський.
Іванович І (Іван)—Ів. Малиць-
[кий.
Іванович О. — О. Білоус.
Івхимець — А. Кримський.
І—въ П. — П. Иванов.
Іг—ко В. — В. Ігнатієнко.
Ігн—ко В. — теж.
430. Іже — Ігн. Житецький.

- Іер. О. Л—въ. — О. Лебедин-
[цев.
Ізраїльтенко — Барвінський.
І—ко В. — В. Ігнатієнко.
Ікс — Вол. Самійленко.
І—й — теж.
І—кий М. — Іваницький.
Ілія А. — Іл. Андрушкевич.
Іогансон П. С. — С. Пономарьов.
Іосафат — І. Кобринський.
440. Іероним Аноним — Вл. Хи-
[ляк.
Іосиф из Болшова — Іос. Ле-
[вицький.
Іосиф из Покутья — теж.
Ірод — М. Левицький.

Іродчук — П. Куліш.
 Ирпенський А. — П. Стебниць-
 [кий.

Ірчан М. — Анд. Бабюк.
 Искра Іван — Вл. Стебель-
 [ський.

К.

- Кавецький Іван — І. Цибуль-
 [ський.
 Казюка Панько — П. Куліш.
 450. Кайко — М. Лисикевич.
 Како Іор. — Вл. Луцик.
 Калатало Ф. І. — Ф. Калитов-
 [ський.
 Калатало Филім І. — теж.
 Калічка Іван — Ів. Манжура.
 Каневський А. — Ал. Андрієв-
 [ський.
 Капитанъ Бонвиванъ — Л. Глі-
 [бов.
 Капирь В. — В. Щербаків-
 [ський.
 Карась Д. — Д. Пілінський.
 Карвій Гнат — Гр. Тобилевич.
 460. Карпенко-Карий — теж.
 Карпенко І. — теж.
 Кар-Мелюк — Мальованський.
 Квасний — Іл. Грабович.
 Кенир — Л. Глібов.
 Кернеренко Грицько — Герш
 [Кернер.
 Кієвлянинъ — М. Закревський.
 Кієвс—кій С. — С. Бердяев.
 К. Ієроним—І. Калитовський.
 К—ій О. Я. — Ол. Кониський.
 470. Кий — Кузьминський.
 К—ий — теж.
 К—ій А. — теж.
 К—ий Антон — Краснокут-
 [ський.
 К—ий В. — В. Кошовий.
 К—ій Г. — Квасницький.
 К—ий О. — Вечерницький.
 К—ій С. — С. Бердяєв.
 К—ій Θ. — Ф. Кудринський.
 Кий-Киянин — Ол. Кузьмин-
 [ський.
 480. Кіївський Микола — М. Пав-
 [ловський.
 Кієвській Студентъ + С. Поно-
 [марьов.
 Кіндратович Микола — М. За-
 [лізняк.
 Кирпатенко О. — Ол. Русов.
 Кістка Ст. — Ст. Подолинський.
 Кістка В. — О. Терлецький.
 Киянин — С. Єфремов.
 К—ій Л. — Л. Кобилянський.
 К—ко П. — Христюк.
 К—кть К. — К. І. Ксендзюк.
 490. К. Лев — Л. Криловський.
 Клепайло Федько — Ф. Заревич.
 Климентій — К. Зинов'єв.
 Клирик — С. Пономарьов
 К ли р и к О с т р о ж с ь к и й —
 [М. Смотрицький.
 К. Маруся — Ол. Кониський.
 Кметъ — Зборовський.
 К. Надія — Н. Кибальчич.
 Книжникъ — С. Пономарьов.
 Княжевич М. — М. Біляшів-
 [ський.
 500. К—ьов В. — В. Корольов.
 Кобець О. — О. Варавва.
 Кобзарь Дармограй — Т. Шев-
 [ченко.
 Кобзарь Василенко — А. Ва-
 [сильчиков.
 Ковбасюк Остап — Остап Ле-
 [вицький.
 К—ов Н. — М. Костомаров.
 К—овскій Вс. — Вс. Крестов-
 [ський.
 —ко — А. Кримський.
 Козуб Захарій — М. Коцюбин-
 [ський.
 Ко—ий В. — В. Кошовий.

510. Кок—Іор. — Вол. Луцик.
 Колишній — П. Карманський.
 Колишній студент — Ор. Ле-
 [вицький].
 Колишній учитель — Д. Ан-
 [дреук].
 Колодяжинська — О. Косачева
 [народж. Драгоманова).
 Колодяпин В. — В. Доманиць-
 [кий].
 Колодянський В. — теж.
 Коломийчук М. — М. Павлик.
 Коломийчук П. — теж.
 Комарь — Заїкін.
520. Кондратович — Ф. Волков.
 Конощенко Андрій — А. Гра-
 [бенко].
 Ко—о Віктор — Кушніренко.
 Кооператор — Стасюк.
 Копирь В. — В. Щербаківський.
 Копитько — Кост. Думитрашко.
 Корженко — В. Коцовський.
 Корпенко Ів. — Ів. Тобилевич.
 Косинка Г. — Г. Стрілець.
 Костенко П. — Христюк.
530. Костів — В. Верховинець.
 Котик М. — М. Корнилович.
 Котлович Василь — В. Бачин-
 [ський].
 Котлович Владислав — теж.
 Кохановская Н. С. — Н. Сохан-
 [ська].
 Кохнівченко — Клейф.
 Коцюб — М. Коцюбинський.
 Кочубеївна — О. Косачева (на-
 [родж. Драгоманова).
 Кошовой О. — О. Кониський.
 Кр. А. — А. Кримський.
540. Кравченко У. — Юлія Шнайдер.
 Краевый Я. — Пахаревський.
 Краенко П. — Коменянський.
- Крамаренко М. — М. Дпкарбов.
 Красолька Ганна — О. Кандиба.
 К—р В. — Кушнір.
 Кр—ий В. — Красовський.
 Криж — В. Крижановський.
 Кр—ий Вс. — теж.
 Криліщак Микола — М. Заліз-
 [няк].
550. Красюченко — О. Кониський.
 Крок Іван — В. Корольов.
 Кропива Гермоген — Ам. Шан-
 [ковський].
 Кропивницькая Надежда — М.
 [Кропивницький].
 Крутні — О. Кониський.
 Крутодіякон — Ст. Нос (Ніс).
 Крутоярченко — А. Блюмер.
 Круть Софрон — Теоф. Васп-
 [левський].
 Кр—ський М. — М. Крупський.
 Ксенофонт — Кс. Климкович.
560. К. Ксенофонт — теж.
 К—скій А. — О. Кониський.
 К—скій Левъ — Л. Криловський.
 К—ський М. — М. Крупський.
 Кругляцкій — С. Пономарьов.
 Ктлрв — А. А. Котляревський.
 Крюк — Краснюк.
 Куде—Яр А. И. — Ол. Сково-
 [рода-Зачиняев].
 Кузьма — А. Ляховецький.
 Кузьма К. — К. Корж.
570. Кузьмичевський П. — М. Дра-
 [гоманів].
 Кулеш Нечипор — П. Куліш.
 Кулик-Птиця — Д. Овсянико-
 [Куликовський].
 Кулюмбаш — О. Лебединцев.
 Курсіст — Пахаревський.
 Кутній — Сполітак.
 К—шъ В. — В. Каллаш.

П

- Лаборчан М. Б. — М. Бешкид.
 Лавров В. — Вл. Левицький.
 Ладько — М. Павловський.
580. Ладыженко К. — К. Широць-
 [кий].
 Ла—ій А. — О. Лазаревський.

- Лановий Тр. — С. Єфремов.
 Л—в П. — П. Лебединцев.
 Левенко — Вол. Леонтович.
 Лев—й О. — Ор. Левицький.
 Лев Іос. — Іос. Левицький.
 Левицький Панфил — Архі-
 [єпископ Парфентій.
 Левченко — Вол. Леонтович.
 Лемко Семко — Вл. Хиляк.
 590. Леонтовський А. — А. Біло-
 [гриць-Котляревський.
 Лесько — О. Кониський.
 Лесь—ть Вл. — В. Лесевич.
 Лейкинъ Петръ — М. Тулев.
 Лизворская — Варвара Репніна.
 Л—ій П. — П. Лавровський.
 Л—ій. — О. Лазаревський.
 Лиманський — В. Мова.
 Липовчанин — С. Єфремов.
 Лирник Наддністрянський —
 Л. Венглинський.
 600. Лісовецький. М. — М. Павлов-
 [ський.
 Лісовицький М. — теж.
 Літописець — Гехтер.
 Л—кий М. — М. Павловський.
 Л—ко К. — К. Широцький.
- М.**
- Макаров — П. Куліш.
 Маковицькій Чарнян — Ол. Пав-
 [лович.
 630. Макогоненко — Мод. Левиць-
 [кий.
 Маленькая Мушка — Люд. Ста-
 [рицька-Черняхівська.
 Малий Євген — С. Вировий.
 Малий — теж.
 Малороссіянинъ — П. Стебни-
 [цький.
 Малоросс. — П. Стебницький.
 Малий Іван — Салононовський.
 Майдан І. — Д. Загул.
 Майданський. І. — теж.
 Майкут Ф. — Ф. Матушевський.
- Л—нко А. — А. Лященко.
 Лобань — Челюк.
 Лобода М. — М. Лободовський.
 Лобода — Ф. Лебединцев.
 Лоенгрин — Григор'єв.
 610. Лозовскій Д. — П. Свенциць-
 [кий.
 Ломусь — П. Куліш.
 Лопух — А. Грабенко.
 Лубенець А. — А. Афанасьєв.
 Лубенець Ів. — І. Мороз.
 Луговий Ів. — Ор. Левицький.
 Лука — Л. Данкевич.
 Лука з Р. — теж.
 Лука з Рокова — теж.
 Лукашевич — П. Тучапський.
 620. Лукич В. — Вол. Левицький.
 Лупулеску — Ф. Волков.
 Лучинський Богуслав — М. Лев-
 [ченко.
 Любенський — О. Лотоцький.
 Любитель музъ — І. Богданович.
 Любопытный Аверьянъ —
 Г. Квітка (Основ'яненко).
 Л—янов. — Ф. Лук'янов.
 Людмила П. — Євг. Мільєва
 [(народж. Косач).
640. Майорський — Сабалдир.
 Майскій — М. Шугуров.
 Максименко Маруся — Авг. Ве-
 [рещинська.
 Мандрівець — Д. Дорошенко.
 Маринчук М. — Вол. Антоно-
 [вич.
 Марія — М. Гумецький.
 Марія от Сіона — теж.
 Марія Ф. та Сергій Б. — Марія
 Фінкельштейн та С. Буда.
 Маркевич Іван — М. Ковалєв-
 [ський.
 Маруся К. — О. Конинський.
 650. Маск М. — М. Максимович.
 Мастак — О. Бодянський.

- Материнка І. — теж.
 Матисов — П. Фейерчак.
 Матлахій — Ю. Никорович.
 Маяченко Левко — Ор. Левиць-
 [кий.
 Маячинець Левко — теж.
 М. Г—р. — М. Гехтер.
 Мейнгард Данил — Гр. Скво-
 [рода.
 Метл. Амвр. — Амв. Метлин-
 [ський.
 660. М. З—в. — М. Зеров.
 М—пй. — Сабалдир.
 Микита — І. Срезневський.
 Мик—кий — М. Ковалевський.
 Микола М. — П. Куліш.
 Миколайчик — М. Вербицький.
 Миколайчик — Білокопитий —
 [теж.
 Микола П. — Порш.
 Мик. П. — теж.
 М. І—на. — М. Ішуніна.
 670. Мирний Панас — Панас Руд-
 [ченко.
 Миролоб — Ол. Бачинський.
 Миролоб. — Амв. Полянський.
 Мирон — Ів. Франко.
 Мирон*** — теж.
 Мировець В. — В. Дурдуков-
 [ський.
 Мирослав — Гр. Ількевич.
 Мирослав з Городянки — теж.
 М...Миша — М. Микешин.
 М. Николай — П. Куліш.
 680. Мітла С. — С. Метлинський.
 Михалко — Ос. Терлецький.
 Михайленко М. — М. Ткаченко.
 Михайлович П. — П. Гаєнко.
 Михайлович В. — В. Страшке-
 [вич.
 Михайлич Ігнатій — Гн. Ми-
 [хайленко.
 М—й В. — Вол. Міяковський.
 Мірянин — С. Пономарьов.
 Михайлогорській — теж.
 Мих. К. — К. Михальчук.
 690. Мих. К. — М. Комаров.
 Мич В. — Вол. Міяковський.
 Мішковський Яків — Як. Куха-
 [ренко.
 М—ко П. — Павловський.
 Млака Данило — Іс. Воробке-
 [вич.
 Маковейчик Демко — теж.
 Мовчій — О. Цись.
 Мовчій М. — теж.
 Могар — М. Гехтер.
 Могила Амвр. — А. Метлин-
 [ський.
 700. Молодченко — І. Срезневський.
 Молодченко Андрій — Київська
 [укр. студен. громада.
 М—он. — Ів. Франко.
 Ми[я]кушкин Евстафій — Гр.
 [Квітка (Основ'яненко).
 Мордовець Данило — Д. Мор-
 [довцев.
 Мордовець Д. — теж.
 Морозенко — Іс. Воробкевич.
 Морозенко — Д. Млака.
 Мойза Фома — Ө. Барсук-Мой-
 [сеев.
 Мойко — І. Срезневський.
 710. Мойко-Келеберда Антон з По-
 чаєвапаламарь Богородицької
 [звониці. — І. Срезневський.
 Мотиль. — С. Здеркович, свящ.
 Мочей М. — О. Цись.
 Мочій М. — теж.
 М—ра І. — І. Манжура.
 М—скій Ф. — Ф. Матушевський.
 М—та О. — Ол. Мікшта.
 Музика Бодак — В. Луцик.
 Музиченко Павло — М. Павлов-
 [ський.
 Музиченко П. — теж.
 720. Муз—ко П. — теж.
 Мурава Марко — С. Лепкий,

М—ченко П.—М. Павловський.
 М—чъ А.—А. Мпхалевич.
 М—ч М.—М. Максимович.

М*** — Ів. Франко.
 М...ъ Грицько — Г. Милора-
 [дович.

Н.

Наблюдатель — В'яч. Камін-
 [ський.
 Нагідка П.—М. Чернявський.
 Надворонскій Гриць—Гр. Стро-
 [хоцький.
 730. Надія К.—Н. Кпбалъчич.
 Надхинъ Г. П.—Г. Данплев-
 [ський.
 Нарат Х.—Ан. Дольницький.
 Наталка Полтавка—Надія Ки-
 [бальчич.
 Натальченко А.—А. Кузьмін-
 [ський.
 Наумъ И.—І. Наумович.
 Наум — теж.
 Наум — М. Устияновч.
 Небреха Панько — П. Куліш.
 Невада Н.—В. Страшкевич.
 740. Невідомий — А. Афанасьев.
 Невільний І.—І. Тарасенко.
 Недесманець — Д. Дорошенко.
 Недзведскій—Ю. Медведський.
 Недолев А.—А. Полянський.
 Недолев — теж.
 Недолин А.—А. Афанасьев.
 Недоля К.—К. Арабажин.
 Недоля — Мороз.
 Недоля П.—Квасницький.
 750. Недоля — теж.
 Недотятко Грицько — Л. Ва-
 [силович.
 Не-Кпрчнега — І. Тарасенко.
 Нѣкій — В. Хиляк.
 Нелях В.—теж.

Немірич — Б. Грінченко.
 Немо Ів.—Н. Огоновський.
 Необачний — М. Аркас.
 Непогода — В. Ганкевич.
 Необачний Н.—П. Куліш.
 760. Нестеренко В.—В. Ігнатієнко.
 Нестор. Літ.—М. Гехтер.
 Нетяга М.—О. Барвинський.
 Не телеграфист — Григор'єв.
 Нечуй-Вітер А.—О. Кулішева.
 Нечуй — Ів. Левницький.
 Неч.—Квасницький.
 Не—я К.—К. Арабажин.
 Низенко — В. Антонович.
 Николаевич Матлохій—Ю. Ни-
 [кирович.
 770. Николаевъ Матлохій — теж.
 Николай изъ Николаева —
 [Н. Устиянович.
 Николай — М. Костомаров.
 Ник—скій Ан.—А. Ніковський.
 Ніякий — Л. Пахаревський.
 Н. К—ва.—М. Костомаров.
 Н—ко В.—В. Науменко.
 Н—къ Ѳ.—Ф. Николайчик.
 Н. К—ч.—О. Косачева (народж.
 [Драгоманова).
 Новенькій Словесникъ—С. По-
 [номарьов.
 780. Номис М.—М. Симонов.
 Норець Т.—Т. Лубенець.
 Нотин І.—І. Джиджора.
 Н—п—в—да М.—Непийвода.
 Нумка — Михура.

О.

Обачний М.—М. Косач.
 Обачний О.—Д. Тянякєвич.
 О—вич С.—С. Буда.
 Одесит — М. Комаров.

Одик Д.—Вс. Крижановський.
 790. Одинець — П. Єфіменко.
 Одинець Гаврило — Л. Паха-
 [ревський.

- Одинъ изъ народа — С. Поно-
[марьов.
Один из слухателей — теж.
Одинокій — теж.
Одинокій — М. Кочура.
Одинокій М. — теж.
Один — Корякин.
Один Ом. — Ом. Партицький.
Одовець Кость — О. Кониський.
800. Одинокій С. — С. Бердяев.
Озерянський В. — В. Ігнатівко.
Олег — О. Барвинський.
Олександрович М. — Хотовиць-
[кий.
Олексович С. — С. Буда.
Олексов Омелян — Ем. Попо-
[вич.
Олексов Ом. — теж.
Олелькович Митро — М. Алек-
[сандрович.
Оленин — Дм. Маркович.
Олесь — О. Кандиба.
810. Олов — М. Гоголь.
Ольшанський Олекса — Ол. Ска-
[вський.
Омельянович В. — В. Павленко.
Онисим — В. Навроцький.
Он[Онисим] — теж.

- Павленко — А. Терниченко.
Павленко С. — С. Шелухин.
Павло з України — П. Чубин-
[ський.
840. Павло — теж.
Павло из Щуткова — П. Леон-
[тович.
Павло Л...ч — теж.
Павло Свій — П. Свенницький-
[Стахурський.
Павлусь — П. Чубинський.
Паленичка Овсїй — В. Масляк.
Палець Сергій — С. Єфремов.
Палій — П. Постоловський.
Пан Баян — Г. Данилевський.

- Онуфрієвич М. — М. Попель.
Онуфрієвич С. — теж.
Опішнянський Гончарь — Сла-
[стьон.
Оптиміст — Андреюк.
Оптиміст — Гехтер.
820. Оптимист — Ф. Матушевський.
Орельскій — Ор. Левицький.
Орленко Л. — теж.
Орлик Вол. — Вол. Левицький.
Ортолог Теофіл — Мел. Смот-
[рицький.
Ортолог Теофіл — теж.
Осипов Андрей — О. Монча-
[ловський.
Осипович Ф. — Заїкин.
О. Ск. — Скоропис.
Основ'яненко — Гр. Квітка.
830. Ос. — І. Стешенко.
О—сь. — О. Кандиба.
Острожський Клирик — М. Смо-
[трицький.
Охріменко С. — С. Єфремов.
Очеретяний Андрій — Гр. Ко-
[валенко.
Очвидець — Кас. Куницький.
О—ч О. — О. Русов.

П.

- Панько — П. Грабовський.
850. Паноніянин — М. Надь.
Пасічник — Вол. Антонович.
Пасічник Рудий Панько —
[М. Гоголь.
Патриченко — А. Свидниць-
[кий.
П. Б. Клементино — К. Попо-
[вич-Боярський.
П—вич — Павловський.
П—въ С. П. — С. Пономаріов.
П—въ Яр. — теж.
Певний Т. — Тр. Зінківський.
Педагог — С. Черкасенко.
860. Перебендя — О. Кониський.

- Перебендя — Паламарчук.
 Перекотиполе Ів. — Б. Грін-
 [ченко.
 Переписав Грицько К.—Гр. Ко-
 [валенко.
 Перепис А.—А. Дольницький.
 Перепис Антон — теж.
 Перепис — теж.
 Переходовець Олександр —
 [О. Кониський.
 Петренко Михайло — А. Мет-
 [лпнський.
 Петрик М.—М. Драгоманів.
 870. Петрович А.—А. Шанковський.
 Петрович Ш. Гермоген — теж.
 Петрусь З.—П. Залозний.
 Петрусь — Брояковський.
 Пец Галуховський—М. Макси-
 [мович.
 Підгірський — Д. Загул.
 П—ий М.—М. Павловський.
 Пиля Евсеїй — Петро Могила
 [(митрополит).
 Пилиповець М.—М. Левниць-
 [кий.
 Пилипович М.—теж.
 880. Пімен — Кузьмінський.
 П—інський — Понятенко.
 Пирятинець — Єв. Гребінка.
 Писарь — Селецький.
 Письменний Писарь — теж.
 Пісочинець Д.—Д. Ткаченко.
 П—ич С.—С. Прокопович.
 П—кий М.—Павловський.
 П—ко П.—Понятенко.
 П—ко Сергій — С. Шелухин.
 890. П—ко С.—теж.
 Плескачка — Ст. Ковалів.
 Плятон К.—П. Л. Костецький.
 П. Мик.—М. Порш.
 П. Михайло—М. Подолинський.
 П. Мих.—теж.
 Повинухинъ Фалей—Гр. Квіт-
 [ка.
 Повинухинъ Фалурденъ — теж.
 Погорѣльцевъ А.—І. Срезнев-
 [ський.
 Подбрусняненко А. П.—А. Па-
 [люх.
 900. Подоленко К.—К. Старинкевич.
 Подолянин В.—Степанків-
 [ський.
 Подолянин С.—Степанків-
 [ський.
 Подолянинъ—Свящ. Свенціць-
 [кий.
 Подолянин С.—С. Черкасенко.
 Подолянин — Фидровський.
 Подолянин — Кузьмінський.
 Подолянин — О. Барвінський.
 Подолянин — В. Ільницький.
 Покутяк — В. Березовський.
 910. Поліщук М.—М. Левицький.
 Полтавенко — О. Косачева
 [(народж. Драгоманова).
 Полтавець В. І.—Вол. Самій-
 [ленко.
 Полтавець — О. Кониський.
 Полтавець — Ілляшевич.
 Полтавка Наталка—Н. Кибаль-
 [чич.
 Помандруйко — І. Попко.
 Пономарев Гермоген—А. Шан-
 [ковський.
 Пономарев Гермогенъ П.—теж.
 Пономаренко Димитрій — теж.
 920. Порскій Вл.—В. Міяківський.
 Порука Ян — Кузьмінський.
 Посполитий — Д. Дорошенко.
 Потоцкая О.—О. Саліковський.
 Поточний В.—Вол. Страшке-
 [вич.
 Поточний — теж.
 Потребитель—В. Доманицький.
 Потребитель — Заїкин.
 П—ра.—С. Петлюра.
 Правдолюбець Кость Л.—
 [Л. Венглинський.
 930. Правобережець В.—Ярошев-
 [ський.

Правдубаев — граф С. Рум'ян-
[цев.
Православний — Е. Андрійчук.
Прач Опанас — П. Куліш.
Преподобіє — Ос. Мончалов-
[ський.
Пригара С. — Голобородько.
Причепа — Л. Юркевич.
Приходько — А. Ніковський.
Пріѣзжій подписчикъ — С. По-
[номарьов.
Пр—ко Ів. — І. Прихоженко.
940. Правобережець — В. Липин-
[ський.
Провінціал — С. Черкасенко.
Прокопенко С. — С. Дремцов.
Проноза М. — М. Чернявський.
Пр—ро. — Дятлов.
Просвітянин — С. Шелухин.

Равви — М. Костомаров.
Радний П. — П. Т. Радченко.
Радченко П. Я. — О. Рудченко.
Равський — А. Терниченко.
Ратай — В. Масляк.
Ратай Павло — П. Куліш.
Р—ва С. — С. Русова.
Р—въ А. — О. Русов.
Ревуцький Н. — М. Данько.
970. Редакція — С. Бѣремов.
Ред. — Б. Сердюк.
Рецензент — М. Гехтер.
Р—ій. — Е. Филомафитський.
Рибалка Л. — Л. Юркевич.
Римидович — В. Барвинський.
Р—ко Т. — Т. Романченко.
Робітник — Мороз.
Робітник-українець — теж.
Робітник-українець з Полтав-
[щини — теж.
980. Робітник — М. Гехтер.
Р—въ І. — І. Срезневський.
Родина — Семен Метлинський.
Розмарин Роман — Ів. Белей.

Просвітянин С. — теж.
Просвітянин — Н. Григорійв.
Прохор В. — М. Вороний
П. С. К. — В. Антонович.
950. П—скій Борис — Б. Познан-
[ський.
П—скій Л. — Л. Пахаревський.
Попілястий — Павловський.
Пр—та Т. — Іваницький.
Псалмопівець — Л. Юркевич.
П—ський М. — М. Павловський.
П. С—т. — П. Стебницький.
Пузина Константинъ — Архи-
[мандрит Філадельф.
Пчілка Олена — О. Косачева
[(народж. Драгоманова).
П'ятка Стефан — С. Коваліс.
960. П'ятка С. — теж.

Р.

Розношинскій М. — Ф. Дячан.
Роліватор — І. Кулик.
Романович Исидор — І. Пасі-
[чинський.
Романов П. Е. — С. Пономарьов.
Ромул — С. Бѣремов.
Росьовий М. — М. Гехтер.
990. Росьовий Ст. — теж.
Рофалович О. — Ем. Партиць-
[кий.
Рофалович О. П. — теж.
Рофалович — теж.
Рудик Хома — В. Дубровський.
Руїна Іван — Ів. Рудченко.
Рулька І. — І. Огівенко.
Русин Гаврило — Як. Голо-
[вацький.
Русин из Рима — В. Терлець-
[кий.
Русская Солдатка — Сохвія Ле-
[вицька.
1000. Русскій — С. Пономарьов.
Руслав Музикант — О. Монча-
[ловський.

Руслав — теж.
 Руслан — М. Шашкевич.
 Руслан — Ів. Франко.
 Руслян — В. Стебельський.

Русолобович А.—А. Петруше-
 [вич.
 Руссобтовській Мих.—Мих. Мо-
 [гилянський.

С.

Садовський М. — М. Тобілевич.
 Садук-Паша — М. Чайка-Чай-
 [ковський.
 1010. Саксаганський А. — О. Тобіле-
 [вич.
 Саламаха Гриць — І. Гавриш-
 [кевич.
 Самотній Гриць — Гр. Кова-
 [ленко.
 Самотній Гр. — теж.
 Самотній — Кузьмінський.
 Самотній Яків — Ермолаєв.
 Сапоговській Лев — Л. Василю-
 [вич.
 Сарафонова Євгенія — Г. Да-
 [нилевський.
 Свій П. — П. Свенцицький.
 Свій Павло — теж.
 1020. Світленко І. — Ів. Степенко.
 Свічка І. — Вільчинський.
 С—вич Ф. — Ф. Сенгалевич.
 Священник К. Ш. — Шероць-
 [кий.
 Сѣверянинъ — М. Шугуров.
 С—евич — С. Дорошкевич.
 Сѣдой А. — Ал. Чехов.
 Селянин Н. Петренко — Риш-
 [ковський.
 Селянин — Ів. Сокол.
 Селянин з Холмщини — Лось-
 [кий.
 1030. Селянка-українка — Одинцова.
 Селянський син — І. Сміщук.
 Сенко Ф. — Слюсаренко.
 Сербин Семен — С. Пономарьов.
 Сергієв послушник — теж.
 Сергійєнко М. — М. Грушевський.
 Сергій — С. Єфремов.

Сердешний Ів.—Ів. Степенко.
 Сердюк Евг.-архітект — Без-
 [плой-Сердюк.
 Сивий з Лисим — Вол. Самій-
 [ленко та О. Кониський.
 1040. Сивий — Гаврилук.
 Сивенький В.—Вол. Самійлен-
 [ко.
 Сивко — В. Піснячевський.
 С—й. — П. Стебницький.
 С—ий В. — В. Корольов.
 С—й М.—К. Михальчук.
 С—ий. — П. Стебницький.
 Силенко А. — Терниченко.
 С—ин М. — М. Гехтер.
 Сімон — С. Петлюра.
 1050. Сірко — Ф. Волков.
 Сирота — О. Кониський.
 Сирота з України — теж.
 Сирота — Ф. Заревич.
 Сѣчовик Василь — В. Левиць-
 [кий.
 Січовик Іван — Ів. Липа.
 С—кевич — С. Дорошкевич.
 Скєптик — С. Черкасенко.
 С—ко А. А. — А. Стороженко.
 С—ко А. В. — теж.
 1060. С—ко В. — В. Піснячевський.
 Скворонський А. — Г. Дани-
 [левський.
 Скубент Чуприна—О. Котля-
 [ревський.
 Славянская пчела — С. Поно-
 [марьов.
 Слѣпой пѣхотинець — теж.
 Слободин К. — теж.
 Сливич Савва — Д. Лепкий.
 Слович — В. Стебельський.

- Сліпченко — Д. Мордовцев.
 С. Марія — Смирнова.
1070. Смѣлков С. Л. — Ст. Любаш.
 Смѣлков Ст. Л. — теж.
 Смілянець С. — С. Гавський.
 Смуток П. — П. Стебницький.
 Смуток Павло — теж.
 С—ній Гр. — Гр. Коваленко.
 С—н Ю. — Осинський.
 Смутний — Вол. Самійленко.
 Сивенький — теж.
- С—ко Н. В. — М. Стороженко.
1080. Сова — В. Совва.
 Соборянин В. — В. Страшке-
 [вич.
 Совва Антоній — Едвард Желі-
 [говський.
 С—о А. — А. Стороженко.
 С—овъ Н. Ѳ. — М. Сумцов.
 Соколик — Г. Желеховський.
 Соколинський І. — Павлов-
 [ський.
 С. Ольга — О. Спринь.
 Сойка Іван — Дм. Третьак.
 Спѣвомир Любарт — Ів. Верх-
 [ратський.
1090. С. Подолянин — Степанків-
 [ський.
 Сріблянський М. — М. Шаповал.
 Стависький М. — М. Славин-
 [ський.
 Стан—ський М. — М. Стані-
 [славський.
 Ст—кий М. — теж.
 Старий Русин — П. Дудин-
 [ський.
 Старий Українець — О. Русов.
 Старый Українець — Вол. На-
 [уменко.
 Старый В. — В. Корольов.
 Старый Знакомый — Ю. Висло-
 [боцький.
1100. Старий Русин — теж.
 Старий Хлібороб — А. Терни-
 [ченко.
- Стариченко М. — М. Стариць-
 [кий.
 Старшій Священникъ — А.
 [Шанковський.
 Стахурскій — П. Свенцицький.
 Стах П. — С. Черкасенко.
 Стеблик В. — О. Варавва.
 Степанов П. — С. Пономарьов
 Степняк — С. Кравчинський.
 Степовий В. — В. Акименко.
1110. Степовий В. — В. Біднов.
 Ст—кий В. — Степанківський.
 Стефанович Йосип — А. Ніков-
 [ський.
 Стефанович В. — В. Ільниць-
 [кий.
 Стефанович В. Д. — теж.
 Стеценко — Чорноморець-Нор-
 [дега.
 Стодольський О. — О. Қони-
 [ський.
 Стец—ко К. — К. Стеценко.
 Стецько — С. Панасенко.
 Столичний театрал — В. Пісня-
 [чевський.
1120. Сторожил — С. Пономарьов.
 Сторожинс—кій Олекса — Ол.
 [Борковський.
 Сторонній — М. Залізник.
 Странникъ Палестинській —
 [С. Пономарьов.
 Стрижавський Юр. — Л. Юрке-
 [вич.
- Судислав — В. Масляк.
 Суламіт — Д. Загул.
 Сумець М. — М. Сумцов.
 Сумний В. — В. Сумневич.
 Сумний — Галевич.
1130. Сумський А. — Развський.
 Сурма І. — Селецький.
 Сускій Василь — Пл. Костець-
 [кий.
 Сускій Василь из-под Хоцен-
 [ки—теж.
 С—ць С. — С. Єфремов.

Сучасний М. — Д. Загул.
Сьогобочний Гр. — Гр. Ковален-
[ко-Коломацький.]

С—ъ Съ К—ій. — Сем. Стеб-
[лин-Каменський.]

Т.

Тамаренко Л. — Добрянський.
Тарасенко Ів. — О. Савич.
1140. Тарасенко — теж.
Тарас — Ів. Франко.
Тарган Харько — Ан. Доль-
[ницький.]
Теодор Л. — Ф. Леонтович.
Терен Л. — Терниченко.
Техник — Саливон.
Тиверець Б. — Д. Загул.
Тисяченко Гр. — Гр. Саливон.
Тисяченко — теж.
Т—ий А. — Ол. Андрівський.
1150. Тишко Ол. — Ол. Тулуб.
Т—ко Гр. — Г. Саливон.
Т—ко С. — С. Буда.
Тодосієнко С. — С. Черкасенко.

Товмач Димитрій — Д. Гера-
[симович.]
Т—ов М. — М. Драгоманів.
Толмачев М. — теж.
Тойсам Василь — В. Лиско-
[вацький.]
Трейман — Гр. Квасницький.
Трейман Гр. — теж.
1160. Троцький М. — М. Данько.
Тось — Галевич.
Т—ро П. Е. — П. Ёфремов.
Троян Данило — Ор. Авликов-
[ський.]
Троянець — Кравченко.
Турист — М. Драгоманів.
Турк—ич. — Туркевич.
Тусін Ф. — Ю. Квасницький.

У.

Українець — М. Драгоманів.
Українець — К. Михальчук.
1170. Українець — Ол. Русов.
Українець — Яшковський.
Українець — Б. Кістяков-
[ський.]
Українець — С. Пономарьов.
Українка Леся — Лариса Ко-
[сачева (Квітка).]
Український журналіст —
[Гр. Коваленко.]

Уманець М. — М. Комаров.
Уманець — теж.
Уманець Ө. — Ф. Уманець.
Уріул Метеор — Ів. Сильвой.
1180. Успенець — П. Капельгород-
[ський.]
Участникъ вечера — С. Поно-
[марьов.]
Учитель — М. Драгоманів.
Учитель Я. З — Зеленкевич.

Ф.

Федоренко Денис — П. Куліш.
Федорович Петро — Іп. Потій.
Феодул — Ів. Вишенський.
Ферт А. — А. Боровиковський.
Филалет Христофор — Кришт.
[Бронський.]
Филарет из Тишковец — Ф.
[Миськевич.]

1190. Филарет — теж.
Фотограф — О. Кандиба.
Фра-Моріель — Ів. Лучицький.
Фратеркулюсь — Ф. Лебедин-
[цев.]
Ф—нъ М. — М. Фінкельштейн.
Ф. Марія — теж.

Ж.

- Халявський Орест — Г. Дани-
[левський.
Харько — П. Грабовський.
Харько-Вець — теж.
Хатченко А. — Б. Кістяков-
[ський.
1200. Хванько А. — А. Кримський.
Химера В. — В. Ігнатівко.
Хист М. — Залізник.
Х—к П. — Христюк.
Хлібороб — Заїкін.
Хлопець — М. Грушевський.
Хлопів — Ст. Макар (свящ.).
Хмара Ів. — Ф. Заревич.
Хмара — М. Павлик.
Хмара Павло — П. Стебниць-
[кий.
1210. Хмара Іван — Кс. Климович.
Хмурий — Галевич.

Ц.

- Цабегей С. — О. Дорошкевич.
Цвіркун — Симонович.
Цвіркун — Касяненко.
1230. Цезарко — Кесарь Білилов-
[ський.
Цѣсельський — Ів. Ем. Левиць-
[кий

Ч.

- Чайка Іван — І. Верхратський.
Чайка Михайло — В. Гуглин-
[ський.
Чайний А. — А. Афанасьєв.
Чайченко В. — Б. Грінченко.
1240. Чарнушенко Василь — В. Цим-
[бал.
Чекарський Остап — Мізер-
[ницький.
Червонорус Д. — Ол. Дудин-
[ський.
Черемшина Марко — Ів. Семе-
[няк.
—хов. — М. Максимович.
Холмський Братчикъ — Ф. Ле-
[бединцев.
Холмський Сторожилъ — теж.
Холмський українець — К. Ло-
[ський.
Холмщак С. — Сенчик.
Хоречко Д. П. — П. Куліш.
Хорольський житель на время
[Д. — Барон А. Дельвіг.
Хохол — К. Михальчук.
1220. Христо Н. — Н. Ніковська.
Хрущ — П. Куліш.
Хуторний О. Я. — О. Кони-
[ський.
Хуторний Т. — Т. Лубенець.
Хуторянин — П. Куліш.
Хрѣн Семен — Іс. Воробкевич.
Х—чь К. — К. Храевич.

- Цікавий — Д. Кравчинський.
Цукровар — Христьяновський.
Цыбульській К. — Ф. Лебедин-
[цев.
Цяцька — О. Косачева (нар.
[Драгоманова).

- Черемшина М. — теж.
Черман Наум — М. Черняв-
[ський.
Черніговець — Іл. Шраг.
Черніговець — М. Вербицький.
Чернян-Маковицкій — А. Пав-
[лович.
Чжб — А. Афанасьєв.
1250. Чивомискама — М. Максимович
[(анаграма).
Ч—й В. — Чепелянський.
Ч—ко. — Чепилко.
Чигирь — О. Кониський.

Ч—ний Е.—Євг. Борисів.
 Ч—о Л.—Л. Чикаленко.
 Чорний Е.—Євг. Борисів.
 Чорний Максим—Ф. Риль-
 [ський.
 Чорний М.—теж.
 Чорний Яков—Я. Гудик.

1260. Чорний Я. из Бережан.—теж.
 Чорний Пет—Ан. Ничай.
 Черногірі Ф.—Ф. Заревич.
 Ч. Савва—М. Чалий.
 Чужбинський—А. Афанасьєв.
 Чулий Л.—Л. Пахаревський.
 Чулий Ф.—Ф. Матушевський.

Ш.

Шабельська Н.—Н. Талачи-
 [нова (Монтовид).
 Шабельская Н.—теж.
 Шаповал Кузьма—К. Шохин.
 1270. Ш. Гермоген Петрович—
 [А. Шанковський.
 Шелет Петро—Ів. Ліпа.
 Шерепєря Стецько—Ст. Пи-
 [сарєвський.
 Шершень—С. Черкасенко.
 Шестериков—Г. Квітка.
 Ше—хин С.—С. Шелухин.
 Ш—ий К.—К. Шероцький.
 Шишак П.—Василєвскій-Греб-
 [ля.—П. Куліш.
 Ш—ко Марія—Марія Шев-
 [ченко.
 Ш. Кость.—К. Шероцький.

1280. Ш—ль Вікт.—Шмигель.
 Шнейдеръ Т.—Ф. Лебединцев.
 Шило—В. Масляк.
 Шкода—О. Конисський.
 Шкода Степан—теж.
 Школиченко М.—М. Коно-
 [ненко.
 Шляхтиченко Фінтик—
 [В. Дідицький.
 Шоробура—Єм. Гороцький.
 Шпигун Микита—В. Пісня-
 [чевський.
 Шр—ко А.—А. Шрамченко.
 1290. Ш—ровъ Н.—М. Шугуров.
 Ш—хин С.—С. Шелухин.
 Шрам Наум—Гр. Воробкевич.
 Ш—ъ Н.—М. Шугуров.

Щ.

Щербатий. Л.—Л. Пахарєв-
 [ський.
 Щиповка Іван—Ів. Верхрат-
 [ський.
 Щирий—С. Черкасенко.

Щирий М.—Л. Пахарєвський.
 Щирий—Г. Полянський.
 Щуцкій Валтозор—К. Ценге-
 [левич.

Э.

1300. Экс—В. Левицький.

Ю.

Юлій—Ю. Вислобоцький.
 Юноша В.—П. Єфремов.
 Юноша изъ Бѣлогорода—
 [Гр. Квітка.
 Юрась Г.—Д. Загун.
 Юрій Б.—Богацький.

Юрковиця С.—С. Кедрєнов-
 [ський.
 Юровець М.—М. Короленко-
 [Корольчук.
 Юсковскій—І. Павловський.
 Юхимець С.—С. Гаєвський.

Я.

1310. Яворенко Л. — Б. Грінченко.
Яворницький Дмитро — Д.
[Еварницький.
Якийсь. — Ів. Липа.
Якименко М. — М. Кушнір.
Яковенко О. — О. Кониський.
Яковенко. — теж.
Якуша Х. — Христьяновський.
Яновъ Г. — М. Гоголь.
- Ян—скій Ів. — І. Яневський.
Яринович Ан. — А. Ніковський.
1320. Яровий Ю. — Гехтер.
Яромир. — В. Масляк.
Ярошенко С. — С. Єфремов.
Я сам. — В. Хиляк.
Ясон. — Ясон Коритько.
Яструбець. — Ф. Волков.

Окремі псевдоніми.

- Amicus. — М. Вороний.
Valle. — Галевич.
W—ko. — Васильченко.
Homo. — М. Вороний.
1330. Доміно. — В. Федорович.
Euzebia Pimina — Петро Мо-
[гила.
Zero. — С. Буда.
Z""Z"" — Г. Данилевський.
Ignotus. — І. Джиджора.
Korvus. — П. Вороні.
Kolocovicz — Е. Прокопчиц.
Л. з Заблотова. — Іос. Левиць-
[кий.
Lib. — Ю. Квасницький.
Litera. — Пахаревський.
1340. М*** — І. Франко.
Michaiko — М. Котурницький.
Н. М.*** — П. Куліш.
Nov — Гехтер.
Novus — теж.
0000 — М. Гоголь.
Romana. — Трикулевська.
Roman. — Дубровський.
Rusin. — М. Павлик.
- Rusticus. — Мандрика.
1350. Spectator. — С. Єфремов.
Spectator. — О. Лотоцький.
Theo. Doron. — Ф. Савченко.
Ukraine. — М. Драгоманів.
Ukrainicus. — К. Шероцький.
S. P. z Dobrzan. — С. Петру-
[шевич.
Stoccato. — Вол. Самійленко.
Quidam-русскій. — В. Хиляк.
W. W. — М. Максимович.
Julius. — Чепелянський.
1360. Ъ... й... ъ. — П. Гулак-Артемов-
[ський.
* — М. Грушевський.
Коповик К. — К. Ксендзюк.
X + Y + Z — Ів. Ем. Левиць-
[кий.
XXX — Ів. Франко.
XXX — Із. Срезневський.
И. С. Р. К. — теж.
Дикій М. — М. Корнилович.
Кропивницкая Надежда. — М.
[Кропивницький.

Поіменний покажчик.

- Абрамович Л. — 122, 368.
Авдиковський Ор. — 101, 1163.
Акименко В. — 1109.
Александрович М. — 807.
- Андреюк Д. — 250, 275, 513, 818.
Андрівський Ол. — 20, 26, 28, 34,
455, 1149.

- Андрійчук Е. — 932.
 Андрушкевич І. — 437.
 Антоненко-Давидович Б. — 171.
 Антонович Вол. — 644, 768, 851, 949.
 Арабажін К. — 747, 767.
 Аркас М. — 757.
 Афанасьєв А. — 363, 613, 740, 746,
 1238, 1249, 1264.
Бабич. — 132.
 Бабюк А. — 446.
 Багалій Д. — 67.
 Барвинський Ол. — 43, 44, 66, 78,
 762, 802, 907.
 Барвинський Ос. — 284.
 Барвинський Б. — 170. —
 Барвінський. — 432.
 Барсук-Мойсєв Є. — 780.
 Бачинський В. — 532, 533.
 Бачинський Ол. — 671.
 Байздренко. — 75.
 Безплой-Сердюк. — 1033.
 Белєй Ів. — 420, 983.
 Бердяєв С. — 55, 410, 467, 477.
 Бернатович В. — 5.
 Беренштам В. — 77.
 Березовський В. — 909.
 Бецький І. — 142.
 Бешкид М. — 577.
 Бібик А. — 35.
 Білиловський К. — 70, 123, 1232.
 Білогриц-Котляревський А. — 590.
 Біднов В. — 1110.
 Білозерська Н. — 57.
 Білозерський М. — 107.
 Білоус О. — 425.
 Біляшівський М. — 270, 499.
 Блюмер А. — 556.
 Богацький Ю. — 74, 1305.
 Богданович Ан. — 79.
 Богданович І. — 624.
 Богданович П. — 85.
 Бодявський О. — 88, 398, 651, 652.
 Бондаренкова К. — 37.
 Бордуляк Т. — 90, 158.
 Борисів Євг. — 1254, 1256.
 Борковський О. — 1121.
 Боровиковський А. — 131, 1187.
 Бронський Кр. — 1188.
 Брояковський П. — 348, 873.
 Буда С. — 49, 106, 110, 272, 647,
 787, 804, 1152, 1332.
 Буряченко. — 198.
Вагилевич І. — 133, 199.
 Варавва О. — 404, 501, 1106.
 Василович Л. — 751, 1016.
 Василевська (Березіна) Л. — 334.
 Василевський Т. — 557.
 Василенко М. — 182.
 Васильченко. — 1328.
 Васильчиков А. — 503.
 Велецький Н. — 215.
 Венглинський Л. — 599, 929.
 Вербицький М. — 72, 124, 125, 665,
 666, 1247.
 Верещинська Авг. — 642.
 Верховинець В. — 530.
 Верхратський Ів. — 267, 1089, 1236,
 1295.
 Вечерницький. — 476.
 Вінуковський Д. — 324, 330, 331, 332.
 Винниченко В. — 311.
 Вільгельм, архікнязь. — 178.
 Вільчинський. — 1021.
 Вировий Е. — 177, 364, 632, 633.
 Вислобоцький Ю. — 399, 1099, 1100,
 1301.
 Витошинський І. — 11.
 Вишенський Ів. — 1186.
 Волков Ф. — 190, 520, 621, 1050, 1325.
 Воробкевич І. — 694, 695, 706, 1225,
 1292.
 Вороний М. — 188, 189, 307, 948,
 1326, 1329.
Гаврилук. — 1040.
 Гавришкевич І. — 1011.
 Гавський С. — 227, 1072, 1309.
 Гавенко П. — 226, 268, 683.
 Галєвич В. — 13, 138, 146, 343, 1129,
 1161, 1211, 1327.
 Галин М. — 355.

- Ганейзер Е. — 103.
 Ганкевич В. — 204, 758.
 Герасимович Д. — 1154.
 Гехтер М. — 183, 280, 285, 286,
 295, 367, 602, 657, 698, 761,
 819, 972, 980, 989, 990, 1048,
 1320, 1343, 1344.
 Гладилович Наталя. — 249.
 Глібов Л. — 320, 456, 464.
 Гнилосиров В. — 221, 222.
 Гоголь М. — 17, 248, 810, 852, 1317,
 1345.
 Голинський А. — 4.
 Голобородько А. — 194, 195, 935.
 Головацький Я. — 38, 39, 232, 256,
 997.
 Голоскевич Г. — 230, 257.
 Горленко В. — 243, 246.
 Гороцький Ем. — 1287.
 Грабенко А. — 521, 612.
 Грабович Іл. — 463.
 Грабовський П. — 159, 208, 273, 274,
 849, 1197, 1198.
 Гребінка Е. — 278, 882.
 Григор'єв Н. — 254, 282, 609, 763, 947.
 Грінченко Б. — 139, 169, 288, 755,
 862, 1239, 1310.
 Грінченкова М. — 325, 341, 392.
 Грінченкова Н. — 225.
 Грушевський М. — 305, 388, 389,
 1035, 1205, 1361.
 Грушевський С. — 297.
 Грушевський Гр. — 258.
 Гуглинський В. — 1237.
 Гудик Я. — 1259, 1260.
 Гулак-Артемівський П. — 1360.
 Гумецький М. — 645, 646.
 Гурський П. — 179.
 Гуц Ю. — 149.
Данилевський Г. — 357, 402, 731,
 848, 1017, 1061, 1196, 1333.
 Данкевич Л. — 329, 616, 617, 618.
 Данько М. — 969, 1160.
 Дельвіг А. — 1218.
 Джиджора І. — 782, 1334.
 Джурик-Журенко Г. — 252.
 Дідицький Б. — 80, 81, 114, 1286.
 Дикарев М. — 543.
 Добрянський. — 1138.
 Довбишенко. — 337.
 Дольницький А. — 732, 864, 865, 866,
 1142.
 Доманицький В. — 323, 358, 515,
 516, 926.
 Донцов Д. — 361.
 Дорошенко Дм. — 326, 386, 643, 742,
 922.
 Дорошкевич С. — 1025, 1056.
 Дорошкевич О. — 346, 1227.
 Драгоманів М. — 233, 299, 570, 869,
 1155, 1156, 1165, 1168, 1182,
 1353.
 Драгоманів С. — 223, 224, 251, 413.
 Дремцов С. — 942.
 Дубровський В. — 41, 994, 1347.
 Дудинський Ол. — 1242.
 Дудинський П. — 1095.
 Думитрашко К. — 525.
 Думитрашко Н. — 306, 360.
 Дурдуковський В. — 675.
 Духнович А. — 33.
 Дятлов. — 944.
 Дячан Ф. — 984.
 Еварницький Дм. — 1311.
Єрмолаєв. — 1015.
 Єфименко П. — 790.
 Єфремов П. — 1162, 1302.
 Єфремов С. — 3, 14, 29, 205, 335,
 372, 375, 403, 486, 582, 598,
 833, 846, 970, 988, 1036, 1134,
 1322, 1350.
Желіговський Едв. — 1082.
 Желеховський Г. — 1085.
 Житецький Ір. — 377.
 Житецький Гнат. — 430.
 Жихарьов Ол. — 378.
Загул Д. — 100, 118, 637, 638, 875,
 1126, 1135, 1146, 1304.

- Заїкин. — 8, 519, 827, 927, 1204.
 Заклинський Р. — 416.
 Закревський М. — 466.
 Залеський В. — 145.
 Залізник М. — 482, 549, 1122, 1202.
 Залозний Петро. — 872.
 Заревич Ф. — 210, 211, 491, 1053,
 1207, 1262.
 Зарицький І. — 411.
 Зборовський. — 496.
 Здеркович Ол. — 711.
 Зеленкевич. — 1183.
 Зеров М. — 400, 660.
 Зертич-Каленський А. — 19. — — —
 Зиновів К. — 492.
 Зінківський Т. — 858.
 Злотиневський В. — 414.
 Іваницький С. — 301, 436, 953.
 Іванов П. — 21, 427.
 Ігнатієнко В. — 25, 428, 429, 433,
 760, 801, 1201.
 Ізраїльченко П. — 48.
 Ількевич Г. — 676, 677.
 Ільницький В. — 313, 314, 315, 908,
 1113, 1114.
 Ілляшевич. — 914.
 Ішуніна М. — 669.
 Каллаш В. — 576.
 Калитовський Ф. — 452, 453.
 Калитовський І. — 468.
 Кандиба О. — 544, 809, 831, 1190,
 1191.
 Камінський В'яч. — 727.
 Капельгородський П. — 1180.
 Карманський П. — 511.
 Касяненко. — 1229.
 Качала С. — 390, 391.
 Квасницький Ю. — 162, 475, 749,
 750, 766, 1158, 1159, 1167, 1338.
 Квітка Гр. — 2, 625, 703, 829, 896,
 897, 1274, 1303.
 Кедреновський С. — 1306.
 Кернер П. — 465.
 Кибальчич Н. — 497, 730, 733, 915.
 Київський гурток. — 303.
 Київська студентська громада. —
 701.
 Кістяковський О. — 269.
 Кістяковський Б. — 1172, 1199.
 Клейф. — 535.
 Климович Кс. — 559, 560, 1210.
 Кобринський І. — 439.
 Кобилянський Л. — 487.
 Ковалевський М. — 648, 663.
 Коваленко Гр. — 291, 294, 296, 834,
 863, 1012, 1013, 1075, 1175.
 Коваленко-Коломацький Гр. — 240,
 1136.
 Коваленко Ол. — 384.
 Коваль. — 150.
 Ковалів Ст. — 351, 352, 891, 959, 960.
 Колосовський Ан. — 6.
 Комаров М. — 690, 788, 1176, 1177.
 Коменянський. — 542.
 Кониський О. — 121, 135, 151, 152,
 153, 209, 266, 350, 353, 379, 380,
 381, 385, 469, 495, 538, 550, 554,
 561, 591, 649, 799, 860, 867, 913,
 1039, 1051, 1052, 1116, 1222,
 1253, 1283, 1284, 1314, 1315.
 Кононенко М. — 1285.
 Корнилович М. — 167, 531, 1367.
 Корольов В. — 312, 500, 551, 1044,
 1098.
 Короленко-Корольчук М. — 1307.
 Корж К. — 569.
 Коритько Я. — 1324.
 Корсун О. — 31.
 Корякин. — 797.
 Косачева О. — (народж. Драгоманова
 Ол.) — 22, 36, 192, 253, 349,
 514, 537, 778, 911, 958, 1235.
 Косач М. — 785.
 Косачева (Квітка) Л. — 1174.
 Косачева (нар. Судовщикова) Ол.
 Е. — 281.
 Косачева (Кривенюк) О. — 412.
 Костецький П. — 892, 1132, 1133.
 Костів. — 154.

- Костомаров М. — 87, 235, 505, 772, 775, 961.
 Котик. — 68.
 Котляревський О. — 565, 1062.
 Котова О. — 382.
 Котурницький М. — 97, 1341.
 Коцовський В. — 255, 526.
 Коцюбинський М. — 508, 536.
 Кочура М. — 795, 796.
 Кошовий В. — 474, 509.
 Кравченко. — 1164.
 Кравчинський С. — 1108.
 Кравчинський Д. — 1232.
 Кракалія. — 119.
 Краснюк. — 566.
 Красовський. — 546.
 Краснокутський. — 473.
 Крестовський В. — 506.
 Крижановський Вс. — 547, 548, 789.
 Крижановський Г. — 220.
 Криловський Л. — 490, 562.
 Кримський А. — 63, 426, 507, 539, 1200.
 Кропивницький М. — 1368.
 Крупський М. — 558, 563.
 Ксендзюк К. — 489.
 Кудринський Ф. — 478.
 Кузьмінський Ол. — 160, 175, 265, 408, 470, 471, 472, 479, 734, 880, 906, 921, 1014.
 Кулжинський І. — 130.
 Кулик І. — 985.
 Куліш П. — 161, 247, 262, 264, 302, 387, 444, 449, 571, 611, 628, 664, 679, 738, 759, 933, 966, 1184, 1217, 1221, 1224.
 Кулішева Ол. — 45, 764.
 Куницький К. — 835.
 Курняк В. — 140.
 Кухаренко Я. — 692.
 Кущелєв-Безбородько Г. — 283, 290.
 Кушніренко. — 522.
 Кушнір М. — 545, 1313.
Лавровський П. — 595.
 Лазаревський Ол. — 581, 596.
 Лебединцев Ф. — 431, 573, 608, 1193, 1213, 1214, 1234, 1281.
 Лебединцев П. — 583.
 Левицька Софія. — 999.
 Левицький Ів. С. — 52, 765.
 Левицький Ор. — 61, 196, 512, 585, 615, 655, 656, 821, 822.
 Левицький Мод. — 71, 165, 393, 443, 630, 878, 879, 910.
 Левицький Ф. — 64, 276.
 Левицький В. — 578, 620, 823, 1054, 1300.
 Левицький Ів. Ом. — 418, 419, 1231, 1363.
 Левицький Іос. — 441, 442, 586, 1337.
 Левицький Остап — 504.
 Левицький К. — 32.
 Левченко М. — 622.
 Леонтович В. — 584, 588.
 Леонтович Ф. — 84, 1143.
 Леонтович П. — 370, 841, 842.
 Лепкий Д. — 1066.
 Лепкий С. — 721.
 Лесевич В. — 592.
 Липа Ів. — 1055, 1271, 1312.
 Липинський В. — 940.
 Лисенко М. — 54.
 Лисикевич М. — 450.
 Лисковацький В. — 1157.
 Лисяк Ф. — 83.
 Лободовський М. — 607.
 Лоський К. — 108, 1029, 1215.
 Лотоцький О. — 73, 623, 1351.
 Лубенець Т. — 781, 1223.
 Лук'янов Ф. — 626.
 Луцик В. — 89, 451, 510, 717.
 Лучицький Ів. — 1192.
 Любаш С. — 1070, 1071.
 Ляховецький А. — 568.
 Лященко А. — 605.
Макар С. — 1206.
 Максимович М. — 650, 724, 874, 1212, 1250, 1558.
 Максимович Нест. — 18.
 Малицький Ів. — 424.

- Мальованський. — 462.
Мандрика. — 1349.
Манжура І. — 454, 714.
Маркевич Б. — 200.
Марковичка М. — 191.
Маркович Дм. — 197, 808.
Масляк В. — 216, 395, 845, 965, 1125, 1282, 1321.
Матушевський Ф. — 239, 639, 715, 820, 1266.
Медведський Ю. — 743.
Метлинський А. — 405, 659, 699, 868.
Метлинський С. — 680, 982.
Мізерницький. — 1241.
Микешин М. — 678.
Мікшта Ол. — 716.
Мільєва Євг. — 627.
Милорадович Г. — 726.
Миськевич Ф. — 1189, 1190.
Митрус. — 333.
Михайленко Гн. — 685.
Михальчук К. — 689, 1045, 1169, 1219.
Михалевич А. — 723.
Михновський М. — 174.
Михура. — 784.
Міяківський Вол. — 137, 686, 691, 920.
Млака Д. — 707.
Мова В. — 597.
Могила Петро. — 365, 877, 1331.
Могилянський М. — 27, 1007.
Молчановський Ник. — 261.
Мончаловський О. — 826, 934, 1001, 1002.
Морачевський П. — 236.
Морачевський М. — 237.
Мордовцев Д. — 56, 62, 102, 308, 316, 318, 359, 417, 704, 705, 1068.
Мордовцева А. — 59.
Морозова Люд. — 207.
Мороз І. — 614, 748, 977, 988, 979.
Навроцький А. — 213.
Навроцький В. — 813, 814.
Надь М. — 850.
Науменко Вол. — 776, 1097.
Наумович І. — 116, 735, 736.
Никорович Ю. — 654, 769, 770.
Ніковський А. — 10, 23, 141, 144, 180, 181, 773, 937, 1112, 1319.
Ніковська Н. — 1220.
Николайчик Ф. — 777.
Непийвода М. — 783.
Ничай А. — 1261.
Ніщинський П. — 53.
Нос (Ніс) Ст. — 76, 91, 336, 555.
Носальський Ю. — 212.
Овсянико-Куликовський Д. — 572.
Огівнко І. — 996.
Огоновський Ом. — 371.
Огоновський Н. — 756.
Одинцова. — 1030.
Окуневська. — 373.
Орехов М. — 345.
Осинський. — 1076.
Павлик М. — 517, 518, 1208, 1348.
Павлович А. — 629, 1248.
Павловський І. — 1308.
Павловський М. — 423, 480, 579, 600, 601, 603, 693, 718, 719, 720, 722, 855, 876, 887, 952, 955, 1086.
Павленко В. — 812.
Паламарчук. — 861.
Панасенко С. — 143, 184, 1118.
Партицький Ем. — 798, 991, 992, 993.
Парфентій, владика — 587.
Пархоменко І. — 9.
Пассек В. — 30, 134.
Пасічинський Іс. — 92, 93, 94, 95, 96.
Пахаревський. Л. — 541, 574, 774, 791, 951, 1265, 1294, 1297, 1339.
Петлюра С. — 928, 1049.
Петрушевич А. — 231, 234, 1006.
Петрушевич Ст. — 1355.
Пілінський Д. — 458.
Пірко Б. — 126, 127.
Писаревський Ст. — 1272.
Піснячевський В. — 105, 163, 164, 185, 193, 244, 263, 1042, 1060, 1119, 1288.

- Подгорченко (Подгоричевин) А. — 15.
 Подолинський Ст. — 484.
 Подолинський М. — 894, 895.
 Познанський Б. — 950.
 Полянський Ам. — 672, 744, 745.
 Полянський Генр. — 156, 157.
 Пономарьов С. — 65, 128, 129, 277,
 376, 401, 406, 407, 438, 481, 493,
 498, 564, 687, 779, 792, 793, 794,
 856, 857, 938, 987, 1000, 1033,
 1034, 1063, 1064, 1065, 1107,
 1120, 1123, 1173, 8181, 1109.
 Понятенко. — 104, 328, 881, 888.
 Попель М. — 99, 815, 816.
 Попович-Боярський К. — 854.
 Попко І. — 374, 916.
 Попович Ем. — 12, 805, 806.
 Попович Ол. — 136.
 Порш М. — 173, 245, 260, 667, 668, 893.
 Постоловський П. — 847.
 Потій Іп. — 1185.
 Прихоженко І. — 939.
 Прокопович В'яч. — 206.
 Прокопович С. — 886.
 Прокопчи Єв. — 1336.
Радомський. — 155.
 Радченко П. — 962.
 Раввський. — 1130.
 Репніна Вар. — 594.
 Різниченко Вол. — 147.
 Рильський Ф. — 1257, 1258.
 Ришковський. — 1027.
 Рожкович (Рошкович) Іг. — 58.
 Розов С. — 7.
 Ролле І. — 354.
 Романченко Т. — 976.
 Романчук Яр. — 347.
 Рудченко Ів. — 69, 995.
 Рудченко П. — 670.
 Радченко О. — 962.
 Рум'янцев С. — 931.
 Русова С. — 967.
 Русов Ол. — 344, 483, 836, 968, 1096,
 1170.
Сабалдир. — 640, 661.
 Совва В. — 1080.
 Савич О. — 1139, 1140.
 Савченко Ф. — 1352.
 Саливон Г. — 327, 1145, 1147, 1148,
 1151.
 Саліковський Ол. — 923.
 Саломоновський. — 636.
 Самійленко Вол. — 422, 434, 435, 912,
 1039, 1041, 1077, 1078, 1356.
 Свенцицький П. — 610, 843, 1018,
 1019, 1104.
 Свенцицький свящ. — 903.
 Свидницький А. — 853.
 Селецький. — 321, 322, 883, 884, 1131.
 Семеняк І. — 1243, 1244.
 Сенгалевич Ф. — 51, 1022.
 Сенчик. — 1216.
 Сердюк Б. — 971.
 Сильвой І. — 1179.
 Симонович. — 176, 1228.
 Симонов М. — 780.
 Синельників. — 338, 339.
 Сирочинський Л. — 259.
 Скавський Ол. — 811.
 Скворода Гр. — 658.
 Скворода-Зачиняєв Ол. — 567.
 Скоморовський К. — 342.
 Скоропис. — 828.
 Славинський М. — 1092.
 Сластьон. — 817.
 Слюсаренко. — 1032.
 Смирнова. — 1069.
 Сміщук І. — 1031.
 Смотрицький М. — 494, 824, 825.
 Совва В. — 1080.
 Сокол Ів. — 1028.
 Сокурено. — 271.
 Соханська Н. — 534.
 Сполітак. — 575.
 Спринь Ольга. — 1087.
 Срезневський І. — 662, 700, 709, 710,
 898, 981, 1365, 1366.
 Станіславський М. — 1093, 1094.
 Старинкевич К. — 900.
 Старицька (Черняхівська) Л. — 631.

- Старицький М. — 241, 1102.
Стасюк. — 523.
Стебельський В. — 82, 187, 201, 202, 203, 447, 1005, 1067.
Стеблин-Каменський С. — 1137.
Стебницький П. — 445, 634, 635, 956, 1043, 1046, 1073, 1074, 1209.
Степанківський — 214, 901, 902, 1090, 1111.
Степура. — 298.
Степенко Ів. — 319, 830, 1020, 1037.
Стеценко К. — 1117.
Стороженко М. — 1079.
Стороженко А. — 1058, 1059, 1083.
Страшкевич В. — 238, 684, 739, 924, 925, 1081.
Стрілець Г. — 528.
Строхоцький Гр. — 729.
Студинський К. — 166.
Сумневич В. — 1128.
Сумцов М. — 394, 1084, 1127.
Талачинова Н. (народж. Монтовид) — 1267, 1268.
Тянячкевич Д. — 111, 112, 113, 292, 362, 786.
Тарасенко Ів. — 168, 741, 752.
Твердохлібов О. — 1.
Терлецький Ос. — 396, 485, 681.
Терлецький В. — 998.
Терниченко. — 98, 287, 300, 837, 964, 1047, 1101, 1144.
Тимченко Єв. — 86.
Тищенко. — 228.
Ткаченко М. — 682.
Ткаченко Д. — 885.
Тригулевський. — 42.
Тригулевська. — 1346.
Третяк Дм. — 217, 218, 219, 397, 1088.
Тобілевич Ів. — 459, 460, 461, 527.
Тобілевич М. — 1008.
Тобілевич О. — 1010.
Тулов М. — 593.
Тулуб Ол. — 1150.
Туркевич. — 1166.
Тучапський П. — 619.
Уманець Ф. — 1178.
Устиянович М. — 356, 737, 770.
Федорович В. — 1330.
Федькович О. — 304.
Федюшка М. — 366.
Фенцик Єв. — 186.
Фейерчак П. — 653.
Фидровський. — 905.
Фвлипович П. — 415.
Філадельф, архімандрит. — 957.
Филомафитський Е. — 973.
Фінкельштейн Марія. — 647, 1194, 1195.
Франко Ів. — 317, 421, 673, 674, 702, 725, 1004, 1141, 1364.
Жиляк В. — 440, 589, 753, 754, 1323, 1357.
Хоткевич Гн. — 229.
Хотовицький. — 803.
Храневич К. — 1226.
Христюк. — 488, 529, 1203.
Христьяновський. — 1233, 1316.
Цеглинський Г. — 279.
Целевич Ю. — 24.
Ценглевич К. — 1299.
Цибульський І. — 448.
Цимбал В. — 1240.
Цись О. — 696, 697, 712, 713.
Чайковський М. — 1009.
Чалий М. — 1263.
Чарноцький А. — 340.
Челюк. — 606.
Чепелянський. — 1251, 1359.
Чепилко. — 1252.
Чередниченко Варвара. — 117.
Черкасенко С. — 293, 859, 904, 941, 1057, 1105, 1153, 1273, 1296.
Чернявський М. — 728, 943, 1245.
Черняхівський Ол. — 5, 115.
Чехов Ал. — 1026.
Чижевський П. — 109.
Чикаленко Л. — 1255.
Чорноморець-Нордега. — 1115.
Чубинський П. — 839, 840, 844.

- Чупринка Г. — 172, 288.
Шанковський Ам. — 120, 552, 870,
871, 917, 918, 919, 1103, 1270.
Шаповал М. — 1091.
Шашкевич М. — 148.
Шохин К. — 1269.
Шевченко Т. — 310, 502.
Шевченко Марія. — 1278.
Шелухин С. — 838, 889, 890, 945,
946, 1275, 1291.
Шерстюк. — 242.
Шероцький К. — 40, 580, 604, 1023,
1276, 1279, 1354.
Шмігель. — 1280.
Шнайдер Ю. — 540.
Шраг Іл. — 1246.
Шрамченко А. — 1289.
Шугуров М. — 641, 1024, 1290, 1293.
Щербаківський В. — 457, 524.
Щербан А. — 16.
Юркевич Л. — 936, 954, 974, 1124.
Яблонівський. — 409.
Яневський І. — 1318.
Яновська Л. — 369.
Ярошевський. — 930.
Яшковський. — 1171.

Подав Олександр Тулуб.

Знадоби до життєпису Андрія Івановича Димінського.

I.

На сторінках різних академічних видань вже не раз згадувалося про подільські етнографічні записи А. І. Димінського¹⁾, і дослідники, які цікавляться долею та історією української етнографії, мабуть мали змогу скласти певну ціну тим надзвичайно важливим матеріалам. Згадувалося вже скількись разів і про особу записувача — Димінського того. Тільки-ж тіі, аж надто скупії, життєписні відомості, що констатувалися досі за нього, були не тільки дуже короткі, але й зовсім випадкові, та ще й не надто певні до того. Навіть імення Димінського не могли ми досі подати²⁾. А разом з тим скласти біографію Димінського й вияснити як-найдокладніш усі етапи його життя та його етнографічної роботи була річ аж надто необхідна. Вимагала того не тільки звичайна історична справедливість супроти Димінського, а ще більшою мірою той факт, що для наукового використання будь-яких етнографічних (особливо-ж діалектичних) матеріалів, дослідники неодмінно повинні мати певні дані і про особу записувача, і про час та про місцевості пороблених записів.

На жаль подати всі такі певні відомості про А. І. Димінського — справа дуже нелегка. В етнографічній науковій літературі, де з Димінського черпали чимало, сама особа Димінського досі була мало відома, і коли вряди-годи десь можна підловити якусь про нього звістку, то раз-у-раз вона буває коротка і, звичайно, дуже випадкова. Ніяких знов,

¹⁾ Див.: „Етн. Вісн.“, кн. 4, стор. 160—172; „Етн. Вісн.“, кн. 5, стор. 72—93; М. Левченко, „З поля фолькл. й етнографії“ (К. 1927), стор. 3—11, 20—41, 42—54; „Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“ (1927), стор. 396—404; акад. А. Кримський, „Розвідки, статті, замітки“, т. I (К. 1928), стор. 24—26, 39 (= Чуб. II, 646—647), 69—72, 133—135, 271, 274.

²⁾ Початкову літеру А в його іменні встановлено було за допомогою листа Димінського до Кам'янецького Статистичного Комітету, що про нього згадує С. Якимович у своїй статті: „Забраковані матеріали Подільського Губ. Стат. Комітету 1872 р.“ („Черв. Шлях“ 1926, кн. 1, стор. 124). Повне-ж імення й величання по батькові зафіксовано допіро з „Описанія рукописей ученаго архива Имп. Русск. Геогр. О-ва“ Д. К. Зеленина (Петерб. 1916), вип. III, стор. 1064 і д. Дарма, що на це останнє, авторитетне, джерело вже можна було-б спокійно покластися, я й далі провадив розшукування — і з рукописів Димінського виловив ствердження для тієї вказівки. Отже імення Димінський мав безперечно таке: Андрій Іванович.

писаних даних про це в нашому розпорядженні довго не було, а наші спроби розшукати якісь, про Димінського, архівні документи закінчилися дуже невдало. Архів відомого українського етнографа П. П. Чубинського, на який ми повинні були найпередше звернути увагу — мало не ввесь загинув в Барішполі (тут Чубинський мав садибу) підчас революційних подій. В тих мізерних рештках з нього, котрі порозходилися по руках (почасти родичів Чубинського, почасти сусід-селян), неспромога була шукати відповіді на наші сумніви. Друга архівна збірка, де а ргіогі можна було-б сподіватися знайти щось біографічне про Димінського, то високоцінний архів Подільського Статистичного Ком-та (в нім Димінський був за дійсного члена), — на жаль, і він так само безповоротно загинув для науки. Бо року 1920, підчас польської окупації Кам'янця, польські жовніри розташувалися в приміщенні, де переховувалися всенькі папери Под. Стат. К-ту і, щоб отой „мотлох“ не заважав їм, вони всі архівні справи геть повикидали на подвір'я і мабуть користувалися ними як для підпалу, так і для инших господарчих потреб¹⁾. Нарешті, в добре зацілілому архіві петербурзького Русск. Географ. О-ва (в нім Димінський був за постійного співробітника) пощастило відшукати лиш невелике число рукописів з його етнографічними записами, але про особу Димінського в тому архіві, знов-таки, не багато знайшлося відомостів. Таким чином загубивши всяку надію на можливість відшукати архівні документальні дані, ми змушені були вдатися до инших джерел, які й пособили нам хоч в початкових рисах скласти приблизний нарис життя і діяльності Димінського та встановити деякі дати.

За такі джерела для наших знадоб правили найперше сами тексти записів Димінського (досі ненадруковані). Уважно повибирали ми з них геть усе, що мало в собі хоч якийсь автобіографічний елемент, повиписували всі місцевості, про які він згадує, повиловлювали всі хронологічні дати, які він називає. Це дало до нашого розпорядження чималенько матеріялу, який ще пощастило трохи доповнити вказівками, що їх знайдено було в „Описаніи рукописей ученаго архива Русск. Географ. О-ва“ Д. К. Зеленина (П. 1916). Дуже цінні вказівки для нашої праці подали нам високоповажані акад. Оникій Олексійович Малиновський та відомий історик Поділля Євтим Йосипович Сіцінський. Ті вказівки — неоднакового характеру. Перший передав нам свою дуже змістовну замітку-розвідку: „Хто такий Димінський?“ (викликану нашим виданням „З поля фольклористики“), а другий надіслав надзвичайно цінні особисті спомини (бо він сам знав Димінського). За цю їхню ласкаву допомогу складаю їм на цім місці свою як-найсердечнішу подяку.

Отже всі ці, а також ще й деякі згадки друковані (ці — на жаль — нечисленні) лягли в основу теперішніх „Знадоб“. Сподіваємося, що при дальшій роботі нам пощастить відшукати ще якісь матеріяли, які допоможуть скласти вже повну і абсолютно певну біографію Димінського, а оці „Знадоби“ являють собою лиш першу спробу в цьому напрямі.

¹⁾ Див. вищезгадану статтю Якимовича: „Забраковані матер. Под. Стат. К-ту“.

II.

Дід А. І. Димінського довший час жив на Київщині, і можна навіть припустити, що й родом він був не звідки, як саме-іменно з повіту Київського. Прізвище Димінських на Київщині часто трапляється серед дрібної шляхти, і мабуть не випадково зустрічаємо ми сина А. І. Димінського — І. А. Димінського, в 1870 роках в м. Лисянці Київського повіту, на посаді народного вчителя: — чи не тому він там опинився, що батько там мав давні звязки?

На л. 607¹⁾ етнографічних записів А. І. Димінського ми знаходимо такий уступ: „Дід мій розказував, що він 1769 року був в типеришнім Київським повіті, при робочих людях на полі...“. В цьому уступі ми знаходимо не тільки точну вказівку на місце тодішнього проживання, але й на професію дідову. В другому записі, а саме на л. 604 об.²⁾, ми знову знаходимо рівнозначну вказівку Димінського: „Дід мій розказував, що назад тому буде до 50 літ, він був на полі коло косарів...“. Гадаю, що опих двох вказівок вистачить для того, щоб, без особливого ризику, зробити висновок про те, чим дід був: живовидячки служив він, за молодих літ, в якійсь панській економії на Київщині за доглядача, далі може добивсь і „прикажчика“ або навіть і економа, та на тому мабуть і закінчилася його службова кар'єра.

Таке саме соціяльне становище передав він і своєму синові (батькові нашого етнографа) — Іванові Димінському. В цьому, знов, переконують нас скількись згадок про батька, в записах Димінського. Так на л. 602: „Мати моя розказувала, що в холеру 1831 року, — вони тогди жили в Барішевцях³⁾ на самім краю села недалеко фільварку... — мали вони наймичку Оляну, котра зо мною спала завше... Мати була сама вдома, а батько десь був в Кам'янецькім уезді на службі...“. Або от на л. 604: „Батько мій в 1833 року переїхав на службу в Кам'янецький повіт⁴⁾ і їхав через село Жеребілівку⁵⁾“: „... як бачимо з цих цитат, батько А. І. Димінського — теж людина службова, і служив він мабуть якщо не в економії, то може десь у волосному „правлені“⁶⁾. Отже родина Димін-

¹⁾ В Академії Наук переховується не одна по суті колекція записів Димінського, а дві. Тільки-ж обидві вони мають чималі прогалини, бо багатьох аркушів їм бракує. Через це довелося одступати од плутаної пагінації самого Димінського і перенумерувати все наново та й держатися своєї безперервної-порядкової пагінації, на яку тут й посилатимуся.

²⁾ „Об.“=„оборот“. Димінський писав на обох боках аркуша, а нумеровано лиш один.

³⁾ Село Барішівці Могилівського повіту. Инакше — Барішева, Барішів.

⁴⁾ Тут бачимо ніби розбіжність поміж датами: Один раз Димінський пише, що 1831 р., його батько вже був у Кам'янецькім повіті (а сім'я жила в Могилівськім), а трохи нижче подає зовсім певно 1833 рік, як рік батькового переїзду до Кам'янецького повіту (то вже мабуть з сім'єю?).

⁵⁾ Могилівського повіту.

⁶⁾ За службою в економії промовляє вказівка Димінського на те, що жили вони в Барішівцях на краю села близько фільварку. А ми ж знаємо, що службовці економії завсіди жили або в самій економії, або десь поблизу її.

ських 1831 року живе вже на Поділлі в с. Баришівцях Могилівського повіту, а не на Київщині, де ще в 1760 роках жив дід Димінського. Чи переїхав сюди допіру батько етнографа, чи може ще й діду А. І. Димінського довелось покинути Київщину — не відомо. Тільки-ж беручи на увагу численні записи Димінського з дідових уст, припустити факт іще дідового переїзду на Поділля — дуже легко. В кожному разі, ніде як у Баришівцях минають найперші дитячі літа нашого етнографа.

Та чи не тут-таки він міг і народитися? так десь бл. 1826—1827 року? На ці приблизні дати наводить нас вищеподана цитата: „...1831 року.. мали вони наймичку Оляну, котра зо мною спала завше...“. Як нам відомо, в сільському побуті дитину до трьох літ кладуть спати або в колисці або з матір'ю, а літ з 5—6 вона вже може і цілком окремо спати.

Року 1831, а з сім'єю мабуть допіру 1833, етнографів батько переходить на службу в Кам'янецький повіт і, як можна думати, в село Гаврилівці поблизу Кам'янця. Про це село А. І. Димінський взагалі часто згадує в своїх записах. А на л. 609 пише: „В Гаврилівцях батько мій раз ішов, через єден сад, ночео“. Правда, це — єдиний раз, де з Гаврилівцями асоціюється батькове ім'я, за те на протязі дальших записів ми ніде не знаходимо про батькову особу такої згадки, що була-б звязана ще з якоюсь иншою місцевістю.

Як минали дитячі та юнацькі літа А. І. Димінського, про це відомостей у нас нема. Та це легко можна собі уявити, коли взяти на увагу той факт, що зминули вони в умовах життя сільського, в родині дрібного службовця-офіціаліста економії. Вказівок на освітній ценз майбутнього етнографа ми ніде не знаходимо. Але-ж його пізнішеє становище волосного писаря і малограмотна форма перших етнографічних записів промовляють за те, що шкільна його освіта була дуже невеличка. Чи не найперше навчився він грамоти польської? бо, бачимо в записах, умів він і по-польському писати, ще й дуже гарно літери виводячи; російське письмо у нього дуже не гарне. Міг він скінчити якусь сільсько-приходську школу, то вона певне й дала йому такі-сякі знання російської мови, а також право на посаду волосного писаря. Дальші свої знання здобував А. І. Димінський очевидячки самотужки, через читання, а під старість, безперечно, не втік од впливу тих високо-освічених людей (як Чубинський та инші), з якими звела його етнографічна діяльність. В кожному разі пізніші записи Димінського значно грамотніші і свідчать, що під кінець життя була з нього людина начитана і дуже розвинена; а в його чималій бібліотеці знаходимо ми досить цінні та рідкі видання ¹⁾.

Живучи в с. Гаврилівцях, недалечко Кам'янця, молодий А. І. Димінський міг часто бувати і в самому Кам'янці, ба навіть мати з ним якісь тісніші звязки. Мабуть іще за своїх парубоцьких літ познайомився він тут-таки у Кам'янці, з трохи молодшим од нього Ст. Руданським, який з 1847 до 1855 р. вчився в Кам'янецькій духовній семінарії.

¹⁾ Див. спомини Є. Й. Сіцівського, що нижче надруковані.

Факт знайомости Димінського з Руданським підтверджує у своїх споминах Є. Й. Сіцінський, а про якісь обопільні впливи у цих двох талановитих молодиків красномовно свідчить і їхня спадщина: — етнографічні записи Димінського з одного боку, етнографічні записи й поетична творчість Ст. Руданського — з другого. Коли ми розглянемо уважно всі записи Димінського, то знайдемо в них мало не всі сюжети поетично оброблених приказок Руданського, часто однаковісінькими висловами. Знов-же початок і характер діяльності у обох мало не зовсім збігається. Розпочав свою поетичну творчість Ст. Руданський р. 1851, під сильним етнографічно-романтичним впливом (навіть просто на підставі етнографічних записів), ще на бурсацькій лаві кам'янецької духовної семінарії. На Кам'яничині-ж таки і Димінський розпочав свої етнографічні записи р. 1849. (Про це свідчать його датовані зазначки на рукописах записів любовних пісень, що переходять тепер в архіві „Русскаго Географическаго Общества“) ¹⁾. Збіг оцих дат, схожість перших кроків діяльності, територіальна близькість, в умовах життя провінційного Кам'янця, — все це промовляти могло-б і про взаємні особисті впливи. Звичайно, що слід говорити й про впливи на обох талановито-працьовитих молодиків з одного джерела — народньої творчости.

Дальше життя в обох молодиків пішло різними шляхами, і далеко неоднакова доля спіткала їх у майбутньому. Ст. Руданський 1856 року їде вчитися до Петербургу; — Димінському доводиться шукати заробітку, — і десь близько цього самого часу він здобуває посаду волосного писаря, в незначному селі на Проскурівщині — Новому Світі. Дуже ймовірна річ, що прийняти цю посаду в глухому далекому селі примусило А. І. Димінського одружіння. — Бо, як виходить з нашого розрахунку, саме десь у початку 1850 років мав Димінський одружитися і чи не тут у Гаврилівцях чи Кам'янці Димінський собі й жінку взяв? ²⁾. Першу вказівку на Новий Світ знаходимо ми на зшиткові: „О торговлѣ хлѣбомъ и скотомъ въ Проскуровскомъ уѣздѣ“, що переходується в архіві „Русск. Геогр. Об-ва“ ³⁾. Тут навіть зазначено і день запису, а саме 10 грудня 1856 р. В Новому Світі прожити Димінському довелося скількись років, але вони в нього не загинули для етнографії марно. Велику частину етнографічних його записів пороблено саме тут, і близькі місцевості до Нового Світу на Проскурівщині дуже часто фігурують у його зошитах. Найостатнішу вказівку на Новий Світ знаходимо ми на рукопису: „Цѣны на разные предметы, существующія въ мѣстечкѣ Сатановѣ Проскур. уѣзда“ 1859 р. ⁴⁾, і після того Новий Світ вже перестає в його записах фігурувати.

¹⁾ Див. Д. К. Зеленин: „Описание рукописей ученаго архива Имп. Русск. Геогр. Об-ва“, в. 3, Петр. 1916, ст. 1092, № 34.

²⁾ На те, що одружився Димінський десь у цей час, вказує нам той факт, що р. 1878 у нього вже всі діти зовсім дорослі: дочка одружена, а син вчителює.

³⁾ Див. Зеленин, т. III, ст. 1076, № 30.

⁴⁾ Див. Зеленин, „Оп. рукописей“ т. III, ст. 1064, № 2.

На рукопису 1864 року: „Объ извозной и личной промышленности крестьянъ Подольской губерніи“¹⁾ зазначено вже Нову Ушицю, і її таки ймення подано ще на кількох рукописах, та й сусідні до Нової Ушиці місцевості часто-густо починають виступати у записах. Тут у Новій Ушиці, або певніш десь близько Ушиці, прожив Димінський довгий час, і з цими місцями сталися в нього, як побачимо далі, звязки найтісніші. Увесь цей час Димінський підтримує з Ушиці тісні зносини з Подільським Статистичним Комітетом, що його засновано бл. 1862, надсилає туди матеріяли, здобуває програми для етнографічних записів і робиться нарешті дійсним його членом. С. Якимович у статті: „Забраковані матеріяли Подільського Губ. Ст. Ком. 1872 р.“²⁾ подає опис тіві єдиної (або одної з дуже небагатьох) справи, що заціліла з дорогоцінного архіву Под. Ст. Ком-ту. В цій справі ми знаходимо програму „для собиранія свѣдѣній о городахъ Подольской губерніи“, прохання до всіх членів к-ту її заповняти, відповідь дійсного члена Андрія Димінського, з 15 січня 1873 р., де він дає свою згоду описати Стару і Нову Ушицю та Вербовець, що розклався поміж ними. 18/І 1873 р. (вже на третій день, — а це свідчить про тую надзвичайну увагу, яку приділяв Комітет записам Димінського) Статистичний Комітет надіслав Димінському подяку і докладну програму для його роботи. На жаль певних відомостей про те, наскільки пощастило Димінському впоратися з цією відповідальною і важною роботою, в нас немає.

Через посередництво Под. Ст. Ком-та у Димінського, що не переставав жити в Ушицькому повіті, нав'язалися тісні відносини з П. П. Чубинським, який 1869 р., з доручення „Имп. Русскаго Географ. Общества“, розпочав свою працю над збиранням етнографічно-статистичних матеріялів „Юго-Западнаго Края“³⁾. Того 1869 року П. П. Чубинський одвідав Поділля, побував у Кам'янці і, серед великої сили різного матеріялу, здобув од Подільського Статистичного Комітета понад 2000 пісень, збірник вірувань, загадок і взагалі етнографічних матеріялів запису Димінського⁴⁾. Всі ці матеріяли переслав Чубинський до Петербургу, і вони значною мірою віддруковувані були в „Трудахъ этнографическо-статистической экспедиціи“⁵⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 1076, № 29.

²⁾ „Червоний Шлях“ 1926, кн. I, ст. 124.

³⁾ Частину цих матеріялів було незабаром опубліковано в семи томівій збірці під назвою „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-русскій край; Юго-западный отдѣлъ“, Петербургъ 1872—1874. Ця збірка може справедливо вважатися за окрасу нашої етнографічної науки.

⁴⁾ Дивя „Труды этн.-стат. эксп.“ т. I, вип. 1, ст. XVI. Тут (в передмові до I т.). Чубинський пише: „Подольскій статистическій К-тъ предоставилъ въ распоряженіе экспедиціи сборникъ г. Дыминскаго, заключающій въ себѣ до 2000 пѣсень, считая въ томъ числѣ и варіанты... Г. Дыминскій [предоставилъ] — сборникъ повѣрій, загадокъ и вообще этнографическихъ матеріаловъ“ В т. I вип. 2, на ст. 227: „Такъ, по Ушицкому уѣзду Подольской губерніи большая часть пословицъ сообщена намъ г. Дыминскимъ“.

⁵⁾ Далеко одначе не скрізь зазначувалося, що йдуть тіі друковані записи від Димінського.

Через Чубинського нав'язалися у Димінського тісніші відносини з петербурзьким „Русскимъ Географическимъ Обществомъ“¹⁾. Вже 1870 року фігурує він у списках „членовъ-сотрудниковъ“, далі підноситься до становища „дѣйствительнаго члена“²⁾ і нарешті здобуває срібного медала за свої етнографічні записи. Увесь цей час Димінський дуже старанно працює і надсилає свої записи вже безпосередньо до Петербургу. Виразні вказівки на це ми знаходимо і у Зеленіна в „Описаніи Рукописей“, а крім того і в тексті самих рукописів. Так у тих зошитах (як зазначалося — ще недрукованих), що я маю в руках, знаходимо зазначки, од самого Димінського пороблені, які пояснюють, що ту чи иншу річ уже надіслано до Петербургу. От прим. на л. 510 ми знаходимо казку про двох братів: багатиря і вбогого, — на припочатку і вкінці її рукою Димінського зазначено:— „Этая (sic!) сказка послана въ Петербургъ“. Здебільша одначе Димінський таких зазначок не робить, а попросту закреслює в своєму рукопису надісланий до Петербургу матеріал (чи то будуть пісні, чи казки).

Коли в Києві засновується 1873 р. „Юго-Западный Отдѣлъ Русск. Геогр. О-ва“, Димінський (а жив він і далі в Ушицькому повіті) і з „Отдѣломъ“ нав'язує відносини. Що правда, ті зносини Димінського з „Юго-Западнымъ Отдѣломъ“, як видно, велися не безпосередньо, а через когось із членів „Юго-Зап. Отдѣла“ (найпевніш знов-таки через Чубинського). Бо ніяких писаних указівок на такі зносини Димінського з „Юго-Зап. Отдѣломъ“ у протоколах та звідомленнях „Отдѣла“ ми не знайшли; не знайшли ми там навіть і будь-якої хоч-би лаконічної згадки про Димінського. Та у нас про причетність Димінського до „Отдѣла“ є цінні і незаперечимі доводи, а саме: рясні рукописи етнографічних записів Димінського, які переховуються тепер в Українській Академії Наук. Ці його рукописи — ми це точно знаємо — були в „Юго-Зап. Отдѣлѣ“, принаймні в руках окремих членів, і їх не тільки переглядали, а й друком почасти використали члени „Отдѣла“. Так, у IV та VI відділах „Малорусскихъ народныхъ преданій и рассказовъ“ М. Драгоманова (Київ 1876 р.) ми знаходимо скількись десятків оповідань запису Димінського³⁾. Що правда, записи Драгоманов позначує так: „Под. губ. Передалъ И. Р-ко“, або ще простіш: „Передалъ И. Р-ко“, себ-то каже, що їх подав відомий український етнограф Іван Рудченко. Будь-якого зазначення того факту

¹⁾ У Зеленіна в „Описаніи рукописей Русск. Геогр. О-ва“ ми знаходимо аж в двох місцях зазначку, що рукопис етногр. запису Димінського надійшов до О-ва 1864 р. Ми все-ж дозволяємо собі думати, що це є помилка і що зазначку цю треба розуміти не инакше як час самого запису, а рукопис могло здобути „Русск. Географ. О-во“ аж допіро бл. 1870 р.

²⁾ Пізніш знову спускається до становища „члена-сотрудника“, через несплату членських внесків, які припадали з кожного дійсного члена.

³⁾ Диви прим. відд. IV (ст. 42—61), №№ 2—14; 20—33 та 34 б. У відд. V (ст. 62—67) № 1. У відд. VI (ст. 68—77) №№ 15, 18, 19.

що подані од Рудченка записи належать Димінському, абсолютно ніде в Драгоманова нема. Це нам показує на те, що сам Драгоманов, діяльний член „Юго-Зап. Отдѣла“, не листувався з Димінським, а здобув його записи допіро від Рудченка. Але-ж і Рудченко безпосередніх зносин з Димінським мати не міг, і найпевніш здобув він оті його записи не инакше як тільки через „Юго-Западный Отдѣль“, мабуть через секретаря О. О. Русова, який передавав Рудченкові взагалі будь-чий казковий матеріял для розгляду та для впорядкування¹⁾.

Як відомо, київському „Юго-Западному Отдѣлу“ не довго судилося проіснувати, і після його розв'язання всі ті багатства, як музейні так і рукописні, в одній частині перейшли до „Церковного Археологического Музея“ і тепер належать Всенародній Бібліотеці Україні, а инші (і, як видко, найцікавіші) позалишали в себе на руках окремі члени „Отдѣла“. Димінського рукописи, разом з иншим матеріялом, дісталися на схованку відомому українському філологу П. Г. Житецькому і аж до 1895 року були в нього. Та 1895 року передав їх П. Г. Житецький А. Е. Кримському²⁾. Тільки-ж і до того часу П. Г. Житецький давав змогу ознайомитися з тими рукописами відомому етнографові В. В. Каллашу, а може й ще кому. Цікаво, що й П. Г. Житецький, як з усього видко, теж не знав нічогосінько про біографію Димінського, бо, приміром, передаючи А. Е. Кримському рукописи 1895 року (ще за життя Димінського!) він про особу Димінського висловився був зовсім лаконічно та й дуже непевно: „Почав записувати Димінський, здається, ще в кінці 1850 років. Де писарював, — не пам'ятаю: чи на Ямпільщині, чи в Ушицькому повіті, чи де“. — Оце й усе, що зміг згадати П. Г. Житецький, хоч сам він надавав великої ваги Димінському матеріялам. Як бачимо, Димінський не мав у Києві звісности, не вважаючи на свою велику працьовитість. Та це зрештою доля багатьох наших видатних діячів.

Увесь цей час (з 1864 р.) перебував Димінський у повіті Ушицькому. Та зрештою і це насиджене місце довелося Димінському покинути. В 1876 р. ми знаходимо його на посаді волосного писаря Сурозької волости Лятичівського повіту; 1877 р. він писарює в м. Меджибожі того самого Лятичівського повіту, а 1878 р., переходить в сусідню Суslopeцьку волость, на роботу знов-таки писарську. Тут він перебував якийсь час, в кожному разі аж до 1880 року включно (це про Лятичівщину остання дата, яку ми маємо). Відомості про цей період життя А. І. Димінського маємо ми з архіву небіжчика Ол. Хв. Кістяківського, через посередництво високоповажаного академіка О. О. Малиновського, який подав мені ці дуже цінні вказівки в формі замітки. За його ласкавим дозволом подаю тую замітку повністю:

¹⁾ Про це диви „Отчетъ о дѣятельности Юго-Зап. Отд.“ за 1874 р., ст. 22.

²⁾ Про це диви мою статтю: „Богатир Ілля Муромець в старій українській казці“ в збірці „З поля фольклористики й етнографії“, К. 1927, ст. 5–6.

Хто був Димінський?

(З приводу статті М. Левченка: „Збірка подільських казок 1850—1860 рр.“ Димінського, — „Етн. В.“, кн. 4, ст. 160—172).

Після небіжчика Ол. Хвед. Кістяківського залишилися „Матеріяли звичаєвого права“. Посеред цих матеріялів є такі, що їх подав Димінський. Саме: 2 січня 1878 р. Ол. Хв. одержав листа від Данилевського, разом з відповіддю на його програму для збирання звичаєвого права; на відповіді Ол. Хв. власноручно надписав: „отвѣты даны Дыминскимъ, волостнымъ писаремъ въ Межзбожѣ Подольской губ., сообщено мировымъ посредникомъ А. О. Данилевскимъ, 2 янв. 1878 г.“. В листі від 30 грудня 1877 р. Данилевський теж сповіщав, що відповідь написав Димінський і що нині він поїхав в Ушицький повіт, на весілля своєї дочки. Тоді-ж-таки (2 січня 1878 р.) Ол. Хв. Кістяківський одержав „Пѣсни противъ нецѣломудрія невѣсты-дѣвушки“ і власноручно зробив надпис: „Записано въ м. Межибожѣ Подольской губ. волостнымъ писаремъ Дыминскимъ; сообщено мировымъ посредникомъ А. О. Данилевскимъ, 2 янв. 1878 г.“. Пізніше Олександр Хведорович одержав вирокі волосних судів з Поділля і на одній збірці надписав: „Рѣшенія волостного суда Гредчинской волости, доставлены волостнымъ писаремъ Сусловецкой волости А. Н. Дыминскимъ, авг. 1878“; на другій: „Рѣшенія Вербовецкаго и Сусловецкаго волостныхъ судовъ, доставленныя А. Н. Дыминскимъ“. В вирокках Сусловецького волосного суда за 1878 і 1879 рр. є підпис: „волостной писарь Дыминский“; поміж вирокками Сусловецького суда є один вирок Сурогського волосного суда від 1876 р. з підписом: „волостной писарь Дыминский“. Нарешті, в 1880 р. (29 жовтня) Олександр Хведорович одержав ще збірку вироків Сусловецького вол. суда від Сусловецького волосного правління, при чому на супровідному листі підписався окрім старшини ще й „волостной писарь Дыминский“.

Таким чином Димінський в 1878—80 роках був за волосного писаря Сусловецької волости Лятичівського повіту на Поділлі; раніше займав посаду теж писаря в інших волостях: так 1876 року був за волосного писаря Сурогської волости. В 1870-их роках вже був пристаркуватого віку: справляв весілля своєї дочки в Ушицькому повіті. Підписував він скрізь тільки прізвище без хрещеного імення, але Олександр Хведорович Кістяківський, що добре знав своїх кореспондентів, назвав його (по-російськи) „А. Н.“, — може „Андрей Николаевич“¹⁾.

За кореспондента Ол. Хвед. Кістяківському був і другий Димінський — народній учитель містечка Лисянки на Київщині. Він надіслав Олександру Хведоровичу повідомлення про різні повір'я і заговори. На цьому повідомленні Ол. Хв. надписав „Наблюдения О. А. Дыминскаго, учителя народн. училища въ Лысянкѣ“. Другим разом він надіслав „Обычай крестьянской свадьбы и послѣдствія цѣломудренной и нецѣломудренной невѣсты. М. Лысянка, Киевской губ.“ і на кінці підписав: „собралъ Иосифъ Андреевичъ Дыминский“, а Ол. Хв. ще зробив і від себе напис: „доставлено 19 окт. 1878 О. А. Дыминскимъ, учителемъ народн. училища въ Лысянкѣ“. Згодом подав ще одне повідомлення, про владу чоловіка над жінкою і підписав його: „собралъ І. Дыминский“ (20. VII. 1879).

¹⁾ Як ми вже певно знаємо з попереднього, був він Андрій Іванович; і оця літера *И* в ініціалах Димінського, що подає нам акад. О. О. Малиновський, є безперечно помилкова. Найпевніш сталася така помилка через графічну близькість літер *И* та *Н* і її легко міг зробити О. Хв. Кістяківський, неправдиво відчитавши лист Данилевського (*М. Л.*).

Чи не Андрій — А. Н. Димінський — волосний писар Суслевецької вол., і чи не батько він Йосипа Андрійовича Димінського, вчителя в м. Лисянці на Київщині? Можливо, що через спадковість від батька і син теж мав нахил до етнографії.

У всякому разі обидва Димінські є етнографи-самоуки, що безкористовно збирали етнографічні матеріяли. Щоб оцінити цю роботу, досить буде взяти на увагу, що один А. Н. Димінський надіслав Ол. Хв. Кістяківському аж 452 номери вироків волосних судів з Поділля.

Акад. О. Малиновський.

На жаль, в нашому розпорядженні немає ніяких документальних даних, які-б абсолютно-точно ствердили цей останній здогад вш. акад. О. О. Малиновського про родинну близькість А. І. Димінського та І. А. Димінського. Але маючи хоч-би ті дані, що подає акад. О. О. Малиновський, можна з великою певністю гадати, що Йосип Андрійович був таки син Андрія Івановича і що синові етнографічні інтереси повстали під безпосереднім батьковим впливом. Сподіваюся, що згодом пощастить це встановити з непохитною твердістю ще й за іншими джерелами.

У 1880 роках (коли саме, нам точно не відомо, але мабуть десь наприпочатку) Димінський кидає Ляличівський повіт і повертає знову до Ново-Ушицького, з яким, як бачимо, не переставав мати звязки, бо навіть і дочку там одружив. За цим разом він оселюється, вже назавсіди, поблизу Нової Ушиці в „казенному“ селі Великій Струзі, де здобуває писарську посаду в „Окружномъ Управленіи военныхъ поселеній“. У Вел. Струзі Димінський, не вважаючи на досить поважні літа, продовжує свої етнографічні записи і надсилає їх до Петербургу, Тільки-ж темп його роботи вже повільніший: зазначки „В. Струга“ на петербурзьких рукописах досить рідкі.

Дуже цікаві відомості про життя Димінського у Вел. Струзі подають нам спомини відомого історика Поділля — Є. Й. Сіцінського, які він ласкаво надіслав мені на моє прохання. Ось вони:

„Подаю Вам те, що мені відомо про цього етнографа. З Димінським я познайомився в 1896 р. літом. Я мав звичку — кожного літа робити, так-би сказати, променади по Поділлю. В 1896 р. я, проїжджаючи по Ушицькому повіту, був у селі Великій Струзі (Вел. Струга в 7 верстах від Нової Ушиці, що була за повітве місто). Там у домі священика мені сказали, що в Струзі „проживає старий, одставний писар бувшого „Окружного Правленія военныхъ поселеній“, — чоловік інтересний: має багато книжок й архівних матеріялів“. Я побував у того „інтересного“, стружського обивателя. Дійсно, він був „інтересний“ чолов'яга. Служив він там в Окружному Правлінню (здається, в тім-же селі Струзі було те Окружне Правління військових поселень, бо Струга була „казеним селом“, після того, як маєток тутешнього пана Вікентія Стемповського був конфіскований за участь власника в польській повстанні 1831 р., і в 1839 р. стало воно „воєнним поселенієм“ до 1842 р.). Димінському за його доволітню службу дали участь землі в Струзі, де він побудував собі домок з кількох кімнат, з „ганком“. Коли я був у нього в 1896 р., то він був вже старий чоловік, мав семейство. Розказував він мені про свої знайомства з Чубинським, Руданським та инш. Але що саме розказував, тепер я не пам'ятаю. Тоді-ж я купив у Димінського два томики: „Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przewdzieckiego (Wilno 1841), тт. I та II. В нього були й инші книжки, але я купив у нього тільки ці дві, бо в моїй бібліотеці не доставало цих книжок. Показував він мені великий зшиток в палятурках, де були підшиті

папери, що торкалися його життя. Тут було й свідоцтво від 'Русского Географического Общества' про те, що Димінському дана срібна медаль за його етнографічні збірки.. Після того, в тім-же році, або може в наступному році Димінський, маючи якісь справи в Кам'явці, приїжджав сюди і заходив до мене... Потім через рік, або два, я довідався, що Димінський вмер. Після його смерті, через кілька літ я був у Струзі, хотів дізнатися, де його бібліотека, а особливо, де його зшиток з матеріалами до 'Curriculum Vitae' його. Був у його домі, але нічого не дізнався... Його вдова казала, що нічого не зосталося, а що було, то забрав син, що служив на цукроварні в якомсь селі Ушицького повіту. Поїхав я і до сина, але його не застав дома. Потім син того молодого Димінського (значить, внук етнографа) поступив в Кам'янецьке 'Техническое училище', де я був законоучителем. Через того учня я кілька разів передавав просьбу до його батька — прислати мені папери покійного етнографа. Він того зшитка біографічного не прислав, а прислав (через учня) велике 'д'їло' канцелярське, якогось суду, про Мукачівське староство (Ушицького пов.), а також кілька окремих документів XVIII—XIX в., що торкаються різних панських маєтків. Це 'д'їло' і документи я передав до Кам'янецького Історично-Археологічного Музею. От і все, що я знаю про покійного Димінського. Мої розшуки його формулярного списку, або того зшитка біографічного, кінчилися нічим, а я розшукував це з наміром помістити в місцевих виданнях некролог покійного. Але як віяких матеріялів не знайшов, то і некролога не надрукував.

Коли я бачився з ним, він зробив на мене дуже приємне вражіння своєю, так-би сказати, українською свідомістю, своєю щирістю, своїм українським юмором.

Є. Сіцінський.

Кам'янець-Подільський. 1 вересня 1927 р.

Окрім інших дуже цікавих відомостей, які подає нам оцей спомин, — він важливий ще й тим, що встановлює приблизну дату смерті Димінського. Та цю дату ми маємо змогу перевірити ще й через рукописи Димінського. Так, останні два рукописи, які надіслав він до Петербургу, мають на собі зазначки: 1) „Сонъ Пресвятой Богородицы — получено отъ А. И. Дым. въ 1896 году“ і 2) „Байда“ — получено в 1896 году. Підписано: „село Берцова (?) Могилевскаго уѣзда“. Отже виходить і з цього, що помер Димінський по році 1896, а найпевніш 1897. Отой знак запиту, надрукований коло слова „Берцова“, показує мабуть, що підпис на рукописі дуже нерозбірний і що шановний упорядчик „Описанія рукописей“ не ручиться за правдивість свого читання. Що читання Берцова неправдиве — це річ безсумнівна. Села такого, ані у Могилівським повіті, і ніде на Поділлі нема. Дозволю собі думати, що це ніщо як Барішев[ці], село, де перейшли перші роки життя Димінського (може й народивсь він там), і з яким у нього могли не перериватися якісь родинні звязки. Цей факт, що наприкінці свого життя Димінський одвідував Барішев, міг-би бути ще одним доводом за те, що саме в Барішеві (чи, як вимовляють там, в Барішівцях), він народився, — це мабуть і потягнуло його туди вже в глибокій старості (1896 року мав Димінський бл. 70 літ). Та помер Димінський не в Барішівцях, а напевне у В. Струзі, і там мабуть треба шукати його самітню могилу.

Отак більше-менше 1897 року непомітно згасло життя цього видатно-працьовитого українського етнографа. За своє довге життя, не вважаючи ані на дуже важкі життєві умови, ані на малу освіту та невеликий запас знаннів, Андрій Іванович Димінський зробив аж надто багато

для української науки. Його величезна етнографічна спадщина, після свого опублікування, дасть для майбутніх українських дослідників (як етнографів так і філологів, особливо-ж діалектологів) багатющий матеріал. А справедлива оцінка того матеріалу приверне А. І. Димінському по праву належне йому видатне місце в історії української етнографії, де він досі був постать зовсім мало відома.

Саме зараз працюю я над упорядкуванням та виданням етнографічних записів Димінського. Через те, що робота моя посувається вперед досить успішно, я маю надію, що вже в недовгому часі побачать вони світ у належному вигляді. Та коли-б якісь несподівані обставини перебили моїй роботі і мені не пощастило довести її до кінця, то мої наступники повинні будуть твердо пам'ятати таке: записи свої А. І. Димінський провадив не з кінця 1850 років, як гадав був П. Г. Житецький, а з 1849 року, протягом півстоліття, аж до 1896 року включно. Пороблено їх геть усі на Поділля, але в різних повітах. З безперечною точністю можна назвати повіти: Кам'янецький (тут Димінський мабуть розпочав свої записи), Проскурівський, Могилівський, Новоушицький (ці повіти, в такому порядку, він сам зазначає на рукопису пісень)¹⁾ та ще й Лятичівський (за це промовляє вищенаведена замітка акад. О. Малиновського та часті назви місцевостів Лятичівського повіту, в самих записах).

Що-до назв різних місцевостів, які зустрічаємо в записах Димінського (їх не так і багато), то розпадаються вони по окремих повітах таким чином:

I. Кам'янецький повіт: с. Гаврилівці, с. Ходас, с. Зінківці, м. Оринін, м. Жабинець, с. Ісаковець, м. Жванець, с. Скотняни.

II. Проскурівський повіт: Новий Світ, с. Глядки, с. Коритня, с. Тростянці, с. Куманів, м. Сатанів, Городок, с. Липівка, с. Липовець, с. Тарноруда, Голохвастая, Балабанівка, Іванківці, Капустяни.

III. Могилівський повіт: Баришівці (чи Баришев), с. Жеребілівка, Баршовці, Озаринці.

IV. Новоушицький повіт: Нова Ушиця, Велика Струга, Вербовець, Липнівці.

V. Лятичівський повіт: Суругська волость, Сусловецька волость, Гредчинець, Маршалинці, Меджибож.

З річок фігурує в нього тільки Дністер та Збруч, а з місцевостів інших губернь (коли виключити віршу про Кирика) один лиш Красилів на Волині, та Київський повіт у цілому. В вірші про Кирика — багато волинських топографічних назв.

Микола Левченко.

¹⁾ Диви Зеленін „Описаніє рукописей“ т. III, ст. 1092.

Листування В. Б. Антоновича з Д. І. Багалієм.

В ч. 2—3 „Наукового Збірника“ харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури (X. 1926 р.), на стор. 125—139 видрукував я скількись до мене листів проф. В. Б. Антоновича. Як додаток до них подам тут ще 4 листи, що їх випадково під той час не міг я розшукати.

Київъ 30 Августа
1889.

Многоуважаемый

Дмитрій Ивановичъ

Изъ письма моего сына Ивана я узналъ, что онъ по поводу экзамена въ Технологическій Институтъ очутился между небомъ и землей, т. е. остался внѣ принятаго комплекта, но съ правомъ считаться кандидатомъ на могущія открыться вакансіи. Обращаюсь къ Вамъ любезный Дмитрій Ивановичъ съ усиленною просьбою: 1-е узнать, возможно ли ему будетъ воспользоваться этою кандидатурою въ текущемъ году или это только почетное званіе, не сопряженное съ положительною надеждою. 2 — Если дѣйствительно замѣщеніе на имѣющуюся открыться вакансію возможно, то потрудитесь сами, или черезъ кого-либо изъ знакомыхъ, если у Васъ есть связи съ институтомъ, замолвить въ его пользу словечко, можетъ-быть при конкуренціи, при равныхъ правахъ, нѣкоторыя хлопоты необходимы для достиженія желаннаго успѣха. Что до меня касается, то я занятъ въ настоящее время составленіемъ карты археологической для Московскаго Археологическаго Съѣзда — 9 уѣздовъ уже приготовилъ (мнѣ поручена Кіевская губернія) — остается 3, такъ, что я надѣюсь къ сроку окончить работу, но только скверно, что я все болѣе и болѣе хвораю, у меня сильно развивается какой-то беспорядокъ въ сердцѣ, вслѣдствіе этого постоянныя бессонницы, потеря аппетита и т. п. Но впрочемъ можетъ быть и пора собираться въ далекій и безотложный путь. Искренній поклонъ Вашей супругѣ.

Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

Многоуважаемый

Дмитрій Ивановичъ

Я Вамъ безконечно благодаренъ за Ваши хлопоты на счетъ Ивана и за точныя свѣдѣнія, какія Вы мнѣ сообщили по его дѣлу. Если онъ ходитъ къ Вамъ, то побудите его извѣститъ меня немедленно объ исходѣ его приѣма въ Технологическій Институтъ. Относительно мемуара: въ настоящее время латинскаго мемуара еще не предвидится (идеть Горецкій, кот. уже сдѣланъ), затѣмъ пойдетъ Ляссота (нѣмецкій) и тѣмъ закончится первая серія. Латинскіе ме-

муары встрѣтятся только во второй серіи (въ $1/2$ XVII в.) и когда будутъ подходить, извѣщу Васъ своевременно.

Я подобно Вамъ занятъ составленіемъ археологической карты (Кіевской губ.) для Московскаго Съѣзда, на которомъ надѣюсь встрѣтиться съ Вами; работа очень интересная, но крайне кропотливая, особенно составленіе объяснительной записки. Если Вамъ нужно мое мнѣніе по какимъ-нибудь подробностямъ, то, конечно, я съ полной готовностью сообщу Вамъ, что пожелаете. Искренній привѣтъ Вашей супругѣ.

Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

1889 Сентября 25.

Глубокоуважаемый
Дмитрій Ивановичъ!

Великое Вамъ спасибо за счастливое извѣстіе о приѣмѣ Ивана въ институтъ, а также за оказанный ему кредитъ. Вмѣстѣ съ этимъ письмомъ высылаю ему фонды для возврата Вамъ, съ своей стороны искренно Васъ благодарю за оказанную помощь. Поздравляю Васъ съ рожденіемъ второго чада самъ же могу похвалиться также приращеніемъ нисходящей вѣтви — у моей дочки родился сынъ, такъ, что я состою въ чинѣ дѣда.

Владиміръ Павловичъ совершенно выздоровѣлъ, что же касается редактора „Кіевской Старины“, то болѣзнь его вѣроятно долго потянетъ — съ нимъ случился ударъ, правда не особенно сильный, но онъ потерялъ движеніе въ одной рукѣ и ногѣ и лежатъ недвижимо; правда сознаніе сохранилъ полное; дай Богъ, чтобы его болѣзнь не была также ударомъ для „Старины“. О диссертациі Буцинскаго пока у насъ нѣтъ рѣчи въ факультетѣ; если всплыветъ, то я рѣшился отказаться и отъ рецензіи и отъ возраженій на диспутъ, вѣроятно сія чаша перепадетъ Иконникову и Голубовскому. Я кончилъ уже археологическую карту Кіевской губерніи. Это одна изъ самыхъ кропотливыхъ работъ, какія я когда-либо дѣлалъ. Объяснительной записки выйдетъ болѣе 12 листовъ печати, хотя я и старался писать комментаріи сжато и кратко; зато сведены свѣдѣнія о 12.000 кургановъ, 400 съ лишнимъ городищахъ — о каменныхъ, бронзовыхъ и желѣзныхъ находкахъ, пещерахъ, бабахъ, монетныхъ складахъ, валахъ и до 400 раскопокъ. Теперь принимаюсь за работу о древлянскихъ курганахъ для императорской археологической комиссіи. Искренній привѣтъ Вамъ и Вашей семьѣ.

В. Антоновичъ.

Кіевъ 23 Октября 1889.

Многоуважаемый
Дмитрій Ивановичъ!

Простите, что потревожу Васъ просьбою, касающеюся дѣла весьма важнаго для одного изъ нашихъ общихъ пріятелей. Андрей Михайловичъ Бибики (въ Одессѣ) находится въ затруднительномъ положеніи по слѣдующему поводу: лѣтомъ сего года закрывается юнкерское училище, въ которомъ онъ состоитъ преподавателемъ, и такимъ образомъ онъ остается за штатомъ. Предвидя сіе крушеніе, Бибики ищетъ новаго мѣста; осенью сего года (примѣрно въ Сентябрѣ) онъ подалъ прошеніе вашему попечителю, прося мѣста инспектора народныхъ училищъ — прошеніе это было подкрѣплено частнымъ письмомъ къ попечителю его друга кн. Волконскаго, который рекомендовалъ Бибику весьма усердно, какъ человѣка лично ему извѣстнаго; послѣдствіемъ этого всего было обѣщаніе, данное попечителемъ Бибику предоставить ему одну изъ имѣвшихся тогда 4-хъ вакансій. Между тѣмъ время прошло, но ни замѣщенія, ни отвѣта на прошеніе нѣтъ. Просьба слѣдовательно состоитъ въ томъ: не могли-ли бы Вы или кто-либо изъ Вашихъ знакомыхъ узнать въ канцеляріи попечителя о состояніи сего дѣла, а конечно, если возможно, напомнить попечителю о данномъ обѣщаніи. Если найдете возможнымъ, сообщите мнѣ о результатахъ сего дѣла; теперь жена Бибики ѣдетъ въ Кіевъ и я могу передать это извѣщеніе (она недѣли 2—3 пробудетъ въ Кіевѣ).

Я состою въ большихъ передрыгахъ со всѣхъ сторонъ: 1) У моей жены обнаружился ракъ на груди — недѣлю назадъ сдѣлали очень опасную операцію, которая сошла благополучно — но медики крутятъ ужасно головою и объясняютъ, что за рецидивъ не ручаются. 2) Сбылъ съ головы 2 диспута — Вашего Буцинскаго, который сошелъ вяло и скучно, и Любовича, который былъ живѣе, хотя книжка, правду сказать, туманна и безвыводна.

Книжки Милюкова, присланныя Вами, я получилъ, спасибо Вамъ за нихъ.

Искренно жму Вашу руку — поклонъ Вашей супругѣ и всѣмъ моимъ харьковскимъ пріятелямъ.

Преданный Вамъ

В. Антоновичъ.

1890, Марта 6
Кіевъ.

Подав акад. Дмитро Багалій.

3 листування В. Б. Антоновича.

Вже як оці подані вище 4 листи В. Б. Антоновича було одержано від акад. Д. І. Багалія, в архіві Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук знайшлися ще двоє листів В. Б. Антоновича з тієї-ж серії. Ці листи доповнюють поданий від акад. Д. І. Багалія матеріал, а один з них має ще й самостійний інтерес. Він освітлює дуже важливу В. Б. Антоновичеву спробу впорядкувати біографічного словника діячів української землі.

[ст. 1] Многоуважаемый Дмитрій Ивановичь!

Искренно Васъ благодарю за присланную книжку ¹⁾, я ее прочелъ съ большимъ удовольствіемъ, а съ Вашими приемами критики вполне согласенъ. Присланные экземпляры я роздалъ по назначенію. — Тема избранная Вами для новаго труда ²⁾ весьма интересна и совершенно не разработана, между тѣмъ, судя по приведеннымъ Вами даннымъ относительно Стародуба, у Васъ имѣется большой запасъ архивныхъ данныхъ. Отъ души радуюсь Вашему предпріятію.

Спасибо Вамъ за Ваши хлопоты по части Ивана, оставшіеся въ излишкѣ 5 рублей удержите и передайте ему тогда, когда онъ обратится къ Вамъ за кредитомъ.

Искренный мой привѣтъ Маріи Васильевнѣ ³⁾.

Преданный Вамъ В. Антоновичъ.

Мои 2 работы въ настоящее время переданы въ печать: „Древлянскіе курганы“ — Дневникъ раскопокъ и изслѣдованіе въ Имп. Археологическ. Коммисіи и карты съ объяснительною запискою въ „Древностяхъ“ Московскаго арх. общ. — Теперь готовлю томъ [ст. 2] актовъ — „Волинскія Событія“ 1789 г.“.

На дняхъ получилъ книгу Грушевскаго — Очеркъ истории Кіевской земли — напишите мнѣ Ваше о ней мнѣніе.

6 ноября 1891 г.

Другий лист, писаний двома роками пізніш, увесь присвячений справі видання біографічного словника українських діячів, якій Володимир Боніфатьєвич надавав величезного культурно-національного значіння.

¹⁾ Мова йде про рецензію на книгу відомого історика Лівобережжя О. М. Лазаревського: „Описание Старой Малороссія“.

²⁾ „Магдебургское право въ городахъ Лѣвобережной Малороссія“.

³⁾ Дружина акад. Д. І. Багалія.

Многоуважаемый Дмитрій Ивановичь!

Обрашаюсь къ Вамъ за помощью по слѣдующему литературному дѣлу: У насъ составилось коллективное предпріятіе — желательно составить біографическій словарь дѣятелей южно-русскаго края (политическихъ, гражданскій (sic), литературныхъ и артистовъ). Для этой цѣли необходимо: а) составить номенклатуру лицъ, біографіи которыхъ должны войти въ словарь и б) составить самый словарь. Предпріятіе понынѣ идетъ довольно успѣшно и біографіи на букву А (болѣе 100) уже готовы; въ настоящее время составляются на Б. Въ біографіи войдутъ жизнеописанія: а) лицъ родившихся и дѣйствовавшихъ на югѣ, б) лицъ родившихся на югѣ, но дѣйствовавшихъ въ иномъ мѣстѣ (самый краткій фактической перечень дѣяній), с) лицъ родившихся не на югѣ, но дѣйствовавшихъ въ немъ — (перечень подробной дѣятельности на югѣ) [ст. 2]. Біографіи предполагаются не очень объемисты и должны содержать: фактическія данныя о лицѣ: время и мѣсто рожденія и смерти, происхожденіе и т., п. Перечень дѣятельности въ связи съ общою исторіею края и культурнымъ состояніемъ общества, — в біографіяхъ литераторовъ и артистовъ — перечень ихъ трудовъ, по крайней мѣрѣ важнѣйшихъ.

Составляя эти біографіи, мы замѣтили недостатокъ, за поправкою одного изъ нихъ я и обрашаюсь къ Вамъ. Намъ недостаетъ должныхъ знаній относительно Слободской Украины. Не могли-бы Вы помочь намъ принявъ на себя, или съ помощью знакомыхъ, составленія этихъ біографій? Если же это будетъ затруднительно, то не откажите составить номенклаторъ лицъ Слободской Украины, которая по Вашему мнѣнію должны быть помѣщены въ словарь. На первый разъ Вы бы крайне насъ обязали, составивъ такой номенклаторъ на первыя три буквы (А, Б, В,) съ указаніемъ въ какихъ источникахъ Вы бы посоветовали собирать справки при составленіи біографій. —

[ст. 3] На первыхъ порахъ мы стали въ тупикъ передъ слѣдующими харьковскими дѣятелями:

Александровичъ Юрій (ботаникъ ?) 1815 г. ?

Антоновскій Стефанъ, законоучитель коллегіумахъ и университета (1814—1831) ?

Архангельскій — проф. Харьк. университета (?) † 1857.

Бобичевъ Андрей — адъюнктъ Х. унив. † 1859.

Борзенковъ Дмитрій проф. Х. унив.

— Борысякъ — тоже.

Если объ этихъ лицахъ имѣете данныя біографическія (напримѣръ изъ послужныхъ списковъ), то крайне бы облагодѣтельствовали сообщивъ ихъ.

Жду съ нетерпѣніемъ Вашего отвѣта.

Мой искренній привѣтъ Вашей супругѣ

Глубоко преданный Вамъ В. Антоновичъ.

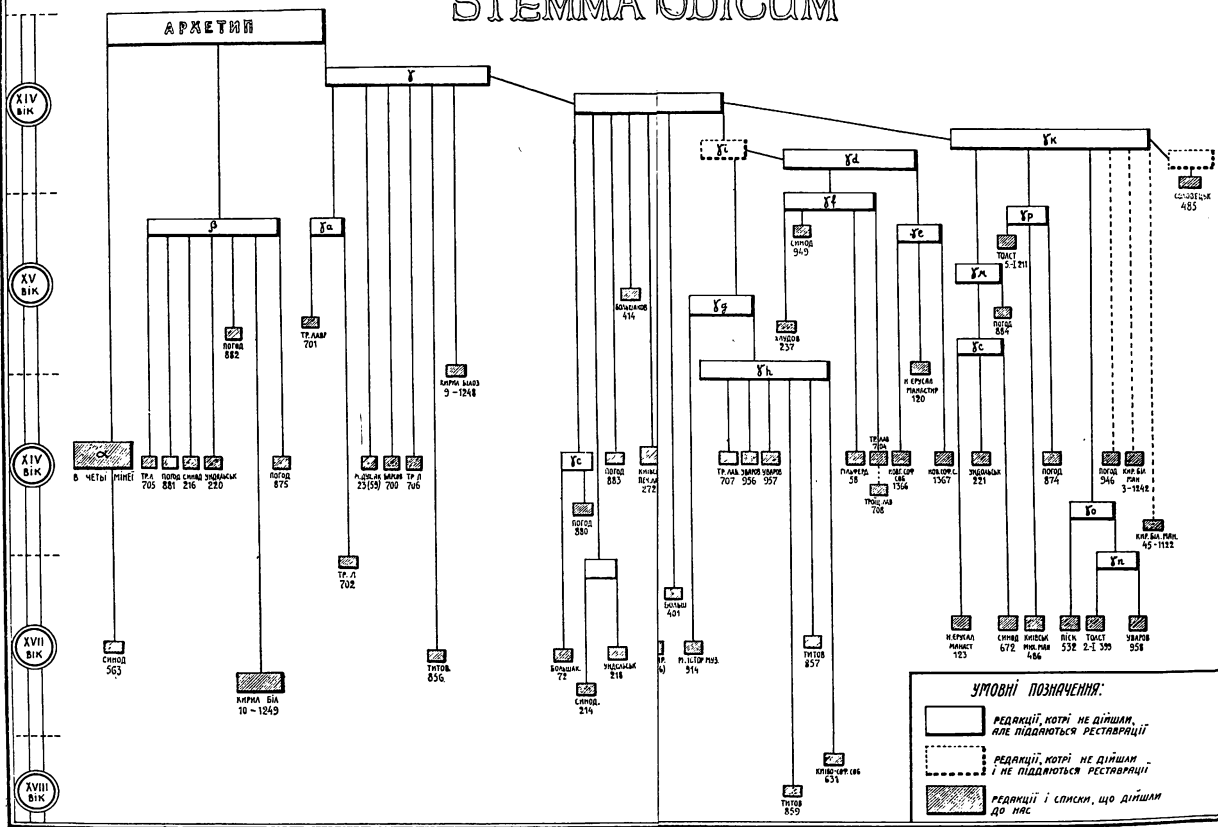
На жаль, оцьому намірові В. Б. Антоновича так і не судилося здійснитися. Дуже широко взявсь він за цю справу, довгий час пильно працював сам, притягав до діла своїх учнів, використовував близьких людей. Як каже один з учасників цієї справи, найближчими помічниками В. Б. Антоновичеві були: К. М. Антоновичева-Мельник, Василь Доманицький, Іван Каманія, Орест Левицький і ще скількись, менше відомих осіб, що були в тісних стосунках з В. Б. Антоновичем. Чимало енергії присвятив оцей гурток біографічному словникові, але-ж успішно виконати це завдання була йому не сила. Для такого величезного заповзяття замало було самої доброї волі та самовідданости його ініціаторів: — потрібні були й не аби-які матеріяльні засоби, а так само й робочих рук чимало.

Робота мусіла спинитися не давши позначних наслідків. Частину готових біографій (Залізняка, Гонти, Дорошенка та ин.) В. Б. Антонович надіслав для надрукування до якогось галицького видання, яке одначе в світ не вийшло. Найбільша-ж частина зібраного матеріялу так і залишилася в необробленому вигляді в архіві В. Б. Антоновича (вся ця частина перейшла тепер до Комісії для складання Біографічного Словника Української Академії Наук).

Д. І. Багалій широко відгукнувся на заклик В. Б. Антоновича. Даючи свою повну згоду на участь в роботі, він разом з тим повідомив, що в тій його праці „Опытъ Исторіи Харьковскаго Университета“, яку він 1893 р. почав друкувати, міститься дуже багато матеріялу для біографій слобідсько-українських діячів. Та вихід цієї праці в світ дуже затримався (друковано її попереду в „Запискахъ Харьковскаго Университета“ а вже звідти робилася окрема відбитка): т. I скінчився друком 1898 р., а т. II допіро 1904 року, себ-то вже аж тоді, як робота над словником вже припинилася. Тільки-ж перейнявши від В. Б. Антоновича ідею впорядкування українського біографічного словника, Д. І. Багалій не залишив її й після Антоновичевої смерті. Йому-ж її судилося і в життя перевести. Року 1918 засновано Українську Академію Наук і однією з найперших установ Історично-Філологічного Відділу Академії було утворено „Комісію для складання біографічного словника діячів України“. Сталось це з ініціативи саме-іменно Д. І. Багалієвої і він-таки був за першого голову тієї Комісії.

Микола Левченко.

STEMMA IUDICUM

Що зроблено на Україні в царині історично-філологічних наук за десятиліття 1917-1927 рр.?

(Коротка замітка)¹⁾.

Історично-філологічні науки, як і інші гуманітарні дисципліни, не всі в однаковій мірі можуть розвиватися серед нових обставин, що їх створила революція. Справа вирішається найближчою доцільністю або недоцільністю тієї чи іншої дисципліни для даного моменту. Котра наука була носила характер менше придатний для нової Радянської Робітничо-Селянської Республіки, тая наука звичайно мусіла за останні десять літ приглухнути. Певну вагу мав у таких випадках ще й той факт: в котрій із союзних республік тая чи інша з гуманітарних наук розвивається? Бо не по всіх республіках умови життя і обстановка цілком однакові. Візьмім приміром візантологію. В Росії вона, після короткої перерви на припочатку революції, знов блискуче поновилася і розвивається з подвійною силою. Знову виходить у світ видання Ленінградської Академії Наук „Византийский Временник“, та й то дуже змістовний. 1925 року Все-союзна Академія Наук заснувала в Ленінграді „Кабинет Византиноведения“ з 5-ма підкомісіями, а 1926 року — „Русско-Византийскую Комиссию“. Ця Ленінградська „Комиссия“ взялася за таке капітальне і колосальне видання, як нова редакція безсмертного словника Дюканжа, тієї славетної енциклопедії візантинознавства. Повиходило в світ у Ленінграді декільки ново-оброблених солідних історій Візантії, як от Васильєва (1923), Успенського (1927), Бенешевича і т. и. На Україні-ж — візантологів та й то видатних і діяльних є немало, але тут умови життя склалися для візантології несприятливо, принаймні з грошового погляду. Найкраще й найплідніше працює „Візантологічна Комісія“ в Українській Академії Наук з акад. Хв. І. Мищенком на чолі, поставивши собі головне завдання — досліджувати культурні відносини старої Русі з Візантією. Але й цю працювиту Комісію ніяк і досі не щастить увести в штат, — і енергійну свою працю, дуже потрібну для історії української культури, вона веде лиш на ті 15 карб., що їй якось може увірвати із своїх невеличких науково-операційних засобів Академія Наук.

Та це вийняток. Як антитезу до візантології можна підкреслити долю етнографії на Україні.

В Росії ця наука за останні 10 літ нічого особливого не дала. Навпаки, навіть довголітній орган московського Етнографического Отдела „Этнографическое Обозрѣніе“, що давніш прикрашався статтями акад. Всеволода Міллера та його школи, — перестав виходити. А на Україні, очевидночки в звязку з національною вагою етнографії, ця наука після

¹⁾ Цю замітку я прочитав в день десятої річниці Жовтневої революції 1927 р. — і подаю її тут без усяких змін, дарма що вона абсолютно не може претендувати на якусь вичерпність. Навпаки, тут є багацько прогалин, надто про хід наукового життя по-за Київом. Та й про Київ згадано лиш у головних рисах (прим. не згадано за проф. С. І. Маслова). А. Кр.

Жовтня пишно розцвіла. Вистарчить назвати жваву працю Етнографічної Комісії Української Академії Наук за головуванням акад. Андрія Лободи, з його на-продиво енергійним помічником В. П. Петровим. Комісія тая обкинула всю Україну мережею своїх регулярних кореспондентів (по-над 600 окремих осіб та установ) і, з 1925 року, видає „Етнографічний Вісник“ (друкується вже 6-та книга). Об'єктивну оцінку цьому етнографічному органу дало торік Ленінградське „Русское Географическое О-во“, присудивши йому золотий медаль. Інша галузь етнографії в нашій Академії Наук, наукове студювання народної музики, під керівництвом Климента Квітки, безперечно поставлено на Україні краще, аніж де, і ленінградські музикальні етнографи з великою увагою прислухаються до голосу нашої Комісії музикальної етнографії. Є при Українській Академії Наук добре влаштований Музей Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка, під керуванням Вовкового вченика А. З. Носова. Успішно ведуться етнографічні досліди і в декотрих комісіях академіка Мих. Грушевського. Навіть у провінції, от у Житомирі, виходить у світ часопис „Етнограф“, не кажучи уже про велике число різних „трудів“ та „бюлетенів краєзнавства“, що ясно виходять скрізь по Україні. За царських часів, коли над усім українським тяжіло прокляття та гніт, українська етнографія абсолютно не мала змоги розвиватися. Її теперішнє визволення і розцвіт — це цілком заслуга революції.

Те саме треба сказати і про студії над українським мистецтвом. За царських часів українське мистецтво навіть не визнавалося; і, хіба, так сказати контрабандою, прокрадалися в світ всякі про нього розвідки під прапором „общерусской“ археології. За радянської-ж влади засновано спеціальну науково-дослідчу катедру українського мистецтва, яка й сама провадить досліди і підготовлює кадри майбутніх українських дослідників. На чолі її стоїть акад. Олекса Новицький, він-же представник катедри мистецтва в Українській Академії Наук, він і голова Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук. Той „Археологічний Комітет“, із Секцією Мистецтва, перевів величезну працю для охорони художніх пам'яток, яким серед заколотів загрожувало вандальське знищення, поробив чимало археологічних дослідів; в тому числі в Ольбії та в стоянках так званої трипільської культури, що цікавить тепер собою увесь світ. На „Трипільський Збірник“, виданий од Археологічного Комітету при нашій Академії, звернули пильну увагу всі закордонні вчені спеціалісти, бо в Європі і в Америці „трипільська культура“ — це тепер бойова тема. Українська Академія Наук при своїх дуже бідних засобах не могла багато асигнувати грошей на Археологічний Комітет, але аж надто характерне для сучасного нашого життя явище: піддержують Археологічний Комітет переважно різні виконкоми, представники влади місцевої. Почин у цьому відношенні зробив Виконком Чернігівський, що дав чималі кошти на досліди одного з найстарших пам'ятників нашого мистецтва — ще передтатарського чернігівського Спаського собору. Незабаром прилучивсь до нього і Виконком Київський, що-року асигнує гроші Археологічному Комітету.

логічному Комітетові на розкопи Трипільські, на розкопи підземельного Київа, на досліджування українського мистецького будівництва. З великою подякою треба назвати ім'я Панаса Петровича Любченка, голови Київського Виконкома, що взагалі виявляв велику прихильність до нашої Академії Наук. Як відомо, матиме Академія Наук ще один новий великий будинок для своїх лабораторій; але-ж так само дякуючи найбільше Любченкові має тепер Київ, на місці давньої Лаври, цілий „Музейний Городок“, де могутимуть розміститися і мистецький музей Укр. Ак. Н., і складений із давніших церковних вартостей надзвичайно коштовний музей побуту та культу. Та гріх був-би не згадати нам, що й провінціальні виконкоми теж вносять свою щедру пайку до Археологічного Комітету.

Далі, котра наукова галузь дуже багато виграла од Жовтневої революції і поробила, можна сказати, колосальні досягнення, так це — філологія, чи тісніш українська філологія. Ми маємо на Україні скількись науково-дослідчих філологічних катедр (під головуванням акад. Кримського, В. Резанова, О. Синявського), ми маємо в Академії Наук самостійний Історично-Філологічний Відділ з багатьма філологічними комісіями (під головуванням теж акад. Кримського). Видається в світ спеціальний орган: „Записки Історично-Філологічного Відділу“ (оце додруковується ХVІІІ книга), куди охоче надсилаються філологічні праці не тільки з усієї України, ба з-поза кордонів України (з Ленінграду, Москви, Саратова, Казани, Праги, Львова, Варшави) та й од людей навіть не нашої національності. Видано чимало розвідок з історії української мови (назвемо праці Томсена, Кримського, Тимченка, Ганцова, Курило, Синявського, Бузука, Дем'янчука і ин.). Але де аж кипить філологічна продукція на Україні і сиплються праці наче з чарівного рога Амальтеї, так це в царині української граматики і словників. У зв'язку з так зв. „українізацією“, сиплеться що-разу низка різнобірних граматик (найкращі Синявського та Курилової); а що до словників, то їх за десять літ ми маємо мабуть із сотню. Наново видано відомий „Російсько-український словник“ Уманця та класичний укр.-російський словар Грінченка; найновіще перевидання Грінченкового словника (за ред. акад. Єфремова та Ніковського) виходить в півтора рази збільшене, проти авторового, і доповнено воно новішими, сучасними матеріялами. З півсотні словників — це праця Української Академії Наук, за допомогою Державного Видавництва України. Першорядну національну вагу має „Російсько-український словник“ академічної „Комісії Живої Мови“, що обійме більше менше 4 томи по сто аркушів у кожному (два томи вже вийшли в світ). Соціально-Економічний Відділ Академії Наук видав великого „Правничого словника“. Дуже велика установа Академії Наук — то т. зв. „Інститут Української Наукової Мови“, під головуванням акад. Кримського. Цей Інститут Наукової Мови, згуртувавши коло себе з півтисячі спеціалістів-співробітників, уже зладив чотири десятки всяких термінологічних словників трохи чи не з усіх наукових галузів. Значну частину тих термінологічних словників почало вже Державне Видавництво України друкувати,

а решту видрукує протягом майбутнього 1928 року. На самісіньку оплату авторського гонорару за термінологічні словники держава видала з 500.000 карбованців. Далі: в академічній „Комісії для складання Історичного Словника Української Мови“ (голова проф. Є. Тимченко) уже зовсім зредаговано 1-ий том, і Народній Комісаріят Освіти цього року заасигнував на видання „Історичного словника української мови“ 30.000 крб.

Не занепадала в УСРР протягом минулого десятиріччя і інша філологічна наука. Правда, зазначити можна безперечно притишення філології класичної (латинської та грецької), але за те, наприклад, орієнталістична філологія — здобула в Українській республіці таке місце, про яке вона ніколи і мріяти перед тим не могла. Є окрема „Всеукраїнська Асоціація Сходознавства“ з центром у Харкові і з великою, сильною, філією в Києві та філією в Одесі. Асоціація сходознавства вивчає схід в усіх напрямках: і в напрямі лінгвістичному, і історичному, і економічному, і т. д. Або от: „Історія Туреччини“ акад. Кримського, що видала Академія Наук, звернула на себе широку увагу за кордоном, і заатестовано її „як видатне явище, що таким не можуть похвалитися всі інші слов'янські народи“. На Перший Всесоюзний Тюркологічний З'їзд 1926 року в Баку запрохано було і представників од Української Академії Наук.

Великими досягненнями може похвалитися за останні 10 літ і історія українського письменства. В радянській республіці історія українського письменства зробилася обов'язковим предметом викладання в усіх середніх та вищих школах. Так само вивчають її на шістьох спеціальних науково-дослідчих катедрах (у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровському, Полтаві, Ніжені). Для неї засновано дві штатні катедри в Українській Академії Наук (представники — акад. В. Перетц та акад. С. Єфремов, а був ще акад. Петров, тепер небіжчик). Розвідки з цієї галузі рясно друкуються в „Записках Історично-Філологічного Відділу“, в „Наукових Записках“ дослідчих катедр, в літературно-наукових місячниках як „Червоний Шлях“, „Життя і Революція“ і т. ин., та ще і в окремих монографіях, які щедро видає і Державне Видавництво України і наша Академія. При таких сугубо-сприятливих умовах вийшло в світ скількись загальних праць під заголовком „Історія української літератури“. Найперше місце колись належатиме багатотомовій „Історії української літератури“ акад. М. Грушевського, коли це видання буде доведено до краю; досі вийшло в світ п'ять великих томів. Цілком закінчені — менші розміром „Історії українського письменства“ Єфремова, Дорошкевича, закінчується праця Зерова. Багато монографій — про старе наше письменство. Видано такі солідні монографії, як акад. В. Перетца про „Слово о Полку Ігоревім“, акад. Д. Багалія — про Сковороду, та инш. Почато, та й уже чотири томи вийшло у світ, видання повного корпусу старої української драми (це праця невтомного проф. В. Резанова). Видано низку монографій про Котляревського, Шевченка, Куліша, Руданського, Франка, Коцюбинського, Лесю Українку, Нечуя-Левицького, Тобілевича і инш., що повиходили з-під пера — або цілого літературного колективу, або поодиноких дослідників, таких, як

акад. Єфремов, акад. Кримський, Марковський, Дорошкевич, Филипович, Багрій, Айзеншток і багато інших. Звичайно, що пощастило особливо шевченкознавству. Радянська влада заснувала спеціальний „Шевченківський Інститут“ з центром у Харкові, з видатною філією в Києві, що й приміщення матиме в тому самому будинкові, де перед засланням жив Шевченко. Любченко потурбувався, щоб того будинка зреставрували. Академія Наук, головним чином в особі акад. Єфремова, розпочала критичне, так зване „академічне“, видання всіх Шевченкових писаннів і на найпершому місці опублікувала повністю його „Щоденник“, який за царських часів, очевиднож, не міг побачити світа цілий. Державне Видавництво України та „Книгоспілка“ з свого боку видавали серії українських класиків: того самого Шевченка, Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, Франка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Васильченка і багатьох інших. Узагалі досягнення на цьому полі колосальні; і закінчити своє (з неволі, коротке) повідомлення про них я повинен, хіба, ще згадкою про те, що Українська Академія Наук має у Ленінграді під головуванням акад. В. Перетца свою історично-літературну філію під назвою „Товариство дослідників української історії, письменства і мови“. Головним чином над історією української літератури працюють і ті численні наукові Товариства, які перебувають під протекторатом Української Академії Наук по найголовніших і навіть зовсім другорядних містах України: у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Лубнях, Чернігові, Дніпропетровському, на Запоріжжі, у Миколаєві, Кам'янці, Вінниці, навіть у Славуті-Шепетівці. Всі ті товариства щиро працюють під егідою і директивами У.А.Н. і свої праці публікують почасти на місцях, почасти надсилаючи для надрукування у виданнях Академії Наук.

Не меншими досягненнями може похвалитися за всі десять літ і наука історії. За царських часів це була дисципліна, яка викликала мабуть чи не найлютішу зненависть уряду, бо, більше ніж що, допомагала зростові національної нашої свідомости. Окрема наука „історія України“, а тим паче проваджена мовою українською, офіційно не існувала, лиш терпілася хіба як додаток, як неминуча частина „обще-русской“ історії. З настанням революції вся картина різко змінилася. Історія України зробилася обов'язковою наукою в школах середніх і вищих. В Українській Академії Наук цілий відділ так і зветься „Історично-Філологічним“ з підкресленою назвою „історії“ на першому місці. По всій Україні розкинуто мережу науково-дослідчих кафедр історії, що й сами ведуть наукові досліді і готують кадри нових наукових робітників. У Харкові на чолі такої кафедри стоїть високозаслужений акад. Д. І. Багалій, що його 70-літній юбілей припав саме на десятиліття Жовтня. В Одесі на чолі кафедри (що збрала коло себе поважні історичні сили) стоїть проф. М. Слабченко, що видав 4 томи історії Гетьманщини та 2 томи історії України ХІХ століття, — працю, збудовану на чисто марксистичній основі. В Ніжені дослідною кафедрою керує проф. О. І. Покровський, всесвітній історик,

що, маючи за собою багатолітній досвід, обернув тепер свої сили переважно на студіювання історії марксизму. В Києві на чолі дослідчої катедри став після свого повороту з-за кордону новообраний акад. Михайло Грушевський. Всі катедри публікують свої „Наукові Записки“. Поруч них треба піднести історичну діяльність Інституту Марксознавства в Харкові та науково-дослідчої Марксо-Ленінської катедри у Києві, де фактичне наукове керування має в своїх руках член-кореспондент Академії Наук, відомий теоретик марксизму, проф. С. Ю. Семковський. Та найголовнішим осередком історичної науки являється Українська Академія Наук. З першого моменту свого існування Академія притягла до себе всі історичні наукові сили, котрі були в Києві. До неї прилучилося старе, многолітнє, високозаслужене „Історичне т-во ім. Нестора Літописця“, яке тепер, поукраїнізувавшись, веде свою жваву працю аж до найостаннішого часу, під керуванням акад. Василенка. Цифри „126 засідань та 294 наукові доповіді“ в Історичнім Т-ві Нестора Літописця виразно сами за себе говорять. Рівночасно з „Історичним Товариством Нестора Літописця“ влилася в склад Академії Наук стара київська „Археографічна Комісія“ з академиком Іконніковим на чолі і, між иншим не завадить сказати, внесла в Ак. Наук і свій багатющий інвентар: бібліотеку, склад видань, то-що. З перших днів існування Академії Наук засновано в ній „Комісію для складання Історично-Географічного словника укр. землі“; але не тільки істор.-географічні, ба й спеціально історичні студії енергійно провадила й провадить вона увесь час, під головуванням проф. Олександра Грушевського. Штатним академиком-представником катедри української історії в Академії попереду був сам-один акад. Д. Багалій, що одразу поспішився опрацювати для Академії свій курс „Української Історіографії“, бажаючи тим дати підсобну книжку для молодших істориків. Він-таки-ж позасновував низку історичних комісій в Академії, в тому числі і гебраїстичну, де, знов, він-таки був і першим головою. За великою його участю засновано в Академії й „Комісію Біографічного Словника всіх діячів української землі“, незалежно від їхньої національної приналежності або релігії. Та найінтенсивніше розвилася українська історія в стінах Академії Наук тоді, коли, на сьомий рік революції, з-за кордону повернувся на Радянську Україну Михайло Грушевський. Академія Наук обрала його на другу катедру української історії, до якої він негайно притяг значний гурток співробітників, а окрім того він поновив, уже в лоні Академії, історичну секцію давнішого „Київського Українського Наукового Товариства“. І от, за якихсь 3½ роки він зробив аж надто багачко. Досліди української історії повів акад. Мих. Грушевський шляхом районізації України. Історична Секція розбивається на низку по-районних Комісій, із спеціальним завданням для кожної. Загальніші праці Історичної Секції виходять у світ в серії, що носить титул „Науковий Збірник“ (друкується вже 4-й том), або подаються до двохмісячного органу Історичної Секції, журналу: „Україна“, яку акад. Грушевський

почав видавати на Радянській Україні негайно після свого повороту, 1924 р., і якої вже вийшло понад 20 книжок. Спеціальніші, вузчі праці порайонних Комісій видаються окремими серіями: „Старий Київ“, „Старий Чернігів“, „Матеріали до історії Західньої України“ (том I, що тепер кінчається друком, присвячено листуванню Франка з Драгомановим). Велику вагу має „Археографічна Комісія“ під головуванням знов-таки акад. Мйхаїла Грушевського. Вона видала вже два томи свого „Археографічного Збірника“, перший — загальнішого змісту, а 2-й — присвячений відомому історикові Лівобережжя проф. Олекс. Лазаревському. А окрім того Археографічна Комісія критично видала I-й том дуже важливого українського пам'ятника: „Літопис Величка“ початку XVIII в. Приступила Археографічна Комісія до друкування серії „Український Архів“, розпочавши перший том „Архіву“ так зв. Коденською справою про Гайдямаччину. За ініціативою одеського проф. М. Слабченка, має приступити київська Археографічна Комісія до видання запорозького архіву, що зберігся до наших часів і переховується в Одесі. Саме тепер-о кінчається друком в Археографічній Комісії надзвичайно цінна й важлива праця проф. Кордта „Українське мапознавство“, том II (сюди, окрім розвідки, вміщено до 20 репродукцій старих, невідомих досі мап України); профес. Кордт випустив і надзвичайно важливу, потрібну для кожного історика, працю: „Чужоземні подорожні по Східній Європі“. З поміж інших Комісій під голов. акад. Грушевського Комісія історичної пісеїности додрукувала великий том, критично-провірений, з відповідною розвідкою, „Корпус українських дум“, т. I.

Звернула Академія Наук особливу увагу на історію революційних рухів. Під головуванням акад. Єфремова працює спеціальна „Комісія для вивчення громадських течій на Україні“, що видала том: „Декабристи на Україні“, присвячений українському декабризмові, а незабаром має вийти в світ II-й том праць цієї Комісії, присвячений Кирило-Методіївському Братству. Акад. М. Грушевський із свого боку заснував у своїй Історичній Секції відповідну „Комісію найновішої історії України“, а акад. Д. Багалій у Харкові утворив цілу школу молодих істориків, які працюють виключно над питаннями громадських рухів на Україні і робота яких блискуче виявилася підчас декабристського юбілею.

Окрім старих, часом дуже й дуже гучних іменнів (хай тут будуть названі лиш: акад. Багалій, акад. Грушевський, акад. Василенко, професори Покровський, Слабченко, Данилевич, Сіцінський, Кордт, Беркут, Щербина) — останнє десятиліття висунуло цілу низку іменнів нових. До трохи старшої генерації однести треба професорів: Барвінського, Клименка, Яворського, Добровольського, до молодших, але вже не менш одзначних істориків — Гермайзе, Оглобліна, Романовського, Міяківського, Клепацького, Мірзу-Авак'янц, Горбаня, Ткаченка і багатьох інших. Почасті Академія та Державне Видавництво України видають їхні праці і окремими монографіями, почасти-ж друкуються вони в різних збірках

та періодичних наукових виданнях. Дуже цікаву всезбірку праць українських істориків являє собою велетенський юбілейний збірник на честь академіка Д. Багалія. Він обійняв собою 2030 стор. друку. Уже він геть видрукуваний, цими днями вийде в світ і наочно покаже собою всім, які імпозантні, широкі і могутні лави наукових робітників-істориків може виставити Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Акад. Агатангел Кримський.

Леонид Миколайович Беркут.

(З нагоди 25-их роковин наукової діяльності).

На грудень 1927 р. припала 25-та річниця наукової роботи видатного київського історика-медієвіста Л. М. Беркута, і це дає нам привід подати тут про нього коротенькі життєписні відомості та спинитися на огляді його наукової діяльності.

Народивсь Л. М. Беркут у Києві, р. 1879. Середню освіту здобув у 3-ій київській гімназії, а вищу в київськiм „університеті св. Володимира“. Кінчаючи 1901 р. історично-філологічний факультет київського університету, Л. М. Беркут здобув золотого медалю за свою першу наукову працю: „Очеркъ изъ исторіи борьбы за инвеституру во время импер. Генриха V“, яку він виготовував під керівництвом проф. Ф. Я. Фортинського. Склавши 1905—1906 рр. магістерські іспити, Л. М. Беркут дістав од київського університету закордонне командировання для поглиблення своїх знаннів у галузі всесвітньої історії (зокрема середньовічної та римської). За кордоном прожив Л. М. Беркут на протязі двох років (1907—1909) і за цей час чимало попрацював по різних наукових закладах закордону, під безпосереднім керівництвом багатьох тодішніх видатних фахівців. Найбільшу вагу для його спеціалізації мало студювання великої наукової спадщини видатного палеографу й дипломатика Жірі, але не мало користи дала йому робота в славетному семінарі проф. Гавка, де Л. М. Беркут протягом 1908 р. вивчав латинську середньовічну палеографію. Цю саму дисципліну вже в дуже широкому обсягу проробив він, трохи згодом, у дійсного члена Баварської Академії Наук проф. Сімонсфельда в Мюнхені. У Грайфсвальдському університеті відвідував він курси відомого Ернста Бернгайма, з методології історії, а так само брав участь у семінарі проф. Зеєка, що розробляв історію Рима. Р. 1908 переслухав Л. М. Беркут цілий курс історії німецького середньовічного права у проф. Рудольфа Зома, та у проф. Мірбта — історію папства, а переїхавши до Парижу одвідував Сорбону та Collège de France. У Франції мали вплив на його наукові зайняття такі славнозвісні спеціалісти, як професори Гастон Блок, Люшер та Флак. Здобувши за кордоном отаку ґрунтовну підготову, Л. М. Беркут вернув до Києва і здобув тут року 1909 звання приват-доцента. Того самого року обрано його на

штатного доцента варшавського університета на кафедрі всесвітньої історії, яка тоді звільнилася через переїзд до Москви проф. Д. М. Петрушевського. 1915 року обрано Л. М. Беркута на екстра-ординарного професора варшавського університету, а року 1918 — на ординарного професора до Дінського державного університета в Ростові. В 1922 році київський інститут народної освіти запрохав Л. М. Беркута на кафедру всесвітньої історії, яку він і тепер опосідає.

Одразу-ж після свого переїзду до Києва Л. М. Беркут входить в тісні звязки з українськими науковими колами, дуже успішно переводить українізацію своєї кафедри і тим дає стимул для інших кафедр, де справа українізації доти не могла була ще успішно налагодитися. Вже з найперших років свого перебування в Києві Л. М. Беркут виявив себе, як надзвичайного прихильника до української культури, і чимало прислужився своєю плідною діяльністю для прищеплювання, на українському ґрунті, науки всесвітньої історії. За свого професорування Л. М. Беркут окрім основних курсів з історії середніх віків та Риму, які були найближчі до його тіснішої наукової спеціальности, викладав ще чимало інших суміжних дисциплін: джерелознавство середньовічної історії, методологію історії, історію середньовічних міст, історію середньовічної латинської літератури та латинську палеографію з дипломатикою, історію французького абсолютизму, історію Англії за нових часів. З 1921 року викладав він історичний матеріалізм, а з 1923 р. переважно нову західно-європейську історію. Віддаючи багато часу і уваги вихованню молоді, Л. М. Беркут виявив себе за найбільшого приятеля та оборонця студентства та наукового молодняка.

Не раз доводилося Л. М. Беркутові, за час своєї педагогічної діяльности, займати й різні відповідальні адміністративно-педагогічні посади. Так, 1918—1919 року був він секретарем, а потім замісником директора Дінських вищих жіночих курсів, 1920—1921 р. — помічником декана в ростовському університеті, а з 1922 до 1923 р. — деканом факультету профосвіти в київському інституті народної освіти, і т. ин.

Наукова діяльність Л. М. Беркута протягом двадцять'ятьох літ провадилася в дуже тісному звязку із закордоном, і оцей постійний звязок давав юбілярові змогу стояти весь час на належній височині. До війни 1914 року Л. М. Беркут мало не що-року був одвідував різні великі університетські центри Європи, як Відень, Берлін, Галле, Вюрцбург, Ляйпціг, і провадив там свої наукові студії. Року 1915 брав участь на 3-му міжнародньому історичному конгресі у Лондоні, р. 1918 одвідав знов Німеччину, де передбачався тоді 4-ий історичний конгрес.

Наукові заслуги Л. М. Беркута не раз відзначувано було від різних наукових закладів. Від Мюнхенського університету має він ступінь кандидата філософії; від харківського університету вчений ступінь магістра всесвітньої історії; від київської при Академії Наук „комісії для присуду вчених ступенів“ — ступінь доктора історії західно-європейської культури.

Найголовніші наукові праці проф. Л. М. Беркута такі:

1. Очеркъ изъ исторіи борьбы за инвеституру во время императора Генриха V. Генрихъ V и Пасхалисъ II до конкордата 1111 г. — Київ, 1902, 96 стор.
2. Императорскіе привилегіи и городскія права XII в., въ Германіи — Варшава, 1910 р., стор. 24.
3. Лекціи по исторіи средневѣковыхъ городовъ. — Варшава, 1910/1911, стор. 236.
4. Житія святыхъ. Изъ записокъ по источниковѣдѣнію средней исторіи. — Варшава, 1911, стор. 32.
5. Юрскіе Трактаты, какъ источникъ для характеристики англійскихъ церковно-политическихъ идей — въ эпоху до конкордата 1107 г. — Варшава, 1911, стор. 24.
6. Возникновеніе и характеръ средневѣковой анналистики. (Останне 3-те видання). — Варшава, 1911, 48 стор.
7. Введеніе въ исторію среднихъ вѣковъ. — Варшава, 1911, стор. 80.
8. Христіанскія легенды и житія святыхъ ранней эпохи среднихъ вѣковъ. — Варшава, 1911, стор. 46.
9. Памятники латеранской исторіографіи. (Изъ записокъ по источниковѣдѣнію средней исторіи). — Вид. 2-ге. Варшава, 1911, стор. 16.
10. Исторія нѣмецкихъ городовъ въ средніе вѣка. — Варшава, 1912, стор. 192.
11. Судьбы французскихъ городовъ въ средніе вѣка. — Варшава, 1912, стор. 32.
12. Карлъ Великій и франкская образованность и литература его времени. Исторіографическій этюдъ. — Варшава, 1912, стор. 48.
13. Устройство и управление городскихъ общинъ въ римскомъ государствѣ, преимущественно въ эпоху Имперіи. Историко-юридическій очеркъ. — Варшава, 1912, стор. 80.
14. Обзоръ источниковъ для первоначальной исторіи среднихъ вѣковъ: Германцы и переходная эпоха. — Варшава, 1913, стор. 16.
15. Борьба за инвеституру при Генрихѣ V, т. I, стор. 32 + 253 + 6. — Варшава, 1914.
16. Остготы и вестготы. Ихъ исторіографія. — Варшава, 1914, стор. 16.
17. Исторіографія времени Меровинговъ. Венанцій, Фортунатъ и Григорій Турскій, Фредегаръ и „Gesta“. — Варшава, 1914, стор. 28.
18. Людовикъ Благочестивый и его время. (Истор. этюдъ) — Ростовъ н/Дону, 1916, стор. 16.
19. Тьеровскій Институтъ въ Парижѣ. — Ростовъ н/Дону, 1916.
20. Лекціи по исторіи среднихъ вѣковъ до середины IX ст., 1-ше видання — Варшава, 1912, 200 стор.; друге видання Ростовъ н/Дону, 1916, стор. 160.
21. Про ідеологію в німецькихъ цезаристів середніх віків.—У „Запискахъ Исторично-Філ. Відділу У.А.Н.“. Кн. X, 1926.

22. Про основні елементи в походженні ленної системи. — В „Записках Київського Інституту Нар. Освіти“. Кн. 2, 1927 р.

Протягом останніх літ юбіляр остаточно підготував до друку дві найкапітальніші свої роботи: 1) Етюди з джерелознавства середньовічної історії та 2) Нариси з історії розвитку середньовічної історіографії. Ці монографії Українська Академія Наук прийняла до друку і незабаром випустить їх у світ. Окрім великої своєї наукової вартости вони для української культури мають ще й ту вагу, що будуть за перші розвідки в такому роді, які вийдуть у світ українською мовою.

Святкуючи свій двадцятип'ятилітній юбілей, Л. М. Беркут перебуває в повному розквіті своїх наукових сил. Побажаймо-ж йому ще довгих літ життя та плідної діяльності на користь уесвітньої науки взагалі й української культури зокрема.

Микола Левченко.

(один з численних учнів проф. Л. М. Беркута).

Сергій Іванович Маслов

(З нагоди двадцятип'ятирічного юбілею).

На осінь 1927 року припадає юбілейна дата в житті видатного українського бібліолога — професора Сергія Івановича Маслова, а саме двадцять п'ять річниця його наукової праці. Це дає нам привід коротенько спинитися на перебігові його життя та діяльності¹⁾.

Народивсь С. І. Маслов 17/XI 1880 р. в м. Ічні на Чернігівщині. Середню освіту здобув він у Прилуцькій класичній гімназії, яку закінчив 1898 року. Вже на гімназійній лаві С. І. Маслов виявив велику любов до книги і ще відтоді почав збирати свою бібліотеку (ця колекція має тепер близько 7000 назов і становить собою величезну культурну цінність через свій рідкий добір). Перестудіювавши багато критичної літератури та розвідок з російської й української історії, С. І. Маслов виробив у собі наукові інтереси і виявив безперечний нахил до гуманітарних дисциплін. Тільки-ж сталося так, що над душею талановитого молодика мали найбільший вплив не вчителі-гуманітаристи, а вчителі фізики та математики. Це й спричинилося до того, що С. І. Маслов, закінчивши гімназію, вступає до київського Політехнічного Інституту на Хімічний відділ. Тільки-ж року 1899 С. І. Маслова звільнено було з Політехніки за участь у студентському рухові, а коли за рік йому дано було змогу повернутися до Політехніки, він відчув, що стоїть не на своїй дорозі, і р. 1900 перейшов до київського Університету на Природничий відділ. Тут він далі працює

¹⁾ Докладніш про С. І. Маслова див. видання Українського Наукового Інституту Книгознавства: „Українські бібліологи. Сергій Маслов (1902—1927)“. К. 1927 р., 50 стор. Тут подано докладний життєпис, повну бібліографію та оцінку наукової діяльності С. І. Маслова, яку склав акад. В. М. Перетц.

над хімією та ботанікою, якими захопивсь був іще в Політехніці, багато читає, збирає великий гербарій, але зрештою переконується, що й це не може до краю його вдовольнити. Через те, працюючи на Природничому відділі, С. І. Маслов одвідує семінари та лекції Історично-філологічного факультету й чимало уваги присвячує гуманітарним студіям. Вже тоді зійшовсь він із українськими студентськими гуртками й одвідував літературно-музичні вечірки, що впоряджали їх родини М. В. Лисенка та О. П. Косач (Олени Пчілки), підтримуючи таким чином звязки і з старшою українською громадою. Року 1901 за участь у студентських революційних виступах його знову виключено з університету, але цим разом вже від-

1926 р.

дано в москалі й заслано до м. Луцька, де стояв його полк. Та життя „рядового“ не вбило в ньому наукових інтересів, і тут, у Луцькому, Сергій Іванович збирає матеріяли народньої творчости, записує пісні, оповідання, матеріяли для українського словника; а оглядаючи руїни замків та інші рештки минулого, поглиблює в собі інтерес до історії та археології і захоплюється українською старовиною. Коли в-осени 1901 р. С. І. дістав змогу повернутися до університету, він ще деякий час перебув на природничому відділі, а потім зовсім перейшов на Історично-філологічний факультет. Що правда, і тут ще не відразу визначивсь його певний науковий шлях. Перші два роки свого навчання Сергій Іванович студіює, головним чином, філософію та класичну філологію, але вже з 3-го курсу беруть гору

інакші інтереси, і він остаточно переходить до праці над історією давньої російської та української літератури з суміжними дисциплінами—слов'яно-руською палеографією та історією друкарства.

Найбільшого впливу зазнав тоді С. І. Маслов од проф. В. М. Перетца та проф. С. Т. Голубева, і під їхнім безпосереднім керівництвом систематично розпочав він свої наукові студії. Першу наукову розвідку С. І. Маслов надрукував р. 1902, ще на студентській лаві будучи, під назв.: „Лирники Полтавской и Черниговской губерній“ і того-ж-таки року надіслав Б. Д. Грінченкові чимало лексичного матеріялу для українсько-російського словника. Дальша його робота під керівництвом такого видатного педагога-вченого, як В. М. Перетц, розвивалася швидким темпом. 1904 р. виготовив він розвідку „О типографіяхъ въ Юго-Западной Руси“ і тоді-ж-таки розпочав свою велику монографію „Кирилль Транквилліонъ-Ставровецкій“, яка, на жаль, іще й досі світу не побачила. Року 1907 С. І. Маслов закінчив Університета й був залишений при катедрі історії російської мови та

письменства. Року 1912—1913 поскладав він магістерські іспити й розпочав викладання на Вищих Жіночих Курсах та в Університеті, попереду як асистент, далі як приват-доцент і, нарешті, як доцент, і в 1914—1915 заступав, з доручення факультету, вільну катедру проф. Перетца. Від 1913 року й аж до останнього часу С. І. Маслов чимало сил віддав педагогічній роботі, провадячи її не тільки в Університеті й на Вищих Жіночих Курсах, що потім зреформовані були в І. Н. О., але й по інших вищих школах: у Народньому Університеті, Археологічному Інституті, Робітничо-Селянському Університеті, на Бібліотечних Курсах, Архівних Курсах, то-що. Викладаючи свої основні дисципліни, Сергій Іванович часто вів і інші близькі до його спеціальности курси, а разом з тим провадив роботу по семінарах і виконував різні науково-адміністративні обов'язки.

Поруч з педагогічною діяльністю С. І. Маслов розвивав надзвичайно інтенсивну наукову роботу і велике число його цінних праць друкується саме-іменно в цей час (див. реєстр). З тодішніми науковими закладами С. І. Маслов вступає в як-найтісніший зв'язок. Так, з 1908 р. стає він дуже активним членом, а з 1914 р. — секретарем „Исторического О-ва Нестора Лѣтописца“, тоді-ж-таки входить у склад „Українського Наукового Т-ва в Києві“, бере участь у XIV Археологічному З'їзді в Чернігові, а підчас евакуації Університету до Саратова, ввіходить до складу „Саратовской Архивной Комиссії“. Був він членом-фундатором „Историко-Литературного О-ва при Київскомъ Университетѣ“ та першим його головою, членом „Общества Любителей Древней Письменности“, „Историко-Филологического О-ва Харьковского У-та“, „Славянской Комиссії Московскаго Археологического О-ва“, „Київскаго Научно-Філософскаго О-ва“, „Гуртка друзів книги“ та „Русскаго Бібліографического О-ва при Московскомъ Университетѣ“, то-що.

Особливо випадає тут одзначити енергійну діяльність С. І. Маслова підчас бурхливої революційної доби на Україні. Багато прислуживсь він тоді українській культурі в справі охорони пам'яток старовини й мистецтва. З 1917 р. С. І. входить у склад „Комиссії по охрانی пам'яток Рос. Ак. Наукъ“ і працює на Буковині, 1919 р. засновує „Музей війни та революції“ при київському Університеті, що звійшов потім до складу Музею Істпарта, бере участь у роботах „Археографічної Секції підвідділу ліквідації майна релігійних установ при Виконкомі“ і охороняє бібліотеки та архіви церков і монастирів, що підлягали цій секції; працює також в Експертній Комісії Губарху.

Року 1922 обрано С. І. Маслова на дійсного члена київської Науково-дослідчої Катедри Мовознавства, а з 1923 р. він тісно зв'язався з Українським Науковим Інститутом Книгознавства, де чимало поклав своєї праці й багато прислуживсь цій молодій культурній установі своїми знаннями. З 1924 р. його обрано на голову „Комітету для опису стародруків“ Української Академії Наук, де й провадить він тепер велику культурну роботу. З 1926 р. Всенародня Бібліотека України запрохала С. І. на дуже відпо-

відальну посаду завідуючого надзвичайно багатим і науково-цінним Відділом Стародруків, який завдяки енергійній, самовідданій роботі юбіляра дуже швидко приходить до ладу й незабаром стане однією з найбільших книжкових скарбниць не тільки України, а й цілого Союзу.

За 25 літ своєї наукової діяльності С. І. Маслов надрукував 46 наукових розвідок, з яких ми тут назвемо скількись найголовніших:

1) З українського фольклору:

Лирники Полтавской и Черниговской губерній — в „Трудахъ Харьк. Предвар. К-та по устройству XII Археол. Съѣзда“, т. II, ч. II (= „Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил. О-ва“, т. 13), X. 1902, стор. 217—226.

II) З історії мови:

Лекції по історії русскаго языка. Приложение: Хрестоматія по історії русскаго языка. — Літографований курс, К. 1914, стор. [2] + 209 + VI + [I] + 35 + IV.

III) З історії письменства старої доби:

1) Отрывокъ Христинопольскаго Апостола, принадлежащій Библиотекѣ У-та св. Владимира. — Спб. 1911, стор. [2] + 42 + 1 арк. ілюстр.

2) Новый списокъ „Словъ постническихъ“ Исаака Сирина древнѣйшей славянскої редакціи. — К. 1912, стор. XLII + [4] + 28 + 1 арк. іл.

IV) З історії українського письменства XVII—XVIII ст.

1) Казанье Мелетія Смотрицкаго на честный погребъ о. Леонтія Карповича. — К. 1908, стор. [2] + 56 + 3 арк. іл.

2) Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом. — К. 1908, стор. 117—141 + [1] + IV.

3) Еще четыре проповѣди Георгія Конисскаго. — К. 1910, стор. [2] + XIV + 66.

V) З історії українського друкарства XVI—XVIII ст.

1) Къ історіи западно-русскихъ типографій XVII вѣка. — М. 1911, 4^о, стор. 8.

2) Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. — К. 1924, стор. 40.

3) Українська друкована книга XVI—XVIII вв. — К. 1925, 16^о, ст. 76 + [4].

4) Ukrainische Druckkunst des 16. bis 18. Jahrhunderts. — Майнц, 1926, 4^о, стор. 14 + [2] + 5 арк. іл.

VI. З бібліографії рукописів та стародруків.

1) Описаніе рукописей Историческаго Общества Нестора Лѣтописца. — К. 1908, стор. VII + [1] + 50 + [2] + IV + 58.

2) Библиографическія замѣтки о нѣкоторыхъ церковно-славянскихъ старопечатныхъ изданіяхъ. — Варшава 1910, стор. [2] + (353—366).

3) Обзоръ рукописей Библиотеки Императорскаго Университета св. Владимира. — К. 1910, стор. [2] + 42 + [4].

4) Библиотека Стефана Яворскаго. — К. 1914, стор. [2] + 66 + LXXXVIII + 4 арк. іл.

5) Грамота Стефана Яворскаго Нѣжинскому Благовѣщенскому монастырю 1717 г. — К. 1914. 4^о, стор. 16 + 2 арк. іл.

6) Изъ наблюденій надъ старопечатными церковно-славянскими изданиями — „Историко-Литературный Сборникъ. Посвящается В. И. Срезневскому“, Ленинград, 1924, стор. 159—165.

7) Етюдi з історії стародруків. I—VIII. — К. 1925, стор. 80 + [4].

8) Етюдi з історії стародруків. IX—X. — К. 1927, стор. 24 + [2].

9) К истории изданий киевского „Синописа“ — „Сборник статей, посвящ. акад. А. И. Соболевскому“. Ленинград 1927.

Чимало зовсім готових робіт проф. С. І. Маслова більшого розміру ще й досі в рукописах, через брак сприятливих умов для друкування таких видань. Сподіваємося, що незабаром матеріяльне становище наших видавництв покращає й дасть змогу цінним працям шановного юбіляра побачити світ у належному вигляді.

Святкуючи двадцять п'ять літ своєї діяльності, С. І. Маслов перебуває в повному розквіті своїх наукових сил і ще багато зможе попрацювати на користь рідної науки.

Побажаймо-ж йому сил та успіхів у його дальшій роботі!

Микола Левченко.

РЕЦЕНЗІЇ.

Анад. В. Перетц. *Епитети в «Слове о полку Игореве» и в устной традиции.* (Известия отделения русского языка и словесности 1925 р., т. XXX, Ленинград 1926 р., стор. 143—204).

Останніми часами з'явилось кілька праць про «Слово о полку Ігоревім» не тільки в українській і російській літературі, а навіть і в закордонній¹⁾. Про визначну працю акад. Перетца українською мовою («Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII в. Вступ. Текст. Коментар. Українська Академія Наук. Збірник Історично-Філологічного Відділу № 33. У Києві 1926 р.) — ми вже були писали в «Записках Історично-Філологічного Відділу» к. IX (1926 р.), стор. 347 — 351. Тепер ми хочемо сказати кілька слів про другу працю заслуженого дослідника (російською мовою), що її заголовок наведено вище.

Порівнявши епітети «Слова» з епітетами в давній літературі й в усній народній традиції — російській, українській та білоруській, акад. Перетц робить висновки, що 1) в українській усній традиції число епітетів, що відповідають епітетам «Слова», менше ніж число їх у великоруській традиції: у великоруській традиції він знайшов 40 точних епітетів і 6 однокорінних заміни, що відповідають «Слову», тимчасом як в українській тільки 32 повних збіги й 5 однокорінних заміни (стор. 200), і акад. Перетц каже, що в українській усній поезії зовсім часом немає деяких епітетів «Слова», от як, напр. багрянний, або є тільки однокорінна їх заміна, як, напр., замість черлений — червоний. Далі, стежачи за сталим сполученням епітетів з певними словами, що відповідають «Слову», акад. Перетц каже, що таких у великоруській усній поезії є 22, а в українській тільки 16 (стор. 202). Розглядаючи далі деякі епітети в «Слові», акад. Перетц зазначає їхнє «безсумнівне літературне походження» (златокований, златоверхий, злачений, черлений і червений — в усній традиції) і каже, що треба «признати генетическую зависимость заметной группы эпитетов устной традиции — от древней, дошедшей до нас на письме, но, может быть, живой, бывшей и в устном употреблении, но, конечно, не среди неграмотного сельского населения, а среди более культурного, городского, к которому принадлежал и автор «Слова», и летописцы, и переводчики воинских повестей и хроник» (203). Що в українській усній традиції збереглося менше точних збігів з «Словом», ніж у великоруській, це акад. Перетц пояснює не великоруським походженням «Слова» (українське його походження для акад. Перетца безперечно), а відомими історичними умовами, через які воно вже давно загубилось на Україні

¹⁾ 1) Лященко, Этюды о Слове о полку Игореве — Известия отделения русского языка и словесности Академии Наук С.С.С.Р. 1926 р., т. XXXI, стор. 137 — 158; 2) В. Перетц, К изучению «Слова о полку Игореве»; 3) Новейшая литература о «Слове» (1911—1923) — там-таки, т. XXVIII, стор. 145—199; 4) Його-ж — Слово и Библия, там-таки, т. XXVI, стор. 23—55; 5) E. Hoffman, Beobachtungen zum Stil des Igorliedes, Arch. für slav. Philol. Berlin, XXXVIII Band, 1—2 Heft, 1922 р. (S. 89—107). 3—4 Heft, 1923 р. (S. 228—244). — про цю працю див. рецензію А. Нікольської Известия отд. рус. яз. и слов., т. XXX, стор. 455—470.

і тому не могло протягом віків так впливати на усну українську традицію, як це було на півночі, де воно впливало не тільки на книжну літературу (Задонщина й инш.), а й на усну поезію. Дозволяємо собі думати, що з цими висновками акад. Перетца навряд чи можна погодитися. Насамперед акад. Перетц, щоб розв'язати ті питання, які він висунув, притягнув порівнюючи дуже мало українського матеріалу. Окрім давніх записів української усної традиції, акад. Перетц використав тільки Антоновича й Драгоманова «Историческія пѣсни малорусскаго народа» I і II томи й Чубинського I, IV і V томи, як він сам зазначає (стор. 147, хоч іноді він покликається й на III том Чубинського). Це замало. Ми, звичайно, не можемо тут подати всі дані що-до цього питання з усієї української народної традиції, але зазначимо, що хоч ми переглянули й не багато українського матеріалу, але знайшли чимало епітетів іноді в тому самому сполученні, що й у «Слові», напр.: 1) роса студена Гнатюк, Колядки, I, 236, пор. його-ж Коломійки III — коби не роса студена, студенької росѣ Головацький, II, 184 — 5 раз, студененької росѣ Головацький, II, 692 — 4 рази, 693 — тричі, студеними росами Голов. II, 122, — у «Слові» «труся собою студеную росу»; акад. Перетц каже, що «украинская устная традиция не дает тождественного со «Словом» сочетания, а лишь ряд заместителей при слове «роса» (187, пор. у нього й таблицю на стор. 201); 2) світле сонце Гнатюк Коляд. 172, світле сонечко *ibid.* 176, світле сонейко Голов., II, 5, 38, 43, 243 — 4 рази, 244 — двічі, — у «Слові» — «взъръ на свѣтлое солнце, свѣтлое и тресвѣтлое слънце, одинъ свѣтъ свѣтлый ты, Игорю» (пор. світлий місяць — Колядки I, 64, свѣтлый мѣсячок Голов. II, 19); акад. Перетц каже, що «в пересмотренных записях украинской устной традиции этого эпитета нами не встречено», стор. 182, пор. таблиця стор. 150, 199, 201; 3) чорна земля Колядки I, 112, пор. Голов. II, 5, земля чорна Колядки, I, 31, чорної землі Гол. II, 735, чорну землю Голов. III, від. II, 522, чорну землячку Голов. II, 78 — двічі, чорну землячку Голов. III, в. II, 371; у «Слові» «чръна земля»; акад. Перетц каже, що українська усна традиція не знає такого сполучення (стор. 194, пор. таблицю 203); 4) синя мгла Колядки I, 56, Голов. II, 43 — двічі — у «Слові» «обѣсяся синѣ мглѣ»; в акад. Перетца зовсім немає прикладів на це сполучення — стор. 184 і таблиця 201; 5) хоробрі запорозьці — Максимович, Укр. нар. пѣсни 1834 р., ч. I, 30, 31 — у «Слові» багато раз, між иншим — хоробрі князи, хоробрі русиці; акад. Перетц каже, що «в украинской устной традиции этот эпитет редок»; одзначено: хоробрі молодці Чуб. I, 89; можна зазначити той самий приклад ще й Чуб. I, 97; 6) милі братя Максимович I, 73, 75, милі братця *ibid.* 133, 179, милий господаренко Колядки I, 227 — 228 — 4 рази, милий одиначок, а я його мила дружі Коломійки III, 104, милий свату Голов., III, в. II, 317, у «Слові» «мила брата», «мильня хоти», «мильхъ ладѣ»; акад. Перетц каже, що «в украинской традиции этот эпитет редок» й наводить тільки два приклади — милий соколю і милий Боже (176); 7) золотий стремень Голов., III, від. II, 272, 352, 353, у «Слові» «златъ стремень»; акад. Перетц наводить тільки один приклад стременце — золотце (165, пор. таблицю стор. 201); 8) лютого звіра Колядки II, 212, пор. люта мачуха — Гол. II, 77, у «Слові» — лютымъ звѣремъ; акад. Перетц, зазначивши на стор. 175, що «в украинской устной традиции (йому трапилося тільки) однажды — люті звірі Чуб. V, 1162» (можна додати ще — люті звіри — Чуб. IV, 448), до таблиці сталих сполучень цього епітету не вніс — див. стор. 201; 9) не вніс він так само до загальної таблиці сталих сполучень, що є в українській усній поезії, і виразу «Слова» — красною дѣвицею (див. стор. 201 — красная девица), хоч на стор. 172 зазначає, що «в новых записях (е) полное соответствие «Слову»: красна дівка Чуб. I, 91 і т. д., к. дівки *ibid.* V, 66 і т. д., пор. Івасенько красний Чуб. V, 160, Степан, Гриць, Рігор красний — Чуб. III, 215, що відповідає «Красному Романови» «Слова»; 10) Осип старий, Чуб. III, 374, 376, Іосиф старий, Чуб. 377, Цимбал старий Рудченко, 95, 96 — у «Слові», старому Ярославу, от старого Владимира, того старого Владимира; акад. Перетц каже, що цей епітет зустрічається в українській усній традиції, але «без сочетания

є определенним именем» (186, пор. таблицю 201); 11) до виразу «Слова» «отня злата стола», «сєь отня стола злата», «дотчєся стружиємь злата стола» — можна навести паралель з укрупної поезії — злоту трону, Коляд. I, 31, 46, 218; 12) до «Святославъ грозный великий Киевский, онымъ грознымъ Полочаномъ» — «Слова» можна навести, крім єдиного прикладу в акад. Перетца — у грозного свєкорка Чуб. V, 763 — ще грозний свєкорокъ Чуб. IV, 391, пан-отчєнько грїзний Чуб. IV, 871 — двічі), грозними словами Максимович, I, 76.

Далі, хоч не в таких самих сполучєннєх, як у «Слові», але такі самі єпітєти, як і в ньому, ми зустрїчаємо й в українській усній поезії: 1) черлені гроші Колядки I, 2, Головацький, III, в. II, 123, черленє вино Кол. II, 37, ягідки черлені Коломийки, I, 36, яблінки черленобокі Коляд. II, 202 — у «Слові» «чрълєннєя щиты», «чрълєнь стягъ», чрълєна чолка; акад. Перетц каже, що «украинская устная традиция знает на месте древней формы «чёрвленный» — эпитет «червоний», но ни разу в сочетаниях «Слова» — стор. 193; 2) багровє пивцє Кол. I, 186, II, 194, Голов. III, в. II, 109, 112, багрова роза Кол. I, 67, сосна багрова Кол. II, 174, багрова рожа Чуб. III, 432; у «Слові» «оба багряная стлѣпа» (багровий — багрянний — див. Грінченко словник); див. в акад. Перетца таблицю на ст. 149 і 199, а також стор. 148, де сказано що «в памятниках устной традиции этот эпитет не встречен»; 3) буйного тура Кол. I, 210, Голов. III, в. II, 544 — у «Слові» — буйтуръ Всеволодъ; акад. Перетц навів тільки далєкі замінні (стор. 152); 4) кроваві руки, ноги Кол., I, 78, у «Слові» «кровавья его раны»; в акад. Перетца наведєно далєкі сполучєннє (174); 5) жємчужное намїстєчко Чуб. V, 131 (двічі — в акад. Перетца нєма цього прикладу з V т. Чуб.), жємчужний колос Кол., I, 137, жємчужна трава Кол. II, 31, Голов. II, 68 — 69 — 4 рази; пор. Потебня, Обьяєнєнїє малорусских и сродных народных пѣсень I, Варшава, 1887, стор. 456 — жємчужную росу (двічі), жємчужную стрїчку; у «Слові» — жємчужна душа; в акад. Перетца (стор. 162) наведєно тільки один приклад — жємчужний хвостик Чуб. III, 309, пор. Кол. II, 125; 6) золотокований ридван Кол. II, 215, Голов. III, в. II, 535; у «Слові» «на своемъ золотокованнѣмъ столѣ»; акад. Перетц каже, що «в устной традиции (цей єпітєт) совершенно не встречен» (169); 7) срібні-золоті берєги хвартуха Чуб. V, 10, пор. Голов. золоті берєги — I, 388; у «Слові» «на своихъ сребренныхъ брезѣхъ»; акад. Перетц каже, що «украинская традиция не дает ни одного сочетания «Слова», но эпитет употребляется часто» (186); 8) особливо багато прикладів можна знайти в українській усній традиції на єпітєт дорогий — дорога суконка Чуб. III, 316 (двічі), дорогая сукня Чуб. III, 391, дорогой фартух Чуб. V, 10, дорогі дари Чуб. III, 403, дорогой шалєн, *ibid.* 404, дорогіі сукні, *ibid.* 471, пор. Максимович, I, 53, Рудченко, Чумацькі пісні 82, 84, дорогой товар, Рудченко 81 (двічі), жупан дорогой, *ibid.* 112, дорогим каменєм, Колядки, II, 24, скарби дорогіи, Голов. II, 141, дорогого коня, Новицький, Малорусскїє пѣсни, 1894 р., 59, дорогая сестричка, Гол. III, в. II, 328, сестра дорога *ibid.*, 297; у «Слові» — дрѣгья оксамиты, дорога братіє; акад. Перетц, навівши тільки один приклад — дорогой напиток А.Д. II, 112, каже, що цей єпітєт «еще реже (ніж у великоруській, трапляється) в украинской устной традиции», стор. 160, пор. таблицю стор. 201; 9) можна додати ще жєлѣзная жїнка Голов. III, в. II, 537 — 4 рази, що відповідає «жєлѣзныхъ плѣковъ» «Слова»; в акад. Перетца на таке сполучєннє зовсім нємає прикладів — стор. 161, пор. таблицю стор. 201; 10) мій панонько барзо труднєнький Колядки, I, 228 — 229 — декілька раз — у «Слові» труднєнькихъ повѣтїй; акад. Перетц, навівши з старої літератури декілька прикладів, як Володимєрь язвєнь и трудєнь вѣѣха, каже, що «в устной традиции (цього єпітєту) не встречено» (191); 11) свїт змисленний Чуб. III, 370, що відповідає «мислену древу» «Слова» (в акад. Перетца цього єпітєту «Слова» зовсім нє зазначєно); 12) трапляється в українській усній поезії і слово туча Кол. II, 323, зла туча А.Д. I, 44, злої тучі Чуб. V, 433 і значить сполучєннє «Слова» «чорна туча» лєгко могло замінитися чорною хмарою і відповідати цьому останньому:

Отже, коли підрахувати, то виходить, що в українській усній поезії є не 32 збіги з єпітєтами «Слова», а принаймні 44 (без однокорінних замін) проти 40 точних великору-

ських (без 6 однокорінних замінь, хоч цю кількість й у великоруській усній традиції, можна збільшити, коли добре пошукати). Що-ж до точних сполучень, то виходить, що в українській народній поезії їх є не 16, а 26 або 27 (коли рахувати чорна туча), на 4—5 більше, ніж у великоруській, хоч так само напевне можна сказати, що й там і там кількість їх можна збільшати, бо хоч ми навели й не багато прикладів, але й матеріялу українського ми переглянули теж не гурт, і треба використати по змові весь матеріял української усної поезії, щоб остаточно розв'язати ті питання, що їх висунув акад. Перетц.

Недоведеним також виходить твердження акад. Перетца, що «в украинской устной традиции старой и новой не находим сочетаний, даже отдаленно напоминающих» сполучення «Слова» бѣдѣмъ гоголемъ, бѣда хорюговъ, коли він сам наводить такі приклади, як лебеді білесенькі Чуб. I, 216, б. лебедочка Чуб. III, 166, б. лебедина Чуб. V, 151, б. ручничок Чуб. I, 662, б. хусточка Чуб. I, 74 і т. д. (стор. 154—155), пор. білі гусоньки Гол. I, 244, білі гуси *ibid.* 313, білою габою Антонович і Драгоманов, I, 208. Або так само спірна його думка, коли він каже з приводу виразу «Слова» «темнѣ березѣ», що «украинская устная традиция также не знает (цього) сочетания «Слова», употребляя эпитет в материальном значении» (стор. 189), і далі наводить такі приклади, як темний луг Чуб. I, 114, 174, V, 6, 17 й инш., пор. в темнім лузі Чуб. III, 411 або дай нам прежній степы з темными дугами Максимович I, 1834, 127, 158.

Далі, саме те, що тотожні в «Слові» епітети і сполучення трапляються не на чє найбільше в Галичині (їх найбільше ми знайшли в галицьких збірниках), де вплив «Слова» на усну традицію міг бути (як гадає акад. Перетц) багато менший, ніж на Україні, так само неначе суперечить твердженню акад. Перетца, ніби-то епітети усної поезії обов'язково утворювалися підо впливом книжних, коли могло бути й навпаки¹⁾.

Нарешті треба зазначити, що акад. Перетц розглянув не всі епітети «Слова»: здається, до безперечних епітетів треба зарахувати такі прикметники, як мислену древу, веселая година, печаль жирна, мутенъ сонъ, тѣщими тулы, великое буйство, живыми шерешеры нетрудною крилицю, босымъ влькомъ, худу струю.

Михайло Марковський.

Проф. М. Є. Слабченко. *Соціально-правова організація Січи Запорозької.* („Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“. Вип. третій. За редакцією голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Збірник № 12 Соц.-Екон. Відд. Укр. Академії Наук. У Києві. 1927. Стор. 203—340).

Праця проф. М. Є. Слабченка, як видно з окремої відбитки її, є початок V тому його «Організації народного господарства України», і, таким чином, хоч і торкається однією стороною питань історично-правних, другою стороною охоплює й економічну та соціальну історію Запорозжя. Треба попередити, що, як частина V тому, вона не дає картини всього економічно-соціального устрою Запорозжя, а тільки, так-би мовити, центру його, організації Січи й куреня. Вольності, у всій їх повності, не входять у коло того, що в даному разі студіює автор.

¹⁾ В українській усній поезії нам трапилося чимало епітетів, якби на думку акад. Перетца, треба вважати за книжні — златоглові Коляд. I, 147, сріблороге, золотороге, золоториве, сріблоскопите, стада сріблорогі, золотововни овечки Голов. III, в. Ц, 8.

Вже самий заголовок праці показує, яким важливим і цікавим питанням присвячено її, переважно, коли ми візьмемо на увагу, оскільки темна й заплутана соціально-економічна історія Запорозжя.

Зміст праці М. Є. Слабченка, в стислому вигляді, такий.

Перший розділ — Як утворилася Запорозька держава. Основна авторова думка така: початок козакуванню поклали сходці, що мали завдання «думлення» дичини, рибальство, та інші промисли. Зминуло чимало часу, аж поки з'явилася військова організація, що, як ефективніша, затулила собою невійськових козаків (стор. 207); автор розвиває думку М. І. Костомарова, що її згодом використав був Ф. Щербина¹⁾. Козаки, характеризує М. Є. Слабченко, «це 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промисляє різними промислами, 3) обороняє їх 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільності» (стор. 207). Промислова організація перейшла до військової поступінно, коли виділилася окрема територія; це було наприкінці XVI — початку XVII в.в.; на «цю добу припадає поява козацтва» (стор. 209). Разом з цим з'являється й постійна людність, що складається з втікачів (209).

Окрема територія, постійна людність дають спробою дослідникам і сучасникам уважати Запорозжя за окрему державу, як це й роблено в соймових промовах (стор. 210). Автор порушує питання про те, чи ця держава подібна до інших, чи вона являла собою щось виняткове? Він схиляється на сторону першої думки й порівнює Запорозьку державу з низкою організацій — Вірґинією, Новою Англією, Георгією, Плімусом, Масачузетом. Відміна між ними полягає тільки в тому, що останні з'явилися раптом, а Запорозька держава організувалася поступінно, епізодично. Вона була наслідок «борні різних клас», яка висовує появу командної верстви, що помалу-малу підбиває під себе інших. Зовнішні умови затримували цей процес, піддержуючи будь-яку рівновагу, і коли центр ваги перейшов до старшини — «влада зробилася за вірного служебника... поміщиків»... «Отоді саме й витворюється новий для Запорозжя тип родинного чи à la родинного господарства» (стор. 211). На жаль, цей дуже важливий перехід автор не досить обґрунтував фактами.

Питання про те, чи визнавали сусіди Запорозжя за державу, автор розв'язує докладно, нагадуючи, як воно провадило пересправи, в XVII й XVIII в., визнало протекторат Швеції, тоді татар, і нарешті повернулося до Росії (стор. 212). Останній висновок авторів такий: Запорозжя була «військова держава», що «керувалася військовим правом й по-за межами здійснювала його так само, як і всяка инша держава» (стор. 213).

Розділ другий — Запорозький курінь. Попередні автори звертали свою увагу переважно на Січ, і вона затулила собою в їхніх працях курінь. Проф. Слабченко, навпаки, висовує на перше місце курінь. Це, на його думку, справжня чинна «клітина» всього війська. Курінь — коливо, пише він, бродяча «в межах певної земельної одиниці», не осіла ділянка (стор. 215). Члени її не розходяться по тому, як закінчується певна операція, це «рід постійного господарювання на даній території» (стор. 215) Автор яскраво малює, як поступінно зростали колива-курені, переходили од промислової діяльності — до організуючої й військової, спочатку виключно пасивної. Отже автор опукло висовує ту клітину, що в ній зародилося майбутнє Військо Запорозьке. Курінь мав під собою тверду базу, якої не мали інші запорозькі організації — сотні, полки. Ця база — промисел, господарство, рибальство, мисливство, пасічництво, врешті — скотарство. Він намічає, як виділяється з цих промисловців озброєна група за-для оборони, і послідовно доводить до висновку, що ця клітина напівпромислова, напіввійськова залишалася, аж доки зруйновано Січ, що з неї

¹⁾ Ф. Щербина, Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ. Одесса, 1881, стор. 18 — 20.

по суті була тільки спілка, федерація куренів, і давала свій штамп на те, що робили курені (стор. 228). Отже, центр ваги автор переніс з Січі на курінь.

Рішуче спростувавши твердження, ніби-то існувала постійна кількість куренів — 38, автор виявляє, що вони з'являлися поступінно, і каже, що останніми роками існування Січі їх було до 68. На підставі ономастики назв, він спитується встановити, коли утворено курінь, і робить висновок, що назви старших куренів походили од географічних назв, а нових — од прізвищ ватажків та отаманів (стор. 222). Ця спроба, яку можна поки-що вважати тільки за гіпотезу, дуже цікава; важче погодитися з автором, коли він хоче довести, що розподілено курені на 8, або 9 груп, на підставі того, як розміщено було назви куренів по різних реєстрах (стор. 224 — 225).

Переходячи до внутрішнього побуту куреня, автор докладно його змалював: «курінь, пише він, був організація, по суті, родинна, члени його зв'язані фактичним, або духовним спорідненням — брати, небожі, а так само хрещеники; окрім того було розвинено побратимство. Найтісніший зв'язок між членами — покладав характерну рису на всі обопільні стосунки поміж членами куреня та їх отаманом» (стор. 231). З другого боку він вимагав цілком розірвати з переднішим життям, навіть імення змінити; курінь вимагав, щоб погляди, віра були спільні і разом з тим брав на себе повну відповідальність за членів (стор. 240). Цей фактичний, або фіктивний родинний союз доповняли вученики-джури, або молодики (стор. 232).

Логічно з наведеної характеристики куреня й його зв'язку з членами, автор робить висновок, що цілком базується на матеріалі: уявлення про те, ніби-то кожен мав право вступити по волі до куреня, покинути його й знов повернутися — неправдиве й не відповідає фактам. Навпаки: щоб вступити до куреня треба було дістати рекомендацію члена, або членів куреня, і це цілком зрозуміло: коли курінь брав на себе відповідальність за вчинки членів, він не міг допускати невідомих нікому людей до свого товариства (стор. 240). Автор підкреслює, що курінь був велика сила, на яку вважала й вища влада, кіш; логічно так і мусіло бути, але тут автор не досить обґрунтував цього, приклад, що він навів — не дуже яскравий (ст. 249).

Під цією «надбудовою, пише автор, знаходимо тверду економічну базу». Це — окреме господарство куреня, що складалося з різних вжитків — риболовель, луків для скотарства, полів для мисливства, які курені за жеребами що-року діставали з військових земель, так само двори, крамниці на базарах і різне рухоме майно: човни, дуби, продукти, гроші. Оця повна картина куреня, як промислової та військової одиниці вперше повстала в запорозькій історіографії і цей розділ безперечно треба вважати за головний та найкращий у книзі.

Весь зміст решти розділів по суті впливає з цієї аналізи куреня.

Розділ третій — Січ. Автор, зазначивши, що Січ була тільки федерація куренів, звертає увагу на її поступінний розвиток: од озброєних городців — до одного озброєного кулака, коша (стор. 252), який мав за своє завдання охороняти людність і тільки згодом, коли зросла старшина, церетворивсь «в постійний бург з своєрідними нобілями» (стор. 255). Дуже цікава спроба автора порвати з давніми уявленнями про запорозців, ніби-то вони тільки й робили, що грабували та воювали (стор. 256); навпаки: їхнє основне завдання було переважно пасивна боротьба з татарами, охорона людности, земель. З цією метою будувалися пости, фортечки, фігури, але звичайно, боротьба пасивна великала й активні наскоки на ворогів (стор. 257). Сили, що Запорозжя висилало на наскоки, були невеличкі, як кіннота, так і флота; піхота переважно залишалася за-для оборони (стор. 259 — 262). Центр війська була Січ, і тому, останніми роками її існування, коли вагу оборони перенесено на Вольності, вона втратила свій зміст, її «базу було зруйновано» (стор. 255).

Військовий характер Січі відбивавсь, природньо, і на характері старшини, і на праві: тут наувало «воляцьке» право; військовий характер старшини, переважно кошового, як

проводиря війська, переплітався з його «батьківськими» функціями. Студіюючи становище старшини, автор заравом змальовує, як поступино була зростала старшинська верства; одставні старшини не втрачали свого значіння; вони становили групу «стариків», що мала чималий вплив на справи; з козацької маси згодом виділяється міцна група старшини, яка намагається й таки досягає того, що всі посади обіймають її члени (266 — 267).

Розділ четвертий — Січове право. Мета, що поставив собі автор — накреслити право, яким керувалося Запорожжя — дуже важлива і цікава. Він висовує два принципи, що існували поруч у Запорожжі — з одного боку — військовоє, воєнне право, що вимагало суворої субординації, суворих кар, переваги інтересів колективних над індивідуальними. Цим правом керувалася Січ, як військової осередок Запорожжя. З другого боку, економічне життя висовувало інтереси окремої людини, приватну власність, і вимагало охорони її. Цим правом переважно керувалися Вольності.

Автор добре малює характер військового права Запорожжя: умови дисципліни, війни вимагали рівних для всіх суворих кар; вони не потребували спеціальних засобів, людей, бо були швидкі й цілком залежали од місцевих умов — «була вода — топили, дерево — вішали, ні того, ні того — стріляли чи закопували живцем» (стор. 285). «Важливе було одне, щоб винного було покарано, й щоб це викликало ефект» (стор. 285). Дуже цікава авторова думка про характер права Запорожжя: він спростовує уявлення попередніх дослідників, ніби-то Запорожжя не знало писаних законів і керувалося самим звичаєм: навпаки, воно користувалося і польським правом, і російським; на Запорожжі знали Литовський Статут; останніми роками починається і власне законодавство; це накази кошових, резолюції рад, то-що. Тут переважно відбивається боротьба двох принципів: колективного начала з інтересами окремої людини; цікаво те, що немає писаних резолюцій з приводу земельних справ, які-б затверджували приватні права на землю (що на практиці існували), бо це-б ішло супроти військових прав; але існувало багато резолюцій про охорону давніх порядків, боротьбу з гайдамаками і т. инш., які не загрожували нічим військовоє праву (стор. 291).

Цікава авторова аналіза речового права. Він починає з військового майна — земель, які ділилися між куренями, старшиною, духівництвом, залежно від їх якості та ситуації (стор. 295 — 296). Спочатку, пише він, брали на увагу тільки вжитки, місця, де можна було ловити рибу, полювати, скотарити: довший час орні землі не мали ціни (стор. 296). Існувало й рухоме майно — скарб, клейноти, платня, що її давали польський та російський уряди (стор. 297 — 308).

Поруч з військовою власністю існувала й приватна: її допускали не тільки на рухомі речі — одяг, зброю, і т. п., але згодом поширено й на нерухомі, і наприкінці існування Січи відомі власні маєтки, двори, будинки, то-що (309 — 311). Січ не забороняла окремій людині мати нерухоме майно — вона обмежувала це право територіяльно, і не дозволяла його в межах властивої Січи, але по-за межами її, в Вольностях, воно ширилося й міцнішало (стор. 312).

Як видно, цей нарис, дуже цікавий, має тут тільки випадковий характер, бо центр ваги перенесено на Вольності, які не ввійшли в межі того, що досліджував тут автор.

П'ятий — останній, розділ присвячено соціально-правній організації Січи Запорозької. Освітлюючи господарський уклад Січи, автор на перше місце висовує рибальство; що не втратило своєї ваги, аж поки існувало Запорожжя (стор. 317 — 320), тимчасом, як мисливство втратило своє попереднє значіння, коли поширилося скотарство й хліборобство (стор. 320 — 321). Поруч із рибальством проф. Слабченко ставить скотарство, переважно, спочатку — розведення дрібної худоби, а згодом — великої та коней (стор. 321 — 322). Він доводить, що скотарство в місцевих умовах життя було корисніше за хліборобство, не кажучи вже про інші вжитки (стор. 324).

Автор одзначає, що протягом XVIII в. змінюється порядок користування луками: починають більш-менш систематично косити сіно; це свідчить за те, що простори луків зменшуються, простори випасів скорочуються, а з другого боку — за те, що починають переходити до індивідуального володіння землею. Од індивідуального скотарства намічається перехід і до хліборобства, що повстає в другій половині XVIII в. Цей перехід викликає потребу в робітниках, які «не були в фаворі» того часу (стор. 325). Все це відповідало життю Вольностей. В Січі, не вважаючи на розшарування війська, «лишалися форми й системи господарства, тісно звязані з військовою справою, військовою організацією» (стор. 326).

На цьому автор міг-би й закінчити свою працю, але він тут несподівано переходить до аналізу ради: розглянувши різні думки про неї, автор робить висновок, що «січовики не увесь народ, а певна група всієї людности запорозької держави, що керувалися своїми особливими регулами: обсяг прав матеріальної частини тих регул мінявся з часом, діалектично переходячи в свою протилежність» (стор. 329). Суть оцих регул в тому, що запорозька держава була не звичайна, а військова держава. Військо січове керувалося військовим правом, що його інтереси ставлено над-усе: тому й не могло бути й мови про народоправство. Коли війни були часті, військо стояло під зброєю навіть не воюючи: «колективно-військовий характер управління був єдино-можливий; згодом коли настали значні інтервали між війнами раз засвоєна практика існувала собі й далі» (стор. 329). Згодом становище змінилося, з'явилися окрім козаків піддані — мужики, пани з Гетьманщини й Росії. Січовим козакам загрожувала небезпека «потонути» між чужим елементом, і щоб зберегти Січі командне становище давня форма була найкраща. Рада стає за форму державної влади, утворюється своєрідна військова диктатура (стор. 329).

Характеризуючи форму й склад ради, автор підкреслює, що останніми часами йшла боротьба за перевагу між радою та сходами старшин (стор. 330).

Право брати участь в раді належало козакам, що перебували в Січі, але з цього не можна вважати «січове товариство» за одноманітну масу: в ній пройшов глибокий процес розкладу: почавшися з XVI в. він розрісся останніми роками існування Січі: тут народилися «феодалы, що ним ближчі були російські поміщики, за якими стояла добра армія», що мали стосунки в російським урядом, обминаючи раду, і т. д. Перевага цієї капіталістичної старшинської верстви приводить до того, що на всі посади обирають їх представників, навіть до Комісії р. 1767 вираджено самих представників старшини. Нерівність викликає різні партії, що провадять боротьбу і розкладають товариство (стор. 339 — 340).

Такий зміст цієї праці, багатой на факти й думки.

Написано працю проф. Слабченка на основі ґрунтовних і різноманітних джерел, почасти друкованих, почасти — архівних. Перше місце між ними належить Запорозькому Архівові, що переховується в Одеському Крайовому Архіві. Він охоплює історію Запорозжя за добу останньої Січі і має велике значіння; деякі документи з нього надрукував небіжчик О. О. Андрієвський, але не багато. На основі студій над документами Запорозького Архіву писав «Исторію Новой Сѣчи» А. О. Скальковський, тільки-ж ця праця, свого часу дуже цінна, тепер значною мірою втратила свою наукову вагу через методу автора, що не може задовольнити читача сучасного. Найцінніші сторінки у книзі Скальковського тепер ті, де він передрукував цілком документи цього архіву. Отже, можна вважати, що проф. М. Є. Слабченко сливе не мав попередників в розробці цього матеріалу. На підставі даних Запорозького Архіву він мав спромогу виявити значіння куреня, господарства Запорозжя за останніх часів, взаємин січових урядовців, то-що.

Окрім Запорозького Архіву, автор використав багато друкованих джерел і тут він не викликає жадних зауважень: матеріал притягнуто багатий, ґрунтовний, і, здається, нічого гідноу уваги автор не обминув.

Що-до літератури, то, на нашу думку, справа стоїть трохи гірше: проф. М. Є. Слабченко використав багато літератури, як української та російської, так і чужомовної, але підходив до неї не завжди з певним критерієм: поруч з працями відомих дослідників, що ґрунтуються на студіях над матеріалами, автор використовує таких письменників, котрі не мають наукової ваги, як суто популярні. Напр. книги Адріянова, Марковина, Кащенко, Григорієва-Наша, і т. д., є тільки популярні книги, компілятивного характеру, і тому покликуння на них автор міг-би сміливо замінити покликунням на їхні джерела. Напр. яка ціна покликунням на хрестоматію Григорієва-Наша: «Історія Укр. в народ. думах» (стор. 241), де весь матеріал взято з різних друкованих приступних видань, і єдине покликуння на цю книгу має на меті пісню, що її надрукував Д. І. Яворницький, в «Істор. зап. коз.», т. I, стор. 184, як зазначає і Григорієв-Наш. Так само не було рації й покликуння на книжку Н. Марковина «Очеркъ исторіи запорожскаго козацества», Спб. 1878, яка цінна тільки як популярно-компілятивний нарис. Покликуння на нього (стор. 247, 260, 307) зайві, бо він ці місяці цілком взяв у Мишецького «Історія о казакахъ запорожскихъ», Одеса 1852. Передостання цитата найхарактерніша — мова йде про «кулачні бої», відомості про них Марковин взяв у Мишецького, але не зрозумів значіння терміну «верхні та нижні курені». Нам здається що не можна і порівнювати висновків акад. М. С. Грушевського, що ґрунтуються на самостійному досліді матеріалів, з думками популяризатора Н. Марковина, як зробив проф. Слабченко (стор. 328).

Не можна ставити між науковими розвідками і популярних книжок М. Комаря «Про Вольности Запорозькі», або А. Кащенко: «Оповідання про славне Військо Запорожське», що на неї частенько покликунється проф. Слабченко. Цікаво, що автор сам не завжди високо поважає книги, на які покликунється: напр. про працю Гліщинського «Znaczenie i wewn. życie Zapor.», він пише, що, на його думку, М. С. Грушевський помилково визнає її «оперту на Маркевичеві (Іст. Укр.-Р., т. VIII, 565), тимчасом як вона переказує Скальковського» (стор. 245), далі він знов пише: «Гліщинський, слідом за Скальковським» (стор. 274). Дозвольте запитати: чому-ж він цитує і далі цього компілятора (або плагіатора — не знаю яким способом використав Гліщинський Скальковського?) замість його джерела?

Взагалі треба зазначити, що з цитатами проф. М. Є. Слабченко поводитьсь вільно. Велика хиба його полягає у звичаю не зазначати точно видання та рік його. Через те покликуння його на книги, котрі мали кілька видань, не можна перевірити та знайти (напр. «Історія Росції», Соловйова, «Нарис історії України» М. І. Яворського, «Українські оповідання» О. Стороженка, і т. д.). Мої спроби розшукати покликуння на книжку Кащенко завдяки цьому були невдалі. Так само і всі покликуння на «Извѣстія о казакахъ запорожскихъ», Сочин. къ пользѣ и увесел. служ., 1760, кн. V — всі не відповідають примірникові, яким я користувалася.

Не раз зустрічаємо й покликуння на різні книги зовсім без зазначення сторінок, напр., на стор. 284 — на Рігельмана, на стор. 292 на статтю Д-ського, на стор. 290 на якусь книгу проф. Крестера.

Така метода користуватися друкованою літературою справляє на читача прикре вражіння, надто в тих відділах праці, які базуються на чужомовній літературі. Досі дослідники Запорожжя мало цікавилися західньо-європейськими письменниками, і тут праця проф. М. Є. Слабченка чималою мірою заповнює цю прогалину. Автор мав спромогу по-знайомитися з великою збіркою книг XVIII — початку XIX в. французьких, німецьких, англійських, що переховуються в Бібліотеці кол. Одеського Університету (тепер Вібл. Виш. шкiл Одеси), надійшовши сюди з приватних бібліотек кн. Воронцова та гр. Строганова. Студії над цими творами дали можливість авторові запровадити до своєї праці сиду думок, теорій, гіпотез до історії й побуту Запорожжя, що висловлювали різні чужинці. Звичайно, запровадження джерел такого роду — річ дуже цінна й важлива і його можна тільки вітати.

Але згодом цей матеріал починає викликати критичніше до себе ставлення. В цьому винен сам автор: цитуючи своїх «чужинців», він не пояснює, хто цей письменник? яке він мав право, так-би мовить, судити запорозців? чи він був сам на Запорозжі, як подорожній, купець, або-що? чи він вчений? тоді яким матеріалом він користувався, які мав джерела? навіть більше: автор книги не тільки не познайомив читача з постаттю своїх письменників, що може деколи важко зробити, він навіть штучно затулює од читача особу авторів, що на їх покликуються, не зазначаючи коли й де було надруковано ту або иншу працю. Через таку авторovu маніру читача позбавлено можливости поставитися критично до думок тих або инших чужинців, на які є покликуння в праці, і він мується брати на віру, що їх теорії варті уваги. Це велика помилка авторова, яка чималою мірою пеусє ті місця його праці, що ґрунтуються на чужомовному матеріалі, а цих місць — багато. Можна зазначити, що автор надмірно захоплюється чужинцями: він цитує французьких та німецьких письменників навіть там, де в цьому немає потреби, напр. яка вага заяви француза д'Обнура про те, що історія, як утворилося козацтво, досить темна (стор. 203), або філологічні аналізи слів отаман (стор. 245), або кошовий (стор. 269) з покликуннями на твір Пюльмана?

Загалом, не вважаючи на деякі хибн, ми все-ж повинні подякувати авторові за те, що він перший запровадив до наукової обробки історії Запорозжя цей новий, цікавий матеріал, яким досі не користувалися дослідники вже через те, що не знали про його існування.

Переходимо тепер до методи користування літературою. В цілому вона не задовольняє нас: навіть і там, де сама книжка, або автор її не викликають жадного сумніву, проф. Слабченко ставиться до цитат не дуже уважно, що гальмує користування наведеною в нього літературою: напр., цитуючи «Лѣтописное повѣствованіе» Рігельмана, він не зазначає частин книги, які мають окрему пагінацію (напр. стор. 239, 274), або помилково зазначає частину III замість IV (стор. 218, 245, 307). Цитуючи Мишецького (Історія о казакахъ запорозскихъ), автор теж робить помилки: зазначає 79 стор. замість 48 (стор. 241); На стор. 386 він покликуються на II т. «Історія Новой Сѣчи» А. О. Скальковського, а треба на I, так само і на стор. 263, не II т., а III. Почасту на зазначеній сторінці ми не знаходимо того, про що пише автор, напр. на стор. 220 — на «Істочники» Яворницького т. I, ст. 31; на ст. 223 — та сама книга, ст. 137; на ст. 254 — також, ст. 146 II тому; на ст. 274 — також, т. I, ст. 1242; на ст. 297 — також, т. II, ст. 1861; на ст. 265 — на Історію Укр.-Руси М. С. Грушевського, т. VII 239; на ст. 323 — на Історію Н. Сѣчи А. О. Скальковського, т. I, ст. 134, і т. д. Ми не маємо на оці, звичайно, виписувати всі помилки, ми тільки хотіли зазначити, що автор робив свої покликуння не досить дбайливо. Це можна сказати його постійний, головний гріх.

Через таку маніру ставитися до літератури автор не раз робить чималі помилки. Напр. на стор. 257 він цитує ніби-то Мишецького (стор. 83), але опис, на який він покликуються, належить не Мишецькому, а Чернявському (дав. «Історія о казакахъ зап.» Мишецького Одеса 1852, стор. 79). На стор. 247, в дуже важливому і відповідальному розгляді прав і характеру влади курінних отаманів, наш автор пише: «Мишецький упевняє, що за присудами курінних отаманів «козаки не только были наказываемы, но даже лишаемы жизни и кошевой не могъ отмѣнить такого рѣшенія», і покликуються на ст. 44 книги Мишецького. Нічого подібного не знаходимо в Мишецького, навпаки він пише так: «козаки не столько послушны будутъ Кошевому и судѣ, сколько отаману своего куреня» (ор. сіт. ст. 44), але один з редакторів книги, С. В. Сафонов, не вдоволений з поміркованости слів Мишецького додав у примітці ті самі слова, що їх приписав Мишецькому наш автор, і підписав їх літерами С. С. Але для кожного ясно, що одна вага твердженню Мишецького — инша словам Сафонова, тим більш що своїх джерел він не називає. Далі — на стор. 317 автор знов покликуються на Мишецького, який начеб-то відніє до X в. рибальство (стор. 2),

але мова знов йде про примітку під текстом, що її зробили й підписали редактори — той самий С. Сафонов та Н. Вертильяк.

Не досить уважно ставлення до цитат викликає помилки й іншого роду: напр. на стор. 305 проф. Слабченко пише: «до речі буде виправити помилку Скальковського (Ист. Н. С. II, 158) ніби «полковники, полк. писаря, канцелярськіє і проч. служителя жалованья отъ царскаго правительства не получали». Беремо «Ист. Н. Сѣчи» і читаємо, що ці слова А. О. Скальковський узяв з рапорта Розумовського і навіть поставив у лапки. Отож з трьох осіб — гр. Розумовський, проф. Слабченко та А. О. Скальковський — останній найменш винен у помилці.

Або на стор. 306 читаємо, що на курінь давали царського жалування по 32 четвѣрти борошна і 12 четвѣртей круп, з покликуванням на ту-ж книгу Скальковського (т. I, а не II, 202 — 203), але там бачимо: 32 четвѣрти борошна і 1 четвѣрть 6 четвѣриків круп. Звідки-ж узяв проф. Слабченко оці 12 четвѣртей круп?

Або ще приклад з тої-ж самої платні; проф. Слабченко пише, покликаючися на А. О. Скальковського, так:

З грошей винагороди 1771 р. 5000 р., за наказом од сходи́н роздано тільки 960 карб., а решта пішла в скарб, «для артилерійскихъ и другихъ надобностей» (ст. 303).

500 р. войску дарованныхъ роздѣлили по 100 р. на всякій курень, всего 3,800 р., а изъ остальныхъ «за деготь заплачено 240, а 960 р. положено въ скарбъ войска для артилерійскихъ и прочихъ надобностей».

Ист. Нов. Сѣчи, т. III, ст. 94.

Як бачимо, картина не та: не роздано ані кошілки, на курені дано 3800 карб. і тільки 960 карб. залишилося в скарбу.

Таких помилок чимало: напр. ст. 233 посилка на «Ист. Укр.-Р» М. С. Грушевського, т. VII, стор. 139 — треба читати не 3 — 5 джури, а 30 — 50; на ст. 241 — на «Ист. Н. С.» А. О. Скальковського, т. II, ст. 188 — мова йде не про 1768, а про 1759 р; на ст. 267, з покликуванням на «Источники», т. II, стор. 1331 — названо Білого суддею, а не осавулом; на ст. 269 з покликуванням на «Ист. Укр.-Р.», т. VII, ст. 294 — легат «наказной», а не помічник; на ст. 270 — на ту-ж книгу, т. VII, ст. 98 мовиться про «старшого як ватажка, а не гетьмана; на ст. 299 з посилкою на «Извѣстія о козакахъ» ст. 425 (треба 408) — похід не Мініха, а Лесли; стор. 310 — на «Ист. Нов. С.» т. I, ст. 243; продаж двору не Попова, а Крилова; на ст. 320 цитата з Мартиновича — «Укр. Оповідання» — неправдива, то-що.

Всі зазначені помилки врешті не мають великого значіння. Гірші ті, які через помилкові цитати, дали підставу для неправдивих висновків.

Напр. на стор. 243 проф. Слабченко пише, що курінь, дозволяючи козакам заводити окремі будинки, «обмежував... щоб член куреня не схова́в з його території, не виходив з-під курінної юрисдикції. Від неї мусіла лишитися хоч вуаль, хоч фікція: «так годилось». Тому-то військовий суддя П. Донський живе в своїй курені. .» Проф. Слабченко покликається на «Ист. Н. С.» А. О. Скальковського, т. II, ст. 154. Але там ми знаходимо тільки таке: «Судья жъ П. Донской за дряхлостью лѣтъ и болѣзнью изъ зимовника своего тронуться далѣе не могъ». Хіба-ж тут є який-небудь натяк на традицію, на звичай, на вимогу з боку куреня? природно, що стара слаба людина мусіла деє перебувати і в своїй зимовнику слабувати було легше, ніж у Січі.

Далі, на стор. 263 автор пише, що «з вільної старшини комплектували тільки похідні посади: в. обозного, в. булавничого, бунчужного, перначника, посаді кур. хоружих, в. толмачів...» і покликається на «Ист. Н. С.» Скальковського, т. I, стор. 58. Але там ми бачимо отакий реєстр військових посад:

I. Кошевой атаманъ	}	всѣ въ чинѣ войскової старшини.
II. Войсковый судья,		
III. в. писарь		
IV. в. обозный		
V. в. осауль		
VI. в. булавничій		
VII. в. хорунжій		
VIII. в. бунчужный		
IX. в. перначникъ		
X. в. старшины безъ должности.		

На нашу думку, з цієї цитати не можна зробити такого висновку — тут зазначено, так-би мовити, «особи перших 9 клас», що мали чин або ранг в. старшини, і ні слова не сказано тут про те, що їх обирали з кола вільної старшини.

Або в дуже темному питанню про кількість куренів автор, доводячи, що було 9 «постійних куренів», покликається на «Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ Мих. Дорошенка» і каже отак:

М. Є. Слабченко.

Стефан Хмелецький р. 1628 повідомляє короля, що запорозці підчас походу на Крим, захопили 12 гармат, з яких «девять препроводили в курени». Очеви́дно¹⁾, й число постійних куреней було дев'ятеро. (Стор. 223).

Свѣдѣнія о походѣ.

«у Кантемира отняты въ сраженіи тѣ пушки.. девять изъ нихъ козаки препроводили въ курени, остальныхъ трехъ не могли доставить и затопили въ дорогѣ».

(Мемуары. относ. къ исторіи Южной Руси, вып. II, стор. 166).

З цих слів ніяк не можна зробити висновок що запорозці свідомо взяли 9, а не 10 і не 8 гармат: навпаки, ясно, що вони-б узяли і більш, але не спромоглися, а коли-б вони вивезли всі 12 гармат — автор був-би позбавлений аргументу, що існувало 9 основних куренів.

Проф. Слабченко намагається довести, що існувало два інститути: джури й молодики. На нашу думку, це одне, що тих самих «виучеників» звали, може залежно від віку, або інших умов — і джури й молодики. Автор не має жадних прикладів, якими-б міг підтримати свою теорію; він пише що «при кожному запорозцеві було по кілька 3—5 таких виучеників-tyrones» (стор. 223) (себ-то джур), і покликається на «Ист. Укр.-Р.» М. С. Грушевського, т. VII, стор. 139 (помилково зазначаючи, що виучеників було 3—5, замість 30—50). Далі, на ст. 234, він пише про молодиків, яких було по 30—50 чол., покликається на «Ист. Н. С.» Скальковського, т. I, ст. 93, який пише, що оці молодики «исправляли... должность хлопцевъ (пажей)», і зовсім не вживає терміну «джура».

Автор пише, що за браком повної довіри до даного кошового, але тоді, коли припускають його до керування справами, влада кошового була не одноособова, а передавалася двом особам, і, між иншим, покликається на обрання Сорочинського р. 1709 при кошовому Гордієнку. Цей приклад цілком невдалий: р. 1709 Гордієнко був під Новосенжарами з частинною козаків, а ті, котрі залишилися в Січі, обрали Сорочинського, який писав «до Переволочни и до другихъ мѣсть, дабы къ вору Костику кошовому запорожцы не приставали и дожидалися отъ него извѣстій» (Судієнко, Матеріали, т. II, 334). З цього самого тексту наш автор зробив висновок, ніби-то тут мова йде про владу двох кошових (стор. 277), тимчасом ми бачимо тут не двох кошових, що правили вкупі, а двох конкурентів, які намагалися подолати один одного.

¹⁾ Розбивка наша. Н. В.-II.

Тепер кілька слів з приводу конструкції праці. В деяких випадках можна сказати, що авторові бракує історичної перспективи. Він не раз підкреслює, що XVIII в. не можна рівняти з XVI, або XVII в., наприклад — що сама Січ змінила свій характер, коли в XVIII в. перенесла свої обов'язки охороняти людність — на людність Вольностей (стор. 211), або що «сивовусі козарлюги кінця XVIII в. і трохи не нагадували буйне Запорозжя XVI — XVII в.» (стор. 228), підкреслює він це і в церковних справах (стор. 235 — 238). Але автор не завжди послідовно застосовує цей слушний погляд. Так напр. у справі родинній (стор. 238 — 239), кажучи його власними словами: «козаки не військові... затулялись ефективною фігурою військових» (стор. 207) — козаки останніх часів — воєвами XVI — XVII в. Візьмімо, наприклад, питання про отаманію. Основна думка авторова — отаманія дужча за кошового (стор. 250). Довід на те він добачає в подіях 1756 р., коли «отамани куренные в общей сходкѣ приговорили... въ годъ или два, либо въ три отъ званія Кошевекого не отставляютъ, но и по 10 либо и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быть» (А. А. Скальковскій, Ист. Н. С.), т. I, 64), але на нашу думку тут треба добачити вплив не отаманії, а російського уряду, який, за допомогою од старшини, з кошовим Г. Федоровим на чолі таки знищив давній звичай щорік зміняти старшину.

Все, що пише автор про перевагу отаманії над кошовим, здається не досить обґрунтовано, і не відповідає справжньому становищу: так напр. в описові «бунту» 1769 р. автор добачає ініціативу й перевагу отаманії: вона визнала за доцільне перевести заарештованих з Січі до Новосіченського ретраншементу, а звідти до Вілецької фортеці (стор. 249), себ-то до російської залози: це свідчить швидше за перемогу того-ж російського уряду. Третій приклад — постанова сходин отаманії про скасування виборів старшин (стор. 250) також цілком відбиває добу боротьби за права старшини за допомогою од російського уряду. Ми не можемо погодитися ані з висновками, які робить з наведених прикладів автор, ані з його думкою, ніби-то «отаманія як-раз... верховодила військом і самими кошовими особливо від 2-ої чверти XVIII в.» (стор. 248). Ми не заперечуємо авторові в тому, що він пише про боротьбу отаманії з кошовими за владу протягом XVII в.; тоді отаманія була дужча за кошових; тоді й Січ ще не затулила куренів і справді вона була тільки «спілка куренів» — логічно, що отаман, представник цього куреня, міг впливати на кошового. У другій половині XVIII в. картина змінюється: автор не взяв на увагу те, що з'явився новий елемент, який починає відгравати велику роль в усерединній боротьбі Запорозжя: це російський уряд, який намагається всіма засобами розкласти товариство; він призначає свого постійного наглядача, в особі штаб-офіцера Новосіч. ретраншементу, він починає одкидати права Запорозжя карати злочинців, він переманює на свій бік старшину, забезпечуючи їй беззмінні посади, і т. и. (Див. нашу статтю «З історії останніх часів Запорозжя», Зап. Іст.-Філ. Відд. Акад. Наук, кн. IX). Російський уряд, як зазначає проф. Слабченко, розклав і куринь, надавши отаманам його функції поліцаїв, що позбавило їх довір'я членів куреня і призвело до мало не щомісячної зміни отаманів: «дати спромогу засидітися на отаманстві значило сприяти збільшенню поліційної влади кур. отамана над куренем», пише він (стор. 248). Як-же можна уявити собі, щоб такі куринні отамани, яких змінювали щомісяця, були дужчі за кошових, які з 1756 р. стали мало не беззмінні?

Нам здається, що автор взагалі не звернув достатньої уваги на оцю роль російського уряду в історії останніх десятиліть Запорозжя і яка найяскравіше відбилася на характері і обсязі влади кошових, куринних отаманів, ради та сходки (як ми вже зазначали, на жаль, автор виділив раду й сходку і виніс на кінець книги: на своєму місці вона була-б яєніш), Тим самим можна пояснити і те, що підчас виборів до комісії 1767 р. обирали по-за куренями (стор. 242 — 243). Автор робить висновок з цього, що «не завжди (козаки) здійснювали свої права в куренях», бо тут вони мусіли обрати 5 виборщиків, які вже обирали одного делегата: тут не можна шукати вияву звичая: тут виявилася нова сила, що здійснювалася по-за межами звичая.

Ми досі зупинялися на авторових помилках які ґрунтуються переважно на методи користуватися джерелами та літературою. Вони в цілому не затуляють тих цінних сторінок, яких багато в цій праці. Ми вже зазначали, що за найкращий розділ ми вважаємо той, що автор присвятив аналізі куреня. Ми досить розглянули цей розділ і тому не будемо тепер згадувати про нього.

Заслугове уваги авторова теорія про початок козакування з промислів — та поступінне перетворення оцих окремих груп на державу (стор. 207 — 211), і разом з тим зародження Січи, спочатку як «озброєного кулака», з якого згодом, шляхом довгої еволюції, з'являється «звичайне торговельне місто» (стор. 255). Оцей нарис, де виявлено, як зростала старшинська верства, привівши кінець-кінцем до внутрішнього розкладу запорозького товариства, дуже цікавий, але на нашу думку автор мав можливість додати до нього ще деякі риси — про зростання приватної власності, про скупчення цінностей у руках старшини — і тоді-б характер її зробивсь ще ясніший.

Між кращими місцями в книзі треба ще поставити докладну й яскраву характеристику кошового (стор. 269 і далі). Взагалі, розділи, що їх присвятив автор розглядові адміністративних функцій урядовців, оброблено докладно й добре. Докладно й повно виявлено характер та розмір платні, що одержували запорозці од польського та російського уряду.

Проф. М. Є. Слабченко протягом всієї своєї праці, в усіх розділах на перше місце висовує господарські умови життя, тому природньо, що питання про характер господарювання, має бути добре обґрунтоване, і справді, сторінки про господарство куреня, про вижитки, про те, як зародилася приватна власність на землі, то-що — належать до найкращих (стор. 294 — 97).

Не можна обминути й цікавого висновку автора в галузі законів, що ними керувався Запорозжя; його невеличка розмірами, але цікава змістом розвідка спростовує уявлення про те, ніби-то Запорозжя не знало писаних законів (стор. 288 — 292).

Дуже цікава спроба передінити питання про релігійність козаків, хоч тут наш автор і мав попередників (П. А. Куліш, Історія возеєднання, т. I, стор. 148 — 149; М. І. Яворський, Нарис історії України, ч. II, стор. 89), та встановити деякі хронологічні віхи (стор. 235 — 238).

Треба підкреслити, що автор широко користується пісенним матеріалом, він вивчив багато пісень, байок, легенд; з невеличких подробиць зупинимось ще на цікавій аналізі легенди про те, як турки здобули Січ (стор. 225 — 226).

На нашу думку позитивні сторони цієї праці значно перебільшують негативні, і значіння її стане виразніше, коли ми поставимо її в загальний потік попередньої запорозької історіографії.

По суті почалася запорозька історіографія відколи видано працю А. О. Скальковського¹⁾, що в своїх трьох виданнях мала велике значіння не тільки для XIX в., а навіть і для початку XX в., та не втратила його й дотепер. Вага її полягала переважно в тому, що автор використав силу документів, які він почасти друкував цілком, почасти — обробляв. Але підходив до вивчення цього наукового скарбу А. О. Скальковський не об'єктивно, він привніс до нього романтичні погляди і врешті слав таку схему запорозької історії: «Подобно католическимъ рыцарскимъ орденамъ козачество было связано узами общины, вѣры, и призванія или цѣли своего учрежденія»²⁾. Козаки були звязані «священными обѣтами: товарищества..., вѣры..., послушанія..., безбрачія». Основне їхнє завдання — боротьба з невірними й оборона християнських держав, цій боротьбі А. О. Скаль-

¹⁾ А. А. Скальковскій, Історія Новой Сѣчи. Одесса 1841, вид. II. Одесса 1846, вид. III, Одесса 1885.

²⁾ А. А. Скальковскій, Ор. сіт., вид. III, т. I, стор. 75.

ковський надавав релігійний характер, так само, як історики давніх часів розуміли були хрестові походи¹⁾. Окрема людина потопає в інтересах усіх: тільки мир, громада — діюча особа, пише він нижче²⁾.

Висунувши на перше місце ідеологічну сторону (саможертва, постійна боротьба з невірними, захист християнських земель), автор, що мав у своєму розпорядженні силу різноманітних матеріалів — заплутався у них: він бачив на власні очі і розвинене господарство, і приватну власність, і боротьбу інтересів окремих індивідів — і описуючи все це, все-ж-таки не зміняв основного погляду на Запорозжя.

Треба додати, що ця романтична схема викликала протест з боку критиків; ще М. О. Максимович помітив, що Скальковський надає нашому народньому лицарству «несвоєвласні йому форми западно рыцарских орденовъ»³⁾, але все-ж такий погляд на Запорозжя завоював собі права на існування в історіографії, і ми зустрічаємося з ним навіть у працях ХХ в.⁴⁾.

Історіографія запорозька кінця ХІХ й початку ХХ вв. тісно звязана з іменням шановного дослідника і знавця Запорозжя проф. Д. І. Яворницького. Його видання матеріалів з історії Запорозжя⁵⁾, а також і історичні досліді⁶⁾ в новому освітленні виявляли історію і побут Запорозжя. Але все-ж-таки автор цих як-найкоштовніших праць не міг відмовитися від старого уявлення про Запорозжя і малює його як одну «цѣльную и нераздѣльную общину», що в ній здійснено «полный идеал равенства, котораго не видали ни древній міръ съ Аѳинами и Спартой, ни средніе, ни новыя вѣка». Він так накреслює ідеали, якими жили запорозці: «свобода, равноправіе, товарищество, громада (миръ) освобожденіе изъ турецкой неволи христіанъ, защита слабыхъ, всѣхъ придавленныхъ тяжкой судьбой людей, какаго бы званія и состоянія ни были они»⁷⁾.

Не можна вважати, що в запорозькій історіографії панували виключно такі ідеалізуючі погляди: яскраво висловив свою думку на початку 90 років ХІХ в. відомий професор Од. університету, О. І. Маркевич у маленькій статті своїй; у Запорозжжі, писав він, у ХVІІІ в. намічалася наростання аристократичних тенденцій, класовий розклад, який довів навіть до кріпацтва⁸⁾. Цей процес класового розшарування проф. Будинський відносив до кінця ХVІІ в.⁹⁾, а М. М. Покровський поглибив початок цього процесу аж до ХVІ в.¹⁰⁾. Отож можна було-б уважати ідею рівності, єдності за поховану, але це не відповідало-б дійсності: навіть за революцію у брошурі, присвяченій земельним справам, правда популярній, зустрічаємо покликєвання на «равенство, братерство» запорозців¹¹⁾.

1) А. А. Скальковскій й, Ор. сіт., вид. ІІІ, т. І, стор. 78.

2) Там-же, стор. 84.

3) М. А. Максимовичъ, Сочиненія, т. І, стор. 592, Київ, 1876.

4) Наприкл. Н. Будинскій, «Запорозское козачество», Сборникъ статей Екатер. Научн. Общ. 1905, стор. 237 — 238.

5) Д. И. Яворницкій, Источники для исторіи запорозжскихъ козаковъ, т. І і ІІ. Владимиръ, 1903. Його-ж Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорозжскихъ козаковъ.

6) Його-ж: Исторія запор. козаковъ, тт. І — ІІІ. 1894 — 1897 рр. СПб.

Його-ж: Запорозжє въ остаткахъ старини и преданіяхъ народа, тт. І—ІІ, 1888, СПб.

Його-ж: Вольности зап. козаковъ. СПб. 1890.

Його-ж: Очерки по исторіи запорозжскихъ козаковъ. СПб. 1889.

Його-ж: Україно-руське козацтво перед судом історії. Катеринослав 1919.

7) Д. И. Яворницкій, Запорозжцы въ поэзіи Шевченко, Лѣтопись Екатерин. Учен. Арх. Ком., вып. VІІІ, 1912, стор. 109 — 110.

8) А. И. Маркевичъ, Южная Русь при Екатеринѣ ІІ, Одеса, 1893, стор. 6 — 7.

9) Проф. П. Будинскій, Ор. сіт., 282.

10) М. Н. Покровскій, Исторія Россіи, т. ІІІ, стор. 34 — 37.

11) М. Комаръ, Запорозькі вольности, Київ, 1917, стор. 22.

Поруч з поглядом на Запорозжя, як на зразок рівності й єдності існує й інший: про переважну воєнну мету, з якою скупчувалися козаки на Низу. Цей погляд цілком відповідає схемі Скальковського і його ми зустрінемо в більшості істориків: війна з татарами, грабінництво, а всуцміш — пияцтво: характеристику, що її дано в Маніфесті 3 серпня 1775 р. приймали охоче історики Запорозжя; популяризував її й Н. Марковин¹⁾.

Цей однобічний погляд спростовував ще М. І. Костомаров, який перший висунув думку, що головна мета, навіть почали скупчуватися козаки на низу — були різні промисли, рибальство, мисливство, то-що; яскраво схарактеризував цих перших козаків-промисловців П. О. Куліш²⁾; згодом розробив і широко поставив це питання Ф. Щербина³⁾. Багато внесли цінного в розробку цього питання Д. І. Багалій⁴⁾ та М. С. Грушевський⁵⁾. На підставі студювання даних господарчого життя історики-марксистки мають спромогу вважати запорозців за представників «дрібної буржуазії»⁶⁾.

Отож ми бачимо, що проф. М. Є. Слабченко мав багато попередників, і його не можна вважати за творця нових ідей, але це не зменшує значіння його праці. На тлі ідей попередників, навпаки, ще ясніш виявляється її цінність і місце її автора, між іншими дослідниками Запорозжя.

Автор рішуче пориває з давніми думками: ми не знайдемо тут ні ідеалізації запорозького товариства, ні натяків на рівність та єдність його. Навпаки, автор підкреслює глибокий класовий розклад запорозького козацтва, і з цього розкладу починає саме існування запорозької держави, і малює, як розгортаючись ця борня клас призводить до виділення «командної верстви», що підбиває під себе й експлуатує иншу людність (стор. 211).

Систематично, планово автор висовує основний погляд на самий початок запорозького козацтва і його головне завдання — шукати зручних місць для різних промислів: рибальства, мисливства (ст. 206 — 207), ідучи тут за Костомаровим та Кулішем. Таким чином виявляє він основне господарче завдання першої клітини колива — куреня. Перенісши центр ваги з наскоків, війни, грабунків на господарство, автор послідовно переносить і центр уваги з органа військового переважно, Січи, на орган господарчий — курінь. Цей орган існує поки існує Запорозжя, твердо стоячи на матеріальній, господарчій базі, і переживає инші військові організації, що не мали такої бази, як сотні, полки, які поветавали за часів війни і зникали.

Оскільки центр господарства — курінь, пише проф. Слабченко далі, він є і справжній центр усенького життя Запорозжя; Січ — тільки «спілка куренів, федерація їх», вона тільки прикладає штамп тому, що роблять курені (стор. 228)

Дійшовши таких висновків, автор логічно робить і дальший: війни не були головною метою запорозців; вони провадили війни переважно пасивні, обороняючи Вольності, людність, господарство. Звичайно, в деяких випадках вони переходили й до воєн активних, робили наскоки, але цього чималою мірою вимагали потреби тієї-ж-таки охорони, потреба запобігти ворожому наскокові або позбавити ворога можливости зробити його (стор. 257 — 258).

Дальший розвиток історії призводить до того, що виділяється окрема група військових людей, з'являється військова організація, яка, утворившись на те, щоб охороняти людність, згодом перетворюється на пануючу Січ (стор. 255); там складається «вояцьке право», там

¹⁾ Н. Марковинъ, Очеркъ исторіи запор. козачества, СПб. 1878.

²⁾ П. А. Кулишъ, Исторія возсоединенія Руси, т. I, СПб. 1874, ст. 162.

³⁾ Ф. Щербина, Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ, Одеса, 1881, стор. 27 — 28.

⁴⁾ Д. И. Багалій, Колонизація Новоросійскаго края и первые шаги его по пути культуры, К. Стар. 1889, т. XX, стор. 49 — 55.

⁵⁾ М. С. Грушевський, Ілюстрована Історія України, К. 1911, ст. 499 — 503.

⁶⁾ М. Н. Покровскій, Исторія Росіи, т. III, стор. 36 — 37, порівн. М. І. Яворський, Нарис історії України, т. II, ст. 74 — 75.

панує військовий устрій, у протилежність Вольностям, де переважають господарчі інтереси й розвивається індивідуальне право, приватна власність, і наприкінці існування Запорозжя навіть доходять до кріпацтва.

Така основна схема автора, її накреслено сміливо, доведено послідовно, і звичайно вона має право на почесне місце в українській історіографії. Ми вже нагадували, що не все так-би мовити відкрив М. Є. Слабченко вперше, він мав попередників, які в цілому сказали чимало, поставили чимало віх, але зібрати окремі риси в одну цілу картину, зробити з них відповідні висновки — до нього ніхто не наваживсь.

Окрім того, треба додати ще й те, що наш автор запровадив до наукового вжитку низку цінних джерел, як зазначувано вже вище: він перший після Скальковського та О. О. Андрієвського використав Запорозький Архів; далі — він притягнув до історії Запорозжя чимало чужоземних письменників, тогочасних та пізніших, на яких ще не звертали уваги дослідники; хоч цей матеріал має різну наукову вагу, заслуга автора в тому, що він запровадив його до кола запорозької історіографії.

Підбиваючи підсумки, треба сказати, що хоч у цій роботі і є хиби, переважно що-до методи, на які ми вже звертали увагу, а також, можливо, деякі висновки автора викликають сумнів, у цілому праця М. Є. Слабченка значно поповнює запорозьку історіографію, і обминути її не може дослідник Запорозжя; цінність роботи полягає не тільки в значній силі свіжого, нового матеріалу, яким користується автор, а так само й у тих нових думках, висновках, що їх він робить, у тому новому освітленні вже відомих фактів, у тих сміливих гіпотезах, які, мабуть, викличуть зауваження і критику, але разом з тим звернуть увагу дослідників на давні, традиційні погляди, що без перевірки панують у запорозькій історіографії.

Наталія Василенкова-Полонська.

Лев Окиншевич. *«Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII в. в.»*, стор. 93, Київ, 1926.

(З приводу рецензії на цю роботу проф. Пилипа Клименка в кн. XII «Записок Історично-Філологічного Відділу» Української Академії Наук ст. 339 — 340).

Рецензія П. Клименка на названу вище нашу роботу з'явилася в кн. XII Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Треба сказати, що розвідка про Генеральну Старшину здобула собі низку прихильних оцінок од ряда вчених: проф. В. Барвінського та О. Гермайзе — на Україні, І. Крипякевича — у Львові, проф. К. Кадлеца — в Празі. Розвідку преміювала Укргодовнаука. Критична замітка проф. Клименка ставиться до роботи инакше, суворіше, вважає її за невдалу. Певна річ, що автор мав-би тільки подякувати критикові, коли-б той у своїй оцінці навів-би негативні сторони роботи й подав-би до них свої корективи. Але на жаль корективу до нашої розвідки рецензія проф. Клименка по суті не дає.

Закиди проф. Клименка можна звести до кількох груп. Перша — це відсутність у роботі еволюції, діалектики. Рецензент пише, що «факти взяті з джерел не систематизуються хронологічно: одно й те-ж явище характеризується різночасовими фактами, віддаленими иноді століттями. Еволюції явища або «діалектики» історичного процесу такою методою не розкрити. І автор не ставить це навіть за завдання для своєї короткої розвідки» (с. 339). І в другому місці говорить: «Правний інститут ще можна з'ясувати статично-нормативно за певних умов, але речово-дійний уряд та організацію треба досліджувати тільки еволю-

ційно, бо вони завжди змінні в своїй компетенції та всій функціональності» (с. 339). (Останнє речення, через його важку стилізацію, доводиться розшифровувати як справжній ребус). Мп-б з цим завваженням П. Клименка не погодився. Підстава й суть його невдоволення, на наш погляд, у тім, що він не хоче відрізнити окремих завдань і різних метод дослідження історичного (й історично-соціологічного) та історично-юридичного.

Адже в останнім користуються саме методами, що їх виробила юридична наука, бо мається на увазі правна характеристика певного інституту (який інші дисципліни можуть характеризувати за іншими методами і з іншими завданнями). «Діалектики» історичного процесу на Гетьманщині автор, як мусить визнати й сам рецензент, і не ставив своїм завданням розкрити. Еволюція-ж у юридичній роботі виявляється в загальному нарисі розвитку інституту та в хронологічній систематизації актового матеріалу, що на нім будується робота. Загального нарису еволюції інституту в цій праці автор справді не дає, але рецензент мусів-би не обминути покликання його на те, що загальний історичний розвиток даного інституту дано в статті того-ж автора про «Раду Старшинську на Гетьманщині» (остання в «Україні» 1924 р., кн. IV, а покликання—на с. 2 окремої відбитки та на с. 84 «Праць Комісії для вивчення історії зах.-руського та вкраїнського права» в. II). Це—тому, що колегію Генеральної Старшини автор уважає за обмежений кворум Ради Старшини. Закид-же в нехронологічній систематизації матеріалу—цілком безпідставний: у межах юридичної характеристики окремих питань матеріал систематизовано в роботі за хронологічним порядком. Останнє речення наведеної цитати проф. Клименка свідчить, що він не в курсі юридичних проблем. Адже протиставлення «правного інституту» (який рецензент дозволяє характеризувати «статично-нормативно») «речово-дійному уряду чи організації»—неможливе, бо це категорії тотожні. Поруч із цим автор рецензії сам намагається визначити розвиток інституту. «Ясно, пише він, що речово-дійність генеральної старшини розвивалася якісно і кількісно, засновувалися нові уряди (судді, підскарбі), компетенція інших ускладнялася, з військово-технічних вони перетворилися в урядово-громадські, але автор цього розвитку не відчуває» (с. 339). З «військово-технічних» в «урядово-громадські» уряди генеральні перетворилися з повстання Б. Хмельницького, коли з України стала держава. Це в роботі одзначено. Шкода тільки, що сам рецензент «не відчуває» своєї прямої помилки: річ у тім, що уряд Генеральних Суддів не заснувався як новий, як уряд Підскарбія, а здавна існував у Запорозькому Війську.

Далі «для жадного з тих моментів, на які покликається автор, каже П. Клименко, ні для всього часу не встановлюється той, як він каже, «кворум» або правно-державний склад, що був обов'язково-визначним (?) для сталого функціонування генеральної старшини, як державно-урядової установи» (с. 339). Це невірно. Склад колегії Генеральної Старшини, це—ясно для кожного, хто хоч більш-менш уважно переглянув розвідку,—цілком визначений; це—генеральні уряди. Важко зрозуміти в чім тут неясність для проф. Клименка. Як видно, він просто не розібрав, що мова мовиться в роботі про склад не Генеральної Старшини, а Ради Старшини. За концепцією автора колегія Генер. Старшини це—Рада Старшини в обмеженім складі. Отож закид—просто непорозуміння.

Ще далі «Так само не в'ясняється спосіб творення генеральних старшин, але з самого розділу, де це спитується автор дослідити, видно, що спосіб цей був не загальний, а спеціальний для кожного генерального старшини. Переважав вибір, але хто вибирав—невідомо і то очевидячки тому, що для вибору був важливий не правозначний момент, а службово-технічний» (с. 339). І тут низка непорозуміннів. «Творенню», тоб-то обранню чи призначенню Генер. Старшини присвячено в роботі кілька сторінок (с. 14—21 окр. відбитки та с. 96—102 в II вип. «Праць»). Обрання було загальне, а не спеціальне для кожного окремого уряду. «Хто вибирав—невідомо». Ні, це відомо, бо обиралося на Генер. Раді й Раді Старшини. Це—інститути відомі. Що-ж до «правозначного» й «службово-тех-

нічного» моментів, так не треба-ж, думаємо і пояснювати, що обрання на уряд є момент, акт «правозначний», а обиралося для виконування певних «службово-технічних» обов'язків». Звичайно, обидва ці нетотожні моменти були важливі для виборців.

Рецензент каже: «треба відкинути гадку про викристалізування розуміння у гетьмана чи загалу козаче-старшинського генеральної старшини, як установи навіть *sui generis*» (с. 339). За установу автор «Генер. Старшини» вважає Раду Старшини, а колегію Генер. Старшини за її обмежений кворум. У роботі про Раду Старшини автор наводив доводи на те, що з неї була установа. Але це питання — спірне й П. Клименко повинен був навести доводи, що таку думку відкидають. На жаль, цього він не робить, а обмежується по-просту твердженнями, які не переконують.

Ще закид рецензента: «Автор пробує в кінці з'ясувати силу генеральної старшини з класового її становища»... Він «з'ясовує політичну перевагу старшини її збагаченням. Але сам-же відзначає, що в XVII ст. було багато заможних не належних до генеральної старшини (такого в роботі нема. Л. О.), яка часто складалася з малозаможних, а у XVIII ст., і то головне в другій половині, тотожність генеральної старшини й найбагатших є звичайна річ. Чому така неоднаковість, суперечна твердженню про фактор збагачення — не з'ясовується» (с. 339). Мета останнього невеличкого розділу — характеристика класового характеру інституту. В XVII ст. при меншій кристалізації класового поділу на Гетьманщині інститут Генер. Старшини не мав виразного класового характеру, а в XVIII ст., коли класовий розподіл громадянства був цілком викристалізований й Генер. Старшина стала виразним органом старшинської класи і то її найзаможніших, найбільш економічно й політично впливових груп (це доводить її персональний склад). Жадної суперечності в цьому ніби то не видно. Звичайно «тотожність генеральної старшини й найбагатших» це — довільне розуміння рецензента, такого неможливого твердження в роботі немає (бо в такому разі довелося-б сказати, що кожна заможна та «найбагатша» людина є член Генер. Старшини).

«Автор не розрізняє гадок дослідників з курсів навіть популярних від гадок з монографічних творів і однаково приймає їх та використовує здебільшого некритично» і «автор зібрав усі факти з численної літератури, не проминувши навіть Аркаса». Справді серйозний закид. Твори популяризаторського характеру навряд чи можуть бути за підставу для висновків творів дослідного характеру. З ними треба полемізувати, коли положення їхні невірні, але на них не можна спиратися. Тільки-ж перевірмо на конкретнім прикладі, чи правильний закид П. Клименка про Аркаса. Розгортаємо с. 31 окремої відбитки (чи с. 113 в «Працях»), де є єдина в роботі згадка за Аркаса. Там читаємо: «Проф. Слабченко пише, що «Генеральні Обозні трапляються ще в XVI в... Як визнають усі українські історики, у відомстві Генерального Обозного було взагалі всенське військове управління Гетьманщини і зокрема арматне, отже, як визначає Аркас, Генеральний Обозний був генерал-квартирмейстер та генерал-інженір української армії». Це все — слова проф. М. Є. Слабченка¹⁾, за які волею П. Клименка має відповідати автор «Генеральної Старшини». Завваження своє рецензент мав-би застосувати до проф. Слабченка, якому він, вже (в статті «Місто й територія на Україні за Гетьманщини» Записки Історично-Філологічного Відділу Укр. Академії Наук, кн VIII, с. 312, прим. I) дав кілька авторитетних порад, як надалі треба писати роботи. А в цілому випадок цей свідчить за безперечну неувважливість критики проф. П. Клименка.

Нарешті, останнє. Це — закид у «методологічній малій підготовленості» й необхідності озброїти «себе... відповідним критично-аналітичним переглядом нашої і чужоземної відповідної монографічної літератури» (с. 340). Закид був-би серйозний, коли-б був хоч трохи обґрунтований. Робити-ж його може, очевидно, лиш той, хто зовсім кваліфікований у даній галузі, тоб-то, в данім разі, — в історії українського права.

¹⁾ З визначенням проф. Слабченка автор «Генер. Старшини» не погоджується і в роботі з ним полемізує.

На цьому закінчуємо нашу контр-рецензію. Ми, як автор, краще ніж хто знаємо, що в нашій розвідці «Генеральна Старшина» повинні бути й неминучі помилки і пропуски, що лиш роки дальшої роботи над цією темою дадуть авторові матеріал для глибшої характеристики цього інституту. За спокійні й об'єктивні завваження та вказівки на пропуски й хиби в роботі автор був-би тільки вдячний. Та в рецензії проф. Клименка він таких завважень не знайшов.

Лев Окнишевич.

1. Сборникъ на Българска-та Академия на науки-тѣ, книга XXI, клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ: *Нови студии изъ областъ-та на българско-то възраждане*. Nouvelles études sur la renaissance bulgare I, ст. 544—отъ **Ив. Д. Шишмановъ**. Софія 1926. Печатница П. Глушковъ.

2. Теж: **В. Друмевъ** — *Климентъ Браницки и Търновски*. Животъ, дѣйность и характеръ. Отъ **Юрд. Трифоновъ**. Софія 1926, ст. 208.

3. Списание на Българска-та Академия на науки-тѣ, книга XXXV, клонъ историко-филологиченъ и философско-общественъ. Софія 1926, ст. 142.

Болгарська Академія Наукъ випустила оце разом три книги змістом своїм дуже важливі й цікаві для історика письменства та мови. Для історика болгарського відродження праця Шишманова дає дуже багато коштовного документального архівного матеріалу; за його допомогою можна буде точніше встановити різні факти й по виправляти ті помилки, що й досі частенько таки трапляються в книжках не тільки загального характеру, а й у монографіях. Для прикладу, автор у передмові наводить багато суперечливих даних про д-ра Петра Берона (Беровича; він переробив своє прізвище, студіюючи медицину в Мюнхені 1826 р. А. С.), що його «Рибенъ», або «Рибна-букваръ» («букваръ съ различни поучения, събрани отъ Петра Хаджи Беровича за болгарски-тѣ училища»), складений за звуковою методою й пристосований до обопільного Ланкастерського навчання, надруковано ще 1824 р. (з цього приводу р. 1924, в Болгарії урочисто одсвятковано 100-літню річницю, відколи він був з'явивсь, адже буквар цей багато допоміг розвитку шкільної справи в країні). Різко показується і рік народження Берона, цього великого патріота й будителя — 1795, 1796, то-що, і місце його мученицької смерті 1871 р. і ті міста, де він вчивсь у Німеччині, і час переїзду його до Парижу, і причини, що через них покинув він свою службу в місті Крайова, де був на посаді міського лікаря, і ин. Проф. Шишманов слушно каже, що збирання точних і правдивих фактів буде корисне, бо допоможе тому, що не повставатимуть вже різні, хоч і привабливі, але фантастичні біографії різних діячів, що їх — життєписів отих у Болгарії розвелося чимало (Това во вськи случай е посползно отколкото да се съчиняватъ цѣлостни, божемъ увлѣкательни, но фантастични жизнеописания. Ние имаме такова въ изобилие). Таке збирання, будь-що-будь, корисніше, ніж складання подібних біографій.

Шановний вчений вибрав трьох відомих «будителів» болгарського народнього відродження: В. С. Априлова, Неофіта Рильського й Неофіта Возвелі і, щоб висвітлити їх діяльність та життя, зібрав та видрукував у цій книзі багато різних дрібних, але часто дуже важливих відомостей з автентичних листів, щоденників, офіційних документів, то-що; вийшла сила-силенна цінного матеріалу і треба чимало часу на те, щоб дати собі з ним раду й вивчити його до краю. Тим-то ми зупинимося тут на цій книзі лиш по-

біжно, а докладніше про неї звітлення дамо вже аж тоді, коли більш-менш глибоше з нею обізнаємося. Скажемо тільки, що, мабуть залежно од знайденого матеріалу, найбільш місця в книзі забрали дані про Неофіта Рильського—63—497 ст., а Априлову й Неофітові Бозвелі присвячено вже куди менше сторінок: першому всього 5—63 ст., а другому тільки 497—523 ст. Їсть ще «показалець на имена-та» 525—542 ст., «печатни грѣшки и недогледы» 543—4 ст. і невеличкий «прѣдговоръ» 1—3 ст. Кінець-кінцем, воно правда й те, що з оцих трьох діячів найбільше значіння мав усе-ж таки Неофіт Рильський, який чимало зробив для болгарського шкільництва за перших часів його розвитку своїми підручниками; між инш. йому так само належить новоболгарський переклад Нового Завіту, що надрукувало американське біблійне товариство в Смирні р. 1840.

Інакше складено книгу Трифонова. В ній маємо доладу й жваво написаний докладний життєпис великого патріота й борця за народню справу В. Друмева, згодом єпископа Климента, що про нього автор наприкінці дає таку коротеньку характеристику: «За Друмева-Климента може, да се каже, че е бил истински човѣкъ, отличенъ образецъ за подражане на сегашни-тѣ и бѣдни поколѣнїя». Друмеv був не тільки відомий громадський діяч, але й письменник; йому належить, приміром, одна з найкращих болгарських драм «Иванку, убиецъ-тѣ на Асѣня I» написана на тему з болгарської історії, а так само повість «Несчастна фамилия» 1860 р. у виданні «Български книжици», окремо видана 1873 р в Русуку (Русе); про ню А. Теодоров у своїй книзі «Българска литература» сказав, що це — «първа оригинална българска повѣсть». Цю повість переклав Китанчев і на російську мову «Несчастное семейство, повѣсть изъ времени Кирджалиевъ» (відбитка з видання «Славянскій Ежегодникъ», кн. IV, Київ 1880).

Книга Трифонова розпадається на двоє відділів: 1) «В. Друмеv» (1840—73) і 2) «Климентъ, епископъ Враницки, митрополитъ Търновски» (1873—1901) й прикрашена сімома гарними фотографічними знімками, що добре ілюструють авторове оповідання: 1) «Майка-та на Друмева», 2) «Кѣща-та, гдѣ се родилъ Друмеv», 3) «Друмеv и негови другари студенти въ Киевъ» (Друмеv учивсь у Київській Духовній Академії. А. С.), 4) «Епископъ Климентъ — ректоръ на Петропавловска-та духовна семинария», 5) «Депутация-та при императоръ Александръ III», 6) «Митрополитъ Климентъ — заточеникъ въ Гложенски-я монастыръ» (Його завдано у цей монастир під той час, як правував був Стамбулов 1893 р., за неслухняність супроти уряду. А. С.), 7) «Поєрѣщанье-то на митрополитъ Климентъ въ Търново слѣдъ освобождение-то му отъ Глож. монастыръ» — великий знімок з величезним написом у вінку: «Правда-та и невинность-та винаги побѣждавать». Особа Друмева-Климента така цікава сама по собі й важлива своєю діяльністю для великої народньої справи у болгар, що Трифонова вибір цієї теми для опрацювання можна щиро привітати, тим більш, що він дуже по-путящому написав свою роботу.

«Списание» болгарської академії наук містить у собі 7 більш-менш важливих і цікавих статей: 1) Трифоновъ Ю., «Свѣдѣнїя изъ старобългарски-я животь въ Шестоднева на Иоана екзарха» (1—27 ст.), 2) Романеки Ст., «Един епизодъ изъ емигрантски-я животь на сѣмейство-то на сръбски-я князь Кара Георги Петровичъ» (27—37), 3) Младеновъ Ст., «Два въпроса изъ старобългарска-та граматика» (37—59 ст.), 4) Младеновъ Ст., «Томсенови-я-тѣ ошит за прѣводъ на найдълги-я надписъ на старобългарско-то съкровище отъ Nagy Szent-Miklas (61—79), 5) Малловъ Ив., «Рѣкописъ отъ Софронїя Врачански» (81—93 ст.), 6) Бобчевъ С. С., «Нови трудове по славянска-та правна история» (93—141 ст.), 7) Младеновъ Ст., «Изъ руски-я книгописъ».

Дуже цікаве питання порушив у своїй статті Трифонов про ті риси з давньоболгарського життя, що трапляються в відомій давній пам'ятці давньоболгарського письменства «Шестодневъ» Івана, екзарха болгарського. Цей цікавий твір, заснований почасти на святоотецьких і філософських творах Василя Великого, Северіяна Гавальського, Аристотеля

і ин., а почасти самостійно на тлі біблійного оповідання про те, як утворено світ, і його витовмачення, подає чимало різних звісток, що так або инакше змальовують тодішні стосунки між різними верствами людности й різні подробиці побуту: одяжу, їжу, освітлення, характер світельського та церковного будівництва і ин., називаючи все це не раз суто-народними йменнями й висловами. Деякі темні або сумнівні слова автор старанно силкується пояснити й часом робить це влучніш, ніж його попередники. Опріч того автор до тих місць Іванового твору, що змальовують давній побут і що були вже відомі його попередникам, додає ще й свої, самотужки їх познаходивши; через це вартість його праці ще збільшується. З більш-менш вдалих авторових поправок можна одзначити, напр., такі: давнє слово «Прѣвора», що його передніш перекладали через «преддверіє» (Востоков) або «Преддворіє» (дав. рос. переклад Іречкової історії болгар), а Міклошич уважав за неясне (*sensus dubius*), автор, згідно з значінням самого речення зближує з давньоруським словом «воры» — тин і з народнім рос. словом «верєя» та й гадає, що тут треба розуміти щось високе, видне здалека (смрѣзь... пришед изъ далеке къ прѣворамъ), може башти, або вежі, ставлені коло воріт. Вислів «поясь вѣлъръмит» пояснює він не «пояс червоний, пурпурний», як колись Горський і Новоструев, а за ними Міклошич, а «пояс бархатний оксамитовий», зближуючи це слово з латинським *vellus-eris*, француз. *velours*, що могло перейти до давньо-болгарської мови з заходу Європи, так само як звідтіля перейшло і слово «броня», звичайно зближуване з давньофранцузьким «brunie» в «Chanson de Roland» 384 вірш: «out vestue sa brunie» — одягнений у свою броню. В інших поправках автор для більшої їх довідности міг-би навести більше різних зближень; так, пояснюючи слово «храмы» як «сгради-тѣ», себ-то будинки, він міг-би одзначити й тотожне східнослов'янське слово «хоромы», а для слова «стеля, стель», яке він перекладає: «легло, одѣръ», можна було-б подати східнослов'янське «постель, постела». Слово «бръселне» (бръселон) [у Вост. «скрижалъ А. С.»] автор перекладає через «тухля» — цегла, дарма що воно визначає властиво: черепок, черепиця. Статтю Ст. Романського засновано на деяких документах Букурештського державного архіву й присвячено її тій долі, що судилася родинам сербського князя Георгія Чорного й його помічників, що мусли тікати з Сербії до Росії після невдалої війни з турками та й оселилися на Басарабщині. Серед документів є й російські «полномочнаго предсѣдателя дивановъ генераль-адъютанта Киселева». Ці родини, коли Сербія визволилася з-під турецької кормиги, хтіли повернути додому, але новий князь Мілош Обренович оповістив Кисельова, що «по приговору народнаго собрания не могутъ бытьъ приняты въ Сербію пожелавшія возвратиться туда семейства бывшихъ сербскихъ старѣйшинъ Георгія Петровича Чернаго, Якова Ненадовича и Вула Ильича». Тоді ці родини заходилися прохати, щоб їм дозволено оселитися в валаському місті Чернеці. На внесення про це «дворничіі» (міністерства внутрішніх справ) Кисельов дав отакий свій дозвіл: «Не находя съ моей стороны препятствія... къ поселенію ихъ (сербскихъ семействъ) въ здѣшнемъ краѣ, предлагаю Правительственному Совѣту объявить имъ, что они могутъ исполнить изъявленное ими нынѣ желаніе» (28 липня 1831 р.). Ст. Младенов порушує «два вѣпроса» з давньоболгарської граматики: 1) «Употрѣба на сложно-то минало врѣме съ іесмъ» з приводу статті Станіслава Сланського «Так zwane perfectum w językach słowiańskich, 1923» — відбитка з «Prace Filologiczne, t. X» і 2) «Йотация-та на е въ початкъъ на думи и срѣчки» з приводу книжки Тадеуша Лер-Сплавінського «Zarys gramatyki języka staroserbkiewnposłowiańskiego» (1923 — Познань, Варшава). З цих двох питаннів нашу увагу звернуло на себе найбільш друге, цікаве нам уже давно, а тепер розроблюване знов досить інтенсивно по різних філологічних виданнях. Автор, на мій погляд, досить слушно закидає проф. Сплавінському деяку його відсталість, а краще сказати, те, що він иноді додержується ще давніх поглядів і теорій, вже відкинутих у науці. Так, напр., він держиться ще давньої, вже зданої «до архіву», теорії про паннонське походження Кириллометодієвської загальнослов'янської мови. Переглянувши з історичного погляду поставлене питання

й розглянувши всі попередні погляди, автор робить такі висновки, які ми вже давно поділяли, і тепер зустрічаємо їх з великою втіхою. Він не визнає йотації давньоперковнослов'янського *e* й каже так: «Наше-то заключение по той-а въпросъ ше гласи: звукъ *e* въ сѣ-щински-я старобългарски езикъ въ селунско-то нарѣчье на тоя «староцърковнославянски» езику, как-то и въ много други западни и источни български говори днесъ, се е изговарялъ не йотувано като *e* въ начало на думи и срѣчки». Лер-Сплавінський додержується инакшого погляду, і автор, нам здається, цілком слушно спростовує його думки.

Той-же автор дуже ґрунтовно й цілком справедливо високо оцінює невеличку роботу Томсена «Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent Miklas (Hongrie) par Vilhelm Thomsen (1917 Копенгаген). Як відомо, знайдене ще 1799 р. в південномадярському селі Nagy Szent Miklas (себ-то великий святий Микола) коло річки Марош золоте «сѣкровище» — 23 посудини дуже доброї художньої роботи завважки близько 6 кілограмів (тепер переходується в Віденському «Kunsthistorisches Museum») має на собі напис грецькими літерами, що його довго не можна було вчитати; тепер його добре прочитав і з'ясував данський вчений Томсен. Виявляється, що мова напису — це мова аспаруховських тюркських болгар і стосується вона до IX в. Цікаво, що, тимчасом як інші вчені вважали давніш це «сѣкровище» за Атілове, Н. П. Кондаков у своїм відомім творі «Македонія, археологическое путешествие» висловив здогад, що ця дивовижна знахідка давньоболгарського походження.

З статті Ів. Моллова довідуємося, що йому пощастило знайти невідомий досі рукопис одного з славнозвісних патріотів і «будителів» болгарського народу Софронія Врачанського (1739 — 1815); тут маємо: 1) «Недѣлно поучение» і 2) «Катихизисъ на православна-та вѣра». Цікавий цей рукопис переходується тепер у музеї Археологічного Товариства в місті Шумлі (Шумень). До статті додано двоє знімків з рукопису й малюнок з нього, на якому намальовано самого Софронія єпископа Врачанського, як видно з підпису під ним, в архірейській одежі.

С. С. Бобчев у своїй статті розглядає три нові книзі з історії слов'янського права: 1) Д-р Ф. Тарановски (акад. Української Академії Наук, професор у Білграді). Увод у історію славенских права, Београд 1922, ст. 208, 2) Д-р Карло Кадлец: Првобитно славенско право пре X века. Предео и допунио пр. д-р Ф. Тарановски, Београд 1924, ст. 130, 3) Vladimir Mažuranić: Dodatci uz prinosе за hrvatski pravopovjestni rječnik. Izdala jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. Загреб 1923. Між цими додатками до історично-правного словника Володимира Мажуранича єсть чимало цікавих висловів повизбіраних з різних пам'яток хорватського права; до багатьох з них автор добирає паралелі з історії права инших слов'янських народів і давав свої поясніння, иноді чималенькі, приміром, при словах: *помощне* — *ротоспе* (чес., пол.), *помочное* (рос.): *робичич*, *загонетка* (загадка), то-що. При декотрих словах, нам здається, можна-б було додати й такі поясніння, що з них було-б видно, в яких іще слов'ян був той або той термін. Так, напр., при слові «навета — наклеп» можна було-б сказати, що таке слово єсть і в східніх, руських слов'ян і визначає воно те-ж саме. Так у виданні Рос. Акад. Наук «Словарь церковно-славянского и русского языка» знаходимо «Навѣтъ — дѣйствие навѣтующаго; наговоръ, клевета. Не легко жить въ тѣснотѣ, а тяжело въ навѣтѣ». При словах «жребие» «незапъ — въ незапъ», «сѣвятькъ — *rotulus*» теж можна було-б одзначити, що вони в тій або иншій формі існують і в східніх слов'ян.

Проф. Андроник Степович.

ЕАШС, I, Варшава 1926, стор. 121.

Це — перший випуск статтів, що склали професори т. зв. теологічного факультету Варшавського університету: Діонисій Валєдинський (мітропол.), Іван Огієнко, Микола Арсенєв, В'ячеслав Зайкин і ин. Після статтів єсть і французьке «Ехросѣ», де коротенько

переказано їхній зміст, напр. «L'idéalisme de Platon» (Н. Арсеньева), «La prononciation ukrainienne du texte liturgique du XVII siècle» (І. Огієнка), то-що. Для філолога особливо цікава стаття І. Огієнка про українську вимову богослужбового тексту в XVII в. Цей невеличкий нарис з історії української фонетики (11 — 32 ст.) порушує дуже важливе питання й взагалі не погано його розв'язує. Автор слушно каже на 11 ст.: «Вже в IX віці підчас діяльності св. братів Кирила та Мефодія безумовно всі слов'янські народи мали вже свої відмінні мови, несхожі одна з одною, досить далекі одна від одної; вони вже значно відбігли одна від одної — се сьогодні в науці слов'янського язикознавства визнається загально признаним. Вже Міклошич писав, що слов'янські мови споконвіку відрізнялися одна від одної, як і тепер. Про це саме твердить тепер і проф. Кульбакін, один з кращих сучасних знавців старослов'янської мови: «Единый славянский языкъ въ IX в. давно уже не существовалъ, а были налицо, каждый съ своими особенностями, отдѣльные славянскіе языки («Древнецерковнославянскій языкъ» изд. 2-е, Харьковъ 1913 г.)». Що правда, тоді слов'яни краще розуміли одне одного, ніж тепер — і саме через це могла тоді існувати в них єдина письменницька кирило-методіївська мова, — але все-ж-таки різна вимова тих самих виразів давалася в знаки в їхніх обопільних стосунках і в церковних одправах, де «кожний слов. нарид мав свою власну церковну вимову наближену до живої народної мови». З приводу цього автор цікаво тлумачить 8-й розділ Костянтинового життя, де сказано, що Костянтин, прибувши до Херсонесу, знайшов «там Євангелію й псалтир, писані руськими буквами, і чоловіка, що говорив тією мовою, та й сам з ним розмовляв, незабаром почав і читати, і багато людей дивували з цього: «обрѣтъ же ту евангеліе и псалтырь, росьски писмены пьсано, и чловѣка обрѣтъ, глаголяща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ и силу рѣчи примъ, своен бесѣдѣ прикладая, разлучи писмена гласная и сѣгласная, и къ Богу молитву дръжи, въ скорѣ начать чисти и скъзати; и мнози ся ему дивляху, Бога хваляще». Спираючись на вислів «сила рѣчи», що давно вже означав був наголос (акцент), а в переноснім значінні вимову, автор руську мову, про яку тут річ, уважає за мову киян, праматір теперішньої української мови. «Думати, що це — мова готська, не маємо підстав, бо-ж не готського наголосу чився і прикладав його до своєї мови Костянтин. Отже це темне й загадкове місце з життя Костянтина перекладаю так: «Костянтин знайшов тут (в Херсонесі 860 чи 861 р.) Євангеліє та псалтиря, писані руськими (київськими) письменами (мовою?) писма по-ц.-слов'янськи означає букву, а не мову! А. С.), знайшов і чоловіка, що говорив тою-ж мовою і розмовляв з ним, а навчившись від нього наголосу (київського або вимови київської), прикладав (його) до своєї (південнослов'янської) мови і поділив (для ліпшого вивчення вимови) звуки голосні та приголосні, помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському) і многі дивувалися йому й хвалили Бога». Будь-що-будь, авторове толкування одзначеного темного місця в Житті заслуговує на як-найбільшу увагу, бо про те, що там «росьскій — готський», на мою думку, тепер вже не можна говорити. Міркування авторове про те, що ц.-слов'янські тексти давні українці вимовляли, згідно з їхньою звичайною мовою, цілком, на мій погляд, слушне; що думки ці справедливі, особливо доводить книжка, на яку автор «направ, переглядаючи стародруковані книжки, які писали українці чужими мовами». Це — латинська книжка відомого полеміста XVII в. Феофіла Рутки «*Angelicus doctor D. Thomas Aquinas contra calumniatorem Joannicum Galatowski, Люблин 1694*». Ц.-слов'янські тексти писано в ній латинською абеткою і через те більш-менш точно передають вони, як вимовлялися під той час ц.-слов'янські слова й вирази. На богослужбових текстах, як вони написані у Рутки, одбилися мало не всі особливості української вимови; тільки, як каже автор, найважлива ознака живої української мови — міна *o*, *e*, на *i*, якщо в дальшому сусідньому складі був один з цих трьох звуків: *z*, *h*, *u* (конь — кінь, воць — від, мой — мій) — ця ознака не ввійшла до нашої церковної мови й вимови: це була ознака вже чисто живої буденної мови, а такі ознаки до

нашої старої літературної мови не вносилися. Автор наводить і зразок «Рутчиної вимови в цілому: Sam Wladyko wsich (всьхъ) Bože Spasytelu nasz nadežda wsim końcem, y suszczym na mori dalecze, uže w sey poslidny y spasytelney deń prazdnika, tauny swiatyia y iedyno-suszcznaia y soprinosuszcznaia nerazdelymaia Troysa pokazawuy nam y iawlenyie y pryszestwyie swiataho (буває у Рутки: swiataho, iedyного, rysanoho і т. и.) у żywotworiaszczaho ty Ducha wo widenyi ohnennyh iazyk na swiatyia swoia Apostoly, uzywiyi, y blahowistnyki tych postawuyi prawoslawnyia wiru». Наприкінці автор подає наголошені слова, що він знайшов у словнику, надрукованому р. 1722 в Супраслі. «Лексиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ въ себѣ словеса первѣе славенскія азбучныя, по семже польскія, благопотребный къ выразумѣнію словесъ славенскихъ, обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ. Изображенъ въ тнографіи монастиря Общежителнаго Супраслскаго». Книжка 4 на 32 листах. Цей дуже цікавий додаток до статті шановного автора, надає їй іще більшої цінни.

У розглядуваному виданні опріч статтів єсть ще й «bibliografja — referaty i recenzje» 105—121 ст. Між инш. рецензент В'ячеслав Заїкин дуже високо оцінував «Путь» (органъ русской релігійозной мысли, подъ редакціею Н. А. Бердяева. Парижъ 1925—26). Він, напр., каже: «Путь» весьма цѣненъ главнымъ образомъ помѣщенными въ немъ релігійозно-философскими изслѣдованіями, въ которыхъ находятъ свое продолженіе и развитіе славныя традиціи русской философіи... Очень интересны печатаемые въ «Пути» обзоры западноевропейской духовной жизни (Н. С. Арсеньѣва, В. В. Зѣньковскаго, кн. Г. Н. Трубецкого и др.). На 122—6 ст. знаходимо й перегляд надісланих до редакції книжок та виданнів з невеличкими примітками й коротеньким переказом змісту; такі, напр., «Весник сръбске цръве», Београд 1926, де між инш. знаходимо й статтю пр. д-ра Ф. Тітова: «Савремени исповедниє православла; «Вѣра и Жизнь», духовный журналъ. Рига 1926 г., четвертый годъ изданія; «Вѣстникъ русскаго студенческаго движенія въ Западной Европѣ, Парижъ 1926» і ин. «Церковныя Вѣдомости, издаваемые при Архіерейскомъ Синодѣ русской православной церкви за границей. 5-й годъ изданія. Срем. Карловицы 1925 г. № 1—6. «Утренняя Заря», Голось Финляндской православной церкви. Сердоболь 1926, изданіе братства преп. Сергія и Германа». На ст. 126—128 знаходимо «Plan wykładów i zajęć» на теологічному факультеті Варшавського університету й хроніку його, де між иншим уміщено звістку про комісію, яка їздила до Холма й вивчала там та описувала книгозбірню колишньої духовної семінарії, що частину її вже й перевезено до Варшави. Розглянене видання містить у собі 9 розділів: семеро розділів — статті та рецензії і два — офіційний план праці та хроніка. Книга справляє немогане вражіння.

Проф. Андроник Степович.

В. Романовський. *Нариси з архівознавства.* Харків 1927, стор. 1—168, ціна 2 крб.

Автор ставить собі завдання дати відомості, потрібні архівістам для оцінки та збереження документів. Вияснюючи це в минулому, він стисло викладає історію того, як утворювалися державні архіви на Україні, в Московщині та пізнішій Росії. Спиняється й над архівами Литовської держави, т. зв. Литовською Метрикою, трибунальськими городськими, земськими, магістратськими. Чимало уваги присвячує автор утворенню архіва давніх актів у Києві та науково-дослідчій роботі в ньому, значно меншу — утворенню історичного архіва в Харкові й архівному рухові в Росії XIX ст. В цій першій частині автор наводить приклади на те, як російські урядовці по-хатньому нищили архівні фонди, що згодом були знадобилися і для урядової — не тільки наукової роботи (напр. знищення Мурманських справ). Другу частину, значно коротшу за першу, присвячено техніці переховування архівних документів. Як треба встатковувати приміщення, впорядковувати акти (особливу увагу віддано «архів-

ному урядженню»), складати описи та покажчики, реставрувати, автентифікувати, видавати акти, висвітлює автор стисло, але ґрунтовно. Наприкінці додано список архівознавчої літератури, найбільше російської та української й підручників західно-європейських. Коли ми порівняємо український перший «підручник» з європейськими та російськими, то знайдемо й конструкційну одміну. В українському підручнику сполучено історію й практику архівної справи, в чужонаціональних, окрім німецького Lohrer'a, обом основним галузям архівознавства присвячено й окремі книжки. До того-ж спеціально й уважно розглядають вони саме техніку архівної справи. Для історії й теорії призначено не так навіть окремі розвідки, як окремі часописи. Німецький підручник Lohrer'a зібрано з журнальних статтів; тим-то він надто історичний. «Нариси з архівознавства» — це перший ступінь, з історично-дослідчого боку досить показний, з сучасного національного архівально-будівничого не досить виразний. По-новому визначено архівознавство, як самостійну організацію головне науково-дослідчої роботи. Але автор стоїть у визначенні архіву на півдорозі від давнього до нового. Давнє державно-урядове визначення архіву, як установи політичної передовсім, тепер замінено на нове розуміння, як закладу головне національно-культурного. До такого розуміння схиляють нас новітні англійська й французька праці Jenkinson'a та Fourquier'a; також напрями архівно-організаційної роботи, почасти в Німеччині й особливо Р.С.Ф.Р. відповідають цьому. Звужене розуміння архіву відбилося на прогалинах у з'ясуванні історії архівних фондів. Тут ми не бачимо фондів і пам'яток побічних державно-урядовим. Приватні панські, фабрично-завідські, ремісничо-цехові архівні заклади залишено без уваги. Немає згадки про церковні, монастирські архіви. Тимчасом усі ці архівні документи найбільше підпадають руйнації в наші часи. З урядових не згадано архівів волосних. Гадаю, що визначенню архіву з державницького погляду завдячує й проминення колишніх і теперішніх українських архівів у Польщі. Такі новотвори, як Архіви Революції, не відзначено. Пояснюється це певно й тим, що книжка друкувалася за кілька років по тому, як її написано й подано до центрального архівного управління для надрукування. Вона застаріла в день виходу в світ не з вини автора, а видавців, що дуже повільно, невідповідно до темпу розвитку архівознавчих поглядів виконали одне видання, тимчасом коли можна зробити двое. В відділі про техніку архівної справи не звернуто належної уваги на теперішні реальні обставини przechовування архівних матеріалів у нас, тоб-то в приміщеннях та з устаткуванням центральних і провінціальних архівосховищ України; не з'ясовано й нинішню практику виділяти та утилізувати архівну макулатуру. Прагнучи до ідеальних зразків архівної техніки, мусимо пильнувати й негативних теперішніх форм нашого архівного порядкування. Видано книжку не дуже охайно, ціна висока. Останнє вражає, бо книжка загалом — чимале придбання нашого архівознавства, отож бажано було-б її як-найширше розповсюдити серед архівних робітників, істориків та громадянства. Годилося-б також, щоб автор поширив і вдосконалив її в новому виданні.

Проф. Пилип Клименко.

«Архівна справа», книжки 1, 2—3, 4; Харків 1925, 1927; с.с. 1—111, 1—176, 1—122 і 1—34; 1—110 і 1—29. Ціна 2 крб., 2 крб., 1 крб. 75 коп.

Перше число часопису Укрцентрархіву було організаційне й науково-інформаційне. Зміст його — головне інформації про центральні архівні українські заклади, їх історію та наукову в їх роботу; менше висвітлювано техніку й організаційну роботу. З числа 2—3 «Архівна справа» стала періодичним науково-популярним часописом з додатком «Червоний Архів», де містяться документи та короткі замітки на підставі таких документів.

В двох книжках, 2–3 і 4, матеріал подано за такими розділами: техніка й організація архівна, історія й урядження та розпорядження архіву, подається також бібліографія. Проте цей поділ невтриманий, бо перший і третій розділи виразно не розмежовано. Планування й диференціювання змісту невизначені. Що-до форми часопису в його цілюкності, то мало не весь він інформаційно-урядовий. Конференціям найбільше віддано уваги. Техніку висвітлено загально-теоретично й ненауково. Реальну сучасну техніку не з'ясовано. Не досліджено роботу над концентруванням архівних фондів, особливо в провінціальних містах. В числі 2–3-му замітки про підготовку архівних робітників і «утилізацію» архівної макулатури занадто короткі й позверховні. Перша нічого не каже про підготування архівістів у спеціальних школах за кордоном і в РСФРР, а доводить тільки потребу стажування в історичних архівах студентів ІНО, що прослухали курси з архівознавства й бажують бути архівістами. Для цього не варто було писати замітки. В справі знищення архівних матеріалів важливо не тільки теоретично визначити категорії архівних документів, які можна чи не можна нищити, бо це визначення надто загальне, а й прикладами з'ясувати, як провадиться тепер робота відбирання й нищення. Для громадянства й істориків треба знати цю роботу архівістів. Улітку цього року аспірант н-д. катедри історії України їздив працювати до Кам'янець-Подільського архіву й знайшов, що там дуже важливі фінансово-комерційні матеріали середини ХІХ ст. були призначені на знищення. Завідувач просто не знав наукової ваги цих архівів, а з практично-урядового боку вони їй і не мали. Таких випадків тепер може бути чимало в окремих закутках. Історикам взагалі треба знати й стежити, які матеріали нищаться, щоб подавати і свій голос у цій справі та визначити, чого вже не можна ніколи використати для своїх дослідів і марно не планувати відповідних робіт та не шукати знищених матеріалів. Можна також, щоб історики негайно обслідували призначені на знищення матеріали для хоч мінімального, але все-ж використання їх з науково-дослідчою метою. В 2–3 книжці вміщено корисну статтю В. Романовського: «До історії архівних фондів старої Гетьманщини», де з'ясовуються погорілі в Глухові матеріали. Там-же вміщено звідому статтю Багалієвої: «До джерел про декабристський рух», де з'ясовуються знайдені важливі матеріали про декабристський рух «на Україні в архівах РСФРР». У книжці 4-ій вміщено архівно-організаційну розвідку: Міяківського: «Про реконструкцію архівних фондів», де критикується антикварсько-аматорська збиранина архівалій, між иншим і в колишніх архівних комісіях та взагалі змішання архівних фондів, але позитивна частина слабша: автор глибоко не захоплює поняття архівний фонд, наприклад, гадає, начеб-то архів казенної палати, що складається з кількох діловодних фондів, можна вважати за архівний фонд. Така невизначеність основних понять відбиває плутаність теперішньої архівної термінології й брак єдиного принципу архівно-організаційної класифікації. А це залежить од переходового остаточно не організованого стану архівів. Важлива з інформаційного боку в 4-му числі стаття Іванова: «Українські фонди перевезені з Москви». Відзначимо і інформаційну замітку Чхетії: «Головні моменти архівного будівництва СРСР в Грузії», як спробу висвітлити архівну справу в автономній республіці СРСР. Статтю не скінчено й цікаві питання про розміри дослідчої роботи, відношення до союзних архівних органів та інші ще не вяснено. Відділ хроніки в часопису не дуже повний; на підставі його не можна глибоко й повно зрозуміти архівне життя навіть на Україні, не то що в Союзі чи за кордоном. Бібліографія так само досить убога: не обговорюються й не нотуються археографічні та архівознавчі видання українські, російські, закордонні; немає згадки про архівні журнали закордонні. В бібліографії «Архівної Справи» треба було-б принаймні реєструвати, коли не обговорювати, українські історичні твори, оскільки часопис є науково-популярний, а до того й немає спеціального історичного українського часопису. Розділ «Червоний Архів», порівнюючи, невеликий і до того змістом дуже різнобарвний. Невідомо, яка ідея панує у складачів таких збірок різномістових і різночасових матеріалів. Здається, — ніякої: просто друкують, що припливе до рук і чимесь визначається.

Отож на підставі 4-ох перших чисел можемо зробити підсумки. В часопису вміщено чимало цікавих інформаційних та почасти навіть археографічно-дослідчих (з історичним ухилом) статтів. Висвітлено діяльність центральних історичних архівів (Харківського, Київського) і Архіву давніх актів. Висвітлено працю архівних конференцій і працю деяких окрархівів. Обговорено більш-менш повно, хоч не дуже глибоко, проблему про архівний фонд, навіть зроблено спробу усталити нове поняття—діловодний фонд. Вияснено історію архівної справи за 1924 р. Техніку архівної справи висвітлено загально на основі західньо-європейської, а не своєї української теорії й практики. Треба одзначити важливу зміну завдань часопису й перетворення його в науково-популярний.

Головні хиби. Невизраза система й планування статтів за їх змістом. Вони вміщуються без додержання розділів, що сама-ж редакція визначила в такому складі: 1) технічно-організаційний і архіво-політичний, 2) археографічно-історичний, 3) хроніка й бібліографія. Додаток «Червоний Архів» складається з різноманітного не об'єднаного однією ідеєю матеріалу. Так само зміст кожної окремої книжки,—власне двох перших розділів, не об'єднано ідеєю чи вірніше завданням; матеріал кожної окремої книжки випадковий і мало систематизований. Інформаційний відділ бідний.

У всіх цих книжках не висвітлено основні принципи архівної організації взагалі та спеціально на Україні. Практично на конференціях вони трохи накреслені: маємо заведення архівних кореспондентів, установа істархів. Проте не засновано істархів по містах Правобережної України: Житомирі, Кам'янці-Подільському, які мають архівні фонди не менші, ніж по містах Лівобережної України, по кілька вищих шкіл, до того й селянство українське тут вимагає освітлення свого минулого економічного й національного гніту в більшій, навіть мірі ніж на Лівобережжі. Це вказує на теоретичну неусвідомленість принципів нової архівної організації.

Завдання пристосувати спеціального призначення часопис для наукової популярної серед широкого загалу досить важке й не можна вважати, що його досягнуто. До того й ціна часопису висока й неприступна загалу. З технічного боку часопис видано не зле: папір гарний, шрифт читкий, коректура пристойна.

Проф. Пилип Клименко.

Перша спроба опису інкунабулів на Україні.

І. Я. Фаас.—Інкунабули Центральної Наукової Бібліотеки м. Одеси. (Матеріали до зводного каталогу інкунабулів бібліотек України). Одеса, 1927. Стор. 26, з 4 факсиміле у тексті. 8°. «Праці Центральної Наукової Бібліотеки м. Одеси». Відбитка з № 2 «Бібліологічних Вістей» за 1927 р.

Кожен, хто стежить за історією книги та друкарства на Заході, добре знає, як дуже цікавляться там так званими інкунабулами, себ-то друками XV століття: книжками, календарями, листівками (Einblattdrucke), то-що. Щільно зв'язаний як з виключним значінням Гутенбергового винаходу для еволюції всіх боків нашої культури¹⁾, так і з особливою важливістю інкунабулів, як джерел для студій над історією книги та друкарства взагалі й пам'яток

¹⁾ Див. проф. О. І. Малеїн, Новий підручник для вивчення інкунабулів. «Бібліологічні Вісті», Київ, 1926, № 1, стор. 49—55; див. ст. 49—51.

письменства, науки та мистецтва великої доби відродження та гуманізму зокрема¹⁾, інтерес цей, спочатку чималою мірою випадковий і несистематичний, поступінно поглиблюється і протягом XIX—XX століть перетворюється в окрему бібліологічну дисципліну — інкунабулознавство (*Inkunabelkunde*), науку про зовнішню форму книги XV віку, що має своє природне дошовнення в споріднених галузях знання — історії раннього друкарства та історії письменства в широкому розумінні/цього терміну²⁾.

Перша думка описати інкунабули повстала ще в XVII віці в Німеччині в зв'язку з святкуванням у 1640 році 200-ліття винаходу друкарства. У 1643 році виходить у світ книга І. Зауберта — *Historia bibliothecae reipublicae Noribergensis... Accessit... appendix de inventore typographiae itemque catalogus librorum proximis ab inventione annis usque ad a. Chr. 1500 editorum, 8°*³⁾, в якій описано 825 інкунабулів заснованої у 1430 році нюрнберзької міської бібліотеки. Трохи згодом у 1653 році француз-езуїт Philippe Labbé друкує в Парижі свою *Nova bibliotheca mss. librorum s. specimen antiquarum lectionum latinarum et graecarum* (друге видання вийшло в 1657 р.), що містить у собі між іншим і опис інкунабулів колишньої королівської бібліотеки, тепер *Bibliothèque Nationale*. Тут уперше вжито слова «*incunabula*» для перводруків, хоча з цим терміном ще не було асоційовано того змісту, що вкладано в нього згодом. Сімнадцятому-ж вікові належить честь складання першого окремого каталога інкунабулів; це є твір голандського книготорговця й бібліографа Корнеліуса ван Бейгема (*Beughem*) — *Incunabula typographiae s. catalogus librorum scriptorumque proximis ab inventione typographiae annis, usque ad annum Christi MD inclusive in quavis lingua editorum. Amstelodami, 1688, 8°*. З XVIII в. починають з'являтися праці систематичного характеру. Так, у 1719 році, в Газі виходить 1-й том капітального твору теж голандця *Michael Maittaire*'а під назвою «*Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD*», цінного тим, що в ньому інкунабули розподілено за хронологічним принципом, і багатьма відомостями про друкарів та видавців книжок. Загальне число описаних інкунабулів доходить до 5600. Чималий поступ у розшукуванні та досліджуванні інкунабулів, що припав на XVIII століття, дозволив бібліотекареві Віденської Королівської Бібліотеки *Michael Denis*, одному з перших теоретиків бібліографії, в своєму *Supplementum annalium Michaelis Maittaire*, *Wien 1789* подвоїти кількість відомих на початку століття інкунабулів, описавши 6311 видань. Але найцінніший з описів цього віку є, безперечно, колосальний зведений твір в XI томах *Георга Вольфганга Панцера* під заголовком цілком тотожним з працею *Maittaire*'а, що виходив у Нюрнберзі протягом десятих років (1793—1803). Збудований на географічному принципі (країна, місто), з дальшим хронологічним впорядкуванням друків у межах окремих варстатів, підсумовуючи при цьому попередні відомості щодо місць переховування інкунабулів та їх описів, твір *Панцера* не втратив свого значіння й для нашого часу і залишається необхідною складовою частиною *Handparagat*у кожного інкунабулознавця. Невідомих інкунабулів наводить *Панцер* не дуже багато, близько 4000 видань. Головна-ж його заслуга полягає в тім, що він перший звернув увагу на велику роль моменту друкарського походження в класифікації інкунабулів, передбачивши таким чином до певної міри той напрямок, яким пішло наукове інкунабулознавство кінця XIX й початку XX вв.

Великим кроком уперед, порівнюючи з працями XVIII в., був славетний твір *Людвіга Гайна* — *Repertorium Bibliographicum, t. I—II, Stuttgart—Paris 1826—1838, 8°*. Не вважаючи на силу дефектів, чималою мірою викликаних передчасною смертю автора й надзвичайно

¹⁾ *K. Dziatzko, Ueber Inkunabelkatalogisierung (Beiträge zur Kenntnis des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens, hrsg. v. K. Dziatzko, III—Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, Heft 10, SS. 94—133); див. SS. 95—99.*

²⁾ *Konrad Haebler, Handbuch der Inkunabelkunde, Leipzig, Hiersemann, 1925. Див. стор. 1—5, 30—33, 179—187.*

³⁾ *Haebler, op. cit., стор. 6 і дд.; Малєїн, о. с., ст. 51 і дд.*

важкими матеріяльними та моральними обставинами, в яких переведжено працю, — частину описів виконано в в'язниці, куди завдано було Гайна за борги — твір цей могутньо вплинув на весь дальший розвиток інкунабулознавства. Це своє значіння він завдячує надзвичайно точному описові матеріялу. Новина Гайнова полягала в тім, що він запровадив до опису спосіб точно передавати текст, поділяючи його на рядки й заховуючи до дрібниць особливості правопису друкованого оригіналу. Вживаючи, окрім того, нязву скорочень, щоб зазначити елементи, необхідні для вивірки (Collation) окремих примірників, а саме: кількості аркушів, рядків, характеру нумерації, наявності сигнатур, куестодів, то-що, і характерних для даного видання, Гайн дав змогу переводити ідентифікацію примірників з далеко більшою певністю, ніж це можна було робити за описами його попередників. Гайн описав тільки 16.299 інкунабулів, зовсім небагато з котрих було до того часу невідомі вченому світові. Але розшуки не припинялися, і кількість здобутих перводруків вимагала чималих доповнень. Цій справі допомогли W Copinger у «Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum», par. I—II, London, 1895—1902 та Diethrich Reichling в «Appendices ad Haini — Copingeri Repertorium Bibliographicum. Additiones et emendationes». Fasc. 1—6. Monachii (Supplem: Monasterii Guestph.) 1905—1914, поповнивши описи Гайнові й подавши відомості про по-над 8000 невідомих або неописаних інкунабулів. Окрім цих великих доповнень, слід згадати і про дрібніші: «Aggiunte e Correzioni» Tammaro de Marinis (Firenze 1904), що подають більш од 100 невідомих видань, та Nachträge zu Hain's Repertorium bibliographicum und seine Fortsetzungen von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke (Leipzig 1910) з їх 393 №№¹⁾. Описуючи так чудово видання, що подавали повні відомості про своє походження, Гайн дуже мало зробив для визначення так-би мовити «дефектних» з цього боку інкунабулів. Поясіння цьому треба шукати найбільше в тім, що він, виходячи з міркувань історично-літературного характеру, дуже малу звернув увагу на технічний бік книги, дарма що вже наприкінці XVIII в. почалися дуже цікаві над цим досліди німецьких бібліографів I. V. Bernhart'a, Steigenberger'a і инш., які зрозуміли, як багато важить порівнювати шрифти, ініціали й инші друкарські елементи на те, щоб визначити належність даного видання до певного друкарського варетату. Суб'єктивній чималою мірою методи, що базувалася на загальнім вражінні від друку, здогаді, думках суто історично-літературних, протиставлено методу об'єктивнішу, що спирається на дослідах над зовнішньою формою книги, надто над її шрифтом. Занедбана через авторитет Гайна, що твір його став за зразок для більшости інкунабулознавців XIX в., мегода ця тільки з кінця минулого століття стає основним знаряддям для студій над перводруками. За це він повинен бути вдячним хистові й енергії англійців Bradshaw та Proctor'a і систематичному складові думки та працьовитості німця Конрада Геблера.

Harry Bradshaw, слідом за Панцером, підкреслив, що правильне впорядкування (Anordnung) інкунабулів у каталогах повинно робити не за абеткою, як це ми бачимо в «Repertorium Bibliographicum» Гайна, але за місцем видання та друкарем, причому додав, що класифікування видань, в яких бракує дати або инших важливих для опису даних, повинно спиратися на попереднє систематичне вивчення друкарської практики друкаря, передусім шрифтів, що він уживав у своїх виданнях, далі ініціалів, рубрик, дереворитів, орнаменту, друкарських марок, паперу, філігранів, то-що. Це дослідження належить провадити як-най-докладніш, увесь час звязуючи його з життям друкаря й підтримуючи свої висновки свідцтвами з джерел. Він накреслив також план цілої системи, де інкунабули за їх шриф-

¹⁾ Найповнішу всезбірку всіх відомих до нашого часу інкунабулів, див. в незакінченій праці Robert Alexander Peddie — *Conspectus incunabulorum: an index catalogue of fifteenth-century books. Part 1—2.* London 1910—14. Охоплює тільки літери A — G.

тами, було класифіковано на зразок об'єктів природи, з розподілом на роди, види, родини і т. в., віддаючи данину захопленню природничими методами, такому характерному для 70—80 рр. минулого віку¹⁾, на які припадає його діяльність.

Вироблюючи свою методу і з цією метою поглиблено досліджуючи діяльність окремих друкарів, Bradshaw не спромігся сам перевірити висновки своєї роботи на досить широкому матеріалі, якщо не рахувати його класифікації видань, друкованих у Голандії²⁾. Це зробив за нього учень його Robert Proctor у своєму славнозвісному *An index to the early printed books in the British Museum: from the invention of printing to the year MD. With notes of those in the Bodleian library*. London 1898—1903, маючи в величезній збірці інкунабулів Британського Музею (9600, а разом з Бодлеянською бібліотекою 14.600 інкунабулів) необхідний для виконання цього важливого завдання книжковий фонд. У згаданій каталозі всі описи впорядкував Проктор за країнами, що йдуть у хронологічному порядку заснування в них друкарства; цей саме порядок, у межах країн, до окремих міст друкування, друкарів і нарешті самих друків. У вступних увагах до кожного окремого друкарського варстату Проктор, знов-таки хронологічно, перераховує всі шрифти, що їх ужито в даного друкаря, і коротенько схарактеризовує їх, порівнюючи з аналогічними шрифтами інших друкарів і вказує їх височину, наводячи розмір 20 рядків набору, як одну з найважливіших рис. Однак, досить загальна і часом суб'єктивна характеристика шрифтів, неможливість перевірити їх за браком при каталозі факсиміле, деяка непослідовність у нумерації шрифтів та інші дефекти — все це було наслідком того, що Проктор розпочав описувати збірку, не продумавши роботи до краю і підчас праці міняв деякі принципи свого опису, окрім того він дуже поспішав закінчити роботу, неначе-то передбачаючи свою передчасну смерть, — вимагали серйозних корективів. Виправити ці дефекти взявся найкращий інкунабулознавець нашого часу проф. Конрад Геблер у своєму *«Typenrepertorium der Wiegendrucke. Abt. I—V. Halle-Leipzig 1905—1924, покажчику шрифтів, ініціалів, рубрик, орнаменту та інших технічних засобів друкарів XV віку. Додаючи деякі нові елементи до характеристики окремих шрифтів, а саме: 1) відрізнєння готичьких шрифтів за допомогою великої літери M, що впадає в вічі надзвичайною різноманітністю своїх форм (у *Typenrepertorium* зазначено до 102 основних форм); 2) класифікації латинських шрифтів (антиква) на підставі розподілу їх залежно від тієї чи тієї форми маюскула Q, Геблер значно полегшив справу визначення шрифтів, намагаючись дати в руки інкунабулознавцеві таке знаряддя роботи, що не вимагало-б для свого вжитку обов'язкової зв'язки з коштовними, не завжди і не всякому приступними факсиміле³⁾. Визволюючи визначення шрифтів од цієї залежності, Геблер почав характеризувати їх у протилежність Прокторові, не зазначаючи аналогічні елементи подібності, що наближають їх до сусідніх груп, а навпаки, підкреслюючи саме ті риси, що відокремлюють певний шрифт од інших до нього подібних (*differentia specifica*).*

¹⁾ Див. Haebler, о. с., ст. 25.

²⁾ *Collected papers*. Cambridge 1889.

³⁾ Досить нагадати, що такі необхідні для даної роботи видання, як праці відомих товариств, що присвятили свою діяльність дослідженню й виданню зразків шрифтів XV в., а саме *Type Facsimile Society* в Оксфорді та *Gesellschaft für Typenkunde* в Лейпцигу (перше з них видало 500, а друге 1350 чудово виконаних таблиць) коштують тисячі карбованців і придбати їх не сила багатьом бібліотекам, не кажучи вже за окремих осіб. Але, окрім того, треба користуватися й такими рідкими або випроданими виданнями, як K. Burger u. Voulliéme. *Monumenta Germaniae et Italiae typographica* (300 таблиць), G. Dunn, *Photographs of early types*. Woolley 1899—1905, або Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France. Tome I—IV*. Paris 1900—1920, неповний примірник, якого є в Усенародній Бібліотеці України, та безліччю інших не таких дорогих друків, що в такій кількості почали з'являтися на світ ще з половини минулого століття (Holtrop і инш.). До того-ж частину цих дорогідинних видань, як, надр., праці *Type Facsimile Society*, друковано в дуже обмеженій кількості і тільки для членів товариства.

Ще більше вдосконалилося шрифтознавство в працях Британського Музею. А. W. Polard і V. Scholderer в «Catalogue of the books printed in the XV-th century now in the British Museum, Part I—V. London 1908—1924 (скорочено ВМС) піднесли завдання не тільки доповнити Прокторів Index, але, використавши Геблерові новини, поглибили дослідження шрифтів. Коли-ж вони долучили до своїх описів ще й факсиміле, то зробили каталог Музею справді першорядним підручником для студіювання інкунабулів. Досі їм пощастило описати тільки інкунабули друковані в Німеччині, Швейцарії, Австрії, Чехії, Польщі й частину італійських (Субіяко, Рим, Венеція). Треба побажати, щоб цю виключно цінну роботу якнайшвидше було доведено до краю.

У цих двох напрямках, Гайновому й Прокторовому, і відзначавсь розвиток інкунабулографії XIX—XX вв. Оскільки ті методи, що покладено у них, обидві необхідні для всебічного вивчення предмету, яке не може обмежитися самою лиш формою або змістом і повинно гармонійно поєднатися в студіюванні цих пам'яток в усій їх цілокупності, то поступинно намітилися шляхи для сполучення цих метод у наукових дослідах та описах інкунабулів. Як на гарний приклад такого підходу до справи можна вказати на грандіозний своїми завданнями каталог-узагальнювальний інкунабулів цілого світу — *Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW)*, два перших томи якого вийшли в світ протягом 1925 і 1926 років у Ляйпцігу. За браком місця й оскільки історію створення GW, значіння й характер видання вже докладно з'ясовано в нашій книгознавчій пресі в рецензії проф. О. І. Малєїна¹⁾, спинятися на ньому ми не будемо, підкресливши тільки, що абетковим упорядкуванням матеріалу (нагадаймо, що таким способом було впорядковано інкунабули і в попередникові GW — незакінченому каталозі-узагальнювальному французьких інкунабулів²⁾ GW йде за Гайном, як і в докладності опису тексту та в завваженнях історично-літературного характеру (коротенькі відомості що-до автора, коментаторів, то-що), зате все, що стосується до опису технічного боку інкунабула, переводиться за *Typenrepertorium* Прокторового послідовника Геблера.

Поруч з згаданими вище творами, що описують інкунабули незалежно від географічних меж, до яких треба долучити й описи окремих збірок, державних та приватних, ми можемо вказати й такі, що реєструють або описують тільки ті перводруки, котрі з'явилися на певній державній території (національна бібліографія), або ще вужчого значіння — у певній місті й навіть в окремій друкарні. Ця література дуже численна, а коли взяти на увагу те, що багато належного матеріалу розкидано ще й серед загальних описів та каталогів, описів раритетів, то-що, то поле інкунабулографії стає справді безмежне. Варто згадати тут і за описи інкунабулів книготорговельних фірм, що як-раз у наші часи набувають не аби-якого значіння для їх реєстрації. Складені здебільша силами найкращих спеціалістів, з багатьма розкішно виданими факсиміле, видання таких антикваріатів як Hiersemann'a, J. та L. Rosenthal'ів, I. Halle, Weiss'a та инш. стають важливим, а часом найдешевшим підсобним приладдям для наукової роботи.

В колишній Росії цікавилися інкунабулами, порівнюючи з Заходом, дуже мало. Оскільки нам відомо, інтерес до цих рідкощів сливе не виходив за межі Ленінграду та Москви, де по найбільших в СРСР книгозбірнях зосереджено головну масу цих стародруків і куди протягом минулого століття влилося чимало скарбів з збірок старосівітських бібліотек. Деякі з них, як, напр., коштовна збірка гр. Олекси Розумовського, де було 335 інку-

¹⁾ «Бібліологічні Вісті» за 1926 р. (див. прим. 1), а також у «Докладах Академії Наук СРСР» за 1926 р., ст. 107—108.—А. Малєїн und Н. Гельд.—*Der Gesamtkatalog der Wiegendrucke und die russischen Wiegendruckensammlungen*—поправки й доповнення до першого тому GW і там-таки за 1927 р. ст. 166—169—до другого тому.

²⁾ M. Pellechet et L. Polain, *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France, Tome I—III* (останній том доведено до Gregorius). Paris 1897—1909.

набулів, мали навіть друковані каталоги¹⁾. Довший час цей інтерес був зв'язаний мало не виключно з Російською Публічною Бібліотекою, що має одну з великих світових колекцій інкунабулів (4100 прим.)²⁾. Перша спроба описати цю збірку належить організаторові відділу інкунабулів цієї бібліотеки Р. І. Мінцлову, що надрукував у 1853 році — «Description des garetés typographiques, Editions du XV-ème siècle en langues étrangères. Première série St-Petersburg. Imprimerie de l'Académie des Sciences. На цареве бажання цього опису призначено було видати державним коштом у «Древностяхъ Государства Россійскаго», але з невідомих нам мотивів цей намір не було зrealізовано, видання припинено й воно обмежалося тільки згаданим вище першим випуском³⁾.

Спроба Мінцлова не знайшла відгуку й залишилася єдиною, оскільки нам відомо, більш ніж на півстоліття, поки в особі бібліотекаря код. Рум'янцівського Музею, тепер директора Музею Книги Всесоюзної Бібліотеки ім. Леніна, М. П. Кісельова з'явилася людина, що змогла посунути цю надзвичайно важку й невдячну в наших обставинах роботу. Року 1912 він друкує перший випуск «Каталога инкунабуловъ Московскаго Публичнаго и Румянцовскаго Музея», що містить описи інкунабулів «Румянцовскаго Музеума», а в 1913 році виходять у світ і другий випуск з описами інкунабулів Норовської збірки.

Нове піднесення інтересу до першаків друкарського мистецтва збігається вже з революційним часом і особлива заслуга в цьому належить відомому книгознавцеві, зав. відділом інкунабулів Бібліотеки Академії Наук СРСР проф. О. І. Малєйну, що в своїх статтях, друкованих почасти й на Україні, знайомить наших бібліологів з останніми досягненнями інкунабулознавства на Заході. О. І. між иншим, є уповноважений на СРСР від комісії для складання GW і один з кількох вчених, яким доручено читати коректури GW. У безперечнім зв'язку з працею над GW, а так само влиттям до наших книгозбірень чималих книжкових фондів наслідком революційних подій, стоять помітно жвавіші досліді над інкунабулами мало не по всіх великих бібліотеках Союзу. Доходять до нас звітки про планову й серйозну роботу над інкунабулами в Російській Публічній Бібліотеці. Всесоюзна Бібліотека ім. Леніна готує до друку повний каталог своїх інкунабулів. Усю цю роботу стимулюють, до певної міри, організовані на підставі постанов І-го Всеросійського Бібліографічного З'їзду спеціальні комісії, лєнінградська та московська.

Не відстає від загального захоплення й Україна. У Києві, за дорученням Археологічного Комітету Української Академії Наук працює над інкунабулами П. М. Попов, автор кількох праць з історії первісного друкарства. Відділ стародруків Всенародньої Бібліотеки України докладно описує свою збірку інкунабулів, що інкорпорувала в себе, за дуже невеликим винятком, усі кївські примірники. На Волині, в Житомирі, де в Центральнім Науковім Музеї переховується одна з найкращих, якщо не найкраща на Україні, колекція інкунабулів, веде роботу співробітник музею енергійний П. Н. Абрамович. В Одесі, завдяки надзвичайно сприятливим умовам — невеликій кількості матеріалу й тому, що інкунабули давно видучено з загальних фондів, — опис доведено вже до краю. Одеська Публічна

¹⁾ Каталога був склав проф. Готгельф Фішер фон-Вальдгайм у 1810 році. Див. статтю В. Я. Адарюкова в журналі «Среди коллекционеров» М. 1921, № 4 і А. И. Малєйн, «Донаты», принадлежащие Библиотеке Академии Наук СССР («Доклады Академии Наук СССР» за 1926 г., стр. 9—12).

²⁾ Enrique Sparn, Las bibliotecas con cien y más incunables y su distribución geográfica sobre la tierra Córdoba 1927, pag. 9, приділяє їй одинадцять місце серед світових бібліотек, між Staatsbibliothek zu Bamberg (4500 инк.) і Kongelige Bibliothek у Копенгагені (4015 инк.). Однак цілком покладається на точність відомостей, що були в автора, секретаря Аргентинської Академії Наук, неможливо; це видно хоча-б з того, що в книзі зазначено, як другу що-до кількості в СРСР, збірку бібліотеки Київського Софійського Собору з начеб-то 1537 інкунабулами, дарма що в ній тільки 5 інкунабулів.

³⁾ Императорская Публичная Библиотека. За сто лѣтъ. Спб. 1913, стр. 295.

Бібліотека, в особі завідуючого відділом раритетів О. Тюнеєвої і Одеська Центральна Наукова Бібліотека (кол. Новоросійського Університету) в особі Ів. Фааса, мають чималі в цій досягненні. Завдяки останньому Одеса може пишатися першим докладним друкованим каталогом однієї з українських збірок інкунабулів, збірки Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, розгляду якого властиво й присвячено нашу замітку.

Основу збірки становить відома серед фахівців колекція правничих інкунабулів, що її придбав у 1868 р. Новоросійський Університет од історика права сенатора Р. М. Губе (Hubé) в складі його бібліотеки.

Загальна кількість інкунабулів бібліотеки — 35, в тім числі 30, що входять до огляду колекції Hubé, три придбала бібліотека у різні часи, один вступив разом з книгозбірнею славіста А. Кухарського, а одного одержано як подарунок від відомого дослідника історії краю М. Н. Мурзакевича. Більшість інкунабулів збірки — раритети, є навіть один унікум: *Tractatus de tabellionibus, s. l. a. et typ. n. (Romae, Iohannes Bulle, ca. 1479). 8 ff. 4°*. Інкунабули — взагалі рідкі видання. Так, за підрахуваннями GW, з приблизного числа відомих до цього часу окремих видань інкунабулів, що наближається до 38000, не менш як 30000 видань збереглися пересічно тільки в 15 примірниках¹⁾. Багато серед них і уніків, особливо серед листівок та дрібних видань, до яких саме й належить чимала частина рідкоців колекції. Цей факт стає цілком зрозумілим, якщо нагадати, що аналогічні видання мають найбільш шансів загинути і за наших часів. Так, з рідкоців колекції, № 1 *Ars notariatus, Romae, Bartholomaeus Guldinbeck, ca. 1480 — 8ff. GW 2643* був відомий досі тільки в одному примірникові (Британський Музей). Чимало інших рідких видань колекції відомі тільки в 3 — 4 примірниках. Звертає на себе увагу чимала кількість римських видань, здебільшого дуже рідких. Такий, напр., порівнюючи рідкий друкар як Guldinbeck репрезентований навіть 7 з своїх видань. Відсоток для такої невеликої колекції дуже великий. До речі скажемо, що на Україні серед загального числа інкунабулів, що переходять на її терені, яке, на підставі деяких попередніх даних, можна наближати до 500—700 примірників, як-раз є досить великий для наших умов матеріал для студій над цими рідкими виданнями. Я маю на увазі збірку Всенародної Бібліотеки України, що має серед своїх інкунабулів близько 80 цих видань, головним чином друків Planck'a, Silber'a і Freitag'a. З інших цікавих видань варто зазначити ще № 10 *Evangelia et epistola per anni circulum lingua illyrica emendata per fratrem Bernardinum Spalatensem. Venetiis, Damianus de Gorgonzola, 1495. 104ff. 4°*, так званий Лекціонарій Бернардино Сплечанина, першу південно-слов'янську книгу, друковану латиницею. Довший час одеський примірник вважали за єдиний повний і ним частково користавсь Т. Маретич, видаючи цю пам'ятку.

Автор каталогу поставив перед собою такі завдання: 1) дати повний список інкунабулів бібліотеки за абеткою авторів або назв творів, 2) докладно, за зразком *Gesamtkatalog'a*, описати ті видання, що їх до цього часу зовсім не було описано або описано дуже скорочено, 3) подати деякі відомості за автора і зміст твору, кількість видань, друкаря, зовнішню обробку даного примірника (рубрикація, ілюмінація), рукописні додатки та помітки, кількість відомих примірників (не скрізь досить повно), опрацю, то-що. Усю цю складну роботу виконано надзвичайно сумлінно. Відомості подано з авторитетних джерел, особливо це помітно на описах інкунабулів юридичного змісту, де автор, як правник, відчуває себе в добре знайомій галузі знання і виправляє помилки таких зразкових видань, як Каталог Британського Музею. Дуже значно автор використав для своєї праці мало не всі головні описи інкунабулів, а опріч того й чимало окремих монографій та статтів з історії друкар-

¹⁾ E. G r o u s, *Der Gesamtkatalog der Wiegendrucke. («Minerva-Zeitschrift» 1924, Heft I, s. 29).*

ства, то-що. Звертає на себе увагу остільки необхідна в такого роду творах надзвичайна точність і уважливність у переведенні роботи. Ще більшої цінні набуває твір, коли згадати про ті виключно важкі умови, в яких переводиться: у нас наукова робота над такими матеріалами, що малу звертали на себе увагу дослідників, або й зовсім не звертали, до яких з повним правом треба долучити й інкунабули. Особливо мало підготовано ґрунт для цього у нас на Україні, де за повним браком у книгозбірнях навіть необхідної справочної літератури, при залежності від великих бібліотек Ленінграду та Москви, що й сами недостатньо поповнювалися з 1914 р. закордонною літературою, так багато витрачається часу й енергії на різні виписки, іноді «впрок», бо не відомо чи пошастить ще раз хоча-б тримати в руках потрібну книгу, при необхідності звертатися знову й знову до начеб-то вже використаного Handarrangatu, коли надходить новий матеріал або потрібні додаткові відомості. Іноді мимоволі стаєш «неприменним Колумбом давно открытых Америк», не маючи змоги користуватись перводжерелами. Однак, так високо оцінюючи одеський каталог, ми не можемо цілком погодитися з автором що-до тих вимог, яким повинен відповідати, в наших умовах, опис окремої збірки інкунабулів. Такий каталог повинен досягати троякої мети: 1) задовольнити потребу певної установи або особи, якій належить збірка, у науковій реєстрі інкунабулів даної збірки; 2) підготувати матеріал для Gesamtkatalog'у або зведеного каталогу вужчого масштабу; 3) полегшити фахівцям бібліологам, надто історикам книги, що їх шо-року більшатиме, особливо в зв'язку з організацією при книгознавчих установах інституту аспірантури, докладно обізнатися з найважливішими об'єктами їхньої науки. Перший вимозі каталог Одеської Центральної Наукової Бібліотеки відповідає цілком, іншим — тільки почасти. Як студії над історією перших спроб друкарства, так і особливо складання заведених каталогів тісно сполучаються з вивченням окремих примірників інкунабулів, або хоча-б описів їх. Але, як свідчить практика, неможливо знайти такі описи, що абсолютно відповідали-б усім сучасним вимогам, що-до опису окремих примірників, які можна було-б без усяких змін та додатків перенести до даного каталогу. Це треба сказати і про інші стандартні видання як Gesamtkatalog der Wigendrucke (GW) і каталог інкунабулів Британського Музею (BMC). Для нашої мети описи GW не підходять тому, що вони описи ти по ві і як такі не мають і не можуть охопити всіх особливостей окремого примірника вже через саму свою природу призначення. Знов-же, коли-б вони навіть були вичерпливі, то ще багато змине часу, аж поки доведено буде до краю це грандіозне наукове заповзяття, себ-то до того моменту, коли GW спроможеться певною мірою спростити й прискорити роботу описувача окремої колекції. Значно більш допоможуть йому описи BMC, як описи окремих примірників, себ-то індивідуальні. Але деякі, на нашу думку, дефекти, головне занадто скорочений опис тексту (Textbeschreibung) (іноді наведено тільки титули та колофони), менш точна й зручна, порівнюючи з Turgenreperitorium, номенклатура шрифтів, хоча їх характеристика, надто в останніх томах часом і докладніша од Геблерової, а також брак відомостей про інші примірники описаних видань і про літературу, що до їх стосується, не дозволяють описувати тільки за BMC. Вихід з ситуації можна вбачати в поєднанні вимог GW і BMC, інакше-бо, ідучи лиш за GW, ми проминемо саме ті відомості, котрі можна здобути тільки докладно обізнавшись з поодинокими примірниками того чи того інкунабула, надто дрібних особливостей, що іноді мають чималу вагу для історії видання, дослідів над друкарською технікою отієї доби. то-що. Оскільки, як це довів досвід, комісія GW не має й не може мати змоги складати свої типові описи, вивіряючи всі, котрі є, примірники даного видання, то докладні, за певним планом упорядковані, каталоги окремих збірок можуть стати не тільки за серйозний критерій правильності й точності описів GW, але й за певний засіб для їх удосконалення. Не викликає сумніву, що такого характеру каталоги стануть за корисний допоміжний матеріал і в роботі дослідника-бібліолога. Для цього необхідно, щоб цікаві для цих фахівців відомості, що торкаються найбільше техніч-

ного боку книги, було подано відповідно, докладно. І от з погляду відносин до GW і до праці наших молодих істориків книги каталог Ц.Н.Б. і ставить деякі desiderata. Передусім, як вже було сказано, каталог подає докладні описи лиш кількох видань, що-ж до решти дано вказівки на ті праці, де вміщено докладного опису (Hain, GW, BMC, то-що), по-друге, автор зосередив свою увагу значною мірою на історично-літературній частині опису, на відомостях про автора, зміст твору, кількість відомих у XV в., а часом і пізніше, видань й т. п., і як-раз сльве не торкнувсь моментів суто-бібліологічних, технічної композиції книги: характеру шрифтів, ініціалів, розміру набору окремої сторінки (type-page), розміру берегів, філігранів, місця даного видання серед інших витворів того чи того друкаря, то-що. Окрім того, взагалі було-б дуже корисно, на нашу думку, скупчити всі відомі авторові відомості, хоча-б і дуже неповні та випадкові, що-до кількості окремих примірників, точно позначаючи місяць, де вони переховуються, і не обмежуючись, як це робить GW, здебільша даними про примірники, належні книгозбірням різних державних та публічних установ, то-що. Те-ж саме можна сказати і про необхідність занотувати як-найбільше тієї літератури, де згадується дане видання, хоча-б ця література і здавалася нам часом застарілою. Тут дуже цінними мають бути покликування на такі зведені праці, як *Annales typographici Panzer'a*, яких ми не зустрічаємо в каталозі.

Нарешті кілька дрібних завважень. Помітна деяка нерівномірність в описі поодиноких інкунабулів, так напр., про Часословець, що видав р. 1491 в Кракові Швайпольт Фіоль, зазначено, що це дефектний примірник, який складається з 224 розрізаних аркушів, але що це за аркуші, яку частину твору і в якій мірі вони охоплюють, невідомо. Тимчасом цього слов'янського інкунабула аж надто не пошкодило-б описати за зразками опису західно-європейських перводруків. Варто було-б докладніше спинитися на ньому й тому, що він надзвичайно цікавий не для самих лиш інкунабулознавців. До речі скажемо, що й у Києві є примірник (теж дефектний) цього рідкого видання: він належить тепер Усенародній Бібліотеці України (Бібліотека Михайлівського Монастиря № 311), що має ще такі з описаних в каталозі видань: 1) *Iodocus. Vocabularius utriusque juris. Norimbergae, Anton Koberger 1481* (№ 19), 2) *Rotae Romanae decisiones. Moguntiae, Peter Schoeffer, 1477* (№ 26) (Каталог книг Бібліотеки Університета св. Володимира. Т. I—V, Київ, 1854—1858, №№ 515111 й 9914). Навряд чи можна визнати за правильне зазначення лиш фактичної кількості аркушів даного примірника, не наводячи при цьому нормальної кількості, як це ми бачимо у №№ 2, 14, 18. В одному випадкові кількості аркушів зовсім не показано (№ 27). Перераховуючи особливо рідкі видання, автор чомусь не згадує про № 22, якого описано в *Nachträge* за № 238 на підставі єдиного (?) примірника Геттінгенської бібліотеки. Коли авторові відомі ще й інші екземпляри, то цікаво було-б знати, скільки їх і де їх розшукати. У *BMC Part III*¹⁾ № 7 *jus Brunnenense* (Hain 11612-Copinger 3381b—Reichling 576), що раніш визнавали друком *Conradus Stabel'a* та *Matthias Preinlein'a* у Брно, віднесено до варстату *Georg Stuchs'a* у Нюрнберзі, як видання друковане його шрифтами 95^a та 139^a. Якщо в автора є відомості, що суперечать згаданій ідентифікації, то необхідно було мотивувати поворот до попереднього визначення. Цікаво теж було-б знати, як стосується № 27 *Sabaudiae decreta. ducalia. Taurini, Ioannes Fabri, 1477*, до видань описаних у *Пандера*²⁾. Ми дуже добре розуміємо, що легше, надто в наших умовах, ставити запитання, ніж на них відповідати; отож не думаємо, що ці завваження можуть знизити велику цінність авторової праці, бо тільки завдяки його енергії й любові до предмету своїх студій Україна має першу спробу справді наукового опису частини своїх культурних цінностей, яка безперечно стане за міцну підвалину для майбутнього зведеного каталогу інкунабулів, що переховуються на її терені

¹⁾ За браком у Києві BMC не можемо точно зазначити сторінки.

²⁾ *Annales typographici*, t. III, p. 44, № 4, t. IV, p. 426, 4.

Що-ж до зовнішнього боку видання, то ми повинні зазначити, що хоча редакція «Бібліологічних Вістей» поклала максимум енергії на те, щоб подолати труднощі суто-друкарського порядку, нерозривно зв'язані з такого роду виданнями не тільки в нас, а й на Заході, проте вбогість наших друкарських кас стала непереможною до того перешкодою; особливо яскраво виявилось це в заміні деяких абрєвіатур на мало відповідні інші умовні значки.

Борис Зданевич.

З приводу статті: „Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сковороди“ в „Юбілейному Збірнику на пошану академіка Д. І. Багалія“ ч. II (У Києві 1927 = Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XIII-XIV).

У № 28 «Комуніста» (од 2/II 1928 р.) М. Демченко закидає моїй статті про Сковороду, ніби вона проповідує ідеалізм, ба навіть містику. Автор дорікає мені, що я маю за необхідні нові філософські досліди й зазначаю, що, як по Великій Французькій Революції була смуга великих філософських систем, так самісінько воно повинно бути й тепер. М. Демченко запевнює, буцім-то треба вдовольнитися з матеріалів XVIII-го віку, а на системи Кантову, Фіхтеву й Гегелеву він гадає, ніби вони висловлюють реакційну пруську поліційну думку.

Гадаю, що закидати мені ідеалізм та містику аж ніяк не випадає. Я обґрунтовую т. зв. «наївно-реалістичне вчення» здорового розуму, що не тільки не перечить діалектичному матеріалізму, а є йому за підвалину. Коли за кінцевий критерій для істини я маю самодостовірність, безпосереднє свідчення нормальної свідомості, то це аж ніяк не вимагає поставити людину в осередок усеєвіту, як це пише наш суворий критик. Жадним слівцем я не обороняю ані ідеалізму, ані містики. Приклад, — картину Ге «Христос в Єрусалимському храмі» я взяв широ алегорично: освітлена денним світлом постать — і схоластик у темряві. Цього приклада я подаю супроти схоластики, а зовсім не на оборону містики.

Завдовольнитися з матеріалізму XVIII-го віку й заперечувати будь-яку вартість у дальшій філософії, як це хтілося-б Демченкові, не можна. Саме-іменно проти цього боролися Маркс, Енгельс та Ленін. Згадаймо, як у листі до Кугельмана од 27 червня р. 1870 Маркс зневажливо трактує Бюхнера, Ланге, Дюрінга, Фехнера та інших спрощених механічних матеріалістів, котрі не пішли були далі од ідей XVIII-го віку, саме-іменно за те, що вони не потрапили зрозуміти Гегеля. Знов-таки згадаймо, як повставав Маркс проти абстрактного «натурально-наукового» матеріалізму («Капітал», т. I, стор. 363). Те самісіньке ми побачимо на стор. 109 Енгельсової «Діалектики природи». Суворий критик закидає мені еклектизм за те, що я не обмежуюсь на матеріалізмі XVIII в., а намагаюся синтезувати його з ідеями, які йдуть од німецьких ідеалістів (Гегеля) та американських прагматистів. Для Демченка усе, що не філософський матеріалізм, то дуриця. А от В. І. Ленін думав инакше. У «Фрагменте о диалектике», надр. у № 5—6 «Под знаменем марксизма» за 1925 р. він пише: «Философский идеализм есть только чепуха с точки зрения материализма грубого, простого, метафизического. Наоборот, с точки зрения диалектического материализма философский идеализм есть одностороннее, преувеличенное («überschwängliches» Dietzgen) развитие (раздувание, распухание) одной из черточек, сторон, граней познания в абсолют». Отож ми й повстаємо проти абсолютизування одного з аспектів та й доводимо,

що необхідно діалектично синтезувати їх. Ленін рішуче заперечує проти намагання «взяти одну черту, довести ее, при помощи абстракции, до абсурда, — отбросив все остальные особенности сложного процесса» («Развитие капитализма в России», стор. 216).

Далі М. Демченко повстає проти методи психологічної аналізи. Живовидячки, він уважає, неначеб-то з матеріалістичного погляду річ необхідна звести психологію до фізіології, а цюю до хімії. А от Плеханов каже: «Материализм вовсе не пытался свести все психические явления к движению материи, как это говорят его противники. Для материалистов ощущение, мысль и сознание есть внутреннее состояние движущейся материи» (Передмова до Енгельсового Фейербаха, т. XVIII, стор. 265, вид. 1925 р.). А коли свідомість є внутрішній стан, то її й треба вивчати й внутрішньою аналізою її, себ-то самоусвідомленням. Отож ми були й доводили, що завдання філософії й полягає в усвідомлюванні через свідомість самого себе. Великі матеріалісти не то що не відкидають психіку й не заперечують проти того щоб її усвідомлювати, ба навіть приходять до вчення про «одушевленість усього». Отож, приміром, Плеханов на стор. 202 XVIII тома своїх творів каже: «В современном естествознании довольно быстро распространяется, преимущественно между неомарксистами, учение о т. н. одушевленности материи, т. е. о том, что материя вообще, а особенно всякая организованная материя обладает известной степенью чувствительности. Это учение, рассматриваемое некоторыми, как прямая противоположность материализму, на самом деле представляет собой, будучи правильно понято, лишь перевод на язык новейшего естествознания материалистического учения Фейербаха об единстве бытия и мышления, объекта и субъекта». Через цю єдність буття й свідомости, фізичну та психічну, наша свідомість, як ми доводили в статті, органічно є звязана з буттям, і в глибині свідомости ми знаходимо критерій для істини. Демченко напавсь на нас за те, що ми говоримо про т. зв. сучасну писаревщину, про спрощення та вульгаризацію матеріалізму. Авжеж не хто як сам Ленін звертав увагу на те, щоб «азбучные истины не вульгаризировались, не упрощались чересчур, не вели к застою мысли, к забвению ценного плода идеалистических систем гегелевской диалектики» (т. X, стор. 202). А т. Демченко саме-іменно й воюється за застій думки, за XVIII-ий вік у XX віці, забуваючися, що з матеріалістів XVIII в. як-раз були ідеологи буржуазії. Він зараз-таки апелює до адміністраційного натиску, каже «слово и дѣло», закидає трохи чи не контр-революцію¹⁾.

Наприкінці, про те, що в моїй статті не гурт за Сквороду. Та я й не писав спеціально за нього. Стаття зветься «Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософія Г. С. Сквороди». За основне своє завдання я взяв схарактеризувати сучасні гносеологічні течії, а далі показати, що з Сквородинської науки в них є. Незрозумілий для мене — закид за науку про національне самоусвідомлення. Радянська влада не тільки не бореться проти нього, ба намагається розвивати національні культури. Те, що напочатку статті я вдаюся до української інтелігенції, а в середині — до російської, так само не можна мені закидати, бо я цим самим показую, що між українською та російською інтелігенціями немає муру, що в них спільне завдання — розвивати культурне будівництво й боротися проти застою думки.

Проф. Олександр Ладизенський.

¹⁾ До відому т. Демченкові подаю, що я син емігранта, лікаря на барикадах 1905 р., небіж шлісельбурзця (Шопова), за дитячих років був в оточенні В. І. Засуліч та Плеханова, сидів за старого ладу у в'язниці й жадної контр-революції не проповідую, а повстаю проти спрощування думки, проти її застою.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII (друк.), кн. XVIII (друк.), кн. XIX (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI—по 2 крб. **Бюлетень Етнограф. Ком.** (1925—1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—IV—5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921)—1 крб.
- № 2а — Ф. П. Сушицький. Зап.-русскія літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.)—50 коп.; [б] Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великодняго циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драми агіографічні (закінч. друк.).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітна. Професіональні народні співці та музи канти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні квазівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з малюю) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

- № 16 — акад. П. Тугнівський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.
- [№ 24]— Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-й (друк.). Т. III-й вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-й — 1 крб. 50 к. (1928).
- [№ 25]— акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26]— Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27]— а) К. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.;— б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28]— Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925)—1 крб. 75 к.; 2-й Збірник (1926)—2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925)—75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926)—4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926)—75 коп.
- № 35 — Археол. дослідя 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927)—2 крб. 75 к.
- [№ 36]—акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927)—6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мінявського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Нордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гутя на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926)—4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926)—3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926)—3 крб. 75 коп.; т. II (1927)—4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Енеїда Котляревського (1927)—1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927)—1 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузук. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927)—2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927)—15 крб.
- № 52 — М. Возняк. Листування Ів. Франка з М. Драгомаєвим (закінч. друк.).
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927)—2 крб. 50 коп.

- № 54 — Проф. М. Груньський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928).
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, зо вступною статтею Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в російськ. письменстві. Ч. I (1801-1850). (1928) — 5 крб. 50 к.
- № 59 — Н. Нвітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Івга Рудинська. Листи В. Горленка (друк.).
- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський I (1927) — 4 крб. 50 к.
- № 62 — Акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.
- № 63 — проф. В. Розов: Українські грамоти XIV-XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського, кн. I (1928) — 3 крб.
- № 65 — Український Архів, I (друк.).
- [№ 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акюзатив (друк.).
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860 рр. (друк.).
- № 69 — проф. Л. Бернут. Етюдн з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.
- [№ 70] — проф. Т. Незма. Граматика арабської мови (1928).
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звиногородщина з діалектично-етнографічного погляду (друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (друк.).
- № 73 — Археографічний Збірник Жидівської Історичної Комісії, під головуванням акад. Аг. Кримського, I (друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства (друк.).
- № 75 — проф. П. Смірнов. Варязький шлях (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

